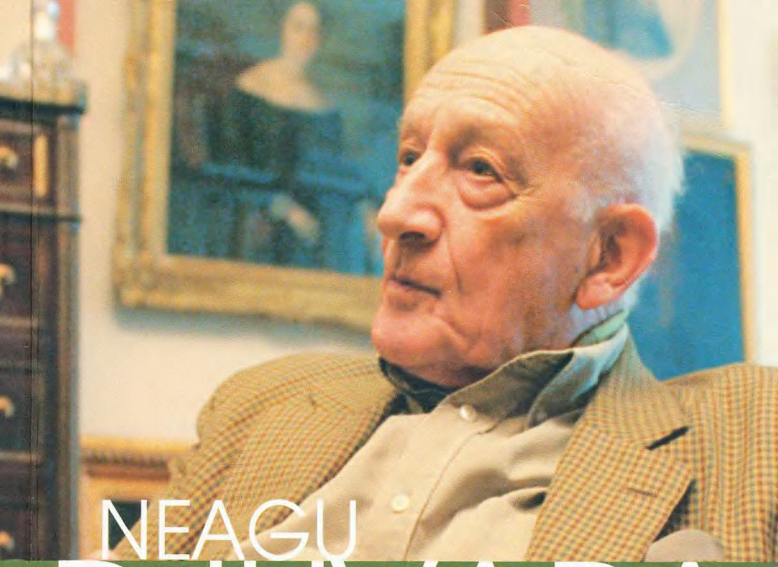

NEAGU DJUVARA

ÎNTRE ORIENT ŞI OCCIDENT

Ţările române
la începutul
epocii moderne

seriile de Autor
HUMANITAS

NEAGU M. DJUVARA s-a născut la Bucureşti în 1916, într-o familie de origine aromână aşezată în ţările române la sfârşitul secolului al XVIII-lea, care a dat ţării mai mulţi oameni politici, diplomaţi şi universitari. Licenţiat în litere la Sorbona (istorie, 1937) şi doctor în drept (Paris, 1940). Participă la campania din Basarabia şi Transnistria ca elev-ofiţer de rezervă (iunie–noiembrie 1941); rănit în apropiere de Odessa. Intrat prin concurs la Ministerul de Externe în mai 1943, este trimis curier diplomatic la Stockholm în dimineaţa zilei de 23 august 1944, în legătură cu negocierile de pace cu Uniunea Sovietică. Numit secretar de legaţie la Stockholm de guvernul Sănătescu, va rămâne în Suedia până în septembrie 1947, când comuniştii preiau şi Externele. Implicat în procesele politice din toamna anului 1947, hotărăşte să rămână în exil, militând până în 1961 în diverse organizaţii ale diasporei româneşti (secretar general al Comitetului de Asistenţă a Refugiaţilor Români, la Paris; ziaristică; Radio Europa Liberă; secretar general al Fundaţiei Universitare „Carol I").

În 1961, pleacă în Africa, în Republica Niger, unde va sta douăzeci şi trei de ani în calitate de consilier diplomatic şi juridic al Ministerului francez al Afacerilor Străine şi, concomitent, profesor de drept internaţional şi de istorie economică la Universitatea din Niamey.

Între timp, reluase studiile de filozofie la Sorbona. În mai 1972, capătă doctoratul de stat la Sorbona cu o teză de filozofie a istoriei; mai târziu, obţine şi o diplomă a Institutului Naţional de Limbi şi Civilizaţii Orientale de la Paris (I.N.A.L.C.O.).

Din 1984, secretar general al Casei Româneşti de la Paris, până după revoluţia din decembrie 1989, când se întoarce în ţară. Din 1991, profesor-asociat la Universitatea din Bucureşti şi membru de onoare al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" din Iaşi.

Principalele publicaţii: *Le droit roumain en matière de nationalité*, Paris, 1940 (teză de doctorat); „Démétrius Cantemir, philosophe de l'Histoire", în *Revue des études roumaines*, XIII–XIV, Paris, 1974, pp. 65–90; *Civilisations et lois historiques. Essai d'étude comparée des civilisations*, Mouton, Paris–Haga, 1975 (carte premiată de Academia Franceză); în româneşte, *Civilizaţii şi tipare istorice. Un studiu comparat al civilizaţiilor*, Humanitas, 1999; „Les «grands boïars» ont-ils constitué dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire?" în *Südost-Forschungen*, Band XLVI, München, 1987, pp. 1–56; *Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes dans la première moitié du XIXe siècle*, Publications Orientalistes de France, 1989; în româneşte, *Între Orient şi Occident. Ţările române la începutul epocii moderne*, Humanitas, ed. a VI-a, 2008; *Les Aroumains* (operă colectivă), Publications Langues'O, Paris, 1989; în româneşte, *Aromânii — istorie, limbă, destin*, Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1996; „Sur un passage controversé de Kékauménos. De l'origine des Valaques de Grèce", în *Revue roumaine d'histoire*, vol. XXX, 1–2, Bucureşti, 1991; *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*, Humanitas, ed. a IX-a, 2008; *Cum s-a născut poporul român*, Humanitas Junior, ed. a V-a, 2008; *Mircea cel Bătrân şi luptele cu turcii*, Humanitas Junior, ed. a III-a, 2007; *De la Vlad Ţepeş la Dracula Vampirul*, Humanitas Junior, ed. a II-a, 2007; *Însemnările lui Gheorghe Milescu*, roman, Humanitas, 2004; *Amintiri din pribegie*, Albatros, 2002; Humanitas, ed. a IV-a, 2008; versiune franceză: *Bucarest–Paris–Niamey et retour ou Souvenirs de 42 ans d'exil (1948–1990)*, L'Harmattan, Paris, 2004; *Există istorie adevărată?*, Humanitas, ed. a III-a, 2008; *Războiul de şaptezeci şi şapte de ani (1914–1991) şi premisele hegemoniei americane. Eseu de istorie-politologie*, Humanitas, 2008.

NEAGU DJUVARA

ÎNTRE ORIENT ȘI OCCIDENT

Țările române la începutul epocii moderne (1800–1848)

Traducere din franceză de
MARIA CARPOV

Ediția a VII-a

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: S. Skultéty
Coperta: Ioana Dragomirescu Mardare
Tehnoredactor: Luminița Simionescu
Corector: Georgiana Becheru

Tipărit la Imprimeria Oltenia – Craiova

NEAGU DJUVARA
LE PAYS ROUMAIN ENTRE ORIENT ET OCCIDENT
LES PRINCIPAUTÉS DANUBIENNES
AU DÉBUT DU XIXE SIÈCLE
Publications Orientalistes de France
© ALC – Djuvara – iunie 1989

© HUMANITAS, 1995, 2002, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009
pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
DJUVARA, NEAGU
Între Orient și Occident: Țările Române la începutul epocii moderne: (1800–1848) / Neagu Djuvara; trad.: Maria Carpov. – București: Humanitas, 2009
Bibliogr.
Index.
ISBN 978-973-50-2490-1
39(498.1+498.3)"1800/1848"
94(498.1+498.3)"1800/1848"

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi Carte prin poștă: tel./fax 021/311 23 30
C.P.C.E. – CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.libhumanitas.ro

Fiicei mele, Domnica...

Prefață la ediția românească

Această carte n-a fost scrisă pentru români. A fost scrisă pentru occidentali, care, în general — chiar în sferele cele mai culte —, nu știu aproape nimic despre trecutul țării noastre.

De mult mă bătea gândul să încerc să povestesc felul în care Țara Românească și Moldova — în împrejurările care caracterizează sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea (slăbirea imperiului otoman, războaiele austro–ruso–turce, revoluția franceză, aventura napoleoniană) — suferă deodată o prefacere adâncă, trecând, în mai puțin de două generații, de la o „civilizație" la alta, de la modelul bizantin — oarecum alterat și sclerozat — la modelul occidental, adoptat cu pasiune și chiar, uneori, cu o grabă excesivă.

Prin 1960, când lucram la o teză de filozofie a istoriei, în care problema contactelor dintre civilizații și a așa-ziselor „fenomene de aculturație" deținea un loc însemnat, am destăinuit acest proiect profesorului Alphonse Dupront de la Sorbona, fost director al Institutului francez din București. Dupront, spirit subtil și unul dintre puținii istorici francezi sensibili la problemele de filozofie a istoriei, m-a privit cu un zâmbet ironic: „Vrei să-l scrii din nou pe Pompiliu Eliade?" Am rămas descumpănit. Auzisem de cartea lui Pompiliu Eliade*, dar mărturisesc că n-o citisem. M-am grăbit s-o caut la Biblioteca Națională de la Paris și am stat apoi o

* E vorba de teza lui de doctorat la Sorbona, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie* (1898), care a stârnit la vremea ei vii polemici, dar n-a fost tradusă în românește decât relativ recent: *Influența franceză asupra spiritului public în România*, Ed. Univers, București, 1982, cu prefață și note de Alexandru Duțu.

vreme nedumerit. Oare această viziune „maniheistă" a societății românești la începutul veacului trecut să se apropie ea de adevăr (în măsura în care se poate vorbi de „adevăr" în istorie)? Să fi fost țările noastre, până la primele semne ale influenței franceze, adâncite în beznele inculturii și ale tiraniei moștenite dintr-un Ev Mediu prelungit de dominația otomană prin mijlocirea fanarioților? Iar tot ce este azi valabil la noi pe plan cultural, social, politic să se datoreze numai și numai „influenței franceze asupra spiritului public în România"? Instinctiv mi se părea că realitatea era mai nuanțată și, după matură chibzuință, am hotărât să uit de observația ironică a lui Alphonse Dupront.

Într-un fel, punctul meu de plecare nu era foarte diferit de al lui Pompiliu Eliade: aveam simțământul că adâncile prefaceri prin care trecuse țara noastră în veacul trecut prezentau caracteristici tipice ale fenomenului de aculturație în ipostaza unei întâlniri între două civilizații. Pe de altă parte însă, îmi dădeam seama că prezentarea unei asemenea teze risca să provoace la unii compatrioți, chiar la intelectuali dintre cei mai luminați și mai bine intenționați, unele reacții negative: afirmația că pe la 1800 țările noastre nu aparțineau „civilizației occidentale" e percepută de mulți ca însemnând că ele nu făceau parte din Europa! „Atitudine antipatriotică!" Se uită că, de aproape un mileniu și jumătate, Europa era tăiată în două. Erau „două" Europe. Prima ruptură se produsese o dată cu împărțirea imperiului roman în două, în 395. De o parte și de alta a acelei linii de despărțire, cu totul arbitrară la început (tăia de-a curmezișul Iugoslavia de ieri!), aveau să se dezvolte cu încetul două lumi care, cu toate că punțile nu vor fi rupte cu totul niciodată, vor evolua totuși pe căi din ce în ce mai deosebite. „Falia" se va lărgi mai întâi când valul slavilor de sud va despărți romanitatea apuseană de romanitatea răsăriteană și de elenismul renăscut la Bizanț; se va adânci o dată cu schisma din 1054 a Bisericii și, mai dramatic încă, după cucerirea Constantinopolului de către cruciați, în 1204. De atunci se poate vorbi de un adevărat clivaj între culturi, întărit statornic de nesfârșite dispute religioase. Stăpânirea otomană se va întinde o vreme și asupra unei părți a lumii catolice, în Croația și Ungaria, dar, în ansamblu, ea va coincide cu fosta sferă de influență bi-

zantină, pe care, în tot sud-estul european, o închide cu o adevărată „cortină de fier" *avant la lettre*. O închide și o îngheață în forme învechite, în vreme ce Occidentul catolic, apoi și protestant, trece, de la începutul Renașterii, prin uriașe prefaceri pe toate planurile culturii — în înțelesul larg al cuvântului: religie, filozofie, știință, arte, instituții, moravuri... Din toată această transformare, prea puțin pătrunde în lumea noastră. Se poate chiar spune că în secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, pe măsură ce „turcocrația" — pentru a folosi expresia bizantinistului Petre Ș. Năsturel — se face mai apăsătoare în țările române, acestea se vor îndepărta și mai mult de modelul occidental decât fusese cazul în primele veacuri ale voievodatelor. Deși câteva influențe occidentale se manifestă în artă, deși câțiva boieri sau pretendenți la domnie (trei-patru într-un secol!) călătoresc în Apus și sunt marcați de acea experiență, aceste fenomene rămân cu totul marginale și superficiale, fără vreun impact real asupra „mentalului colectiv", asupra „țării".

Adevăratul proces de aculturare nu începe decât târziu, în veacul al XVIII-lea, întâi în Transilvania, prin contactul cu Roma și cu Viena al preoților și cărturarilor „uniți", apoi dincoace de Carpați, prin pătrunderea lentă a literaturii franceze a Luminilor, pătrundere accelerată, paradoxal, de ocuparea sporadică a Principatelor de către austrieci și ruși. Occidentalizarea a avut loc, în toate țările ortodoxe din Europa, în faze și ritmuri diferite: în Rusia, prin ucaz împărătesc și cu sila — dar înaintea „raialelor" din imperiul otoman; în Grecia — aici însă biserica ortodoxă a avut un rol conservator mult mai activ decât în țările noastre —, prin contactul mult mai vechi și aproape neîntrerupt cu Veneția și Genova, precum și cu alte națiuni maritime, ca Franța, Anglia, Olanda; în Serbia și Bulgaria în fine, procesul a fost încetinit de absența unei clase aristocratice, cea medievală fiind nimicită sau înstrăinată chiar de la începutul stăpânirii otomane. Așa se face că, dintre toate popoarele ortodoxe din Europa răsăriteană, românii au fost cei la care occidentalizarea a fost cea mai rapidă și, mai cu seamă, cea mai spontană, favorizată fiind de apartenența la familia popoarelor neolatine și de afinitățile sentimentale și temperamentale cu italienii și francezii, în sfârșit de afirmarea

aproape obsesivă a latinității, devenită o idee-forță în lupta de emancipare.

În loc de a oculta sau minimiza acest fenomen de aculturație, cum vedem că se face adesea în istoriografia noastră — ca și când ar fi o scădere ca românii să nu fi fost „occidentali" dintotdeauna! —, am avea motive mai curând să ne mândrim cu ritmul în care s-a înfăptuit, în prima jumătate a veacului trecut, această formidabilă revoluție în moravuri și mentalități.

Dar și o dată admisă existența până la cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea a două Europe, cea de stil occidental și cea de tradiție bizantină, această prezentare bipolară rămâne prea simplificatoare. O „analiză spectrală" a societății românești de la începutul veacului trecut revelează o situație mai complexă: se pot distinge cel puțin trei sau patru „straturi de cultură", care, la rândul lor, nu sunt uniform distribuite în straturile sociale. Boierii mari au adoptat de la domnii fanarioți, până în amănunt, stilul de viață țărigrădean (mai mult turcesc decât bizantin), de la îmbrăcăminte și mobilier până la gusturile alimentare, iar cultura lor — în înțelesul restrictiv al cuvântului — e aproape exclusiv grecească. Aceste moravuri s-au extins curând la boierii de țară și la marii negustori, ba, cu vremea, și la târgoveți. La toți însă, respectarea canoanelor bisericii răsăritene și a datinilor strămoșești menține legătura cu viața țărănească, inclusiv cu latura ei artistică, poezia, cântecul, jocul — cu atât mai mult cu cât limba e aceeași pe toată scara socială. În anii 1780, cum vom vedea, franțuzul d'Hauterive constată cu uimire că țăranul vorbește o limbă tot atât de curată ca boierii. Se înșela doar în sensul că *boierii erau cei ce vorbeau aceeași limbă ca țăranii* — că nu apucaseră să creeze o „limbă de cultură". La țară, mai dăinuiesc obiceiuri străvechi, cărora nu li se poate pune cu ușurință eticheta bizantină, datini și credințe ale căror origini se pierd într-un trecut imemorial, precreștin, uneori și preroman; iar deprinderile vieții zilnice, acasă, ca și la câmp, par încremenite de veacuri.

Atunci apare în stratul cult al societății, și așa destul de subțire, o „minoritate activă" care adoptă cu pasiune ideile și moravurile Apusului și care prin acțiunea ei politică și intelectuală izbutește, în mai puțin de două generații, să preschimbe în adân-

cime cultura unui neam întreg.

Nu mi-am propus să încerc vreo explicație teoretică a fenomenului, ci doar să dau o imagine a întregii societăți la un moment dat, o frescă, pe cât se poate mai apropiată de realitate, și să evoc apoi pe scurt câteva din elementele și evenimentele cruciale ale schimbării, ale metamorfozei. Istoria „evenimențială" a fost redusă la minimum (mai mult decât în versiunea originală franceză, cum au fost de altfel scurtate și anumite descrieri considerate ca prea familiare cititorului român).

În fine, în a doua jumătate a cărții mai cu seamă, am împănat narațiunea cu câteva întâmplări sau „povești adevărate" care s-ar califica în jargonul gazetăresc drept „fapte diverse" și care de regulă nu-și găsesc locul în lucrările de istorie. Mi s-a părut că, pentru descrierea unor moravuri și înțelegerea unor mentalități, erau mai grăitoare decât orice expunere sau încercare de explicație. Cititorul va judeca.

NEAGU DJUVARA

Introducere la ediția franceză

La începutul veacului al XIX-lea, sunt trei sute de ani de când turcii stăpânesc unul din cele mai mari imperii din istoria universală: el se întinde de la hotarele iraniene până la munții Atlas și de la Carpați până la golful Oman. Din Dalmația până la coastele marocane, două treimi din Mediterana sunt ale lor, iar Marea Neagră a fost un lac turcesc până în 1774.

Țările române, Muntenia și Moldova, plătesc tribut Porții de aproape patru secole. Din când în când, ele au încercat, deznădăjduite, să scuture jugul; așa a fost, de pildă, la sfârșitul secolului al XVI-lea, epopeea lui Mihai Viteazul, care, cel dintâi, a adunat laolaltă ținuturile românești. După aceea, jugul apasă tot mai greu. În urma încercării lui Dimitrie Cantemir, din 1711, de a scăpa de stăpânirea otomană prin alianța cu Petru cel Mare și a înfrângerii acestuia pe Prut, Moldova și apoi Muntenia își pierd până și dreptul de a-și alege domnitorii: pe viitor, aceștia vor fi aleși direct de către Poartă, din rândurile unei mici oligarhii de familii grecești ce trăia în cartierul Fanar din Constantinopol și care avea să aducă în principate moda și obiceiurile din capitala otomană.

Asimilate treptat cu niște simple provincii sau „raiale" ale imperiului, Muntenia și Moldova, pustiite de războaie și jefuite în vreme de pace, ajung într-un hal de sărăcie și de înjosire atât de jalnic încât sunt pe cale să-și piardă până și identitatea. Cel puțin așa apar în ochii călătorilor occidentali, care sunt îngroziți: sărăcia satelor, huzurul, lăcomia și lașitatea boierilor, înapoierea clerului, harababura și potlogăriile din administrația fanariotă: pentru un străin, totul stârnește uluire, critici, o cuvenită indignare.

Cu toate acestea, viaţa mergea mai departe: oraşele, puncte de negoţ între Orient şi Occident, cu pitorescul lor pestriţ, forfoteau de viaţă. Populaţia satelor, încovoindu-şi spinarea sub furtună, păstra, neştirbite, credinţa, limba, portul şi obiceiurile, precum şi comorile spirituale ale datinilor ei de mii de ani. Uneori, când sărăcia şi nedreptatea nu mai puteau fi îndurate, ţăranul îşi lua flinta şi se înfunda în adâncul codrilor: baladele populare făceau nemuritoare isprăvile haiducului împins la deznădejde.

Deodată însă totul avea să se schimbe. Războaiele austro–ruso–turce care se desfăşoară pe pământul ţărilor române, chiar dacă sporesc necazurile poporului, nasc totuşi condiţiile prielnice trezirii năzuinţelor naţionale şi reluării negoţului pe scară mare cu „Europa". Din îndepărtata Franţă, sosesc, încetul cu încetul, Luminile şi purtările alese; dar, mai presus de orice, răsunetul Revoluţiei şi urmările valurilor pe care le va fi stârnit. Moda şi obiceiurile se schimbă şi ele în acelaşi timp. Boierimea şi burghezia, ce abia se năştea, adoptă cu patimă într-o singură generaţie îmbrăcămintea, purtările şi ideile Occidentului, pregătind totodată revoluţia viitoare. Apar primele semne ale economiei capitaliste. Între 1800 şi 1848, ţările române trec, dintr-o dată, de la Evul Mediu la perioada contemporană.

Acesta e momentul pe care am căutat să-l surprind aici.

Pe măsură ce înaintam în studierea subiectului şi mărturiile şi documentele de epocă se adunau tot mai multe, îndoiala mă cuprindea însă tot mai tare, imaginea mi se părea tot mai puţin limpede, mai tulbure, mai greu de prins; care era aşadar realitatea? Mărturiile erau atât de contradictorii, părerile istoricilor atât de divergente, încât acea pasionată cercetare a lui Leopold von Ranke asupra a „ceea ce s-a petrecut într-adevăr" devenea, aici, o întrebare neliniştitoare.

Dar să lăsăm să vorbească documentele: cronici, corespondenţă de epocă, acte judiciare, scrieri politice, cele dintâi bâiguieli ale unei literaturi „moderne"; să ascultăm sufletul ţărănesc aşa cum ne este el dezvăluit de poezia populară, şi poate că ceaţa se va risipi, cât de cât, din faţa ochilor noştri. Când avem de a face cu mărturii străine, să ţinem seama de ceea ce etnologii numesc astăzi „neînţelegere culturală". În secolul al XVIII-lea, oc-

cidentalul, plin de superioritatea sa, este încredințat că el reprezintă civilizația. „Ia te uită! Domnul este persan!/Nemaipomenit!/ Cum poate fi cineva persan?“ spune eroul lui Montesquieu.

Vom vedea că, în 1800, a fi moldovalah putea fi ceva la fel de nemaipomenit.

*

Nu voi trata, în cartea aceasta, despre cele trei provincii românești de sub administrație austriacă: Banat, Transilvania și Bucovina.

Chiar dacă, în aceste provincii, masa țărănească vorbește aceeași limbă română ca în Muntenia și Moldova (cu foarte slabe nuanțe de intonație sau deosebiri de vocabular), chiar dacă portul, locuința, datinile, deprinderile alimentare sunt întru totul asemănătoare — un admirabil fenomen care, și astăzi, îi mai miră încă pe lingviști și etnologi —, vicisitudinile Istoriei au țesut, de cele două părți ale Carpaților, destine diferite. Banatul și Transilvania revin coroanei Ungariei, încă din veacul al XI-lea, și împărtășesc soarta acesteia. Transilvania este colonizată în parte cu unguri, în zonele de la graniță, cu germani, în special în orașe. După dezastrul de la Mohács (1526), Banatul devine pașalâc turcesc, aidoma Ungariei înseși; Transilvania, condusă de principi unguri, ajunge vasală a Porții, ca și Moldova și Muntenia, deși se bucura de mai multă libertate. După pacea de la Karlowitz, din 1699, administrația austriacă se instalează în Transilvania și Banat, apoi, din 1775, în Bucovina.

Astfel, printr-o simultaneitate care nu este o simplă întâmplare, din momentul când românii din vest și din nord intră sub înrâurirea austriacă, deci occidentală, imperiul asiatic al otomanilor își accentuează în mod dramatic stăpânirea asupra Munteniei și Moldovei.

Pe la 1800, românii de dincoace și de dincolo de Carpați, deși îi leagă atâtea, trăiesc în două lumi diferite. Dar, lăsând la o parte istoria și viața cotidiană a transilvănenilor, vom vedea totuși, mai departe, rolul capital pe care mulți dintre ei îl vor juca în secolul al XIX-lea în deșteptarea națională a românilor din Principate.

*

Ţin să-mi exprim recunoştinţa faţă de fratele meu, doctorul Răzvan Djuvara, care şi-a asumat sarcina ingrată de a întocmi indexul de nume proprii; faţă de prietenii mei: Alexandru P. Ghika şi Mihail D. Sturdza pentru ajutorul dat, nu o dată, cu prilejul redactării capitolului despre boieri; doctorului Andrei Pandrea pentru observaţiile pertinente făcute despre capitolul „Ţăranii"; în sfârşit, lui Eugen Lozovan, de la Universitatea din Copenhaga, care a binevoit să recitească manuscrisul în întregime şi ale cărui sfaturi şi critici au însoţit, de-a lungul multor ani, pregătirea acestei lucrări; corespondenţa noastră pe această temă ar putea umple un volum.

Trebuie să mai spun că nu aş fi putut niciodată duce până la capăt cartea aceasta — mai ales în timpul lungilor mele şederi în Africa — dacă nu ar fi existat preţioasa Bibliotecă Română din Freiburg-im-Breisgau şi serviciul ei de împrumut, şi fără deosebita bunăvoinţă pe care mi-a arătat-o directorul şi fondatorul ei, Virgil Mihăilescu.

PROLOG

Scene de sfârșit de veac

Un ospăț dat pentru Capudan-pașa
de către Constantin Vodă Hangerli.
Cum a pierit acesta, chiar în palatul său,
sugrumat cu lațul.

Tabloul întâi: 1798

„Deci într-aceea vreme a venit Căpitan-paşa la Bucureşti şi acolo petrecând doao săptămâni făcutu-i-au Vodă zăefeturi. Şi au zis Căpitan-paşa lui Vodă să cheme pe boierii cei mari cu cocoanele lor la zăefet. Şi chemând Vodă boierii, au venit după poruncă, fără cocoane. Vodă, văzând că n-au venit cu muerile lor, nu i-au silit, ci au trimis pe postelnicul cel mare şi pe cămăraş de au adus mueri podărease, curve şi cârciumărese. Însă au ales mueri mai chipeşe şi mai frumoaşe şi le-au îmbrăcat cu haine frumoase din cămara lui Vodă, făgăduindu-le daruri domneşti, să facă toată voia lui Căpitan-paşa şi a agalelor lui şi să să sloboază la chefuri. Şi aducându-le vel postelnicul le-au numit că sunt cocoanele boierilor, arătând « iată aceasta este Brâncoveanca, aceasta Golească, aceasta e Cornească, aceasta e cutare şi aceasta e cutare Filipeasca ». Căpitan-paşa văzându-le s-au bucurat şi şezând toate la masă cu boierii şi Vodă şi Căpitan-paşa cu agalele, zicându-i muzicile la masă. Şi, după ce au mâncat, s-au sculat şi, ridicând masa, au poruncit Căpitan-paşa să joace boierii cu cocoanele lor, şi au şi jucat. Şi ţiind jocuri până seara şi iarăşi puind masă după masă jucând până în puterea nopţii. Şi încetând au zis Căpitan-paşa lui Vodă să-i oprească pe una mai aleasă pentru culcare, că ştie el că sunt bucureştencele iubitoare de împreunare: şi aşa s-au şi făcut. Şi celelalte le-au dat la paturile agalelor şi boierii s-au dus la casele lor, poruncind Vodă postelnicului să spue muerilor să le fie cu voe. Iar dimineaţa au dăruit turcii pe mueri bine, socotind că sunt cocoanele boierilor şi le-au slobozit. Apoi cămăraşul le-au dezbrăcat de hainele cu care le-au fost îmbrăcat şi le-au dat drumu..."[1]

Tabloul al doilea

„Şi îndat-au chemat pe vezirul şi i-au poruncit să să scrie ferman şi să trimiţă capigiu împărătesc să meargă să tae pe Vodă, să-i aducă capul la împărăţie, pentru prea multă răutate şi sărăcie ce au făcut raialilor împărăteşti din Valahia. Şi de grab vezirul au poruncit unui capigiu iscusit şi măestru a tăea pre cei mari cu cumpetare. Şi i-au zis vezirul: « Iată fermanul împărătesc şi cu putere mare şi cu strașnică poruncă, ia-l şi mergi la Valahia de tae capul beiului de acolo şi-l adă spre a-l vedea preaputernicul nostru împărat. Că iaste nevrednic a fi bei. Şi de nu vei împlini porunca capul ţi-l voi tăia ». Capigiul luând fermanul s-au închinat vezirului şi gătindu-să au plecat, luând cu el un harap groaznic la chip şi mare, cu îndrăzneală la ucidere, buzat la gură. Şi viind pre drum, pre la hanurile de beilicuri nu spunea nimănui unde merge şi cu ce treabă iaste trimis. Ci cu cumpătare din conac în conac mergea cu grăbire. Pentru că domnii ţării au oameni turci, hangiii le dă plată bani mulţi de ispitesc pe cei ce trec de la împărăţie la Bucureşti. Şi dacă dovedesc că merg la Vodă cu poruncă ori de bine ori de rău, cu mare grăbire merg înainte şi spun lui Vodă ca să să păzească, şi iau bacşişuri mari de bani.

Deci sosind capigiul la Bucureşti au mers la hanul beilicului după obiceai şi şezând la han trei zile au spus că merg la Dii la Căpitan-paşa, şi la Ostrov cu porunci împărăteşti. Şi lui Vodă iar asemenea i-au spus cel ce au fost trimis de au cercetat pentru venirea capigiului. Deci capigiul gătindu-să cu ai lui au încălecat şi au mers de au intrat în curtea domnească şi au descălecat la scară şi intrând în casă la logofeţie au zis să facă aretare beiului, că are a vorbi cu Măria sa din gură, cuvânt de taină de la dragomanul Măriii sale de la Ţarigrad şi iaste călătoriu de nu poate zăbovi. Şi ducând pe capigiu la vel postelnic şi spuind şi lui, au mers postelnicul la Vodă şi i-au spus. Vodă au zis « lasă-l să vie ». Postelnicul au zis: « ba să-i spunem că eşti Măria ta zaif, că are cu el şi un arap groaznic ». Vodă au zis: « aşa au obiceiul capigiii de iau cu ei câte un om groaznic pentru mândrie, ci să vie să vedem ce-mi va spune de la dragoman ». Postelnicul au mai ispitit pe capigiu şi au zis că: « Măria sa este acum cam zaif. Ci

la întoarcerea sa va veni iar pe la București și va afla vreme de va vorbi cu Măria sa. » Capigiul a zis: « Eu având fermanuri către Căpitan-pașa pentru turburarea Pazvandului și pentru alte trebi împărătești și voi să merg și la Ostrov la haian, și de acolo nu întorc pe aici, căci pe aici am venit într-adins să-i spui ceale ce mi-au spus dragomanul Măriii sale. Ci voi să vorbesc cu Măria sa cinci, șasă cuvinte și să plec, că nu poci zăbovi. »

Postelnicul mergând la Vodă și mai spunându-i zisele capigiului, i-au zis: « să vie să spue ». Deci postelnicul au zis capigiului: « Te poftește Măria sa. » Și mergând capigiul cu arapul au intrat în iatac la Vodă și i-au părut bine că au apucat înăuntru. Și făcându-i capigiul obișnuita închinăciune cu mâna după obiceiul turcesc, asemenea și Vodă către capigiu, l-au poftit să șază, și au șăzut în pat pe salte lângă Vodă, iar arapul au șăzut pe laviță sau pe un scaun. Dat-au capigiului cafea și cebuc, iar harapul n-au primit. Și începând a vorbi unul cu altul, întrebând Vodă pe capigiu de cele ce sunt la împărăție, capigiul i-a spus cele ce au știut. Și înfiorându-se Vodă de vederea harapului, au făcut semn postelnicului să mai cheme ciuhodari în casă, grăindu-i franțozește. Și eșind postelnicul afară, harapul au sărit repede în spinarea lui Vodă puindu-i lațul în gât. Capigiul au slobozit amândouă pistoalele o dată în pântecele lui Vodă, harapul îl sugruma cu lațul, trăgând cu amândouă mâinile jos din pat. Și fiind și Vodă cu vârtute, de să zvârcolea, capigiul au înfipt hangerul în pântecele-i de i-au vărsat sângele: harapu ședea pe el de îi frângea grumazii, iar cebucciul și peșchergiu au început a țipa. Și când a slobozit pistoalele au sărit ciohodarii și au sosit postelnicul cu ei. Dar capigiul au strigat: « Dur bre (stai mă), ferman », și au stătut toți, n-au îndrăsnit să facă nimic, dacă au auzit de ferman. Harapul au tăiat capul lui Vodă, încă izbindu-să Vodă viu și tăvălindu-să în sânge. Și puindu-i ștreangul în picioare i-au tras trupul pe scări jos în curte și dezbrăcându-l au luat banii, ceasornicul și inelele harapul, și trupul l-au lăsat în mijlocul curții gol. Iar doamna Hangerliului cu fetele ei și cu copiii țipa și sărea pe ferestre afară de frică, că se temea să nu o taie și pe ea și pe copiii ei. [...] Și zăcând până a doua zi, nimenea nu îndrăznea să zică sau să întrebe ceva. Harapul au jupuit capul lui Vodă și spălând

piele de sânge l-au umplut cu bumbac. [...] Harapul au pus capul lui Vodă pe o tavă şi l-au dus la Doamna de l-au pus pe o masă să se uite la el zicându-i: « Iată capul bărbatului tău ». Aceasta a făcut ca mai mare jale să dea doamnei şi copiilor, să dea bani să-l rădice. »[2]

Aşa povesteşte Dionisie Eclesiarhul, un călugăr mărunt din Oltenia, care a lăsat una din ultimele cronici româneşti în stil vechi, ospăţul dat la Bucureşti, în 1798, în cinstea unui înalt demnitar turc, de către domnitorul Constantin Hangerli, şi sfârşitul aceluiaşi domn, sugrumat în palatul său, din porunca Porţii, la 18 februarie 1799[3].

CAPITOLUL ÎNTÂI

Un pic de istorie

Românii sub jugul otoman: privire asupra „Principatelor"
la sfârșitul epocii fanariote.
Cine erau fanarioții?
Călătoria unui domnitor, de la Constantinopol la Iași,
povestită de un tânăr aristocrat francez:
d'Hauterive face parte din alaiul
lui Alexandru Vodă Mavrocordat.

„Nu mă tem nici de bănuiala că aș întrece măsura, nici de învinuirea că aș ponegri de voi spune că nu se află pe fața pământului un neam de ticăloși mai mârșavi decât fanarioții" — astfel se exprimă generalul conte de Langeron[4], emigrat francez intrat în slujba Rusiei, în jurnalul său de campanie, și continuă: „Ei sunt cei ce mijlocesc, cei ce pun la cale, ațâță și, adesea, duc la îndeplinire toate nelegiuirile ce se săvârșesc zilnic la Constantinopol de către o cârmuire sângeroasă, unde nici un fel de lege sau de credință nu domolește sălbăticia slujbașilor ei, care, cu toții (chiar și cei mai înalți dregători), sunt de obârșie proastă și nu răzbesc în viața aceasta trecătoare decât împingându-și vrăjmașii la pieire sau ucigându-i.

Singurul țel al tuturor acestor fanarioți, țintit încă din cea mai fragedă copilărie, este un loc de domnitor în Muntenia sau Moldova. Ca să-l atingă, nici o fărădelege nu li se pare prea mare, nici o josnicie nu este prea umilitoare. De cumva vreun frate, unchi, văr sau chiar părinte se pun în calea năzuinței lor, otrava sau securea călăului îi scapă de ei; căci, atunci când nu-l poți nimici tu însuți pe cel ce-ți poate dăuna, îl pârăști, iar de la pâră, oricum ar fi ea, până la moarte, la Constantinopol, nu este decât un pas. Lăcomia, bine cunoscută, a acestei nemernice cârmuiri duce la locurile râvnite. Ca să ajungi până acolo, rămâi sărac lipit, apoi furi și jefuiești ca să-ți refaci averea.

Un domnitor proaspăt numit pleacă de la Constantinopol cu datorii de două-trei milioane de piaștri. După patru, cinci sau șase ani de domnie, se întoarce cu o avere de cinci-șase milioane, atunci când i se lasă răgazul să le adune: însă, îndeobște, este alungat, surghiunit sau i se taie capul după câțiva ani de huzur,

sau de se află că a adunat o avere destul de mare ca să-i poată fi luată [...].

Ce să însemne oare un domnitor ca aceştia de nu poate căpăta ceea ce-şi doreşte decât prin nelegiuiri, jertfe şi josnicii, şi care vede tot timpul în faţa ochilor, câteodată anume pregătită pentru el, sabia unui ucigaş sau uneltele de tortură de care rareori se întâmplă să scape? Un european, un om născut într-o ţară civilizată nu poate pricepe de ce atâtea jertfe, de ce această viaţă hărţuită întruna de groază sau de uneltirea vreunei ticăloşii. Însă aşa este viaţa fanarioţilor: s-au văzut copii de zece ani care spuneau: — Ce-mi pasă că mi se taie capul la treizeci de ani, dacă pot fi domnitor la douăzeci şi cinci?[5]

Cine erau, aşadar, fanarioţii aceştia, atât de huliţi, şi pe ce căi ajunseseră ei, în secolul al XVIII-lea, să pună mâna pe cârmuirea ţărilor române?

*

La început, jugul otoman a fost, pentru români, mai puţin apăsător decât pentru greci, bulgari, sârbi sau albanezi, ale căror state fuseseră nimicite, ţările fiind transformate în paşalâcuri. Ţara nu este ocupată prin forţă militară, iar musulmanii nu au dreptul să se stabilească aici şi să-şi ridice moschei. Chiar şi tributul, la început, este mai curând simbolul unei supuneri (sau al unei „neutralităţi binevoitoare") decât o contribuţie la bugetul imperiului: 10 000 de ducaţi pentru Ţara Românească, 2 000 pentru Moldova. Numai că lucrurile se vor înrăutăţi foarte curând. Poarta profită de schimbările de domnie, pentru a spori, treptat, tributul anual. În ultimul pătrar al veacului al XVI-lea, asistăm la o creştere brutală: în 1593, tributul este de 65 000 de galbeni pentru Moldova şi de 155 000 pentru Ţara Românească.

Faptul se explică prin aceea că imperiul otoman, chiar şi atunci când se află în culmea gloriei, trăieşte peste posibilităţile sale şi, ca atare, sărăceşte încet, dar sigur. Ca şi în Roma antică, balanţa comercială deficitară duce afară metalul preţios. În mai puţin de două veacuri, asprul otoman îşi pierde trei sferturi din valoare[6].

Situația s-a înrăutățit și mai mult după ce portughezii au descoperit drumul pe la Capul Bunei Speranțe, care, treptat, va duce la ruinarea comerțului ce trecea prin Egipt și Siria, două țări devenite provincii otomane. Pe deasupra, exploatarea sălbatică a ținuturilor agricole din imperiu duce la depopularea și transformarea în pustiuri a unor întregi regiuni din provinciile din Asia și Africa.

Aveau să vină apoi cele dintâi înfrângeri: imperiul nu va mai trăi din cuceriri și tributuri, ci, dimpotrivă, va fi silit să întrețină armate numeroase și costisitoare. Sunt motive temeinice care îl vor face să stoarcă și mai mult provinciile din Europa, cu deosebire țările române, incomparabil mai bogate.

Așa se face că nu este vorba doar de bani, storși cu nemiluita, ci și de altceva, cu urmări foarte grave: țările române sunt silite să participe din plin la aprovizionarea imperiului și, mai presus de toate, a capitalei lui, aflată atât de aproape. În secolul al XVIII-lea, observatori străini susțin că o treime din aprovizionarea orașului Constantinopol vine din Principate. De aceea, în aceste țări, turcii dețin monopolul la cumpărarea grânelor și a vitelor, cu prețurile impuse de ei. Iar prețurile acestea sunt tot mai scăzute față de prețurile pieței, pe măsură ce situația economică și monetară a imperiului se înrăutățește. La sfârșitul secolului al XVI-lea, prețurile nu sunt decât cu puțin peste jumătate din prețurile pieței. În fiecare an, la date fixe, trimișii Porții adună mii de tone de grâu și de orz, sute de mii de vite mari și de oi (un document din 1591 arată că 141 000 de oi au fost ridicate numai din Moldova). În vreme de război, sunt ordonate rechiziții suplimentare. Ne putem închipui urmările dezastruoase ale unui asemenea sistem. La început, măsurile acestea lovesc cu deosebire în boieri, mari proprietari de pământ, singurii care aveau surplusuri pentru piața externă. Aceasta va determina, în parte, aventuroasa tentativă a lui Mihai Viteazul, ultima încercare importantă a țărilor române de a scutura jugul otoman.

Însă, cu timpul, măsurile acestea îl lovesc, încă și mai tare, pe țăran: nemaiputând, din puținul ce-i prisosește, să facă față dărilor și rechiziționărilor, țăranul liber se îndatorează tot mai mult și, în cele din urmă, se dă pe sine, împreună cu familia și

cu peticul lui de pământ, pe mâinile moşierului din vecinătate. În felul acesta, se alcătuiesc, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi de-a lungul secolului al XVII-lea, imense latifundii stăpânite de boierii cei mari, în timp ce domeniul ţărănimii libere se micşorează din ce în ce mai mult. Şi încă ceva: ţărănimea aceasta care, vreme de secole, dăduse cel mai mare număr de apărători ai ţării, acum, când este transformată tot mai mult într-o masă de şerbi ce pot fi puşi la dări şi munci după bunul plac al stăpânului, nu va mai da — aproape deloc — ostaşi. Armata lui Mihai Viteazul este, în bună parte, o armată de boieri şi de mercenari, ca în Occident.

Începând cu a doua treime a secolului al XVII-lea, chiar dacă în ambele ţări mai apar câţiva domnitori iubitori de fast, ctitori de biserici şi ocrotitori ai ortodoxismului pe tot cuprinsul imperiului otoman, cum au fost, de pildă, Vasile Lupu în Moldova, Matei Basarab, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu în Muntenia, importanţa lor militară a devenit neînsemnată.

De altfel, pentru a înăbuşi în faşă orice pornire de independenţă, turcii întreţin acum garnizoane într-o adevărată salbă de „capete de pod", enclave otomane la nordul Dunării; este vorba, de la apus spre răsărit şi de la miazăzi la miazănoapte, de *raialele:* Turnu, Giurgiu, aflată la numai 60 de kilometri la sud de Bucureşti; Brăila, la graniţa cu Moldova, apoi un triunghi mare în sud-estul Moldovei, care se populează cu tătari şi căruia i se spune Bugeac sau Basarabia (nume pe care ruşii îl vor extinde la tot estul Moldovei pe care aveau să-l alipească în urma tratatului de la Bucureşti din 1812); în sfârşit, în susul Nistrului, raialele Tighina sau, pe turceşte, Bender — unde Carol XII se va încăpăţâna să aştepte trei ani ajutorul turcilor, după înfrângerea de la Poltava; şi, la nord de tot, Hotin, în faţa fortăreţei poloneze Camenita.

Pe viitor, Principatele nu vor mai fi decât nişte pioni în jocurile marilor puteri, care încep să muşte, puţin câte puţin, din imperiul otoman.

Ceasul fanarioţilor a sosit.

*

Îndată după cucerirea Constantinopolului de către Mahomed II (să-i zicem mai bine Mehmet II, ca să le facem turcologilor pe plac), prestigioasa capitală bizantină s-a golit de populația ei grecească. Zeci de mii de morți, zeci de mii de robi: toată lumea creștină se înfioară aflând vestea catastrofei, la care trebuia totuși să se aștepte. În Orientul creștin, căderea celei de a doua Rome a fost simțită ca un cataclism fără precedent, aproape de necrezut. (Nu este oare simptomatic să vedem că, pe unele fresce de pe mânăstirile din Bucovina, cetatea imperială, un fel de cetate cerească, este arătată, un veac mai târziu, ca un loc de necucerit de către ostașii Necuratului, reprezentați cu turbanul turcesc pe cap?)

Aveau să rămână doar țăranii din satele din jur, care, treptat, încep să aprovizioneze noul oraș cu produse din gospodăria lor. Vor spune că se duc εἰς τὴν πόλιν [is tin pólin] „la oraș", de unde numele turcesc Istanbul.

Orașul a trebuit totuși să fie repopulat cu oameni veniți din toate provinciile imperiului. Au venit și greci și, printre ei, bineînțeles, „colaboratori". Oare din aceștia nu vor fi fost și înainte de căderea orașului? Ioan VI Cantacuzino nu-și dăduse una din fete după sultanul Orkhan, iar nefericiții Comneni din enclava Trapezunt nu se înrudiseră cu suzeranii lor musulmani? Nu s-au văzut greci și alți creștini printre scribii și arhitecții sultanului, ba chiar și printre generalii și amiralii lui?

Puterea otomană a autorizat reinstalarea patriarhului Constantinopolului chiar în oraș — nu în catedrala Sfânta Sofia, transformată în moschee, ci într-o biserică mai modestă, unde, în zilele noastre, se mai află încă sediul patriarhului ecumenic. Politica otomană a vrut, cu adevărat, să-și cârmuiască „raialele" cu ajutorul căpeteniilor lor spirituale. În acest fel, patriarhul Constantinopolului, timp de veacuri șef spiritual al tuturor bisericilor ortodoxe din Europa, va dobândi treptat o mare importanță politică, paradoxal, mult mai mare decât pe vremea când popoarele din sud-estul Europei aveau stăpânitorii lor care limitau puterea politică a Bisericii. În jurul acestui patriarhat, învestit pe viitor cu funcții nu numai religioase, ci și politice și culturale, se adună,

încetul cu încetul, o dată cu clerici de toate rangurile — reprezentanți ai patriarhatelor din Orient, ai marilor mânăstiri, mitropoliți supuși patriarhului, bulgari, sârbi, români, ruși —, o întreagă administrație, al cărei responsabil va fi marele-logofăt al patriarhiei (din titularii acestui prestigios post se vor trage mai multe din cele mai de seamă familii fanariote, cum sunt familiile Hrisoscoleu, Rosetti, Caragea, Manu). Vor fi printre ei și oameni învățați, deoarece vor exista școli și o Academie vestită în tot orientul ortodox. Însă, foarte curând, se vor afla printre ei și oameni de afaceri, întrucât turcii disprețuiesc negoțul și nu știu limbi străine, în afară de limba sfântă și de cea savantă a Islamului: adică araba și persana.

Toți aceștia se strâng în jurul Patriarhiei, instalată definitiv în 1601 într-un cartier al Istanbulului, între zidul împrejmuitor al cetății și malul de sud al Cornului de Aur, în apropierea unui vechi far, sau *fanal*, datând de pe vremea „Frâncilor", de unde numele de Fanar. Acest cartier din jurul Patriarhiei va fi dat, de către Poartă, grecilor și va deveni, ca să zicem așa, ghetoul grecesc din Constantinopol.

O figură dintre cele mai neobișnuite din mediul acesta va fi, în secolul al XVI-lea, acel Mihail Cantacuzino poreclit de turci Șeitanoglu, Fiul Satanei. Apare ca primul dintre urmașii marilor familii bizantine care, prin iscusință și șiretenie, au reușit să-și revină după dezastru[7]. Este cel mai mare negustor de blănuri și de alte mărfuri de preț aduse din Polonia și Rusia pentru curtea sultanului. Are în arendă minele de sare de la Ankial, pe malul Mării Negre. Nemăsurat de bogat, are un palat la Ankial și umblă îmbrăcat ca un pașă. Încă de pe atunci, intervine în politică, iar domnii Moldovei și ai Munteniei sunt „clienții" lui. A fost însă de ajuns o intrigă, o bănuială pentru ca, într-o zi de februarie 1578, să fie spânzurat sub colonada palatului său. Toată averea îi este confiscată. Fiul său Andronic se ascunde, așteaptă vremuri mai bune, își reface averea, ajunge chiar să aibă destulă trecere pentru a încerca să intre în politica cea mai înaltă susținând candidatura lui Mihai Viteazul la tronul Țării Românești[8]. Își va pierde viața, ca și tatăl său. Cu toate acestea, fiul său, Constantin, reapare, peste treizeci de ani — de astă dată în Muntenia, unde

se căsătorește cu fiica domnitorului Radu Șerban Basarab. Din el și din frații săi se vor trage toți Cantacuzinii din țările române și din Rusia. Fiind însă continuatorii familiei domnitoare autohtone a Basarabilor, ei se vor găsi curând în fruntea unei „partide naționale" potrivnice influenței crescânde a grecilor — în așa fel încât cea mai ilustră dintre familiile de origine greacă bizantină nu a fost niciodată pusă de către istoricii români printre „fanarioți".

Cel ce trebuie socotit însă a fi marele înaintaș al fanarioților este Alexandru Mavrocordat, zis Exaporitul, sau Păstrătorul Tainelor, mare-dragoman al Porții din 1673 până în 1699, un personaj neobișnuit din foarte multe puncte de vedere (și care l-a fascinat pe Toynbee, bun cunoscător al lumii greco-fanariote, care îl citează în câteva rânduri în monumentala sa lucrare *A Study of History*).

Legenda, redată cu oarecare răutate de către Dimitrie Cantemir, în a sa *Istorie a imperiului otoman*, povestește originile familiei după cum urmează: la începutul secolului al XVII-lea, printre creștinii din Constantinopol se afla un anume Di Scarlatti — pesemne de origine italiană —, care adunase multă avere, cam ca Șeitanoglu un veac mai înainte, făcând negoț cu Seraiul. Asemenea altor „ghiauri" ajunși la cea mai înaltă treaptă pe care o putea atinge un necredincios la Constantinopol, n-a avut tihnă până ce nu s-a înrudit cu domnitorii țărilor române: a izbutit s-o logodească pe fiica sa Roxana cu domnul Munteniei. Se pare însă că, în răstimpul cât se făceau pregătirile de nuntă, logodnica s-ar fi îmbolnăvit de vărsat și că ar fi rămas desfigurată. Cu toate acestea, tatăl ținea morțiș la planul lui, drept care a trimis înspre Țara Românească strălucitorul alai, fata având, ca în Orient, chipul acoperit de un văl, cu poruncă strașnică să nu-l ridice decât după ceremonia religioasă. Văzându-se tras pe sfoară, domnitorul ar fi trimis-o pe fată înapoi la tată-său, cu alai și cu zestre cu tot. Aceasta e legenda. Lucrurile nu stau tocmai așa: Roxana a fost de fapt măritată cu domnitorul Alexandru, zis Coconul, mort tânăr, în 1632.

Roxana, văduvă, a găsit un alt pețitor în persoana unui tânăr, un nobil neînsemnat din insula Chios, venit în capitală ca să facă avere, și care se numea Nicolae Mavrocordat. Din căsătoria lor avea să se nască, în 1641 (data este controversată), Alexandru Mavrocordat, care, curând, avea să se dovedească neobișnuit de înzestrat. Este trimis la învățătură în Italia — fapt destul de puțin întâlnit pentru un tânăr ortodox; lucrul se explică însă, de bună seamă, prin obârșia mamei. Cât despre familia tatălui, să ne amintim că insula Chios aparținuse genovezilor până în 1566. Tânărul studiază medicina și filozofia la universitatea din Padova, mare universitate ce ținea de Veneția și, care, datorită liberalismului său, se va deschide foarte mult către lumea ortodoxă — și chiar și către cea protestantă, de vreme ce acolo a venit William Harvey să facă, nestingherit, experiențele ce au dus la descoperirea circulației sângelui. Călcându-i pe urme, Mavrocordat își ia, la Bologna, în 1664, doctoratul în medicină și filozofie[9]. Întors la Constantinopol, este profesor la Academia Patriarhiei, dar, fiind poliglot — vorbește, bineînțeles, greaca modernă și greaca veche, precum și turca, araba și persana, latina, italiana, franceza și o limbă slavă (probabil slavona bisericească) —, este curând chemat pe lângă marele-dragoman al Porții.

Termenul drogman sau dragoman (din turcescul *terjûmen*, cf. ar. *turdjuman*) era folosit pentru a desemna, în Orient, interpreții ambasadelor sau legațiilor străine. Turcii, întrucât refuzau să învețe limbile „ghiaurilor", recurseseră și ei la interpreți sau dragomani, mai întâi la evrei sau renegați, apoi, și mai ales, la grecii din insule, care se aflaseră sub influența culturii occidentale încă de pe vremea cruciadelor. Slujba de dragoman al Divanului, sau mare-dragoman, fusese creată de curând, în 1669, de către marele-vizir Ahmed Köprülü, pentru Panaiotakis Nikoussios, tot un grec din Chios. Însă abia urmașul său, începând cu 1673, Alexandru Mavrocordat, avea să dea acestei slujbe o dimensiune și o strălucire noi. Mijlocitor iscusit între solii străini și înalții dregători turci, Mavrocordat avea să ajungă, dintr-un supus de mâna a doua, datorită acestui titlu modest și totodată pompos, un adevărat secretar de stat la afacerile externe ale imperiului otoman. Atunci când diplomația va trebui să ia locul armelor, după

eșecul asediului Vienei și, mai cu seamă, după înfrângerea armatei otomane de către prințul Eugen la Zenta, în 1697, rolul lui Alexandru Mavrocordat — numit de acum încolo Exaporitul — va crește întruna. Sub îndelungatul său „ministeriat", soarta grecilor din Constantinopol se îmbunătățește simțitor și începe o adevărată tradiție: fanarioții nu vor mai fi doar negustori, zarafi, medici, ci și administratori, intermediari, informatori. Vor ajunge foarte curând să fie o rotiță indispensabilă în guvernul otoman. Deși trăiesc într-o nesiguranță permanentă, disprețuiți, dar și invidiați, folosiți la tot soiul de treburi, deși averea, libertatea, viața le sunt mereu amenințate — ei se vor agăța mai departe de acest colț al Cornului de Aur, visând la Bizanțul antic, convinși că neamul lor va renaște din propria cenușă, aidoma păsării Fenix pe care Alexandru Mavrocordat și-o pusese pe stemă.

Era de-o mare iscusință. Oare nu despre el se spune că a izbutit să-i aducă la masa tratativelor pe imperiali și pe otomani, încredințând fiecare dintre cele două părți — prin mijlocirea miniștrilor puterilor neutre — că cealaltă parte este cea care dorește pacea? Și tot el este cel care, în calitate de al doilea trimis al Turciei, după Reis Effendi Mahomet Rami-pașa, a scos din impas preliminariile păcii de la Karlowitz, care se împotmoliseră la un amănunt de protocol, propunând o sală cu cinci uși prin care să intre, toți deodată, împuterniciții celor cinci puteri beligerante: ai sultanului, ai împăratului, ai Veneției, ai regelui Poloniei și ai țarului Rusiei.

Se știe că urmările păcii de la Karlowitz au fost dezastruoase pentru Turcia: aceasta ceda Austriei (în terminologia oficială „Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană") Ungaria, Transilvania, precum și o parte a Croației și a Sloveniei; Moreea și câteva insule ionice erau cedate Veneției; Podolia și o mare parte din Ucraina erau cedate Poloniei, iar Azovul era cedat Rusiei. Lucrul cel mai uluitor este însă că, întorcându-se la Constantinopol, în vreme ce Rami-pașa era decapitat, Mavrocordat își salvează capul.

Zece ani mai târziu, fiul său Nicolae urca pe tronul Moldovei. Cu el începea, în Principate, epoca fanariotă.

În mod tradiţional, epoca fanariotă începe în 1711, pentru Moldova, şi în 1716, pentru Muntenia, cu domniile succesive ale lui Nicolae Mavrocordat. Stabilirea acestor date este — aşa cum vom vedea — oarecum arbitrară.

Între 1711 şi 1716, se petrecuseră evenimente foarte grave, atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească.

În 1711, Dimitrie Cantemir, pe care turcii, crezându-l credincios lor, îl puseseră pe scaunul Moldovei cu puţin timp înainte, prevăzând războiul împotriva Rusiei, semnează cu Petru cel Mare un adevărat pact de alianţă şi de protectorat. Înfrângerea de la Stănileşti — cu greu de închipuit pentru armatele care-l învinseseră nu demult pe Carol XII la Poltava — spulberă speranţele lui Cantemir şi îl silesc să se exileze în Rusia. Exil pe care-l îndură cu greutate, deşi va fi ţinut la mare cinste şi va avea răgazul să-şi isprăvească unele lucrări ca *Istoria creşterii şi descreşterii imperiului otoman*, sau *Descrierea Moldovei*, care, timp de peste un veac, îi vor asigura o celebritate europeană[10].

Mai puţin norocos decât el, Constantin Brâncoveanu, care se menţine pe tronul Ţării Româneşti douăzeci şi cinci de ani, datorită iscusinţei şi generozităţii lui, dar pe care turcii, după fuga lui Cantemir, îl bănuiesc de uneltire cu ruşii şi cu imperialii, este decapitat la Constantinopol, în 1714, împreună cu cei patru fii ai săi şi cu boierul Ianache Văcărescu. Vărul său, Ştefan Cantacuzino, care dăduse o mână de ajutor ca să-l piardă, şi care-i urmează la tron, este şi el decapitat, după doi ani, împreună cu tatăl său, eruditul stolnic Constantin Cantacuzino, şi cu unchiul său, marele-spătar Mihai Cantacuzino.

Poarta şi-a pierdut încrederea în domnitorii autohtoni. Pe viitor, domnii ţărilor române nu vor mai fi aleşi, ci numiţi direct de către Poartă, primii beneficiari fiind feciorii lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul.

În realitate, ruptura cu epoca precedentă este mult mai puţin hotărâtă decât s-a spus. Mai întâi, „trădarea" lui Cantemir n-a adus turcilor decât o justificare *a posteriori*, de vreme ce îl aduseseră pe Nicolae Mavrocordat pe tronul Moldovei, prima dată, cu un an înainte de Cantemir. Chiar de la mijlocul secolului al

XVII-lea (o dată, chiar și în secolul al XVI-lea, în Moldova), niște străini se cocoțaseră pe tronul Principatelor: astfel, în 1658, Gheorghe Ghica, protejatul marelui-vizir Ahmed Köprülü, albanez ca și el; apoi, doi greci, Gheorghe Duca și Antonie Ruset (Rosetti). Pe de altă parte, familia Mavrocordat putea pretinde un fel de legitimitate pe linie feminină, și chiar se prevala de acest lucru: Exaporitul se însurase cu Sultana Hrisoscoleos, fiica unui mare-logofăt al Patriarhiei și a ultimei descendente a lui Ștefan cel Mare, Casandra a Moldovei. Și, în mod ciudat, legitimitatea aceasta va merge mai departe — dacă putem spune astfel —, până la gradul al doilea, prin Mavrocordați, mai toate familiile domnitorilor fanarioți fiind înrudite cu ei, și, ca și ei, urmând marea filieră a dragomanatului, chiar și cei din neamul Ghica, care domniseră prima oară cu mai bine de jumătate de veac înaintea lor.

Din 1711 până în 1821, treizeci și unu de domni fanarioți, făcând parte din unsprezece familii, se vor urca, de șaptezeci și cinci de ori, pe tronul celor două țări.

Vor aduce cu ei moravurile din Fanar, în care se întâlneau câteva tradiții bizantine și multe apucături turcești. La București și la Iași, la curte și în rândul boierimii, treptat, portul și obiceiurile se orientalizează. Pentru călătorul apusean, la sfârșitul veacului al XVIII-lea, Moldo-Valahia înseamnă intrarea în Turcia — sau, dacă vine dinspre Răsărit, înseamnă că nu a ieșit încă din Turcia.

Contele d'Hauterive, atașat la ambasada Franței din Constantinopol, și pe care ambasadorul Choiseul-Gouffier l-a recomandat ca secretar noului domnitor al Moldovei, Alexandru Mavrocordat, povestește cum a început călătoria sa, împreună cu alaiul lui Vodă, de la Constantinopol la Iași, în februarie 1785[11].

Despre ce putea fi călătoria acestui mare alai, timp de peste o lună de zile, prin Tracia, Bulgaria și Țara Românească, avem o mulțime de povestiri. Drumurile desfundate, vremea urâtă, popasurile în sate sărace sau sub cerul liber, sau, uneori, în hanuri, un fel de caravanseraiuri, descrise după cum urmează de către abatele Bošković[12], care l-a precedat cu vreo câțiva ani pe d'Hauterive, în suita ambasadorului englez James Porter: „Hanurile acestea

sunt nişte clădiri publice foarte mari, ca un salon mare sprijinit pe patru ziduri şi cu un acoperiş la fel de mare pe deasupra. De obicei, acoperişul se sprijină nu numai pe ziduri, ci şi pe un rând, sau, cel mai adesea, două rânduri de coloane-pilaştri sau stâlpi, pe una din părţile clădirii, câteodată chiar pe amândouă; de-a lungul zidului, este un soi de caldarâm, înălţat cu câteva picioare de la pământ şi ceva mai lat decât înălţimea unui om, cu hornuri din loc în loc; aici dorm călătorii; de partea unde stau cu picioarele, se află ieslea cailor. Restul clădirii este pentru animalele de povară şi pentru trăsuri; dar sunt şi câteva hanuri unde se găsesc odăi pentru fiecare călător..."

Iată-l însă pe d'Hauterive ajuns în ţinut românesc: „Pe măsură ce ne îndepărtăm de ţinuturile turceşti, Muntenia devine mai frumoasă şi mai populată; nu lipsesc decât copacii şi pietrele (*n.n.* — străbătea Bărăganul!). Ierburi înalte de opt picioare, adunate ca fânul şi groase pe măsura înălţimii, herghelii de cai şi de iepe gata să fete, boi ca cei din Auvergne, oi cu lâna creaţă şi mari cât nişte tufişuri, ciocârlii şi scatii care, deşi este frig, cântă pretutindeni, vrăbii care mişună, ciori ce zboară în şiruri lungi de o jumătate de poştă, şi nici un om, decât prin sate, iar acestea sunt rare. (Abatele Bošković şi alţii după el dau o explicaţie acestei aparenţe de pustiu: multe sate se ascund — ba chiar, aşa cum vom vedea, *se ascund în pământ*, departe de drumul mare, de teama rechiziţionărilor — *n.n.*) Timp de zece ceasuri, te crezi într-un pustiu şi, când ajungi, te miri că dai peste o populaţie la care nici nu te gândeai. Casele mici, destul de asemănătoare cu nişte stupi şi aproape la fel de sărăcăcioase ca cele din satele noastre din Beauce şi Sologne, cuprind în ele zece persoane, tată, mamă, copii. Între cel mai vârstnic şi cel mai mic nu sunt nici opt ani diferenţă; trupul le este acoperit de zdrenţe, dar nu le este frig. Taţii, care ies pe afară, sunt cu toţii bine îmbrăcaţi; copiii nu ies pe afară decât atunci când este vreme frumoasă, ca să alerge prin noroi, sprinteni şi despuiaţi ca nişte pui de maimuţă. Iarba pe care boii n-au păscut-o, uscându-se, a devenit bătoasă: este tăiată pe măsură ce este nevoie, şi cu ea se face focul cel mai strălucitor şi cel mai frumos de pe lume. De altfel, sărăcia nu este decât pe pereţi: am văzut peste tot găini, gâşte, ceva cai şi boi, oi şi capre,

câini și pisici care trăiesc din ce rămâne de la stăpâni, și cu pâine. Aceasta este de două feluri — cea de cuptor este fără luciu, tare, fără drojdie, precum cea din Bulgaria; dar, oricum, este coaptă la cuptor; cealaltă este fiartă: se pune făina într-un ceaun la foc: când dă în clocot, se amestecă până ce seacă toată apa. Aluatul ia forma ceaunului, se mănâncă fierbinte și, fără să fiu mâncăcios cum sunt cei de prin partea locului, vă pot încredința că mi se pare bună. Are gustul cojii de pateu (și editorul adaugă într-o notă:

„Aceasta este *mămăliga*, care, până și în zilele noastre, este felul de mâncare cel mai obișnuit și, adesea, singurul al țăranului român").

Urmează apoi din nou stepa cu înfățișare de pustiu, timp de două zile și două nopți, pe un frig năpraznic; convoiul se rătăcește, se întoarce de-a lungul unui râu (Buzăul?), care aduce sloiuri și pe care-l trec cu greu treizeci de căruțe și trei sute de persoane.

A treia zi însă, la Grădiștea: „Astăzi, satul cel mai mândru, o seară fermecătoare după o zi în care nu ne-am obosit, și, pe deasupra, o nuntă la conacul meu, unde se dănțuie cât îi las eu înainte de a-mi lăsa locul..." Alaiul sosește în cele din urmă în Moldova, unde autorul nostru întâlnește un peisaj ceva mai vesel, văi, dealuri, păduri: „Pădurile forfotesc de păsări ce vestesc chiar de pe acum primăvara, florile, frunzele și fructele de care, pesemne, sunt pline pâlcurile acelea de peri și de cireși sălbatici, ca și tufele de răsură; ce frumos trebuie să fie timpul acesta atât de râvnit pe niște meleaguri atât de minunate: și ce păcat că, la două sute de leghe de aici, sunt turci, sultani, viziri, pe care trebuie să-i saturi din seva acestui darnic pământ, unde, în ciuda atâtor nedrepte jafuri, fără măsură, din vremuri uitate, se mai văd încă arbori, ierburi, oi, cai, chiar și oameni"...

Aceeași jalnică impresie o întâlnim la abatele Lionardo Panzini, fostul preceptor al fiilor lui Alexandru Ipsilanti:

„O țară atât de frumoasă stârnește mila străinului și a europeanului care se gândește la starea de sărăcie și de înjosire în care se găsește ea... Aflată de multă vreme la cheremul cârmuirii turcești, ajungând să fie chiar vândută de aceasta, veșnic pradă lăcomiei domnitorilor trimiși de ea, nu pentru a o cârmui, ci pentru a o jefui și a o sărăci, este mare minune că oamenii n-au pierit cu totul de pe aici și că ținutul nu slujește de lăcaș doar pentru lupi și pentru urși."

„Cetățeanul Parrant", primul viceconsul trimis în Moldova de către Republica Franceză — un tânăr plin de zel, care se zbate la Iași cu cele mai mari greutăți administrative și financiare (Republica „uită" să-l plătească) —, zugrăvește un tablou la fel de întunecat. Iată câteva rânduri din raportul pe care-l trimite lui Talleyrand, la 11 iunie 1798:

„Așezarea acestui Principat este cum nu se poate mai variată și mai fericit alcătuită. În privința aceasta, se deosebește mult de Muntenia, care, adesea, nu este decât o nesfârșită câmpie, pe care ochiul, obosit, caută zadarnic, în depărtare, o movilă cât de mică, un copac la umbra căruia să te poți odihni. Aici, natura n-a făcut toate lucrurile la fel, totul este făurit de ea, dar nimic nu seamănă cu altceva. Colo sunt munți uriași, la poalele lor sunt vâlcele luminoase, într-o parte se află stânci, prăpăstii, ape repezi; lângă pășuni, sunt pâraie, izvoare și, pretutindeni, rodnicia pământului este nesecătuită, pretutindeni pământul, chiar și nelucrat, produce ceva; fiecare loc se împodobește, după cum este timpul, cu vegetația ce i se potrivește, încât, trecând prin aceste ținuturi, ai crede că Moldova este o înfățișare a tuturor muncilor firii, care ne desfată cu mulțimea și felurimea lor.

S-o mai spunem o dată: s-ar părea că natura a dăruit acest pământ părăsit cu tot ce a avut ea: aici și-a pus comorile, iar călătorul ce îl străbate, mirându-se de cât de mult poate rodi, ar trebui să se mire și mai tare că nu rodește încă și mai mult [...]. Trebuie însă să spunem că, aici, întâlnim două păcate mari, care, orice ai face, se vor împotrivi mereu înfloririi la care ținutul acesta frumos ar putea să ajungă, și chiar și negoțul care, cu vremea, s-ar

putea întări prin aceste locuri nu-i va aduce decât prea puține foloase.

Cele două păcate sunt cârmuirea, care, prin natura ei, este o adevărată nenorocire, și depopularea, urmarea nefericită a celei dintâi.

Provincia aceasta are și un stăpân, însă un stăpân străin, care o jefuiește, care este silit s-o jefuiască și să facă acest lucru cu o grabă necrezut de mare. Miniștrii de lângă el știu să facă întocmai ce face el. Toți slujbașii au grijă să le urmeze pilda, încât întreaga cârmuire nu este altceva decât un jaf; toți membrii ei sunt niște lipitori dornice să sugă ultima picătură de sânge a unor mulțimi vlăguite.

Aici, bunurile nu se mai întorc de unde au plecat: poate că niciodată un piastru nu a ieșit din cuferele curții ca să intre din nou în circulație. Noile nevoi ale domnitorului trebuie acoperite cu noi venituri. Nici cele mai neobișnuite întâmplări nu vor face să se dezlege baierele unei pungi o dată ce a fost umplută. Totul este păstrat cu grijă și trimis la Constantinopol, unde vor fi plătiți prietenii, ocrotitorii domnitorului, care astfel își pregătește propriile izbânzi.

La Constantinopol, în fiece an, în fiece zi, în fiece ceas, se vor risipi, prin fel de fel de căi, bogățiile Moldovei.

Din doi în doi ani, cel mult la trei ani, Poarta îi dă un nou domnitor; acesta, secătuit de cheltuielile făcute ca să-și țină rangul și de prețul dat pentru scaun, pe care nu-l poate avea decât plătindu-l, vine în această provincie nu doar ca să domnească, să-și plătească datoriile și să adune altă avere, ci și ca să-și îmbogățească neamurile, prietenii și pe toți cei ce-l slujesc.

Așadar, din trei în trei ani, o nouă legiune de astfel de vampiri ajunge în Moldova, săraci cu toții, amărâți și, din trei în trei ani, pleacă de aici încărcați de aur și de bunuri, lăsând după ei doar amintirea necazurilor și gustul pentru o nepotolită lăcomie pe care vrednicii lor urmași o vor arăta negreșit."

Același strigăt de alarmă îl vom auzi, peste câțiva ani, de la fostul consul general al Angliei, W. Wilkinson:

„Nici unul din evenimentele care au înrâurit existența politică și distrus spiritul public al moldovenilor și al valahilor n-a fost atât de dezastruos ca sistemul de politică introdus de grecii din Fanar ajunși în fruntea Principatelor.

Umiliți, înjosiți și asupriți așa cum sunt grecii de când nu mai sunt un neam, civilizația lor a decăzut și ea pe măsură ce au crescut greutatea și barbaria jugului ce-i apasă; astfel, pe nesimțite, s-au învățat cu ticăloșia și supunerea slugarnică, căci ele nu pot fi desprinse de o asemenea stare de sclavie. Prefăcătoria și minciuna au devenit trăsăturile cele mai caracteristice ale fizionomiei lor morale; în sfârșit, gravitatea împrejurărilor în care se află tot timpul i-a obișnuit, treptat, cu tot ce-l poate înjosi și umili pe om."

Fostul consul al Austriei, Raicevich, întărește acestea în „Observațiile" sale despre Țara Românească și Moldova[13]...

„Dintotdeauna, sclavii care, bucurându-se de ocrotirea stăpânilor, pun mâna pe putere sunt cei mai mârșavi și mai cumpliți asupritori ai neamului omenesc. Am văzut-o tot timpul de când grecii cârmuiesc aceste nefericite provincii. Nu vreau să obosesc pe nimeni povestind tertipurile și nedreptățile grecilor din Fanar când este vorba să sprijine un domnitor să se înalțe, el însuși omul și unealta vreunui ministru sau agent de la Poartă; este destul să spun că mulți dintre ei au terminat cu șireangul de gât, că nici un grec nu s-a îmbogățit și că cele două provincii au fost ruinate și aproape părăsite..."

Acum este momentul să vedem cum se făcea înscăunarea și cum domnea căpetenia unei cârmuiri atât de ciudate: domnul fanariot.

CAPITOLUL AL DOILEA

Domnul

Un despot absolut și precar:
numirea și înscăunarea domnitorului.
Palatele de la București și Iași.
„Ceremonia de trezire" a lui Alexandru Vodă Moruzi.
Autoritatea domnitorului: limitele ei.
Marii dregători.
Administrarea provinciilor, justiția.
Cine plătea impozite?
Tribut oficial și dări paralele.
Domnitorii fanarioți ca agenți politici ai Porții.
Cum se călătorea în Principate:
poșta cea mai rapidă din lume...
și, fără îndoială, cea mai inconfortabilă:
căruța.
Diferite păreri despre fanarioți.

Deși situația lor era atât de șubredă, domnitorii din Moldova și Țara Românească, la sfârșitul epocii fanariote, sunt înscăunați cu mare pompă, potrivit unui ritual moștenit de la fastul încoronării împăraților bizantini. Turcii au păstrat acest ritual chiar și după ce au suprimat dreptul boierilor de a-și alege domnitorul, rolul acestuia fiind redus la acela al unui simplu guvernator de provincie. Singura deosebire este că, de acum înainte, vor fi două încoronări: una la Constantinopol, alta la București sau la Iași. O parte din ceremoniile de la Constantinopol se desfășoară la Serai, unde noul domnitor primește, umil, investitura de la sultan; o altă parte, la Patriarhie, unde este uns de către patriarhul ecumenic, ca și cum ar fi fost un suveran atotputernic[14].

Dimitrie Cantemir, în *Descriptio Moldaviae*, ne-a lăsat o relatare foarte amănunțită a tuturor acestor ceremonii, cu atât mai prețioasă cu cât el însuși le trăise în 1710.

Chiar și cea dintâi se desfășoară cu oarecare solemnitate, la marele-vizir, care-l anunță oficial pe noul ales că, la stăruința lui, Înălțimea sa Sultanul îi face favoarea să-i dea Principatul Moldovei (sau al Țării Românești). De la marele-vizir, domnul ales este însoțit, călare, de către cei apropiați și de prieteni, de către boierii moldoveni ce se află la Constantinopol și de câteva zeci de *ceauși* până la Patriarhia din Fanar. Cantemir povestește: „Cu acest alai, pleacă de la curtea vizirului, călare, trece pe sub poarta Bahce Kapî, numită altădată Hrysopyle, iese din cetate și se îndreaptă către marea biserică a Patriarhiei din Constantinopol. Oricine îl vede pe domnitor călare, turc sau credincios, chiar dacă e așezat în dugheana sa, trebuie să se ridice în picioare, să-și încrucișeze mâinile pe piept și să-și plece capul; mai mult decât

atât, îndată ce a trecut pragul porții, toate sentinelele de ieniceri sunt aliniate de șefii lor și-l salută pe domnitorul care trece, ca și pe marele-vizir, plecându-și capul, punându-și mâna dreaptă pe inimă și trăgând în jos de pulpana hainei, semn de mare cinste la ei, vrând să spună că îl respectă atât de mult pe domnitor, încât își acoperă picioarele în fața lui și nu se încumetă să se miște decât de o va porunci el.

Când domnitorul și alaiul sosesc la biserica cea mare a Patriarhiei, turcii au poruncă să rămână afară, în timp ce domnitorul intră călare în curtea Patriarhiei [...]. La poarta principală, domnitorul este întâmpinat de către clerul secular; pe treptele bisericii, de către mitropoliți, episcopi și alte fețe bisericești prezente acolo; la sfârșit, în ușa bisericii, este întâmpinat de patriarh, care îi dă binecuvântarea."

Cantemir descrie apoi cu multe amănunte ceremonia religioasă, stăruind asupra faptului că miruirea se face în spatele ușilor iconostasului (care, cum se știe, la ortodocși, ferește altarul de privirile credincioșilor de rând), cu capul sprijinit de altar... „Atunci, patriarhul îi pune patrafirul pe cap și, după ce i-a citit rugăciunea stabilită odinioară pentru încoronarea împăraților, îl unge cu sfântul mir"...

După ceremonie, alaiul se întoarce la palatul domnitorului.

Însă cea mai strălucitoare este primirea solemnă la sultan. La mai mult de un veac după Cantemir, ritualul rămâne neschimbat, așa cum se vede din povestirile francezului J.-M. Lejeune, „profesor particular al Alteței sale Domnul Moldovei", cum își spune el însuși într-o notă din lucrarea fostului consul austriac Raicevich, pe care o tradusese din italiană în 1822. Să-l lăsăm să vorbească pe Lejeune:

„Iată ceremoniile care vin după numirea domnitorilor, așa cum le-am văzut eu cu prilejul înscăunării ultimilor doi domni din Moldova și Țara Românească, în 1818 și 1819, la Constantinopol. A doua zi după numire, un ofițer superior merge, trimis de marele-vizir, să-l aducă la Poartă pe domnitorul care, de această dată, este urmat de un număr mic din cei apropiați, cu toții călare. Marele-vizir îi dă investitura principatului și-l îmbracă în *caftan*

(un soi de mantie lungă cu flori, care, la turci, este semn de cinstire). Toată suita, care, și ea, a primit caftane, îl însoțește pe domnitor până la palatul unde locuiește acesta. I se aduc apoi, rând pe rând, la distanță de câteva zile, *tuiurile, stindardele* și *hangerul*, sau pumnalul împodobit cu diamante. Fiecare din aceste obiecte, care sunt aduse de ofițerii seraiului sau ai Porții, este însoțit de un alai mai mult sau mai puțin mare, domnitorul primindu-i fie stând pe divan, fie în pragul palatului. I se aduc laude de către cei apropiați și de către aceiași ofițeri, precum și de alți slujbași ai cârmuirii ori de câte ori primește ceva; domnul îl pune pe *cămărașul* cel mare să le dea celor din urmă daruri mai mult sau mai puțin scumpe. Ceremonia cea mai de seamă este audiența pe care i-o dă sultanul, stând pe tron, și în timpul căreia, după lauda adusă Înălțimii sale, viitorul domnitor primește de la acesta o haină de blană foarte scumpă. Obiceiul pare prea puțin potrivit cu trufia musulmană, însă am auzit că el există de pe vremea când Soliman, întorcându-se de la vânătoare, l-a găsit acasă, așteptându-l, pe Bogdan, domnul Moldovei, care tocmai îl recunoscuse ca suzeran. Lucrul acesta i-a plăcut atât de mult împăratului turc, încât a cerut ca noul vasal să fie îmbrăcat cu propria sa haină de blană.

Domnitorul mai primește și o *cucă*, adică o cască de ienicer, cu un moț dintr-o pană frumoasă de struț, și pleacă apoi însoțit de un alai mare, din care foarte puține persoane au putut pătrunde în sala de audiență (uzajul nu admite, în nici un caz, mai mult de zece inși). Cât timp stă la Constantinopol, domnitorul se bucură de multă trecere, drept care se dorește plecarea lui cât mai grabnică. Această ultimă ceremonie este cea mai strălucitoare. Alaiul (tc. *alay*) este cu adevărat măreț; mai întâi vine un corp de călăreți albanezi; urmează stindardele purtate de slujbașii militari; apoi diferiți slujbași ai casei sale, în ordinea gradelor, solia trimisă de Principat pentru a-l slăvi în numele locuitorilor, prapurii Sfântului Gheorghe, ai Sfântului Mihail și cei ai Sfintei Fecioare, precum și stemele Principatului. Fiii domnitorului, călare, duc așa-numitul *samur calpak*, sau căciula de zibelină, și haina din aceeași blană; cel mai vârstnic duce decretul de numire, *beyrat*, doisprezece cai din cei mai frumoși, cu valtrapuri scumpe,

mânați de călăreți ducând, fiecare, câte un scut mare, lucrat cu grijă, din aur strălucitor, bătut cu nestemate (obicei care vine de la prinții tătari); în sfârșit, domnitorul însuși, călare pe un cal dăruit de sultan. Este îmbrăcat cu mantia de blană și are pe cap *cuca:* cele trei tuiuri (Lejeune se înșală, domnitorii Moldovei și ai Țării Românești nu aveau decât două — *n.n.*) sunt duse înaintea lui, în față merge un *capugi-bași*, adică străjer al Porții, este însoțit de gărzi de corp și înconjurat de cei mai mari slujbași ai casei sale. La ceremonia aceasta, toți slujbașii, mari și mici, poartă mantii roșii, culoarea Porții. Marșul este încheiat de un grup de muzicanți turci. Cortegiul se destramă la ieșirea din Constantinopol, și domnitorul, socotit a fi plecat, se întoarce acasă pe ascuns; mai stă acolo vreo câteva zile ca să facă ultimele pregătiri înainte de a pleca într-adevăr. Deși în desfășurarea ceremoniilor turcești nu este o ordine anume, căci au întotdeauna loc *ab hoc* și *ab hac*, ele impresionează totuși prin măreața gravitate a personajelor, prin hainele cele scumpe, prin strălucirea și bogăția podoabelor"...

Impresia aceasta este întărită de povestirea lăsată de Lady Craven despre plecarea solemnă din Constantinopol a lui Nicolae Mavrogheni, în 1786[15]: „Într-una din zilele trecute, am văzut plecarea cu mare pompă a unui principe numit la cârma Valahiei. Alaiul era foarte frumos: era alcătuit din curtea și străjerii lui, dintr-o escortă dată de Poartă, de ieniceri și de bucătari, toți călare, doi câte doi, unii în capul alaiului, alții încheindu-l, și dintr-un număr nesfârșit de cai. Erau acoperiți cu valtrapuri din postav cu fir de aur și cu broderii bogate. Înaintea proaspătului guvernator, care se afla la mijloc, erau purtate două cozi de cal albe, legate de niște bețe, și un soi de căciulă ce aducea cu o cască, embleme ale noii dregătorii. Nu mai este tânăr și, cunoscându-l pe ambasador (Choiseul-Gouffier — *n.n.*), a privit către ferestrele unde ne așezasem noi și a făcut un semn din cap. Alaiul s-a scurs așa multă vreme și nu-mi aduc aminte să fi văzut vreodată ceva mai măreț"...

Este lesne de înțeles că onorurile acestea, de care, îndeobște, nu aveau parte decât cei mai înalți dregători ai Sublimei Porți, încoronarea de către patriarhul ecumenic, așijderea vechilor îm-

părați ai Bizanțului, în sfârșit, perspectiva de a fi stăpâni pe niște ținuturi creștine odinioară neatârnate, aveau cum să-i amețească pe grecii din Fanar, obișnuiți să trăiască în „ghetoul" lor încă din copilărie, înfricoșați și umiliți. De aceea, ar fi gata de orice numai să capete numirea într-una din cele două țări. Funcția este, de fapt, cumpărată, lucru pe care nici nu-l prea ascund. Se începe, bineînțeles, cu un dar oficial făcut sultanului, însă mai e și — aș spune: mai ales — marele-vizir, a cărui bunăvoință trebuie câștigată, pe lângă alți miniștri sau demnitari mai mici ca el, cu atât mai mult dacă postulatul este ocrotit de vreunul dintre ei. Când a fost numit Constantin Hangerli, pe care l-am văzut cum a sfârșit, în februarie 1799, internunțiul von Herbert-Rathkeal[16] îi scria (în franceză) ministrului său, cancelarul Kaunitz: „Lumea spune că pricina unei schimbări atât de neobișnuite (înlocuirea bătrânului Alexandru Ipsilanti, care se bucura de prețuirea tuturor, cu Constantin Hangerli, care nici măcar nu urmase filiera „clasică", întrucât nu fusese mare-dragoman, ci doar dragoman al flotei — *n.n.*) ar fi actualul Capitan-pașa. Niște persoane, care știu ce spun, susțin că noul domnitor, care se îmbogățise foarte mult de pe urma asupririi insulelor din Arhipelag, i-a numărat patru sute de mii de piaștri lui Capitan-pașa, stăpânul său, făgăduindu-i totodată că, în fiece an, îi va plăti un tribut de două sute cincizeci de mii de piaștri atâta timp cât avea să domnească: vedem așadar că nefericita aceasta de țară este sortită să fie asuprită și jefuită asemenea insulelor din Arhipelag ca să umple cuferele, mereu goale, ale acestui amiral..."

Ce să mai zicem atunci de afirmațiile lui Langeron, făcute cu vreo douăzeci de ani mai târziu, despre Ion Gheorghe Caragea? „Ne putem închipui cât de mare era dorința acestor greci să pună mâna pe Principate, dacă vom afla că domnitorul Caragea, cel mai lacom și mai nerușinat dintre toți ticăloșii aceștia, fiind numit domn al Valahiei, după încheierea păcii (pacea de la București, din 1812 — *n.n.*) a stors, în șase ani, din această nenorocită provincie, 93 de milioane de piaștri — potrivit schimbului din acea vreme, peste 50 de milioane de ruble. — A cheltuit vreo 5 sau 6, a luat cu el când a fugit 18 (cu diamante și cu giuvaieruri

cu tot), 70 de milioane au mers la sultan, la miniştrii acestuia şi la fanarioţi..."

Un alt procedeu adesea folosit de Poartă: mutarea dintr-o provincie în alta. Trecerea din Moldova în Ţara Românească era, pentru domnitor, o înaintare în grad, deoarece noua provincie „aducea" şi mai mult. Iar, oricum, a trece din Ţara Românească în Moldova era mai bine decât să fii *mazilit* (din tc. *mazul:* destituit).

Mai mult: socotind că plocoanele de pe urma înscăunării domnilor Moldovei şi Munteniei sunt prilejuri prea rare, deşi domnitorii erau schimbaţi des sau erau mutaţi dintr-o provincie în alta, Poarta scornise înnoirea în fiece an a firmanului de înscăunare. Datoria de a face această înnoire, care se numea „micul *mucarer*" (marele *mucarer* fiind „darul" făcut la începutul domniei), avea îndoitul avantaj de a-i ţine pe domnitori într-o veşnică teamă şi de a aduce an de an vistieriei sultanului, după cum spune Raicevich, vreo 700 000 de piaştri — ceea ce, împreună cu nenumăratele şi inevitabilele *peşcheşuri* şi *bacşişuri*, îl costă pe domnitor mai mult decât de două ori pe atâta.

Abatele Bošković, în timpul călătoriei sale, fusese, cu totul întâmplător, de faţă, alături de domnitorul Grigore Callimachi, la ceremonia prilejuită de *mucarer*, la porţile Iaşilor. La marginea drumului, fusese ridicat un cort mare; ambasadorul Porter, împreună cu suita sa, din care făcea parte şi abatele, fusese poftit aici de către domnitor. *Divan-effendi* citise firmanul de confirmare şi-i dăruise domnitorului, din partea sultanului, un cal frumos cu valtrapuri scumpe. Bošković povesteşte: „De o parte şi de alta a drumului, cale de o milă, se afla un şir de călăreţi înarmaţi până-n dinţi, cu o mulţime de flamuri frumoase, din loc în loc"... După ceremonie, „toată adunarea, o mare mulţime, şi toţi călăreţii care făcuseră parada au luat drumul către oraş; am rămas să privesc, de pe un dâmb, spectacolul care era cu adevărat măreţ"... A doua zi, în timpul unei audienţe particulare, învăţatul nostru iezuit îşi petrece toată seara explicând domnitorului şi fratelui acestuia funcţionarea câtorva aparate de fizică şi de optică. Notează că domnitorul pricepea foarte bine italiana şi franceza, dar se prefăcea a nu vorbi decât greceşte. Şi abatele co-

mentează: „Bietul principe! Numai Dumnezeu știe ce soartă îl așteaptă peste un an, acum este despotic, dar poate că va fi trimis în pribegie, sau, măcar, va fi silit la o viață necăjită printre turci, care se poartă cu creștinii mult mai rău decât ne purtăm noi cu evreii în ghetou: în Italia, așa se zice cartierului evreiesc." Bunul abate nu se înșela prea mult: peste câțiva ani, bănuit de simpatii față de ruși, Grigore Callimachi avea să fie decapitat.

Frământările și intrigile care precedaseră dizgrațierea fostului domnitor și numirea celui nou nu se isprăvesc o dată cu înscăunarea acestuia din urmă. Am văzut mai înainte, în povestirea lui d'Hauterive, o scurtă descriere a alaiului care se urnește, în sfârșit, ca să se îndrepte către „pământul făgăduinței". Pe lângă cei câțiva boieri munteni sau moldoveni, veniți să i se închine, și toată clientela lui grecească, domnitorul cel nou ia cu sine patru funcționari turci, meniți să stea în preajma lui. Este vorba de acel *divan-effendi*, care se îngrijea de respectarea legilor musulmane de către turcii din Principate. Acest *divan-effendi* citește — la Divanul din București sau Iași — firmanul de numire a noului domnitor. Apoi, *beșli-aga*, însărcinat cu paza călătorilor mahomedani; *mehter-bași*, mai-marele muzicanților; în sfârșit, *bairactar*-ul, purtătorul steagului. Domnitorului îi era îngăduit să-și aleagă el singur acești „însoțitori oficiali". Dar, cunoscând obiceiurile de la Constantinopol, se poate bănui că lucrurile erau puse la cale...

După mai multe săptămâni de călătorie, alaiul ajungea în cele din urmă aproape de capitală — București sau Iași.

La București, domnitorul și alaiul care-l însoțea făceau un popas de câteva zile la porțile orașului, la mânăstirea Văcărești. Acolo se aflau mai multe clădiri în jurul unei biserici ridicate de Nicolae Mavrocordat pentru pomenirea părintelui său, Exaporitul, în 1720, și care era unul din cele mai frumoase specimene ale arhitecturii bizantine târzii[17]. În vreme ce domnitorul și suita se odihneau după o călătorie atât de lungă, și se făceau ultimele pregătiri pentru intrarea solemnă în oraș, gospodarii capitalei dădeau zor să dreagă „podul Beilicului". Se știe că principalele străzi din București, ca și din Iași, erau podite cu bârne groase de stejar, prinse unele de altele, întocmai ca un pod, de unde și numele de *pod* dat străzilor principale din capitală. Acest soi de

caldarâm, costisitor şi totodată inconfortabil, va stârni întotdeauna, aşa cum vom vedea, uluirea străinilor. Pentru călătorul ce venea dinspre Constantinopol prin „raiaua" Giurgiu (enclavă otomană pe malul stâng al Dunării, la nici cincisprezece leghe de Bucureşti), intrarea în Bucureşti se făcea pe „podul Beilicului". (Beilicul era numele dat unui soi de han mare, ridicat de domnitorii fanarioţi pe malul Dâmboviţei, în apropierea acestei străzi, pentru a-i putea găzdui pe oaspeţii musulmani de seamă, fără să-i aibă pe cap la ei acasă; şi cum, pentru turci, domnitorul Ţării Româneşti nu era decât un bei, casa lui de oaspeţi se numea beilic.) În cele trei-patru zile de dinaintea înscăunării cu mare pompă a noului domnitor, erau repede înhămaţi la treabă toţi nenorociţii care umpleau închisorile oraşului. Se înlocuiau bârnele rupte sau putrezite, se punea pietriş pe marginea drumului, se astupau gropile cu paie şi crengi... Cât ţinea „podul", erau drese la iuţeală faţadele dughenelor — mai ales cele ale cârciumilor! O mare fierbere cuprindea împrejurimile. O mulţime de gură-cască se îmbulzea în vecinătate. Dar nu era expresia unei mari bucurii populare, nici vorbă de aşa ceva. Oare nu în vremea aceea s-a născut zicala: *Schimbarea Domnilor, bucuria nebunilor?* Însă orice prilej de a mai răsufla era bine venit, privirea celor săraci, a celor mărunţi, a celor necăjiţi fiind întotdeauna atrasă, fără a putea fi stăpânită, de luxul celor mari, de caleştile strălucitoare, de uniformele sclipitoare, de caftanele de samur...

Sosea în sfârşit şi ziua cea mare. În timp ce clopotele zecilor de biserici din oraş erau trase din răsputeri, alaiul se urnea din loc: în frunte, se afla pedestrimea cu halebarde, urmată de *marele-agă* şi de *ceauşii* [18] lui, de jandarmii călare, de *marele-spătar* şi de ceauşii acestuia, de poliţia pedestră, de ceauşii domnitorului şi de pajii înveşmântaţi în roşu; veneau apoi delegaţiile tuturor breslelor de negustori şi de meseriaşi, fiecare cu starostele ei, şi, în urmă, călare pe cai cu valtrapuri scumpe, marii dregători în funcţiune, după ei venind foştii (şi adesea, viitorii) dregători; venea, în sfârşit, Domnitorul, precedat de fiii săi şi urmat de toată ostăşimea călare, *roşiorii* şi *călăraşii*. Marşul era încheiat de muzica militară, mai întâi, *meterhaneaua* turcească (aceasta cânta într-un fel ce-i înspăimânta pe rarii musafiri occidentali),

și, după ea, tilincile și trâmbițele românești. Înaintea și în urma alaiului, uneori și pe lături, pitici, nebuni și saltimbanci încercau să înveselească norodul și, din când în când, dându-și sufletul, scoteau de la cei de față un firav: Trăiască Măria sa!

Îndată după trecerea minunatului alai, poporul se bulucea pe „pod" — și în cârciumi —, și toată ziua și toată noaptea, uneori și a doua zi, mahalaua răsuna de zgomote, de strigăte și de ritmurile tarafurilor țigănești. În fericirea amăgitoare dată de vin și de țuică, aflate pretutindeni cu butoaiele, lumea începea, de fiecare dată, să tragă nădejdea că, sub stăpânul cel nou, o va duce ceva mai bine — sau ceva mai puțin greu — decât sub cel de dinainte...

Alaiul își vedea de drum, apucând pe dealul Mitropoliei, unde mitropolitul Țării Românești săvârșea încă o dată, cu aceeași ceremonie ca patriarhul Constantinopolului, ungerea noului domnitor. Abia atunci acesta intra pentru prima oară în palatul său, unde, în sala de audiențe, boierii, fiecare după rangul ce-l purta, erau admiși să-i sărute mâna sau doar o pulpană a hainei lui de sărbătoare.

Domnitorii Țării Românești aveau ghinion cu reședințele lor. Elegantul palat, cu influențe venețiene, construit la București de Constantin Brâncoveanu, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, fusese distrus, în parte, mai întâi, în 1718, de un incendiu, pe vremea când Nicolae Mavrocordat, surprins, în 1716, în palat de un „comando" al imperialilor, era prizonier al austriecilor. Întors după încheierea păcii de la Passarowitz, Nicolae Mavrocordat n-a găsit cu cale să purceadă la restaurarea palatului. S-a dus să locuiască în altă parte, iar urmașii — printre care și fiul său Constantin — au stat fie într-un pavilion de vânătoare, fie la mânăstirile Cotroceni sau Văcărești, întrucât, din toate punctele de vedere, locuințele acestea li se păreau mai sigure.

La sfârșitul anilor 1770, Alexandru Ipsilanti pune să se ridice un nou palat în stil bizantin pe un deal deasupra Dâmboviței, aproape de mânăstirea ctitorită de Mihai Viteazul, în 1592,

şi care i-a păstrat numele, Mânăstirea Mihai Vodă. I se va spune Curtea Nouă, ca s-o deosebească de vechiul palat, devenit acum Curtea Veche. Aceasta se va dărăpăna, încet-încet, apoi, câteva generaţii, va fi un lăcaş pentru cerşetori şi pentru cei ce apucau pe căi greşite, cărora lumea le va spune *crai de Curtea Veche*[19]. În 1802, un cutremur năprasnic, care a distrus o parte din oraş, va dărâma ultimele ziduri ale palatului brâncovenesc.

Curtea Nouă era foarte încăpătoare, ba chiar unii călători găseau că nu-i lipseşte o oarecare noblete. Soarta avea însă să se înverşuneze şi împotriva ei. În timpul ocupaţiei austriece din 1789–1790, palatul, folosit ca spital de către trupele imperiale, este nimicit în parte de un incendiu. Abia în 1798, Constantin Hangerli pune să-l repare, făcând mari rechiziţionări de căruţe, meseriaşi şi ţigani din proprietatea mânăstirilor. Se mută în el doar cu câteva săptămâni mai înainte de tragicul său sfârşit pe care l-am povestit mai sus. Cutremurul din 1802 l-a stricat în parte. Noul domnitor, Constantin Ipsilanti, îl drege de bine de rău — mai curând rău, de bună seamă, de vreme ce soţia noului consul francez la Iaşi, Doamna Reinhard[20], care-şi însoţeşte soţul cu prilejul unei vizite protocolare la domnitorul Ipsilanti, în 1806, găseşte că saloanele sunt murdare şi întunecoase... Peste câteva luni, altă ocupaţie străină, de data aceasta rusească, şi palatul devine din nou spital militar! După pacea din 1812, noul domn, Caragea, îl drege din nou şi se mută în el, pentru ca în noaptea de 22 decembrie 1812 un foc năprasnic să-l ardă în întregime. Un tânăr călător francez, contele de Lagarde, sosit în ajun, asistă la uriaşul incendiu şi admiră curajul pompierilor.

Caragea se va lipsi de *Curtea Nouă:* închiriază două case boiereşti, în apropierea Curţii Vechi, le leagă printr-o galerie lungă şi încropeşte la iuţeală un nou palat, unde erau amestecate toate stilurile din Europa şi din Turcia. Faţada principală dădea înspre Podul Mogoşoaiei (actuala Calea Victoriei)[21]. Către stradă, era un fel de chioşc turcesc de unde domnul putea să se uite la trecători. În curte, se intra pe un portal monumental, cioplit, numit, tot după obiceiul turcesc, „Paşa-capusi". În mijlocul marelui pătrat alcătuit de toate clădirile acestea de tot felul, spectacolul ce se înfăţişa privirilor oaspetelui occidental era destul

de neobișnuit. Curtea mișuna de lume: boieri îmbrăcați după ultima modă de la Constantinopol, purtând pe cap coșcogea căciuli de blană, secretari, paji, arnăuți, slugi, vizitii, printre care treceau vânzătorii de alune, de alviță, de rahat sau de bragă (aceștia din urmă ducând în spinare un soi de samovare mari de aramă). În mijlocul curții, așteptau la rând caleștile și trăsurile boierilor. În fund de tot, erau grajdurile, în fața cărora argații plimbau alergând caii domnești acoperiți de valtrapuri cusute cu fir de aur.

De două ori pe zi, povestește Raicevich, muzicanții turci, *meterhaneaua*, vin și cântă sub fereastra domnitorului; și autorul adaugă: „Doamnele grecoaice, cu toate că au gusturi alese, se duc să asculte, mulțumite la gândul că bărbații lor se bucură de atâta cinste."

Lagarde, care se mai află încă la București cu prilejul înmânării scrisorilor de acreditare de către consulul Franței, Ledoulx, în 1813, ne zugrăvește un tablou viu colorat despre acest talmeș-balmeș oriental: „Ceremonia, îi scrie el prietenului său Griffith, mi s-a părut destul de interesantă, deoarece imită întocmai primirea solilor la Poartă." La ceasurile zece dimineața, un echipaj de paradă cu șase cai, trimis de domnitor, vine să-l ia pe Ledoulx de acasă. Consulul se urcă însoțit de cancelar. În urmă, vin trăsurile francezilor stabiliți la București. În fața și în spatele cortegiului, detașamente de arnăuți călare[22].

În curtea Palatului, sunt întâmpinați de un adevărat „huiet de muzică turcească", făcut de „cincizeci de tobe mari, tot atâtea talgere, trei cimpoaie și șase fluiere, care cântau o muzică îndrăcită. Călăuziți de ciohodari îmbrăcați în livrelele Curții, am fost duși în sala tronului, unde un bărbat bătrân (este vorba de Caragea — *n.n.*), așezat sub un baldachin de catifea cusută cu perle și cu fir de aur, înconjurat cu toată pompa de care fusese în stare, mi-a dovedit că rolul de rege, pe care nu-l juca decât de două luni, nu este nici greu, nici neplăcut. În fața lui, se afla un jilț, pentru consul, și, de o parte și de alta, canapele pentru noi. Consulul a rostit discursul obișnuit despre minunatele legături dintre Franța și Sublima Poartă, precum și despre dragostea

deosebită pe care suveranul lui o poartă domnitorului. Lagarde scrie mai departe:

„Nu am auzit răspunsul lui Caragea, căci a bombănit ceva foarte încet, în schimb a poruncit cu glas tare să se aducă şerbeturi şi cafele, pe care le-am înghiţit în timp ce se vorbea despre evenimentele politice actuale, despre ciuma de la Constantinopol, despre asprimea iernii; când n-a mai avut ce vorbi, am fost prezentat ca să mai spun şi eu ceva. Alteţa sa mi-a făcut cinstea unui zâmbet suav precum cea dintâi picătură de rouă şi, după câteva cuvinte fără însemnătate şi nişte răspunsuri la întrebări la fel de neînsemnate, tot alaiul s-a dus la doamna, unde au fost luate de la capăt aceleaşi comèdii: o găsim înconjurată de fiicele ei şi de câteva doamne de la Curte, foarte frumuşele; nişte sclave frumoase ne-au adus dulceţuri şi parfumuri, apoi ne-am desfătat cu sunetele ascuţite ale unei flaşnete, despre care Alteţa sa spunea că nu se mai satură ascultând-o. Când minunea de minavetă şi-a isprăvit cântecul, ne-am luat rămas bun şi, cu chiu cu vai, ne-am întors la porţile Palatului, îmbrânciţi, împinşi, izbiţi de tot felul de neisprăviţi, îmbrăcaţi în roşu, în alb, în verde, cu barbă sau fără, cu turban sau calpac pe cap, oameni care, neavând nici o simbrie la Curte în afară de aceste rare chilipiruri şi de darurile primite de anul nou, se îmbulzeau să capete ceva din ceea ce trebuia să dea consulul nou-venit. Am văzut cum, tras în toate părţile, acesta era cât pe-aci să fie făcut bucăţi; norocul lui că patru ciohodari voinici l-au luat şi, cât ai clipi, l-au urcat în caleaşcă, de unde a zvârlit câţiva pumni de rupii peste cerşetorii aceia galonaţi. Însă noi, oameni de rând ai unei mari naţiuni, neavând cinstea să fim îmbrăcaţi în haine pline de fireturi, ne-am pus viaţa în primejdie ca să ajungem la trăsuri."

Iaşii, capitala Moldovei, mai la o parte de drumul cel mare pe care se făcea negoţul între Constantinopol şi Europa Centrală, erau un oraş mai puţin întins şi mai puţin populat decât Bucureştii. Străinii însă, îndeobşte, îi găseau mai mult farmec, iar palatele domneşti făceau o bună impresie până şi vizitatorilor occidentali. Chiar de prin 1762, părintele iezuit Bošković, găzduit, împreună cu trimisul Angliei, în palatul de vară al domnitorului, îl găsise frumos, spaţios şi bine mobilat. Mai era şi un al doilea

palat, pentru femei; la ambele, se ajungea pe o scară monumentală împodobită cu „sculpturi de valoare". Palatul fusese construit — preciza Bošković — „de vestitul Grigore Ghica, în mai multe rânduri, de-a lungul veacului, domn al Moldovei și al Țării Românești; era un om tare iscusit, cu mare faimă prin ținuturile acestea"...

Un tânăr diplomat rus (neamț de origine), Joseph Christian von Struve, care vizitează Iașii în 1791, cu prilejul tratativelor de pace dintre Rusia și Turcia, este plăcut impresionat de palatul domnesc: „Cea mai frumoasă clădire din oraș este palatul domnitorului Ipsilanti, în care a locuit prințul Potemkin când a venit în orașul acesta." Mai departe, evocă petrecerile date în cinstea trimișilor celor două puteri: „Sosirea acestor trimiși și deschiderea convorbirilor în vederea încheierii păcii au prilejuit o mulțime de serbări și de baluri în palatul Ipsilanti [...]. Din odaia în care stăteam eu, în apropiere de palat, nu mi-a fost greu să mă uit pe îndelete la bogăția veșmintelor de tot felul, atât cele ale bărbaților, cât și cele ale femeilor poftiți la aceste serbări. Luminile strălucitoare din încăperi, minunatele concerte ce au putut fi auzite acolo au fost pentru mine tot ce văzusem eu mai frumos vreodată."

Dar, ca și la București, palatul este nimicit de un incendiu. Alexandru Moruzi îl reconstruiește, între 1803 și 1806, mărindu-l și mobilându-l cu un lux neîntrecut. Nu va locui niciodată în el: cu câteva zile înainte de data inaugurării, este mazilit de către Poartă. Mazilirea lui (o dată cu cea a lui Constantin Ipsilanti la București) va sluji drept pretext războiului ruso–turc din 1806–1812. Potrivit unei note a lui Lejeune, traducătorul lui Raicevich, era vorba de o clădire mare, de cărămidă și de piatră, în stil neoclasic occidental, cu o singură aripă văzut din față, cu parter și un singur cat. Atâta doar că, după părerea sa, „se făcuse prea mult pentru sălile cele mari de ceremonii, ca și pentru cele menite Cancelariei Țării", încât palatul nu avea decât șaptezeci de încăperi, când ar fi putut avea peste o sută! La rândul său, consulul britanic, Wilkinson, de obicei atât de critic, scrie: „Palatul domnitorului este clădirea cea mai mare din tot orașul; de jur împrejur, sunt grădini și curți; este mobilat într-un stil pe

jumătate oriental, pe jumătate european și este destul de mare ca să poată găzdui, fără nici o greutate, peste o mie de inși." În sfârșit, un emigrant francez, contele de Moriolles, care călătorește în Moldova, în 1809, împreună cu un mare senior polonez, găsește că locul este încântător, interiorul palatului mare și impunător, decorația și mobilierul măreț: „o adevărată locuință de suveran, elegantă și modernă".

Nu același lucru se putea spune despre adunătura pestriță făcută în grabă de Caragea, la București, în 1813, după ce „Curtea Nouă" fusese distrusă de foc.

Cele câteva descrieri ale palatului domnesc din București, pe care le avem de la sfârșitul epocii fanariote, ne arată un interior rânduit și mobilat în întregime „după moda turcească". (De altminteri, Bucureștii, mai aproape de Constantinopol decât Iașii, fuseseră întotdeauna un oraș mai oriental decât capitala moldovenească.) În afară de mulțimea covoarelor scumpe, nu vedeai acolo nimic cu adevărat de soi. Iatacurile doamnelor nu erau la un loc cu cele ale bărbaților. În încăperile de primire, mai nici o mobilă europenească; divanuri late de-a lungul pereților, uneori pe două sau trei laturi, banchete, măsuțe joase și, pretutindeni, covoare orientale. Călătorii apuseni se miră cel mai mult de faptul că nu sunt nicăieri mese sau birouri de scris. Copiștii, secretarii, chiar și boierii folosesc niște călimări făcute de obicei din aramă, cu un mâner lung pe care îl înfig la brâu. Se scrie pe genunchi sau stând pe vine ori lungit pe divan. În 1806, a doua zi după ce a sosit la București, Doamna Reinhard îi scria mamei sale:

„M-am dus să văd odăile în care aveam să locuim; mi s-au părut foarte goale: în afară de niște divanuri, nu mai era nimic, și, spre marea mea mirare, nici măcar o oglindă: soțul meu cerea stăruitor o masă de scris; iar eu am vrut să știu cum trebuie să stai când scrii scrisori. Domnul de Saint-Luce, aflat în slujba noastră, m-a încredințat că te obișnuiești repede să scrii pe genunchi; numai cei ce slujesc domnitorului își îngăduie luxul unui portofel"...

Toți străinii se miră, de asemenea, văzând, atât la domnitor, cât și la boieri, mulțimea de slugi, fără ca vreuna să aibă cine știe ce treabă de făcut. Un document de pe vremea lui Alexandru Moruzi (a domnit 1793–1796 și 1799–1801) ne înfățișează în amănunțime ceremonia de dimineață, când domnitorul se trezește din somn: cel dintâi intră în odaia domnitorului marele-șerbegiu (*șerbegi-bașa*), demnitarul care se îngrijește de dulcețuri, urmat de un al doilea șerbegiu, care duce tava cu dulciuri: șerbet de trandafiri sau de vișine etc.; după aceea, vine marele-cafegiu, urmat de un al doilea cafegiu, care duce pe o tavă de argint ceașca cu cafea; după el, marele-ciubucciu, urmat de un al doilea ciubucciu, care aduce lulelele și narghilelele. Procesiunea este încheiată de patru fete frumoase din suita Doamnei, fiecare ducând în mână un fel de cățuie plină cu jar peste care presară praf de chihlimbar... Această înmulțire a treburilor de făcut (a celor mărunte, dar și a celor de seamă, așa cum vom vedea) și inutilitatea celor mai multe dintre ele trezesc numaidecât comentariile călătorilor apuseni. Uitau că se află în Orient. Cei mai mulți habar n-aveau cum stau lucrurile în Seraiul de la Constantinopol...

Influența orientală se vede însă cel mai tare în îmbrăcăminte. Domnitorul poartă pe cap un *işlic*, căciulă înaltă de samur, ceva mai largă spre vârf, cu fundul rotund sau aproape triunghiular, de culoare albă (doar pentru domnitor, pentru boieri fiind mai totdeauna roșu). Peste cămașa subțire de mătase sau de in, venea *anteriul*, o haină lungă, cel mai adesea de satin cu flori, sau brodată ori cusută cu fir de argint, căzând până la glezne, și încins cu un șal scump adus din India, înnodat de câteva ori dinainte. La brâu, *hangerul*, un pumnal lung bătut cu nestemate. Peste *anteriu*, se purta o haină scurtă de catifea brodată cu ață de mătase, cu sau fără găitane, cu mâneci largi, *fermeneaua*, subțire vara, căptușită cu blană iarna. În sfârșit, când ieșea din casă, *feregeaua* sau mai somptuosul *biniș*, o haină largă de postav, deschisă în față, tivită cu samur de jur împrejur și, la mânecile despicate, căptușită, iarna, de sus până jos, cu blană. În picioare, ghete ușoare sau, cel mai adesea, papuci cu vârful întors în sus, încălțați peste niște ciorapi din pielea cea mai fină, *meși*, de culoare

galbenă, în care erau băgaţi, sau peste care erau legaţi, *şalvarii* sau *ciacşârii*, roşii şi umflaţi.

Simpla enumerare a acestor termeni, toţi de origine turcească, este grăitoare. La drept vorbind, în îmbrăcămintea domnitorului şi a boierilor, pe la 1800, doar câţiva termeni generici mai ţin de vechiul fond al limbii, de pildă *cămaşă, veşmânt, încălţăminte* etc. Aproape toţi ceilalţi termeni privitori la îmbrăcăminte — şi ar putea fi citaţi cu zecile — vin din Orient.

Îmbrăcămintea femeilor, la curte, nu se deosebeşte prea mult de cea a bărbaţilor. Femeile poartă şi ele pe dedesubt *şalvari* (cel mai adesea, din catifea) şi papuci. Pe deasupra, nişte cămăşi din mătase, foarte decoltate, un *anteriu* prins în faţă cu agrafe, un *ilic* din catifea brodată, tivit cu hermină sau samur; iar când ieşeau din casă, *feregeaua* sau *binişul*. Pe cap, atunci când nu aveau diademe sau o clădăraie de panglici şi giuvaieruri prinse cu iscusinţă, purtau, îndeobşte, nişte bonete care se asemănau destul de mult cu heninul medieval.

Curtea domnitorilor munteni sau moldoveni n-a avut întotdeauna înfăţişarea aceasta orientală. Acel voievod din neamul Basarabilor (sau vreo rudă?), găsit într-un mormânt în Biserica Domnească de la Curtea de Argeş, din veacul al XIV-lea, uluitor de bine păstrat, este îmbrăcat cu veşminte precum cele occidentale, adică, foarte probabil, imitate după curtea angevină din Ungaria. Multă vreme, ţinuta domnitorilor şi a boierilor se inspiră din costumul marilor dregători unguri sau polonezi — cu unele elemente bizantine în hainele de ceremonie, anunţând de pe atunci moda turcească (deoarece nu trebuie uitat tot ce, în îmbrăcăminte, în artă şi în bucătărie, turcii au luat de la Bizanţ).

Dar, pe măsură ce stăpânirea turcească se face tot mai simţită în Principate, este din ce în ce mai primejdios să doreşti să imiţi Occidentul. Atunci când Grigore I Ghica, reintrat în graţiile sultanului, se întoarce din exil, în 1672, şi-şi aduce nevasta de la Veneţia, aceasta se grăbeşte să renunţe la hainele ei occidentale. Ceva mai târziu, pe la începutul secolului al XVIII-lea, se pare că nu este prudent, chiar dacă eşti rezident străin, să

umbli îmbrăcat „europenește": turcii, care supraveghează cu grijă purtarea domnitorilor români, văd cu ochi răi până și hainele celor câțiva occidentali care se învârtesc în jurul domnitorului: medici, preceptori, secretari-tălmaci. Antonio Maria del Chiaro, un florentin care a fost secretarul lui Constantin Brâncoveanu, povestește că „străinul chemat în Principate primește, la Pași, postav și mătase ca să se îmbrace după moda țării și să fie la adăpost de privirile pline de ură ale turcilor, care sosesc zilnic pe aici și care nu văd cu ochi buni veșmintele și porturile ce sunt altfel decât ale lor".

În 1742, pictorul elvețian Liotard, venind să stea mai mult timp la Iași, își lasă barbă și mustăți și poartă caftan și işlic de blană.

Mai mult decât atât: dacă dăm crezare unei tradiții orale, din porunca Porții, frescele ce împodobeau turnul Colței din București ar fi fost răzuite, întrucât reprezentau soldați în uniforme suedeze! (Turnul acesta de pândă fusese ridicat la începutul secolului al XVIII-lea prin grija marelui-spătar Mihai Cantacuzino și cu sprijinul câtorva boieri, printre care și un Colțea, luptători în oștile lui Carol XII.)

Așa stând lucrurile, de vreme ce la Curte, în jurul Domnitorului, toată lumea, boieri, secretari, paji, străjeri arnăuți, ceauși, ciohodari, slujnice roabe se îmbracă „turcește", să nu ne mirăm dacă viermuiala aceasta orientală amintește călătorului occidental replica, în mic, a Seraiului din Constantinopol. Iar dacă, mult mai târziu, prin anii 1830, când veșmintele orientale nu mai sunt purtate decât de „cei rămași credincioși vechilor obiceiuri", un Raoul Perrin va socoti că acest costum este „bogat și măreț", alții, printre care și britanicul Thornton, în 1807, nu văd în aceste obiceiuri decât partea lor ciudată și caraghioasă. „Privitorul european, scrie el, ar trebui să fie de o mare nepăsare dacă, uitându-se la această Curte, n-ar simți ceea ce te face să simți amestecul caraghios dintre grotescul ceremoniei și vulgaritatea purtătorilor; dintre ceea ce te îngrețoșează în lingușeală și ceea ce este vrednic de dispreț în mândria deșartă, vrednic de ură în prostia supărătoare"...

Românii dădeau domnitorului lor titlul de *domn* sau *voievod*, unul de origine latină (*dominus*), celălalt de origine slavă (*voievoda*), căpetenie de oşti — termen întâlnit până astăzi la polonezi şi la sârbi pentru a desemna comandanţi militari sau guvernatori de provincie. Străinii, luându-se după ruşi, au dat adesea, începând cu secolul al XVIII-lea, domnitorilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei titlul de *hospodar*. Termenul, sub forma *gospodar*, figurase în Evul Mediu în titlul slavonesc dat domnitorilor Moldovei şi Munteniei în expresia pleonastică „voievoda gospodar"; însă niciodată nu a intrat în limbajul curent, unde *gospodar* înseamnă, cum se ştie, un ţăran stăpân pe gospodăria lui, uneori în sens laudativ: un bun gospodar. Cu toate acestea, Curtea austriacă şi cea rusească, pesemne în amintirea vremurilor când aceste ţări erau independente, catadicseau, când se adresau hospodarului, să-i zică prinţ şi alteţă serenissimă. D'Hauterive, în notele sale, este nemulţumit dacă un suveran străin nu face această politeţe: „Ne-am înţeles să le spunem Alteţă Serenissimă hospodarilor din cele două provincii. [...] Sublima Poartă le zice: judecători ai pricinilor, lumini strălucitoare printre cei ce urmează credinţa în Isus, înalţi şi puternici cârmuitori ai regatelor Moldovei şi Ţării Româneşti." O scrisoare de la marele-vizir, scrisă în aceşti termeni pompoşi din cale-afară, a sosit chiar în ziua când i se adusese domnitorului o scrisoare trimisă de regele Prusiei, care o scrisese în stilul folosit de el faţă de propriii consuli: „Domnule Prinţ al Moldovei, vă felicit etc. ... şi nu voi pierde nici un prilej de a vă dovedi bunăvoinţa mea." „Adevărul este că, deşi un hospodar al Moldovei plăteşte tribut la Poartă şi nu domneşte o veşnicie în provincia lui, atâta vreme cât domneşte, este totuşi suveran, iar bunăvoinţa regelui Prusiei îi ajută la fel de mult ca şi cea a regelui Chinei. Regele Prusiei ar face mult mai bine să dea cămăşi consulilor săi, care i le cer, decât să-şi dăruiască bunăvoinţa unor prinţi care nu-i cer nimic şi care au dreptul să-l pună să plătească taxe vamale de cinci sau trei la sută, după cum le va fi bunăvoinţa faţă de slujitorii şi consulii lui." Este limpede că d'Hauterive nu-l avea la suflet pe regele Prusiei. (De fapt, Prusia, în acel moment, nu avea la Iaşi un consul, ci un simplu

funcționar, despre care internunțiul, baronul von Herbert-Rathkeal, vorbește ca despre un încurcă-lume și un bețiv; d'Hauterive îl găsise, în schimb, la Iași pe un anume maior von Seidlitz care, în fiecare an, cumpăra, pentru remonta cavaleriei prusace, șase sau șapte mii de cai, „câștigând, scrie el, la fiecare cal, câte doi ducați".)

Spusele lui d'Hauterive despre puterea domnitorului sunt întărite atât de documentele interne, cât și de povestirile străinilor. Deși Poarta înclina, începând cu secolul al XVIII-lea, să-i socotească pe domnitorii Moldovei și ai Țării Românești ca pe niște simpli guvernatori de provincie, ea nu s-a atins de legile și obiceiurile locului și nu a știrbit puterea absolută a domnitorului, putere ce mergea până la dreptul de viață și de moarte asupra supușilor săi. De fapt, deși turcul apăsa țara din punct de vedere economic și, în cele din urmă, el numea domnitorii, le lăsa totuși acestora toate atributele suveranității, în afară de acela de a declara război și de a bate monedă. Un foarte bun observator, generalul de Bawr (german care slujise în armata rusă în timpul războiului ruso–turc din 1768–1774)[23], era de părere că: „toate acestea îi deosebesc pe prinții din țările române de alții, viziri și pași, care nu se bucură de asemenea drepturi". Consulul Austriei, Raicevich, stăruie și el asupra atotputerniciei domnitorilor: „cu toate că în Țara Românească și Moldova despotul are o situație nesigură; că, foarte adesea, este vorba de cineva care nu se trage din neam mare și care nu are nici un har, înălțat numai datorită uneltirilor grecilor, banilor și ocrotirii Porții Otomane, și pe care un alt intrigant îl poate pierde zvârlindu-l în nimicnicia de unde a venit; nu se află totuși o cârmuire mai despotică decât cea a acestor doi domnitori. Despotul acesta se înfățișează supușilor, care au nenorocirea să trăiască sub un astfel de jug, cu atâta semeție, încât boierii, când se duc la el, tremură și se poartă cum nu se poate mai slugarnic. I-am văzut pe mulți dintre ei deschizând ușa, pentru a intra la audiența mult râvnită, făcându-și cruce și rugându-se la Dumnezeu să-i ocrotească. Numai câtorva boieri, dintre cei mai de seamă, le este îngăduit să-i sărute mâna; de obicei, i se sărută piciorul sau pulpana hainei. Domnitorii pot

face ce vor cu averea și cu viața supușilor." Iar mai departe: „Într-un cuvânt, domnitorii exercită autoritatea supremă și, față de supuși, se înfățișează cu toată măreția și strălucirea unui suveran."

Oricât de absolută pare puterea aceasta, ea are totuși limite, prima dintre ele fiind puterea de fapt a marilor boieri. Boierii tremură în fața domnitorului? Da, dar și domnitorul, la rândul său, se teme de boieri. Și d'Hauterive remarcă aceasta: „Am întâlnit oameni care căpătaseră dreptul să exercite o putere fără margini, dar care tremurau la gândul de a nu fi pe placul supușilor lor." Și în altă parte: „Se pare, ce-i drept, că o autoritate absolută n-ar fi trebuit să se împace atât de multă vreme cu niște privilegii absolute, care aveau s-o îngrădească tocmai în esența ei; să nu uităm însă că, în feudalitatea moldovenească, cele două puteri ce decurg din alcătuirea ei de început nu se exercită asupra aceluiași obiect; boierii au primit de la ea o putere aproape absolută asupra bunurilor, iar domnitorii asupra persoanei supușilor. Unii au pământul, ceilalți viața oamenilor, și, din împărțirea celor două jurisdicții extreme, acestea, „ca să zicem așa, au pierdut, în principiu, dreptul de a se domoli una prin cealaltă și amândouă au scăpat din frâul legii". Oricât de subtilă ar fi această distincție, nu aici se află adevărata explicație. Pe de o parte, nu este exact să se spună că boierii aveau „o putere aproape absolută asupra bunurilor". Exista, așa cum vom vedea examinând lucrurile de aproape, un adevărat partaj al dreptului de proprietate între moșier și țăranul dijmaș. De altfel, la noi, până la introducerea unei legislații de inspirație occidentală, Domnitorul păstrase un fel de *ius eminens* asupra tuturor moșiilor și, dacă era cazul, ținea seama de el — mai ales când era vorba de o trădare, așa-zisa „haînie". Așadar, domnitorul se teme de boieri din două motive: mai întâi, fiindcă, în orice clipă, prin uneltirile lor pe lângă Poartă, îl pot duce la pierzanie; apoi, fiindcă, fără ei, domnitorul nu poate cârmui. Degeaba își aduce el de la Constantinopol clientela și neamurile, degeaba le dă dregătorii și tot felul de venituri: fără boierii pământeni, el nu poate nici să împartă dreptatea, nici să administreze provinciile, nici, mai cu seamă — mai cu seamă! —, să strângă dările.

*

Domnitorul cârmuia, prin tradiție, cu ajutorul unui *sfat domnesc* (de notat alăturarea unui cuvânt latinesc de unul slav, *sfat*, în româna veche *sveat*, având aceeași etimologie cu *soviet*!)

Sfatul era alcătuit dintr-un mic număr de înalți demnitari, *mari dregători;* cei mai mulți dintre ei aveau un departament ministerial, însă unii nu făceau parte decât din sfat — astăzi am spune: miniștri fără portofoliu. Rangurile lor se trăgeau uneori din Bizanț: *logofăt* (cancelar), *spătar* (cel ce poartă sabia domnitorului la festivități) și chiar, trecând prin Bizanț, de la Roma, de pildă *vistier* (din latinescul *vestiarius*), sau *comis* (*comes*), luate însă, cel mai adesea, printr-un intermediar slav. Dregătoria cea mai înaltă, cea de mare-ban al Craiovei, era de origine ungurească (unde venea, probabil, din avară prin intermediar croat), *banii* de Severin, Bosnia și Croația fiind un fel de viceregi în ținuturi de graniță ale Ungariei. *Hatman* sau *hetman*, căpetenia oștilor în Moldova, era de origine polono-ucraineană (deformare a cuvântului german *Hauptmann*); tot din germană, prin maghiară, *pârcălab* (*Burggraf*), guvernatorul unei fortărețe de la graniță; în sfârșit, din turcește, *aga*, un soi de prefect de poliție.

Atunci când sfatul se aduna pentru a împărți dreptatea, în prezența domnitorului, el lua numele de *divan.*

La începutul secolului al XIX-lea, sfatul domnesc nu mai număra decât doisprezece membri, toți boieri de primul rang, *boieri divaniți* sau *divaniști* — boieri din divan; toți ceilalți demnitari tradiționali au fost coborâți la un rang secundar, cu toate că titlul lor purta în față „mare", ca să-i deosebească de boierii care-l primiseră de la domnitor ca simplu titlu nobiliar — așa era *clucerul*, cel ce răspundea de aprovizionarea Curții; *stolnicul* (cel ce tăia carnea la masa Domnului), răspunzător de mesele domnitorului; *paharnicul, armașul*, căpetenia artileriei și mai-marele peste temnițe, *comisul* sau marele-scutier, *serdarul*, în Moldova comandantul cavaleriei, în Țara Românească comandantul jandarmeriei călare etc.

Membrii sfatului domnesc erau, în Țara Românească, în ordine: marele-ban al Craiovei, pe vremuri guvernator al Olteniei. Adevărați viceregi, marii bani s-au tras, multă vreme, din neamuri înrudite cu Basarabii, și, în provincia lor, se bucurau de o cvasineatârnare, căci aveau sfat (divan) separat și dreptul de a osândi la moarte. Totuși, din 1761, când a avut loc o reformă a lui Constantin Mavrocordat, marele-ban nu mai stătea la Craiova, ci era reprezentat de un *caimacam* sau locțiitor. (Se spunea că măsura fusese luată ca să-l ferească pe ban de cererile necontenite și tot mai mari ale pașei din Vidin, care credea că are dreptul să facă, oricând și sub amenințare, rechiziții și să ridice dări din Oltenia, pe deasupra celor, atât de apăsătoare, pe care Țara Românească le vărsa Porții.) În vremea care ne interesează pe noi, marele-ban nu este, așadar, decât cel dintâi din marii dregători ai țării, care se află în fruntea sfatului când domnitorul este de față. În ciuda deselor schimbări, marele-ban este luat dintr-un număr mic de familii (printre care Ghica, Brâncoveanu, Văcărescu, Filipescu, Kretzulescu), rangul lor fiind ținut la mare preț.

După marele-ban, venea *marele-vornic*, un fel de ministru de interne și de judecător peste toată țara, în Muntenia, în afara jurisdicției marelui-ban.

Din 1716, erau doi *vornici* (ceea ce, în Moldova, existase dintotdeauna), *vornicul de Țara de Sus* și *vornicul de Țara de Jos*, cel dintâi având în grijă cele șase județe dinspre apus, cel de-al doilea, cele șase județe din răsărit. În Moldova, *Țara de Sus* cuprindea jumătatea de la miazănoapte a ținutului, *Țara de Jos*, jumătatea de la miazăzi. După vornic, venea *marele-logofăt*, șeful cancelariei, care întocmea actele domnești și punea pe ele pecețile statului. Și aici, reforma lui Constantin Mavrocordat a introdus dualitatea: pe viitor, avea să fie un *logofăt al Țării de Sus* și un *logofăt al Țării de Jos*.

Mai recent, căci fusese creat de Alexandru Ipsilanti pe la 1780, este *vornicul de cutie*, care are în grijă „cutia", lada cu banii meniți a fi dați ca ajutor văduvelor, orfanilor, oamenilor de valoare aflați la ananghie; banii veneau din „darurile gratuite" făcute de Mitropolie, de episcopi, de preoți și de boierii de curând ajunși

în slujbe. Tot o creație a lui Alexandru Ipsilanti, încă și mai recentă (1796–1797), *logofătul de obiceiuri*, însărcinat cu întocmirea și scrierea tuturor regulilor ce țin de dreptul cutumiar, atât bisericesc, cât și laic.

După el, *marele-spătar*, altădată comandant al oștirilor, care, de când armata națională a fost desființată, nu mai are în subordine decât o mână de mercenari, de arnăuți și de jandarmi pentru păstrarea ordinii. Venea apoi *marele-vistiernic* sau trezorier, al cărui rang protocolar nu avea nimic de-a face cu însemnătatea lui reală (nu lua parte nici măcar la judecățile din *Divan*).

În sfârșit, după un *hatman de divan*, titlu împrumutat de la moldoveni, corespunzând însă rolului ceva mai modest de procuror în Divanul domnesc, și un *vornic de politíe* (gr. πόλις [polis] „oraș", însărcinat cu strânsul dărilor de la străini, venea *marele-postelnic*, care, deși era ultimul în ierarhie, juca de fapt un rol de prim-plan. Ales dintre rudele sau persoanele apropiate domnitorului (sub regimul fanariot, întotdeauna un grec), postelnicul, stând în picioare lângă domnitor în timpul audiențelor, era un fel de ministru cu relațiile externe, un șef de protocol și totodată mijlocitorul dintre domnitor și ceilalți miniștri. Însemnul dregătoriei lui era un baston lung de argint, cu o măciulie mare, tot de argint.

În Moldova, unde nu există *ban* (titlul există, însă el desemnează un boier de rang inferior și fără funcție definită), rangul cel mai înalt este cel de *logofăt*, care conduce sfatul în lipsa domnitorului. Ceilalți dregători sunt, în general, aceiași ca și în Țara Românească, atâta doar că *hatmanul* este într-adevăr căpetenia oștilor, sau a ceea ce mai rămăsese din ele, în vreme ce *spătarul* este un boier de un rang mult mai mărunt și fără funcție reală.

(De la micul grup alcătuit de către primii cinci dregători ai Moldovei — marele-logofăt, marele-vornic, marele-hatman, vistiernic și postelnic — ar veni termenul *protipendadă*, din ngr. πρῶτοι πεντάδα „primii cinci".)

Boierii urcau, cu timpul, treptele ierarhiei. În secolul al XVIII-lea, *cursus honorum*, în Moldova, îl ducea pe tânărul boier, într-o perioadă de douăzeci de ani, de la anumite slujbe neînsemnate, ca al doilea sau al treilea secretar (logofăt), paharnic, stolnic etc.,

până la înaltele dregătorii de hatman, vornic și mare-logofăt. La aceeași vreme, în Țara Românească, un model de înaintare în slujbă ar fi fost următorul: comis, stolnic, logofăt, vornic și, în mod excepțional, mare-ban. Totul, bineînțeles, uneori cu întreruperi datorate arbitrarului domnitorilor sau dușmăniei lor mărturisite.

Însă, la sfârșitul epocii fanariote, anumite înalte dregătorii sunt tot mai mult apanajul rudelor sau al „clienților" domnitorului, aduși direct de la Constantinopol.

Așa cum domnitorul își cumpără tronul plătind bani grei, negoțul cu dregătoriile este generalizat și el, de la vârful până la baza piramidei administrative — și chiar, după cum vom vedea, și în ierarhia bisericească. Boierii își cumpără dregătoria de la domnitor și, la rândul lor, vând dregătoriile de slujbași sau de prefecți (*ispravnici*). Dar, spre deosebire de Franța, de pildă, unde, sub Vechiul Regim, negoțul cu dregătoriile dusese la moștenirea unora din ele — prin urmare, la stabilitatea și independența lor —, negoțul acesta, în vremea fanarioților, la noi, dusese instabilitatea la culme — o adevărată instabilitate instituțională! Pentru a satisface un număr cât mai mare de cereri și a umple vistieria Domnitorului, „sistemul" impune ca dregătorii, înalții slujbași, ispravnicii și administratorii să nu stea în funcție decât un an. Apoi, așteaptă, sau mai curând pândesc un nou prilej.

Străinii descoperă acest sistem cu nedumerire. Să-l ascultăm tot pe Langeron (suntem în timpul războiului ruso–turc din 1806–1812):

„Nici o descriere nu se poate apropia de adevăr când este vorba să-i înfățișeze pe slujbașii din Țara Românească. Nemăsurata lor imoralitate, ticăloșia — acesta este cuvântul potrivit — îndurerează și umple omenirea de silă.

Mai înrâuriți (decât boierii moldoveni — *n.n.*) de către grecii din Fanar, căci un mare număr se află stabiliți la București, mulți boieri din Țara Românească au josnicia acestora, lăcomia lor, cruzimea lor și totodată credința pe care o au ei față de turci (vom vedea mai departe cum trebuie să judecăm această idee fixă a lui Langeron — *n.n.*).

Cuvintele ordine, dreptate, cinste, onoare sunt adesea uitate în Țara Românească. Aici, toate slujbele se cumpără, adică se plătește dreptul de a săvârși orice crimă fără a fi pedepsit. Fiecare slujbă, în scurt timp, îl îmbogățește pe cel care o cumpără, dar, după un an, trebuie s-o părăsească sau s-o lase altuia — căci încă un abuz al acestei cumplite cârmuiri este ca un slujbaș să nu stea niciodată mai mult de un an într-o slujbă, oricare ar fi ea; atunci vine la București, unde se dedă unui lux neînfrânat și de prost gust, risipește la iuțeală rodul jafurilor sale și, după doi ani de stat degeaba, mai cumpără o slujbă, se îmbogățește din nou de pe urma ei, ca să vină iar în capitală și să trăiască tot pe picior mare. Acesta este cercul vicios al boierilor din Țara Românească.

Prăzile, furturile, cruzimea slujbașilor munteni nu sunt o taină pentru nimeni și nici măcar ei nu caută să le acopere în vreun fel: cumpărarea proceselor, confiscarea grânelor nu sunt decât mijloace oarecare, folosite mereu, dar de mică însemnătate. Există altele, mult mai bune, care nu sunt niciodată uitate.

Țara este împărțită în județe, fiecare județ fiind cârmuit de un administrator, numit, ca și în Rusia, ispravnic. Aceste dregătorii au prețuri, mai mari sau mai mici, după veniturile pe care le pot aduce boierilor care le cumpără de la membrii Divanului. Ispravnicii aceștia sunt adevărați despoți în jurisdicțiile lor și nu se tem că li se va cere socoteala, căci aceasta nu se întâmplă niciodată, sau că vor fi pedepsiți, căci nici aceasta nu se întâmplă, deoarece superiorii pot fi cumpărați. Iau, fără rușine și chiar fără să se ferească, de la fiecare țăran, grânele, vitele, banii. Fiecare familie trebuie să plătească la Divan o dajdie oarecare: ispravnicul o face de două ori, de patru, de zece ori mai mare și împarte suma cu membrii Divanului. Dacă țăranul se încumetă să se opună sau să se plângă de aceste jecmăneli, este întemnițat, ruinat, bătut și schingiuit în așa fel încât, adesea, moare în chinuri, sau, când călăii sunt și mai cruzi, omul se uită cum îi sunt schingiuiți nevasta și copiii. Dar despre grozăviile acestea a mai fost vorba.

Cel mai neînsemnat loc de ispravnic aduce 7-8 000 de ducați pe an.

Şeful poliţiei din Bucureşti se numeşte agă. Uneori, el este cel ce-i ocroteşte pe hoţi, cel care ascunde prada, iar treburile acestea cinstite îi aduc vreo 15-20 000 de ducaţi pe an.

Spătarul ţine o armată de arnăuţi ca să urmărească şi să prindă tâlharii ce mişună pe drumuri şi în păduri: dar tocmai arnăuţii sunt cei ce fură şi ucid, iar câştigul îl împart adesea cu spătarul. Dacă treburile merg bine, acesta poate câştiga 15 000 de ducaţi într-un an.

Judecătorii sau logofeţii deschid procese, civile sau penale, sau scornesc cine ştie ce fărădelege pe socoteala oamenilor bogaţi ca să-i despoaie de avutul lor..."

Este greu să mai adăugăm ceva la acest rechizitoriu. Să ne încumetăm totuşi să spunem că anii de război şi de nesiguranţă acceleraseră mult un proces de descompunere, aflat oricum în fază înaintată — dar şi că un comandant al trupelor de ocupaţie nu are cum să fie un observator cu totul nepărtinitor. „De altfel, spune el mai departe, ticăloşia locuitorilor aş pune-o nu atât pe seama propriilor lor porniri, cât pe seama cârmuirii lacome, asupritoare şi sălbatice, sub care gem Moldova şi Ţara Românească. Poate că boierii sunt mai curând de plâns decât de osândit. Sub o altă cârmuire decât acest nesăbuit şi crunt despotism turcesc, ei ar fi cu totul altfel decât ceea ce sunt acum. În general, au multă minte şi se pricep la afaceri; sunt de treabă, blânzi, chiar prea sfioşi, ceea ce trebuie pus tot pe seama spaimei stârnite de sabia turcească pe care o simt tot timpul atârnată deasupra capului lor. Dacă ar avea alte pilde decât cele pe care le au necontenit, dacă ar fi mai învăţaţi şi mai civilizaţi, ar ajunge foarte repede la ceea ce sunt celelalte neamuri şi poate chiar mai departe decât multe dintre ele; însă, atâta vreme cât vor fi sclavii unui neam de monştri neştiutori şi fanatici, vor rămâne pururea ceea ce sunt acum."

Cumpărarea şi vânzarea dregătoriilor căpătau un caracter aproape legal. La mijlocul secolului al XVIII-lea, Constantin Mavrocordat încercase să instaureze salarizarea tuturor slujbelor. Rezultatul nu s-a lăsat aşteptat: slujbaşii au încasat, curând, atât salariul, cât şi aşa-numitul „havaiet", adică tot soiul de plocoane şi bacşişuri.

Un autor din epocă, Dionisie Fotino[24], arată, cu toată nevinovăția, veniturile obișnuite ale marilor dregători, precum și prețul la care se vindea o prefectură oarecare din regiunea de munte (*vătășie de plai*): cea din Dâmbovița, 4 000 de lei, cea din Ialomița, 3 000 de lei, cea din Nucșoara, 4 000 de lei, cea din Câineni, 14 000 (Câinenii erau un post de vamă foarte important către Transilvania și Austria!)... În total, vornicul din Țara de Sus aduna (spune Fotino) 53 500 de lei pe an, iar cel din Țara de Jos 63 000 de lei și, pe deasupra, 500 de lei pe lună.

Cele două Principate erau împărțite în *județe*, un termen care, în limba română veche, însemna judecată și totodată jurisdicția unui jude. Un fapt vrednic de reținut: județele și-au păstrat numele și, cu foarte puține excepții, limitele pe care le-au avut în Evul Mediu.

În Muntenia erau șaptesprezece (dintre care cinci în Oltenia sau, pentru străini, Mica Muntenie); în Moldova, după pierderea Bucovinei în 1775 și a Basarabiei în 1812, șaisprezece — de mai mică întindere. La rândul lor, județele erau împărțite în subprefecturi, numite, la câmpie, *plasă*, iar la munte, *plai*.

În vremea de care ne ocupăm, sistemul dualist a fost extins și în județe: vor fi, pe viitor, *doi ispravnici* (prefecți) în fiecare județ, fapt ce, în ultima parte a regimului fanariot, îngăduise domnitorului să dubleze numeroși *ispravnici* băștinași cu greci credincioși lui.

Ispravnicii cumulau funcțiile administrative, fiscale și judiciare. Alexandru Ipsilanti începuse, în 1775, o reformă judiciară, înființând la București patru înalte instanțe (sau departamente), din care unul pentru faptele penale (numit, într-un jargon jumătate grecesc, jumătate franțuzesc „departamentul de cremenalion"!), celelalte trei pentru treburile civile și comerciale. Înființase, de asemenea, tribunale civile în județe, însă rezistența pasivă a ispravnicilor a fost, de bună seamă, mai puternică, de vreme ce, patruzeci de ani mai târziu, se constată că ispravnicii au mai departe controlul asupra tuturor proceselor. Lucru foarte lesne

de înțeles! — încasarea amenzilor este una din principalele lor surse de venit. Drept care, plouă cu amenzi până ce împricinații nu mai au de nici unele!

Există posibilitatea de a face apel la Divanul domnitorului, sau chiar la acela al marelui-ban al Craiovei, ori, pentru pricinile bisericești, la judecata Mitropoliei. Domnitorul trecea, de obicei, o parte din îndatoririle sale judecătorești asupra Divanului, în timp ce, la București, funcționau șase tribunale specializate, iar unii înalți dregători aveau o competență judiciară proprie: marele-vornic, de pildă, care avea dreptul să judece orice proces civil sau penal, în afară de cele ce puteau aduce pedeapsa cu moartea; marele-vistiernic judeca pricinile născute din strângerea dărilor, precum și pricinile dintre negustorii băștinași; marele-armaș era însărcinat cu întemnițarea și cercetarea celor ce se făceau vinovați de ceva și avea datoria să se îngrijească de executarea pedepselor. Însă, de câteva ori pe săptămână, domnitorul se afla el însuși la Divan și, împotriva hotărârilor lui, nu se mai putea face nimic.

În procesele penale, pe lângă închisoare, cel mai adesea se aplicau pedepse corporale, de pildă „falanga", adică un număr oarecare de lovituri cu nuielele la tălpi (de la gr. φάλαγξ, φάλαγγος [falanx, falangos] „bârnă mare" — de care era atârnat cel pedepsit). Tăierea mâinii putea fi întâlnită la recidiviști — ca în dreptul musulman —, iar schingiuirea în timpul anchetei era o practică obișnuită. Cu toate acestea, pedeapsa cu moartea, în veacul al XVIII-lea, era rareori aplicată — fapt remarcat, cu oarecare mirare, de toți observatorii străini. Raicevich scrie: „Pedeapsa cu moartea a fost aproape cu totul desființată de domnitorii din ultimul timp; se cade să li se aducă lauda de a fi fost, îndeobște, omenoși, de a se fi îngrozit în fața cruzimilor, cu deosebire domnitorul Ipsilanti, care și-a dat silința să-i facă fericiți pe cei din Țara Românească. Atunci când pedeapsa cu moartea trebuie, potrivit împrejurărilor și gravității faptei, să fie cu orice preț iscălită de domnitor, armașul vine de trei ori, la oarecare intervale, să-l întrebe dacă stăruie în hotărârea de a vărsa sânge omenesc. Dacă și a treia oară domnitorul încuviințează, vinovatul este dus

îndată la locul execuției, spânzurătoarea, de obicei. Lucrul acesta mi s-a părut foarte lăudabil și pilda ar trebui urmată chiar și de țările cele mai civilizate, unde viața cuiva ține de voința unui singur om sau de a unui mic număr de oameni. Am văzut, spre marea mea bucurie, că rareori se săvârșesc fapte din cele foarte grave. Răufăcătorii sunt mai totdeauna țigani, care fură vitele sau ucid la drumul mare"... (Când vom vedea care era soarta țiganilor, nu ne vom mira că săvârșeau astfel de fapte.) Pedeapsa cu moartea era cel mai adesea înlocuită cu munca silnică în minele de sare din Carpați — ceea ce, având în vedere condițiile de acolo, era un fel de moarte lentă... Dar se putea totuși spera.

Moștenire bizantină, ideea că puterea judecătorească a domnitorului ar fi de origine teocratică nu dispăruse niciodată cu desăvârșire, și-i conferea acestuia, chiar și în vremurile cele mai negre ale regimului fanariot, un fel de *harismă*. De altminteri, formula diplomatică a hrisoavelor domnești a inclus întotdeauna formula „X..., prin mila lui Dumnezeu, domn al Țării Românești (sau al Moldovei)", chiar dacă mai târziu s-a adăugat la aceasta: „și prin voința împăratului (sultanul!)".

Am văzut mai înainte limitele reale ale absolutismului politic al domnitorului. Puterea sa juridică este și ea mărginită de obiceiul pământului, de legămintele anterioare (mai ales dacă sunt pecetluite de Biserică, fiind însoțite de cele mai cumplite blesteme de cumva aveau să fie încălcate) și de privilegiile consacrate ale Bisericii și ale boierilor, cărora domnitorii rareori li se împotrivesc — făcând-o pe propria lor piele! Și mai este ceva: o instituție medievală, care mai dăinuie încă și al cărei rol, până de curând, nu fusese socotit la adevărata lui valoare[25]: Adunarea Stărilor, înrudită cu instituțiile asemănătoare din lumea occidentală, de pildă Stările Generale din Franța.

Adunarea era convocată de domnitor ca să delibereze asupra vreunei chestiuni grave care cerea, ca să folosim o expresie modernă, un consens național, așa cum a fost desființarea șerbiei sub Constantin Mavrocordat... Alcătuirea ei nu era totdeauna aceeași, dar, întotdeauna, intrau în ea boierii cei mari, mitropolitul

şi episcopii, reprezentanţii mânăstirilor, uneori şi câţiva boieri din cei mici, negustori mărunţi şi meşteşugari, precum şi „curteni" (literal: oameni de Curte, în general, oameni înarmaţi şi care reprezentau, chipurile, „poporul").

Iată deci că domnitorii moldovalahi, în ciuda impresiei pe care o lasă că ar avea puterea absolută, sunt şi ei, ca şi cei mai mulţi dintre suveranii din Europa, ţinuţi în frâu de o întreagă reţea de obiceiuri, de instituţii şi de puteri statornicite.

*

Însă, aşa cum am spus mai înainte, problema cea mai importantă era, pentru domnitor, strângerea dărilor; ca să plătească tributul către Poartă, ca să-şi ţină Curtea şi administraţia şi ca să-şi recapete — de se poate, cu dobândă! — „investiţia" făcută cu prilejul „cumpărării" Principatului.

Dar, mai întâi, cine plătea dări?

Nu există statistici vrednice de acest nume privitoare la populaţia provinciilor româneşti Moldova şi Ţara Românească înainte de anii 1830. Pentru perioadele anterioare, suntem siliţi să ne încredem în aprecierile observatorilor străini şi în cifrele pe care, spun ei, le-au cules de la sursele locale autorizate.

Langeron scrie (pe la 1809): „Se spune că, în Valahia şi în Moldova, sunt 1 700 000 de locuitori. Mi se pare că numărul este prea mare, dar nu pot spune care este cel adevărat. Se socoteşte că ultimele două războaie ar fi scăzut populaţia cu 200 000 de inşi. Oricum, ea este prea mică pentru întinderea ţării, şi mult pământ rămâne nelucrat."

Peste câţiva ani, consulul britanic W. Wilkinson dă totuşi aceleaşi cifre: un milion pentru Muntenia, 500 000 pentru Moldova (amputată, între timp, de Basarabia, care număra peste 200 000 de locuitori). Cât despre faptul că populaţia este rară, toţi călătorii o constată şi o deplâng. Iată ce spunea, încă din 1778, generalul de Bawr în ale sale *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie:*

„Este dureros să vezi că o țară atât de frumoasă, cu un pământ atât de roditor, cu un cer atât de strălucitor și cu niște oameni atât de buni este atât de puțin populată; sunt încredințat că, aici, ar putea trăi de cinci sau șase ori mai mulți locuitori decât are țara acum, și ceea ce este și mai rău este că populația scade, mai ales de vreo treizeci-patruzeci de ani încoace. Ar putea fi date câteva motive. Cârmuirea prea aspră a turcilor; dările cu care domnitorul este silit să împovăreze țara pentru a fi în stare să plătească tributul anual și să-și cumpere prieteni la curtea sultanului; felul cumplit în care se percep dările; necazurile boierilor care, pentru disprețul și trufia îndurate de la turci, se răzbună pe supuși; războaiele în care Poarta a intrat de atâtea ori și ale căror urmări Valahia le-a simțit atât de bine, fiind adesea teatrul lor; nemaiauzita sălbăticie și cruzime a trupelor ce străbat țara, care nesocotesc rânduielile locului, călcând în picioare legile, credința și omenia, pe care niciodată nu le-au cunoscut cât de cât; și chiar și ciuma pe care, de obicei, o aduc după ei. O sumedenie de nenorociri nimicitoare, din care una singură ar fi de-ajuns ca să pustiască țara cea mai înfloritoare, ajută, fiecare după puterea ei, la scăderea populației, zi de zi, alungându-i pe locuitori"...

În altă parte, de Bawr pretinde că, în anii 1740, sub domnia lui Constantin Mavrocordat, cel care desființase șerbia, populația Munteniei ar fi scăzut cu peste trei sferturi! Mavrocordat „a găsit, la începutul domniei lui, 147 000 de familii, numărul acesta scăzuse la 70 000, în 1745, când a pus el să fie numărate. După aceea, au fost numărate în mai multe rânduri, cifra cea mai mică fiind de 35 000 de familii". Pare destul de greu de crezut. Faptul că au fost, sporadic, *emigrări masive* (în Transilvania sau chiar peste Dunăre) nu se mai pune la îndoială. Însă, de cele mai multe ori, este vorba de o emigrație temporară sau de fuga în pădure și în munți. În tot cazul, la vreo patruzeci de ani după de Bawr, Dionisie Fotino, în a sa *Istorie a Daciei* (scrisă întâi în grecește), într-un tablou amănunțit, pe județe, orașe și sate, dă un total foarte aproape de prima cifră, adică 158 061 de familii — fără a mai pune la socoteală 100 000 de locuitori pentru București și 25 000 pentru Craiova. Socotind câte cinci inși de familie — ceea ce,

pentru o societate patriarhală și țărănească, este fără îndoială puțin —, avem 915 305 locuitori în Muntenia (nu se înțelege bine dacă aici intră boierii, negustorii și țiganii). Pentru Moldova, dă 104 500 de familii, *fără boieri, cler și străini*. Oricum, sunt cifre apropiate de cele ale lui Langeron și Wilkinson.

Fédor Karacsay, călător maghiar care publică, la Viena, puțin după 1812, *Contribuții* la geografia Moldovei, a Munteniei, a Basarabiei și a Bucovinei, ne dă 600 000 de locuitori pentru Moldova, din care 233 000 ar fi rămas pe malul de răsărit al Prutului, în provincia ce se va numi pe viitor Basarabia. Și aici regăsim cifrele lui Langeron și Wilkinson.

În 1831, avem însă o statistică făcută de ocupantul rus, pe familii: socotind că fiecare numără câte cinci persoane, avem în Moldova 1 267 000 de locuitori, și în Muntenia 2 032 362. În sfârșit, cele dintâi statistici românești dau 1 419 105 locuitori în Moldova, în 1838, și 2 407 027 în Țara Românească, în 1839[26].

Întrucât este greu să credem că, într-o perioadă încă tulburată de războaie și de epidemii, populația Principatelor ar fi crescut mai mult de două ori în mai puțin de o generație, suntem înclinați să credem că cifrele de 700 000 de locuitori în Moldova și de un milion în Muntenia la începutul secolului al XIV-lea, departe de a fi fost exagerate, așa cum credea Langeron, sunt probabil mai mici decât cele reale.

Din această populație, atât de mică, aproape jumătate era scutită de impozite. Boierii, înaltul cler și mânăstirile nu aveau de dat decât contribuții excepționale, pentru care, de altfel, se târguiau aprig atunci când le erau impuse de domnitor (să amintim că scutirea boierilor de impozite era o inovație fanariotă; la început, marii-dregători, sub Nicolae Mavrocordat, apoi, sub fiul lui, Constantin, toată clasa boierilor). Pe deasupra, aceleași categorii, oricum privilegiate datorită stării lor, căpătau un număr mare de „scutiți", pe lângă gloata de slujbași mărunți (numiți, cel mai adesea, cu diminutive de la titlurile boierilor: *logofeței, vornicei, postelnicei* etc.) și de cele câteva mii de oameni înarmați pe care, sub diferite denumiri, domnitorul îi întreținea ca să păstreze ordinea.

Într-adevăr, nu numai domnitorul, dar și mitropolitul, episcopii și toți boierii cei mari au zeci de „scutiți" — cărora li se dă numele de *scutelnici* (de la verbul *a scuti*, el însuși derivat de la *scut*). La începutul secolului al XIX-lea, mitropolitul, marele-ban și vreo trei-patru boieri mari după el aveau fiecare câte optzeci; episcopii cincizeci; fiecare mânăstire câteva zeci, după cât era de vestită. Ce să mai spunem, nu era boier, fie cât de neînsemnat, care să nu fi făcut în așa fel încât să aibă unul sau doi *scutelnici*. Aceștia făceau pentru „patron" tot soiul de servicii și de corvezi, primind în schimb doar scutirea de dări. Însuși acest fapt arată ce putea fi impozitul pentru oamenii cei săraci.

Cunoaștem cifrele privitoare la numărul de familii impozabile în Muntenia în 1819: din 194 000 de familii de „starea a treia", nu mai puțin de 76 000 erau, într-un fel sau altul, scutite cu totul sau în parte de impozite, din care peste 45 000 de scutelnici sau alții asemenea lor! Și, în aceste cifre, nu intră nici boierii, și nici străinii, numeroși, așa cum vom vedea. În unele circumscripții, numărul scutiților putea fi mai mare decât cel al impozabililor. Așa de pildă, în *Noțiuni statistice despre Moldova,* publicate în 1849, prințul Nicolae Șuțu, fost ministru de finanțe al lui Mihai Vodă Sturdza, ne spune că, la Iași, în 1848, existau 10 000 de familii scutite de impozite și doar 7 939 de familii impozabile, mai ales negustori, meșteșugari și țărani.

Să vedem acum care erau cheltuielile la care trebuie să facă față țara. (Ni se va spune poate că suntem lipsiți de logică, întrucât ne ocupăm mai întâi de cheltuieli și apoi de venituri! Vom răspunde că nu ne aflăm într-un regim parlamentar în secolul al XX-lea, ci la începutul veacului al XIX-lea, în niște provincii supuse Turciei. Mai întâi, se căuta să se afle cam cât era de dat; apoi, lumea se gândea cum să facă rost de bani.)

Cel dintâi era tributul.

Am arătat că, de la o contribuție aproape simbolică în secolul al XV-lea, tributul ajunsese curând o grea povară pentru Principate. Cifrele date de diferiții autori variază mult de la unul la altul, însă avem norocul să deținem cifrele oficiale pentru Muntenia, bugetul 1818–1819 (sub Caragea). Totalul dărilor către Poartă, în lei (sau taleri), se ridică la ceva mai mult de 2 000 000

de lei, tributul propriu-zis nereprezentând decât o mică parte din acest total, vreo 300 000 de lei. Restul reprezintă tot felul de contribuții: 225 000 de lei pentru cele trei enclave turcești, Turnu, Giurgiu și Brăila, și cele două cetăți de pe malul drept al Dunării, Vidin și Silistra; aproape un milion merge la trimișii domnitorului la Constantinopol (*capuchihaia*) și pentru darurile și lefurile unor persoane sus-puse; apoi sunt darurile pentru o anumită sărbătoare, de pildă sfârșitul ramadanului (bairamul), cheltuielile prilejuite de sosirea unor înalți oaspeți turci în țară etc.

Și, pe alte căi, aflăm că cele două milioane, date pe față, cu acte în regulă, nu erau totul, că ar mai trebui adăugat încă un milion, dat pe sub mână vizirilor, pașalelor și altor dregători de la Poartă. Astfel, numai darul pentru sărbătoarea bairamului, evaluat oficial la 90 000, ar fi costat în acel an peste 300 000 de lei dați pe tot felul de daruri. Și nu am pus la socoteală, bineînțeles, rechizițiile, clăcile și diferența de bani de pe urma prețurilor impuse, mult mai mici decât cele ale pieței, la enormele cantități de grâne, vite, miere etc., cumpărate din Țara Românească. Acum se înțelege limpede că veniturile declarate ale Principatului, în acel an 5 900 000, nu puteau acoperi decât o parte din cheltuielile efective ale țării.

Evaluarea acestor cifre este greu de făcut: întrucât domnitorii nu au dreptul să bată monedă, în Principate circulau vreo douăzeci de monede; mai întâi, cele turcești, bineînțeles, dar și italienești, austriece, olandeze, rusești. Multă vreme, piesa de argint olandeză a fost cea mai răspândită, iar unii istorici susțin că de la leul stând în două picioare pe care îl avea pe revers — de unde și numele Löwenthaler — ar veni numele unității noastre monetare, *leul;* alții cred că originea acestuia trebuie căutată în piastrul turcesc de argint, bătut pentru prima dată sub Soliman Magnificul, pe care se află tot un leu. Oricare ar fi explicația, leul, cândva echivalentul talerului austriac, devine, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, din pricina dezordinii monetare care domnește în imperiul otoman, o simplă monedă de cont echivalentă cu piastrul turcesc. D'Hauterive ne spune, în 1787, că piastrul făcea trei franci; în 1822, un alt călător francez, Charles Pertusier, afirmă că, în urmă cu un sfert de veac, leul făcea patru franci,

iar în anii 1760 abatele Bošković îl evalua la 5 livre „tournois"; știm însă, din alte surse, că leul se devalorizează foarte repede în prima jumătate a secolului al XIX-lea, încât, în vremea de care ne ocupăm, nu mai valora decât un franc cincizeci „germinal"[27]. Dacă luăm de bună această ultimă cifră, cea mai mică dintre toate, cele trei milioane vărsate către Poartă, în 1819, de către Țara Românească ar fi reprezentat patru milioane și jumătate de franci-aur.

Celelalte două mari capitole ale cheltuielilor pe 1819 sunt: 1 394 000 de lei pentru casa Domnitorului și 2 428 129 de lei „pentru țară", adică în primul rând pentru plata lefilor și a releelor de poștă a căror importanță o vom vedea ceva mai încolo.

Statul avea venituri, mai întâi, de pe urma capitației, apoi din impozitele indirecte și de la vămi. Multă vreme, impozitele indirecte ajungeau numai în *vistieria* domnitorului, deosebită de cea a statului. După reformele lui Constantin Mavrocordat, cele două vistierii au făcut una singură. Pentru a înlesni strângerea capitației, Alexandru Ipsilanti, în 1775, o împărțise în patru sferturi, încasate trimestrial. Însă, după el, vor fi curând șase sferturi, apoi opt — și chiar douăsprezece sferturi pe an!

Pe de altă parte, ca să se evite mai bine evaziunea fiscală — ba chiar fuga birnicilor —, fusese introdus, în locul perceperii pe cap de familie, un sistem de percepere solidară: pe sat în Moldova, iar în Țara Românească, pe grupuri de 15 până la 18 familii (grupuri numite *lude*). Repartizarea aceasta dădea prilej, așa cum bănuim, multor nedreptăți, ca să nu mai vorbim de neînțelegerile apărute chiar între țărani. Să dăm câteva cifre: pentru anul bugetar 1818–1819, Moldova (fără Basarabia) a avut, zice-se, venituri de 1 442 161 de taleri din capitație și 425 000 din impozitele indirecte. În Țara Românească, au fost, se pare, în 1815, 5 280 000 de taleri din capitație, și, anul următor, ceva mai mult de două milioane și jumătate, din impozitele indirecte, în care intră și veniturile de la vămi și de la ocnele de sare.

Principalele impozite indirecte erau: taxa pe ovine și pe caprine (*oieritul*), dijma pe stupi și pe porci (*dijmăritul*), taxa pe vin (*vinăritul*) — și, sporadic, taxa pe bovine (*văcăritul*), cea mai detestabilă și mai detestată, deoarece era pusă pe principalul

ajutor al plugarului. *Văcăritul* stârnea adevărate răzmeriţe, încât, în 1763, Constantin Racoviţă îl desfiinţase, cu firman al sultanului, patriarhul ecumenic blestemându-i pe cei ce se vor încumeta să-l pună din nou. Vom vedea ceva mai încolo cum a fost cu blestemul!... Mai existau, în sfârşit, încă două capitole importante: exploatarea minelor de sare (care aprovizionau o mare parte a sud-estului Europei) şi vămile şi impozitele pe mărfurile de consum local. Spre deosebire de capitaţie, adunată de slujbaşii statului, impozitele indirecte, cele de pe vămi şi cele de la minele de sare erau cedate, anual, unor mari financiari..., altă sursă de nenumărate abuzuri. Am văzut mai înainte ce scrie Langeron despre faptele *ispravnicilor*, adică ale prefecţilor. Ar fi fost de dorit ca spusele lui să fie exagerări, să fie părtinitoare, aşa cum i se întâmplă adesea. Dar, din nefericire, spusele sale se potrivesc cu cele ale multor altora, străini sau pământeni.

În 1798, în miezul iernii, ca să răspundă cererii turcilor care se pregăteau să-l ia cu asalt pe răzvrătitul Pasvantoglu din Vidin, Constantin Hangerli pune din nou „văcăritul" — dezlegat de blestem de către patriarhul din Constantinopol ...în schimbul a cinci pungi cu galbeni. Dionisie Eclesiarhul, în *Hronograful Ţării Româneşti*, scrie că cei însărcinaţi cu adunatul dărilor, mai ales, precizează el, turcii şi arnăuţii, străbăteau satele „ca nişte lupi înfometaţi", „închidea oameni şi muieri în coşeri şi îi îneca cu fum de gunoi şi cu ardei îi afuma, şi-i ţinea închişi ziua şi noaptea, flămânzi, să dea bani. Pe alţii îi lega cu mâinile îndărăt şi cu spatele la garduri şi îi bătea cu bicele. Pe alţii legaţi îi băga cu picioarele goale în zăpada geroasă." Unii dintre ei mureau. Nişte ţărani răsculaţi au adus, într-o cărucioară, pe unul de-ai lor, mort în chinuri, şi au intrat în curtea palatului ca să-l arate domnitorului. „Să plătească, şi nu-i ucide nimeni", a fost răspunsul Hangerliului.

Aceleaşi grozăvii sunt povestite de marele-boier Constantin (Dinicu) Golescu, un sfert de veac mai târziu, în a sa *Însemnare a călătoriei mele* [28]: „Au fost câte zece aşternuţi pe pământ cu ochii în soare şi o bârnă mare şi grea pusă pe pântecile lor, ca muşcându-i muştele şi ţânţarii nici să poată a se feri. [...] Alţi creştini, tot pentru dare de bani, au fost spânzuraţi cu capul în

jos, și alții iarăși închiși în coșare de vite, unde le-au dat fum, și alte multe asemenea pedepse"...

Povestirile acestea se potrivesc foarte bine cu numeroasele documente oficiale din care se vede că domnitorul poruncește să fie cercetați, pedepsiți și amenințați slujbașii învinuiți că ar fi făcut asemenea fapte. Astfel, la 4 iunie 1804, Constantin Ipsilanti trimite o scrisoare circulară tuturor *ispravnicilor*, pentru a-i înștiința că-i sosesc de pretutindeni plângeri împotriva slujbașilor trimiși de plase (zapciii), care, din capul lor, „se îndrăznesc de bat pe locuitori cu lovituri de bice și de bețe, care această urmare a zapciilor de plăși este cu totul nesuferită auzului Domniei mele, de vreme ce nu voim a fi zapciii slobozi a bate pe locuitori numai după a lor voință, fără a fi cricarisită vina acestui locuitor de însuși dumneavoastră". Poruncile acestea erau uneori urmate de pedepse, așa cum se vede din două documente ale aceluiași domnitor (anterioare, de altfel, celui de mai înainte). La 19 februarie 1803, *polcovnicul* (colonelul) Balauri este condamnat să capete, în public, atâtea lovituri cu nuielele la talpa picioarelor (*falanga*) câte s-a încumetat el să dea, fără nici o judecată și fără poruncă de sus, numitului Nicolae Căldăraru, și să fie scos din slujbă, deoarece — scrie domnitorul către aga, „cu nevrednicie un netrebnic ipochimen ca acesta a îmbrăcat caftan". Câteva săptămâni după aceea, la 22 aprilie 1803, Nica, *zapciul* care îndrăznise să-l bată crunt pe un hoț pe care-l prinsese, în loc să fie trimis în judecată, este osândit de însuși Domnul, în Divan, mai întâi la „falangă", apoi „să se trimită la ocnă și după aceste de se va întâmpla să moară cel căsnit de dânsul atunci îl osândim să se pedepsească și el cu spânzurătoarea".

Sancțiunile acestea ocazionale, deși aspre, nu sunt, se pare, suficiente ca să curme abuzurile. Șase ani mai târziu, la 20 iulie 1809, Divanul din București (ne aflăm sub ocupație rusească și tronul este vacant) anunță autoritățile din județul Olt că „a fost înștiințat că un Gheorghe, polcovnic spătăresc și căpitanii după la căpitănii umblând din sat în sat unul peste altul, în cinci plăși de la deal nebăjănărite, frământând pe locuitori și osebit de nesuferitele cheltuieli ce le fac îi pradă cu sute și mii de lei, îi bate

despuieți, legați cu mâinile îndărăt, spânzurați de sus, apoi trași în jos cu deosebite legături de gât și de picioare în jos"[29].

La aceste nemaiauzite mijloace de a stoarce impozitele, prin care puteau fi chinuiți țăranii cu prilejul strângerii dărilor, se adăuga cumpărarea cu forța a grânelor și a vitelor de către slujbașii Porții, precum și necontenitele rechiziții, pe cât de distrugătoare pe atât de neașteptate.

Nu a existat, se pare, un document imperial care să impună Principatelor monopolul exportului de grâne și de vite[30]. Sistemul este construit progresiv. Este o stare de fapt, încât domnitorii se simt obligați să ceară voie să exporte și în alte țări — mai ales în Transilvania și în imperiu — anumite cantități de grâu sau de orz, sau un număr oarecare de capete de vită. Însă, de cumva se bănuiește că produsele ar putea lipsi la Constantinopol, Poarta își revocă propriile ei autorizații. În secolul al XVIII-lea, există un șir întreg de firmane care amintesc vechea cutumă potrivit căreia anumite produse din târgurile și satele Țării Românești și ale Moldovei, ca mierea, ceara, untul, boii, vitele tinere, oile, herghelille de mânji erau cumpărate de negustorii turci... Dar, de la o vreme, negustorii străini ar fi pus mâna pe produsele acestea, și lipsa lor se simte la Constantinopol. Însă, după cum scrie Zallony (medic grec, catolic, care publică în 1824 un violent rechizitoriu împotriva fanarioților), prețul de cumpărare impus de Poartă nu se ridică niciodată peste o treime din valoarea reală a mărfii pe care o cumpără (probabil, aprecierea lui este exagerată, cel puțin după un *hatișerif* din 1802). Și, bineînțeles, tot Poarta este aceea care fixează cantitățile cerute.

De pildă, un firman din 1755 precizează că Țara Românească, ea singură, trebuia să dea, în fiecare an, pentru nevoile Capitalei, 35 000 de „chile de Brăila", adică vreo 11 000 de tone de grâu (*chila*, care nu trebuie confundată cu kilogramul, cântărea, după regiuni, între 430 și 680 de litri). Însă, peste câteva zeci de ani, un raport al consulatului Rusiei la București dă cifra de 448 750 de *chile* de Brăila date de către Țara Românească Turciei, între 1812 și 1817 — deci o medie anuală aproape de două ori mai mare decât cifra de mai sus, în ciuda angajamentelor Porții

cu prilejul tratatelor de la Kuciuk-Kainargi (1774), Iași (1792) și București (1812).

Consulul Angliei, Wilkinson, poate afirma, chiar din 1821, că „numai în vreme de belșug, după ce se dă la o parte ceea ce se duce în hambarele și arsenalul de la Constantinopol, este voie să se folosească ce rămâne pentru negoțul cu străinătatea. Însă exportul grâului este oprit".

În fiecare an, în anumite perioade, negustori turci, care căpătaseră învoire de la Poartă, se răspândeau prin sate și își procurau cu ajutorul autorităților provinciale locale diferitele produse a căror listă, precum și cantitățile, fuseseră fixate oficial. Paguba celor ce vindeau era atât de mare încât, în Moldova, se zicea „i-a dat bani pe miere" cu sensul „nu i-a dat mai nimic". Mai rău încă: dacă boii (zeci de mii) și oile (sute de mii) erau luate din sate, în schimb predarea cerealelor trebuia făcută în porturile Brăila (pentru Muntenia) și Galați (pentru Moldova). Țăranii pe care cădea năpasta de a fi rechiziționați pentru cărătul grâului până în port aveau nevoie de zile și de săptămâni întregi ca să ajungă până acolo cu căruțele și cu animalele lor. Ajunși în port, erau din nou victimele abuzurilor de tot felul din partea negustorilor turci, aproape siguri că nu vor fi pedepsiți. Raicevich scrie: „Valahii și moldovenii sunt siliți să-și trimită grânele la cele două târguri, unde sunt cumpărate după bunul plac al negustorilor, care le cântăresc și le măsoară cum vor ei. De obicei, dacă se pot întoarce teferi la bordeiul lor, bieții țărani sunt foarte mulțumiți, iar dacă aduc și câțiva gologani, foarte fericiți..."

Stăpânirea turcilor asupra Principatelor era atât de aprigă, încât exportul „ilicit" de cereale era aproape cu neputință. Deși nu aveau trupe și nici vameși la granițele dinspre miazănoapte și apus, din cauza stării drumurilor prin trecătorile din Carpați, pe de o parte, ...și instituției delatorilor, pe de alta, orice încercare organizată devenea iluzorie. Era însă mult mai ușor să mergi cu vitele, pe jos, prin trecătorile din Carpați, drept care, în ciuda interdicțiilor și a amenințărilor repetate, o bună parte din vite și din produsele animale se scurge, în fiecare an, către țările creștine: imperiu, Polonia, Rusia — și uneori și mai departe, așa cum am văzut că sunt duși caii de remontă pentru cavaleria prusacă.

Iată de ce, din când în când, Poarta tună şi fulgeră cerând să fie cu desăvârşire oprită scoaterea animalelor şi a produselor animale din Principate. Există firmane din 1761 şi 1764 prin care domnii Moldovei şi ai Ţării Româneşti sunt somaţi să aibă grijă de „traficul ilicit". Negustorii care încălcau aceste ordine aveau să fie arestaţi, animalele confiscate şi însemnate cu fierul roşu, iar cumpărătorii, ca şi vânzătorii, aveau să fie daţi pe mâna justiţiei otomane pentru a fi pedepsiţi. Repetarea acestor ordine dovedeşte însă că erau totuşi oameni gata să înfrunte orice interdicţie.

Situaţia se înăspreşte, bineînţeles, în vreme de război. Chiar de la începutul secolului al XVIII-lea, Poarta a cerut ţărilor române furnituri excepţionale de război, mijloace de transport şi mână de lucru — chiar dacă ostilităţile se desfăşoară departe de aceste ţinuturi. Del Chiaro, secretarul italian al lui Constantin Brâncoveanu, raportează că, în timpul războiului din Moreea, împotriva Veneţiei, în 1714–1715, Ţării Româneşti i s-a dat ordin să trimită degrabă două mii de căruţe cu câte patru boi şi patru oameni fiecare, mii de saci cu făină de orz, mari cantităţi de unt şi de miere, precum şi oi — fără să mai pună la socoteală o sumă de bani care întrecea valoarea tributului anual.

Totul se înrăutăţeşte în timpul neîncetatelor războaie care se desfăşoară, în parte, chiar în ţările noastre: 1716–1718 războiul austro–turc; 1736–1739 războiul austro–ruso–turc; 1768–1774 războiul ruso–turc; 1787–1792 războiul austro–ruso–turc; 1806–1812 războiul ruso–turc; 1828–1829 războiul ruso–turc... Şi chiar şi după război, de vreme ce localnicii trebuie să se îngrijească de repararea fortăreţelor turceşti care se înşiră de-a lungul Dunării şi Nistrului.

Obiceiul este atât de încetăţenit, încât nu se şovăie nici să se trimită aici după muncitori pentru lucrări ce se vor face la Constantinopol. În 1805, de pildă, Poarta îl autorizează pe colonelul Moore, ataşat la ambasada britanică de la Constantinopol, să vină să-i ceară domnitorului Constantin Ipsilanti, la Bucureşti, 150 de muncitori pentru lucrările de reparaţii la flota engleză ancorată în Marea Marmara. Ipsilanti se târguieşte aprig, ca, până la urmă, să nu dea drumul decât la 72, dintre care 21 de dulgheri, care

sunt duși cu forța, neîntârziat, și, după cum spune sursa, „aproape despuiați".

Rechiziționările de oameni, de animale și de căruțe pot însă interveni oricând și oriunde. Și să nu care cumva să încerce cineva să se împotrivească. Orice alai oficial, dacă este însoțit de arnăuți sau de ieniceri, se crede îndreptățit să rechiziționeze caii oricărui călător, mai ales ai bieților țărani, cărora nu li se dă în schimb aproape nimic, sau nimic, ori li se lasă vreun cal vlăguit de drum. Țăranul a ajuns să nu mai dea nimic acestor însoțitori înainte de a fi silit prin mijloacele cele mai sălbatice. Există, în această privință, o mărturie dureroasă a baronului de Tott, care străbate Moldova ca să se ducă în „Tartaria" (v. Bibliografie).

Și, în ciuda rechiziționărilor nedrepte și fără măsură, a veșnicei nesiguranțe, aflăm că aici se face totuși comerț, că există o mișcare a mărfurilor către străinătate, taxe vamale care „se încasează".

Boii, mai ales cei din Moldova, erau foarte căutați. Toți străinii îi laudă că sunt înalți și frumoși. Când caleașca ambasadorului Porter se împotmolește pe undeva prin nordul Moldovei, pe când trecea un râu, abatele Bošković povestește că, după eforturi nemaipomenite, dar zadarnice — cu toți caii pe care îi aveau înhămați la caleașcă, și oamenii în apă până la piept — se hotărăsc în cele din urmă să se ducă în sat după boi. Un ceas mai târziu, sosesc cu „o cireadă întreagă [...] și a fost de ajuns să înhame șase animale din acelea, de o mărime și o putere nemaivăzute, ca să ridice numaidecât caleașca, ce nu putuse fi urnită atâta vreme"... În altă parte, Bošković spune că numai din Moldova se exportă anual, către Transilvania și ținuturile germane, 40 000 de boi din aceștia. Iar Charles de Peyssonnel, în valorosul său *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, apărut în 1787, confirmă că boii sunt „un articol foarte important" în comerțul Moldovei și că „un număr foarte mare trece în Polonia, în Prusia, în Germania, în Statul Veneției și în Turcia. De obicei, cântăresc între 200 și 250 de ocale"... (*ocaua* avea între 1,271 și 1,291 kg). D'Hauterive, la rândul său, notează, tot la vremea aceea: „Nemții duc în fiecare an zece mii de boi, și tot atâția silezienii. În țară, sunt uciși cel puțin 40 000 pentru seu, încât, dacă socotim

şi consumul local, ajungem la vreo 80 000 de boi." Raicevich spune că, în fiecare an, sunt uciși cam 80 000 de boi și de vaci și un mare număr de capre, a căror carne este pusă la fiert ca să se scoată seul din ea. Văzând numărul mare de vite și prețul lor scăzut, un alt călător, Fédor Karacsay, scrie că, în Moldova, sunt atât de multe animale încât furtul unei perechi de boi nu înseamnă cine știe ce pagubă și că se fură cam 20 000 pe an!

Deși la munca câmpului erau folosiți aproape numai boi, creșterea cailor reprezenta una din principalele bogății ale țării. Calul din Muntenia sau Moldova era celebru în toată Europa, încă din Evul Mediu. În vremea Renașterii, și chiar și mai târziu, pe hărțile Europei centrale, acolo unde se afla Moldova, apar aproape întotdeauna desenați cai. În primele biruri impuse de Poartă țărilor române, figura întotdeauna și predarea câtorva zeci de armăsari. Un proverb turcesc spune: „Nimic nu este mai presus de un tânăr persan și un cal moldovenesc." Dar, și în acest domeniu, mizeria epocii fanariote va lăsa urme de neșters: rasa degenerează întrucâtva, caii sunt mai scunzi, prost hrăniți, prost îngrijiți — însă rezistența lor este la fel de uluitoare ca altădată. Wilkinson notează: „Rasa cailor din Muntenia este deosebită; sunt scunzi și nu sunt nărăvași; dar sunt puternici, vioi și în stare să îndure oboseala, oricât ar fi ea de mare. Cei din Moldova se deosebesc doar prin aceea că sunt mai înalți." D'Hauterive evaluează exportul cailor, numai din Moldova, la vreo 20 000 de capete pe an — mai ales către ținuturile germane. Din raportul Parrant, aflăm, în 1798, că „Prusia și Saxonia trimit să se cumpere la târgurile din Iași caii de remontă pentru aproape întreaga lor cavalerie ușoară". Se știe, de asemenea, că, în 1768, Poarta a autorizat vânzarea cailor din Moldova pentru remonta cavaleriei franceze — iar, pe vremea lui Napoleon, va exista o întreagă rețea, în Muntenia, și mai ales în Oltenia, pentru a trimite cai unităților armatelor din Dalmația și Italia (nu se spune oare că, datorită acestui negoț, tatăl viitorului domnitor Gheorghe Bibescu și-ar fi sporit averea?)

Se înțelege de la sine că cei care pot crește cai sunt, mai ales, boierii. Un german din Transilvania, doctorul Andreas Wolf, scrie, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, că, în Moldova, sunt mulți

boieri care au herghelii de patru-cinci sute de iepe. La mijlocul secolului al XVII-lea, călugărul sirian Paul din Alep, care vizitase Țara Românească și Moldova, dădea aceleași cifre și chiar mai mari, spunând că era ceva obișnuit să ai patru-cinci sute de iepe și că un boier din Oltenia, Preda — trebuie să fie vorba de Preda Brâncoveanu, bunicul viitorului domnitor Constantin Brâncoveanu —, avea, pe lângă un șeptel foarte variat, nu mai puțin de 12 000 de iepe!

Există apoi negustorii armeni și evrei, mai ales în nordul Moldovei, care iau pășuni în arendă ca să îngrașe caii înainte de a-i vinde în străinătate.

Despre creșterea cailor în Moldova de către negustorii armeni, contele de Salaberry ne dă, în 1821, următoarele amănunte: „...spectacolul cel mai înălțător este cel al unei pășuni din Moldova. Caii moldovenești sunt foarte prețuiți, sunt negri sau murgi. Foarte căutați sunt armăsarii, crescuți cu grijă de niște armeni stabiliți în țară [...]. Caii trăiesc afară, asemenea animalelor cu lână: vara ies la păscut; peste iarnă, sunt hrăniți cu fân uscat, păstrat în căpițe. Unui armăsar i se dau zece iepe; ele îl urmează, iar el își face datoria, le ocrotește. Adesea, pe o zi de iarnă, când pământul este acoperit de zăpadă, toată herghelia, risipită pe pășune, își caută hrana pe sub zăpadă și pe lângă căpițe. Deodată, armăsarul cel mai semeț nechează; toți ceilalți îi răspund, mamele și mânjii lor vin alergând; mamele alcătuiesc un cerc tutelar, caii cei tineri sunt la centru, iepele stau în fața lor, cu crupa către exterior; armăsarii saltă în jurul acestui cerc, neliniștiți dar curajoși, gata să-l apere; zăriseră un lup, care, adesea, se îndepărtează, dar care, și mai adesea, se încumetă să sară la ei."

Alte produse foarte căutate în străinătate: mierea și ceara. Raicevich afirmă că „printre cele mai prețuite și bogate bunuri din cele două provincii sunt albinele, ceara pe care o dau ele fiind, așa cum toată lumea o recunoaște, cea mai frumoasă și cea mai cerută din Europa". Nu trebuie așadar să ne mirăm când dr. Wolf ne spune că există țărani care au până la 200 de stupi, iar unii boieri până la 5000 sau 6000. De cele mai multe ori, stupii erau făcuți dintr-un trunchi de copac scorburos. Mierea, așa cum am

arătat, pleca îndeosebi către Constantinopol, însă ceara era dusă la Veneţia şi la Triest, de unde era vândută în toată Europa.

Se mai vindea şi lână, mai ales în ţinuturile germane, vin în Polonia şi Rusia, piei de bou, de bivol şi de miel în mari cantităţi. Cât despre blana de iepure, aflăm dintr-o sursă că, în fiecare an, numai din Muntenia se exportau peste 800 000.

În sfârşit, pădurile, codrii Munteniei şi ai Moldovei stârnesc admiraţia străinilor. Stejarii sunt falnici, notează d'Hauterive şi Raicevich. Păcat, zic ei, că sunt folosiţi, în interiorul ţării, la pavatul străzilor! — şi că sunt exportate cantităţi enorme la Constantinopol, pentru construirea de poduri şi de corăbii. Traducătorul lui Raicevich adaugă într-o notă: „Ne putem lesne face o idee despre aceste exporturi când vom afla că, în afară de cantitatea cerută de Poartă pentru marină şi pentru poduri, cea mai mare parte a materialelor din casele zidite pe Bosfor, şi care sunt des refăcute din pricina incendiilor, sunt luate din codrii Moldovei. Copacii sunt făcuţi buşteni pe loc şi aduşi, în căruţe, la Galaţi, unde sunt făcute plute ce sunt împinse pe Marea Neagră până la Constantinopol. Viceconsulul Parrant cere stăruitor Guvernului Republicii Franceze să facă presiuni asupra Turciei pentru a căpăta privilegiul de a cumpăra lemne din Moldova. Cetăţeanul Parrant trimitea aceste rânduri cetăţeanului Talleyrand, la 23 Prairial anul 6 al Republicii. Nu ştia că o flotă de peste trei sute de vase pornise de curând din Toulon, ducându-l pe generalul Bonaparte cu armata lui să atace Egiptul, o provincie a marelui aliat tradiţional al Franţei!

În vremea aceasta, în ciuda tuturor opreliştilor, mulţi — chiar şi domnitorul — aveau interesul să găsească o ieşire. Se povesteşte că, între 1813 şi 1817, în Transilvania era foamete; Austria, prin mijlocirea internunţiului ei, căpătase de la Poartă învoirea de a cumpăra grâne din Ţara Românească, de la 50 000 la 150 000 de *chile* de Constantinopol (o chilă cântărind 36 de ocale). Caragea, dând nişte plocoane acolo unde ştia el că trebuie — fără să uite desigur ce i se cuvenea lui —, a schimbat cifra în *chile* de Brăila, care atârnau de zece ori mai mult: 360 de ocale! Într-o ţară atât de roditoare, se putea totuşi ajunge la o înţelegere!

*

Să nu se creadă însă că singurul interes prezentat de domnitorii fanarioți pentru cârmuitorii otomani era aprovizionarea capitalei și a oștilor, la care se adăuga vărsarea birului și a nenumăratelor plocoane sau *peșcheșuri*. Fanarioții știuseră să se facă indispensabili Porții într-un alt domeniu vital, mult mai subtil: cel al legăturilor cu puterile europene și al politicii externe în general.

Prin cultura, prin cunoașterea limbilor străine, prin ascuțimea minții lor — sau, dacă vrem, prin șiretenia lor —, prin legăturile pe care izbutesc să le înnoade cu mediile europene de la Constantinopol și, îndeosebi, cu trimișii marilor puteri, fanarioții devin, începând cu mijlocul veacului al XVII-lea, un mecanism esențial al administrației otomane. Pătrunzând de timpuriu tainele politicii, ei urmează un anumit drum care, pentru cei mai iscusiți, sau cei mai norocoși, trebuie să ducă la dregătoriile cele mai râvnite, patru la număr: dragoman al Flotei, mare-dragoman, domnitori ai Moldovei sau ai Țării Românești. Ajunși pe aceste piscuri, rămân totuși aceiași plecați slujitori ai cârmuirii otomane. Se așteaptă de la ei, mai înainte de orice, să nu le scape cumva ceva din cele ce se întâmplă pe la curțile din Europa și, uneori, să fie de folos ca mijlocitori. Am văzut ce rol a jucat Alexandru Mavrocordat Exaporitul în încheierea păcii de la Karlowitz. Iar fiul lui, Ioan, pe vremea aceea domnitor al Țării Românești, va fi însărcinat, în 1718, să negocieze, în numele Porții, cu Imperiul și cu Veneția, tratatul de la Passarowitz. Datorită presei, ei știu tot timpul ce se întâmplă în Occident; în câteva capitale, au corespondenți și agenți secreți plătiți de ei. La urma urmei, ei înșiși sunt informatori ai Porții — și, așa cum se întâmplă adesea în astfel de cazuri, vor fi chiar și „agenți dubli". La curtea lui Constantin Moruzi, se întâlnește, în 1777, un Constantin Caragea, vărul unui viitor domnitor, însărcinat cu o misiune specială la Soroca, pe Nistru, și chiar mai departe, la Moghilev, ca să spioneze mișcările rușilor, ajutat cu precădere de negustorii evrei care merg din târg în târg pe celălalt mal al Nistrului[31]. Tot el este însărcinat cu traducerea gazetelor franțuzești pentru marii dregători ai Porții.

Pe de altă parte, se întâmplă ca domnitorii să aibă o corespondență secretă cu Viena și Petersburg. Importanța căpătată de Principate în jocul triunghiular al Austriei, Rusiei și Turciei explică, oarecum, stăruința rușilor de a introduce în tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774) dreptul de a deschide consulate la Iași și la București — clauză la care turcii nu se vor învoi decât după mulți ani de tărăgănări. În breșa deschisă de Rusia, intră numaidecât și Austria, urmată mai târziu de Prusia, Franța și Anglia. Însă regele Franței își avea oamenii săi la Iași și la București de multă vreme. Folosindu-se de trecerea de care se bucurau la Curtea sultanului, ambasadorii Franței statorniciseră obiceiul de a recomanda domnitorilor din Moldova și Muntenia, cu binecuvântarea Porții, secretari pentru corespondența cu străinătatea. Până acum, am făcut cunoștință cu d'Hauterive. Cu vreo doisprezece ani înaintea lui, în Moldova, fusese secretar Jean-Louis Carra (viitor membru al Convenției, regicid, ghilotinat la rându-i o dată cu girondinii), care, certându-se cu domnitorul Grigore III Ghica, a scris, în timpul scurtei lui șederi, o cărticică plină de răutăți, mai curând un pamflet decât o mărturie[32].

Încă și mai înainte, abatele Bošković și ambasadorul Porter îl întâlniseră la Iași pe un oarecare domn de La Roche (născut la Aix-en-Provence), „secretar al Domnitorului pentru corespondența franceză și italiană", care-i întâmpinase într-o „caleașcă de paradă la care erau înhămați șase cai". Înaintea lui, fusese un oarecare domn Linchou (sau Linche, sau de Linche), marsiliez plin de inițiativă, recomandat domnitorului Racoviță de către ambasadorul Franței — dar care, amestecându-se în politică, sfârșise, în 1760, sub securea călăului de la Constantinopol[33]. Cu toate acestea, familia lui avea să aibă mulți urmași în ținutul românesc, înrudindu-se cu familii mari boierești, așa cum se întâmplase și cu înaintașul său, de Mille, care va deveni boier moldovean sub numele Millo.

Secretarii aceștia francezi au fost nu numai niște informatori neprețuiți pentru ambasador și pentru Curtea Franței, dar, așa cum vom vedea, adevărați ambasadori ai culturii franceze în Principate.

Având în vedere importanța căpătată de rolul lor de informatori ai Porții, este lesne de înțeles că una dintre marile griji ale domnitorilor din cele două țări era ca persoanele însărcinate să ducă veștile să ajungă la țintă cât se poate de repede. Ei izbutesc să asigure această rapiditate atât de bine încât, adesea, Poarta află ce se mai întâmplă pe la Curțile Europei chiar înaintea trimișilor acelor Curți. De pildă, datorită unui trimis extraordinar al Țării Românești, se află, la Constantinopol, la 10 mai 1797, vestea preliminariilor de pace franco–austriece de la Leoben.

Toți martorii spun același lucru: nicăieri în lume nu se călătorește atât de iute ca în Moldova și Muntenia (să fie oare o moștenire de la hanatele tătărești? — știut fiind că unul din aspectele cele mai caracteristice ale organizării imperiului mongol al lui Genghis-han fusese uimitoarea rapiditate a ștafetelor lor, în stare să străbată toată Asia doar în câteva zile).

Wilkinson scrie: „Călătoria în cele două Principate se face cu asemenea iuțeală, că nimic, în nici o altă țară, nu i se aseamănă. Stabilimentele poștelor sunt bine organizate; există legături pentru toate direcțiile, caii sunt din belșug." Legăturile erau într-adevăr, din patru în patru leghe, către toate părțile țării. Întrucât turcii aveau întotdeauna nevoie de cai, confirmă Raicevich, se afla întotdeauna un mare număr, până la șaptezeci-optzeci la fiecare poștă, „fără a mai socoti caii ce trebuiau înlocuiți în fiecare an". Și adaugă: „Domnitorul îi ia de la țărani, la preț de nimic, iar asta sporește violențele și asuprirea."

În capitala țării, există un comandament central, în frunte cu un mare-căpitan al organizării poștelor, *menzilhane*, tot un cuvânt turcesc, căpitanul acesta fiind, la rândul lui, subordonat mareluispătar. Locul de poștă, potrivit unui hrisov dat de Alexandru Ipsilanti, trebuie să fie în afara satului și să aibă trei-patru odăi pentru călători. Acolo se afla un căpitan de *călărași;* pe unele drumuri, doi *beșlii*, adică străjeri turci călare, și, în primul rând, însoțitori: *surugiii*. Călătorul plătea o singură dată pentru toată călătoria, chiar de ar fi fost să străbată întreaga țară. Marele-căpitan de la *menzilhane* ținea, într-un registru central, socotelile tuturor mișcărilor de la poștele din provincie, care, săptămânal, îi trimiteau

un raport, o dată cu banii încasaţi. Călătorii care aveau un *firman* luau totuşi caii fără să-i plătească.

Trecerea Carpaţilor se făcea cu nişte greutăţi nemaipomenite. Aflăm că, între Câmpina, la poalele munţilor, şi Braşov, în Transilvania, pe o distanţă, în linie dreaptă, doar de vreo şaizeci de kilometri, existau nu mai puţin de cinci mii de cai. La munte, în regiunile de graniţă, nu era, de fapt, nici un fel de drum. Wilkinson insinuează că domnitorii nu îndrăzneau să repare drumurile „de teamă să nu fie bănuiţi de către Poartă că vor să înlesnească intrarea trupelor străine în Principate".

Călătorilor străini care se încumetă să treacă pe acolo fără să ştie ce-i aşteaptă li se taie răsuflarea. Lady Craven, în 1786, şi Doamna Reinhard, în 1806, ne-au lăsat povestiri pline de amănunte pitoreşti. Iată de pildă scrisoarea trimisă de Doamna Reinhard mamei sale, de la Câineni, pe graniţa dintre Transilvania şi Muntenia, la 11 iulie 1806: ...„Convoiul nostru apucă pe un drumeag îngust, tăiat în coasta muntelui; urcăm înspăimântaţi, cu ochii pironiţi pe peretele stâncii, ca să nu vedem prăpastia, roţile trăsurii călcând chiar pe marginea ei; pe alocuri, drumul este atât de îngust, încât parcă suntem agăţaţi deasupra hăului. În clipele acelea de mare primejdie, oamenii care ne însoţesc stăpânesc trăsurile cu nişte frânghii aduse anume în acest scop, în timp ce alţii, în spate, le susţin cu braţele lor puternice. Mergem aşa şase ceasuri; ajungând în satul acela mic, unde am crezut că nu voi mai ajunge vreodată, eram sfârşită de tot. Am fost găzduiţi în cea mai bună casă de aici; proprietarul a avut bunătatea de a se duce să se culce în grajd, ca să ne lase nouă singura încăpere a locuinţei sale; mobila era un divan mare de lemn, cât toată odaia, acoperit cu un covor sărăcăcios. Am stat cum am putut, eu rămânând trează ca să-mi păzesc copilaşii, întrucât, văzând murdăria care domneşte pretutindeni, mă aşteptam la o noapte neliniştită." Peste şase zile, de la Bucureşti, îşi continuă povestirea: „Presimţirile mele s-au adeverit, aşa că am plecat din Câineni fără să mă fi odihnit. Măsurile luate aveau de ce să mă înspăimânte: trăsurile au fost descărcate, iar bagajele îngrămădite în două căruţe, fiecare din ele fiind însoţită de şase oameni, care aveau să o salte şi să n-o lase să se prăbuşească în locurile primejdioase. Escorta noastră

era alcătuită din doi tătari, doi arnăuți, un comisar, căruia i se spune *mikmandar*, și de câțiva străjeri; zâmbisem auzind că am avea nevoie de șaizeci de cai ca să trecem munții, însă am văzut că toți caii au fost folosiți.

Ți-ar fi sărit inima din piept, draga mea mamă, dacă ne-ai fi văzut cățărându-ne pe drumurile acelea cumplite. Eram cuprinsă de neliniște și nu-mi puteam domoli această stare; însă, până la urmă, ochiul și sufletul s-au obișnuit cu primejdia. La început, am vrut să urc pe jos porțiunile mai grele, însă căldura și oboseala au învins teama, iar eu am ascultat de soțul meu, care-mi spunea să închid ochii și să mă las în seama lui Dumnezeu și a *mikmandar*-ului. Încetul cu încetul, mi-am recăpătat curajul și am îndrăznit să mă uit în prăpastie: am ajuns chiar să mă bucur de frumusețea sălbatică a locurilor prin care treceam. Pe înălțimile acestea, nu este nici urmă de locuință; ici-colo vezi câte un adăpost de ciobani, iar legăturile de poștă, aflate din patru în patru ceasuri, sunt singurele dovezi că pe aici se găsesc vreo câteva ființe omenești..."

Contele de Lagarde (care, în 1812, văzuse cum arde palatul domnesc din București) ne dă, despre trecătoarea de la Turnu Roșu, o descriere la fel de înfricoșătoare precum cea făcută de Doamna Reinhard, sau cea lăsată de Lady Craven: „Nici că se poate o stavilă naturală mai puternică în calea năvălirilor de orice fel. Drumurile, abia croite, trec pe marginea unor prăpastii înfricoșătoare; și mai adesea încă, ele sunt închise de turci, care, în ultimul lor război cu Austria, împiedicaseră, astfel, dușmanul să se apropie. Trecerea nu a putut fi reluată decât după ce au fost înfipte în stâncă bârne mari de lemn, fără a fi însă înțepenite cu fier, și care, sub greutatea trăsurilor, se desprind și uneori se rup, zvârlindu-i pe călători în prăpastie, de unde nu mai este nici o nădejde să fie scoși, atât de mare este adâncimea acestora. Ce se vede pe aici? Copaci smulși din rădăcină sau despicați de trăsnet; stânci enorme gata să ne cadă în cap; piscurile munților acoperite cu zăpezi veșnice! Vântul mugește, pâraiele se reped luând cu ele tot ce încearcă să li se împotrivească. Nu-mi pot desprinde

privirea de la acest minunat şi înspăimântător tablou; măsor prăpastia din ochi şi mă bucur de groaza ce mă cuprinde"...

Iar contele de Marcellus, secretar de ambasadă la Constantinopol — cel care va avea fericirea să cumpere pentru regele Franţei Venera din Milo, smulgând-o *beizadelei* Nicolae Moruzi —, descrie trecerea lui din Muntenia în Transilvania, în 1820, după cum urmează:

„La Sălătruc, opt cai nu mai sunt de ajuns ca să-mi tragă trăsura, deşi este una din cele mai uşoare; li se adaugă şase boi şi zece oameni care, ajutându-se cu frânghii şi cu ţăruşi, ţin trăsura agăţată deasupra prăpăstiilor, făcând-o să alunece de pe o stâncă pe alta. Doi oameni călare, înarmaţi cu topoare, merg înainte ca să cureţe drumul de copacii căzuţi..."

Însă, în câmpie, timpul pierdut este recâştigat — vom vedea în ce fel. La peste douăzeci de ani după Wilkinson, prin anii 1840, fostul consul al Franţei, Adolphe Billecocq, va vorbi şi el despre „admiraţia pe care o stârnesc oricărui străin călătoriile în aceste provincii: în ciuda tuturor greutăţilor, aceste călătorii sunt cum nu se poate mai rapide, lesnicioase, necostisitoare.

Ţăranul moldovalah, de pildă, fiinţa cea mai domoală, cea mai deznădăjduită, cea mai delăsătoare, devine, de îndată ce încalecă, cel mai cutezător şi cel mai iscusit surugiu din lumea întreagă.

De cele mai multe ori, încălecând fără scară şi fără şa, cu nişte hamuri care nu sunt decât nişte zdrenţe şi nişte sfori vechi, având a străbate, prin munţi şi prin câmpii, cale lungă, pe drumuri necroite, adesea de nefolosit, la capătul cărora, mai puţin norocos decât caii săi, căci el nu are nici unde dormi, nici ce mânca, nici unde se adăposti, nefericitul merge ca vântul, şi ajunge unde trebuie. [...] Ajunge proaspăt şi voios, aşa cum a plecat; oricât de mică va fi plata, el va fi întotdeauna recunoscător.

În viaţa mea, am făcut peste 40 000 de leghe cu poştalionul. Însă surugii cum sunt cei moldovalahi, vă rog să mă credeţi, nu se întâlnesc niciunde. Călătorul cel mai nepăsător, cel mai îngrijorat, cel mai posomorât nu se poate să nu se înseninеze văzând iscusinţa surugiului, voioşia, hazul, filozofia, iuţeala, veselia lui.

Aidoma acelor *sagals* spanioli, își îndeamnă tot timpul caii din gură. Mai puțin poetic totuși decât *arrieros* andaluzi, îndemnurile adresate din belșug cailor nu sunt luate din cine știe ce *romanceros* de prin partea locului. *Înjură* surugiul nostru de se cutremură împrejurimile." Cu acest prilej, Billecocq povestește anecdota cu mitropolitul care a stat cu caleașca împotmolită o zi întreagă: surugiii ziceau că n-o pot scoate din noroi... întrucât respectul față de înalt preasfințitul îi amuțise! Neputând face altcum, cel mai îndrăzneț dintre ei se încumetă să-i ceară înalt preasfinției sale îngăduința să înjure ca să poată face treaba. După răspunsul dat de mitropolit: „Dacă doar de asta-i vorba, fiii mei, eu îmi astup urechile", Billecocq scrie mai departe: „Îndată, sub o ploaie de sudălmi, catacreze și onomatopee pe care, de ar fi să le traduc aici, m-aș simți tare stânjenit, caii o zbughesc de parcă ar fi fost mânați din urmă de tunetele cerului..."

La așa călăreți, cai pe măsură! Să-l ascultăm pe francezul Raoul Perrin, care călătorește în țările române prin anii 1830: „Caii din Moldo-Valahia sunt scunzi, slabi, dar vioi, puternici, neobosiți. După ce se avântă la drum, de-abia ating pământul, din care smulg bucăți cu vârful copitei, scapără scântei din ochii înflăcărați, albesc zăbala cu spuma balelor, fluturând în vânt, cu semeție, o coamă lungă și deasă. N-am mai văzut vreodată așa ceva: aprigul neastâmpăr al acestor nobile animale este fără pereche. Și care este răsplata pentru o atât de mare credință? Vara, iarba și scoarța de copaci; iarna, hrana este făcută din coceni de porumb uscați, trestia bătoasă adunată de prin mlaștini sau rădăcina atoasă a unor copăcei"... (Amănuntele acestea ni se par scornite ca să sporească interesul povestirii; un englez, Wyburn, care vizitează țara în 1812, spune că aici caii nu mănâncă decât ovăz și că-l au pe săturate...).

Despre felul cum erau schimbați caii de poștă, Saint-Marc Girardin, tot cam pe atunci, ne face următoarea descriere:

„Iată prin ce stepe am mers eu, peste trei sute de leghe, cu o iuțeală care este singurul lucru ce ne mângâie de monotonia drumului, deoarece îl scurtează; și chiar și-așa, oricât de mare era iuțeala celor opt sau zece cai înhămați la caleașcă și îndemnați cu bicele și chiotele *dorobanților* ce ne însoțeau, mă apucam și

eu să strig *haide ! haide !* întocmai ca surugiii, ca dorobanţii şi ca înşişi caii, să mă ierte Dumnezeu! atât de nerăbdător eram să înghit întinderile acelea monotone care parcă se făceau la loc! să grăbesc clipa sosirii la poştă, poşta, adică nişte colibe de crengi şi nişte grajduri aşijderea, unde caii nu stau mai niciodată, deoarece au bunul gust să prefere câmpul înverzit! Aşadar, pe câmp aveam să schimbăm caii. Lucrurile se petreceau aşa: doi oameni călare plecau în goană; alergau către o herghelie de vreo treizeci-patruzeci de cai ce păşteau pe câmp; trosnind zdravăn din bici şi strigând cât îi ţinea gura, alungau înspre trăsură herghelia care se apropia în galop, în linie dreaptă, ca un escadron de cavalerie; erau luaţi la întâmplare opt, zece, câţi ne trebuiau nouă, apoi herghelia pleca din nou la galop, şi tot la galop pleca un vârtej des de praf negru, din care se auzeau, la învălmăşeală, ţipete, plesnituri de bici, sau se vedeau, ici-colo, uniformele jumătate asiatice, jumătate europeneşti ale *dorobanţilor* sau mantaua roşie a vreunui albanez stând pe scaunul trăsurii. Vârtejul acesta care alerga, ţipa, izbea eram noi, până la următorul popas de poştă."

Se poate bănui că, atunci când călătoreşti în felul acesta, trebuie să ai şi unele necazuri.

Wilkinson ne spune chiar că ...„cei ce vor să călătorească cu poşta, în felul în care se face acest lucru pe aici, nu trebuie să se aştepte să găsească vreuna din înlesnirile întâlnite îndeobşte prin alte părţi. Nu li se dă decât un soi de căruţă, care aduce destul de bine cu acelea care, în loc de loitre, au un fel de zăbrele. Este sprijinită pe patru roţi mici, cu cuie de lemn şi, cu totul, nu ajunge să fie mai înaltă decât o roabă. Căruţa aceasta este umplută cu paie, iar călătorul trebuie să se aşeze şi să stea drept în mijlocul ei, cu picioarele băgate în paie. Cu nişte funii în chip de hamuri, sunt înhămaţi patru cai, mânaţi de un surugiu călare; pornesc în goana mare şi nu se opresc şi nici nu încetinesc mersul până la popasul următor. Înainte cu jumătate de milă de acesta, surugiul îşi anunţă sosirea trosnind întruna din bici; în acest fel, de cum soseşte, o altă trăsură este gata să-l preia pe călător.

Boierii şi persoanele mai de soi călătoresc în trăsurile lor, mergând cât le place de repede. Iarna, întrucât zăpada acoperă pă-

mântul timp de două luni, sunt folosite, în general, săniile, atât la oraș, cât și la țară."

După această scurtă descriere a Principatelor la sfârșitul epocii fanariote, rămânem cu o impresie jalnică. Țările române, victime ale unei exploatări nemiloase și ale unor jafuri nemaiauzite, se află la nivelul cel mai coborât din istoria lor, și așa atât de chinuită.

Faptul că instrumentele cele mai vizibile — omniprezente — ale acestei exploatări de către stăpânul otoman sunt grecii, creștini ca și românii, atâță și mai mult nemulțumirea și ura poporului. Am văzut, în treacăt, în această privință, un mare număr de mărturii, care se aseamănă între ele, venite de la călători sau de la observatori occidentali. Consulul Angliei, Wilkinson, evocă denumirea proverbială a țărilor române: „Pământul făgăduinței pentru greci".

Chiar printre greci, sunt unii care, asemenea doctorului Zallony, pe care l-am întâlnit mai înainte, se fac ecoul urii poporului împotriva compatrioților lor. Ura împotriva grecilor se ascuțise atât de mult, cuprinsese atâta lume, încât a sfârșit prin a umbri, ba chiar a face să fie uitată cea dintâi sursă a tuturor nenorocirilor țării: asuprirea otomană. Nu este oare simptomatic faptul că, într-un cântec bătrânesc, unde este vorba de isprăvile lui Codreanu, sfetnicul cel nevrednic al domnitorului, care, în versiunile cele mai vechi, era turc, la bardul popular, în epoca fanariotă, devenise grec? Iată versiunea dată de Vasile Alecsandri:

„Domnule, Măria Ta,
Tu pe greci nu-i asculta,
Căci capul ți-or mânca.
Grecu-i fiară veninoasă,
Grecu-i boală lipicioasă,
Ce pătrunde pân' la oase."

Literatura scrisă nu este nici ea mai blândă cu grecii. Cronicarii populari Dionisie Eclesiarhul și Zilot Românul sunt anti-

fanarioți înverșunați, așa cum este și marele-boier Alexandru Beldiman, autorul unui poem în versuri *șchioape* despre evenimentele din 1821, cunoscut sub titlul *Tragodia sau mai bine a zice jalnica Moldovei întâmplare*. Înaltele fețe bisericești nu se lasă mai prejos. Protosinghelul Naum Râmniceanu, într-o notă pusă pe unul din manuscrisele sale (scrie poezii!), spune, în 1821: „Domnii fanarioți, prin faptele lor cele diavolești, încetul cu încetul, ne-au supus cu totul cererilor lor, ne-au împopulat năcazului, ne-au slăbit brațul armelor, ne-au răcit dragostea patriei și cu un cuvânt cu totul ne-au adus mai rău decât noroadele din Africa și din America." Iar cea dintâi poezie a lui, în care tună și fulgeră împotriva grecilor, este intitulată: *Tânguirea țării Valachiei asupra jafului și dărăpănării ce i-au făcut străinii tâlhari Greci*[34].

Deșteptarea conștiinței naționale, care începe în zorii veacului al XIX-lea, în mare parte sub înrâurirea Revoluției franceze, și rapida schimbare a moravurilor și a mentalităților pe care le cunoaște țara după 1821 vor face să apară și mai cumplită întunecata perioadă ce se scursese, și s-a ajuns să se pună în spinarea fanarioților toată răspunderea pentru starea nenorocită în care se găseau Principatele. Întrucât părea firesc ca străinii să fie mai nemiloși și mai cinici decât pământenii în exploatarea bietului popor, printr-un proces la fel de firesc, generațiile următoare au vrut să arunce numai asupra străinilor păcatele ce se răspândiseră atât de mult în toate păturile neamului românesc. Aristocrația autohtonă, din sânul căreia se vor recruta mai toți „ideologii" noii ere, va căuta, cu multă iscusință, să atâțe acest sentiment, pentru a îndrepta mânia numai înspre străinul hulit de popor, când, de fapt, ea însăși nu avea întotdeauna cugetul curat.

Marii boieri se străduiseră — cu oarecare izbânzi, o vom vedea — să salveze din mâinile veneticilor privilegiile lor cele mai de seamă, și mulți dintre ei, fără să stea pe gânduri, se înrudiseră cu familiile nou-veniților. Cazul marelui-ban Ienăchiță Văcărescu este *tipic* în această privință: reprezentant al uneia dintre cele mai vestite familii din Țara Românească, nepotul de fiu al celuilalt Ianache Văcărescu, decapitat de turci în 1714, o dată cu Constantin Brâncoveanu și cei patru fii ai acestuia, el însuși patriot înflăcărat și poet — socotit drept înaintașul poeziei moderne în

țările române —, a fost căsătorit de trei ori, de fiecare dată cu o fanariotă!

La început, răscoala „pandurilor" lui Tudor Vladimirescu, din 1821, este în mod vădit îndreptată împotriva tuturor jefuitorilor neamului și va lua curând forma unei răscoale țărănești care nu deosebește boierii cei „buni"de cei „răi", pământenii de venetici. Silit însă, pentru a-și atinge țelul, să cadă la învoială cu boierii „naționaliști" (cuvântul apare pentru prima dată cam pe vremea aceea), precum și cu puterea turcească, Tudor, într-un al doilea timp, va da revoluției sale o coloratură fundamental antifanariotă. După dispariția lui Tudor și înfrângerea revoluției, boierii pământeni vor izbuti să folosească mișcarea populară numai spre binele lor — iar literatura și istoriografia vor contribui și ele la zugrăvirea în negru, o dată pentru totdeauna, a tot ce ține de epoca fanariotă.

După ce am prezentat pe larg dosarul acuzării, să dăm o clipă cuvântul apărării.

De vreo câteva zeci de ani, mai cu seamă de la Iorga încoace, s-a făcut simțită, în istoriografia românească, o oarecare rezistență față de o viziune prea maniheistă.

Mai întâi, se arată că starea de dependență față de Poartă în care căzuseră țările române, precum și multe păcate ce caracterizează epoca fanariotă existau din belșug și înainte de înscăunarea primilor domnitori așa-zis „fanarioți". Spre convingere, se poate citi *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir sau cartea lui Del Chiaro despre starea Țării Românești în vremea Brâncoveanului. Apoi, chiar dacă unii din acești domnitori și cei ce-i înconjurau au fost niște oameni lacomi și fără scrupule, cu gândul numai la câștig, câțiva, ca de pildă Constantin Mavrocordat sau Alexandru Ipsilanti, au avut totuși intențiile cele mai bune, dovedindu-se în stare să cârmuiască bine țara — atât cât o îngăduia „sistemul" otoman. Timpul care ne desparte de epoca fanariotă ne ajută să înțelegem că orice încercare de schimbare și de organizare era dinainte sortită eșecului în amestecul acela de arbitrar, venalitate, corupție și teroare reprezentat de cârmuirea otomană din epoca decăderii, de la un capăt la altul al imensului imperiu.

Până şi Caragea, de tristă amintire (poate mai mult pentru calamităţile naturale din timpul domniei sale decât pentru jefuirea ţării), a fost, se pare, un gospodar priceput. Îl vedem luând măsuri bine gândite cu prilejul epidemiei de ciumă din 1813, şi nu a fost dintre cei ce au părăsit cei dintâi capitala. A luat, de asemenea, o mulţime de măsuri edilitare şi a reorganizat breslele. În sfârşit, a pus să se întocmească un cod de legi, care-i poartă numele şi care este unul din primele coduri moderne din ţările române.

În realitate, instalarea a ceea ce avea să devină regimul fanariot se făcuse treptat. Suirea în scaun a primilor Mavrocordaţi nu fusese o adevărată ruptură cu trecutul; faptul că se trăgeau, prin mamă, din străvechea dinastie a domnitorilor moldoveni le conferise un soi de legitimitate. Afirmaţia lui Langeron — o gură rea! — cum că toţi fanarioţii „se trăgeau din pleava societăţii" este cu desăvârşire neadevărată. Pe lângă cele câteva familii, puţine la număr, ce-i drept, ai căror strămoşi merg până la străvechea aristocraţie bizantină, cum ar fi familiile Cantacuzino, Nottara, Ralli şi încă vreo câteva, familiile cu trecere din Fanar, din care câteva ajung pe tronul Principatelor, prezintă caracteristicile unei oligarhii destul de restrânse şi, aproape toate, apar în jurul patriarhului Constantinopolului la cumpăna dintre veacul al XVI-lea şi cel de al XVII-lea. Unele aveau chiar şi un trecut (familia Moruzi figurează pe lista nobilimii „imperiului" de la Trapezunt, în secolul al XV-lea, iar familia Ipsilanti pretindea, cu mai puţin temei, că se trage din Comneni). În jurul acestui nucleu, s-au adunat două familii româneşti, Racoviţă şi Callimachi (grecizarea unei porecle româneşti, *Calmâşul*) şi o familie de origine albaneză mai îndepărtată, Ghica — sau măcar o ramură a familiei Ghica. Curios este însă că, printre cei mai huliţi domnitori fanarioţi, se numără doi Racoviţă şi un Callimachi. În afară de aceasta, cei ce au păcătuit cel mai mult prin excese filogreceşti nu sunt adevăraţii fanarioţi, ci, după cum spun cronicarii vremii, un Ghica (Grigore II) şi un Callimachi (Grigore), în timp ce un Constantin Mavrocordat îl dojeneşte pe un ispravnic pentru faptul de a-i fi înaintat un raport în greceşte, în loc să-l fi întocmit în româneşte. Dacă stăm şi ne gândim bine, vinovaţi de a-şi fi *înstrăinat* cultura, pentru a

fi pe placul noilor stăpâni și a maimuțări obiceiurile de la Constantinopol, sunt mai curând boierii moldovalahi.

Și tot un grec, Alexandru Ipsilanti, a lăsat în Țara Românească, cu toată tristețea vremurilor, amintirea cea mai bună. A avut, neîndoielnic, norocul, în cursul unei domnii destul de lungi (1774–1782), să se bucure de o perioadă de pace și de recolte bune, dar și-a dat și el silința, printr-o întreagă serie de măsuri legislative și administrative, ajutat de cel mai de seamă sfetnic al său, Ienăchiță Văcărescu, să pună puțină rânduială în treburile țării și să ușureze poporul de nevoi.

Înaintea lui Ipsilanti, Constantin Mavrocordat, care, între 1730 și 1769, domnise douăzeci și doi de ani și jumătate ...în zece rânduri, se făcuse cunoscut prin reforme și mai radicale, cu deosebire desființarea șerbiei. S-au spus vrute și nevrute despre adevăratele temeiuri ale reformelor sale și rari au fost domnii care au stârnit în jurul numelui lor atâtea polemici. Să recunoaștem totuși că se străduia să afle nevoile poporului, așa cum puțini domnitori pământeni au făcut-o; un cronicar (din boierime) povestește acest lucru, s-ar zice, cu oarecare dezaprobare: ...„Ușile Divanului stăteau deschise (în termeni moderni: audiențele la tribunalul domnesc erau publice — *n.n.*), și el (Domnitorul — *n.n.*) sta îndelung de vorbă cu poporul"... Iar boierii se plângeau că „un boier nu mai poate spune nimic unui țăran, căci acesta se duce de se plânge Domnitorului"... Se știe că, în două rânduri, nu voise să primească tronul — și, ultima dată, când Poarta îl trimite cu sila în Moldova, când, în 1769, războiul cu Rusia izbucnește din nou, ambasadorii străini arată că domnitorul era atât de sărac încât, lucru nemaiauzit, însuși sultanul îi dă două sute de pungi cu bani ca să-și facă pregătirile de drum. Avea să fie prins de ruși și să moară de pe urma unei lovituri cu patul puștii dată de un soldat. Comandamentul rusesc, cam încurcat, îi va face funeralii princiare.

Fanarioții au fost, în general, oameni învățați; aveau nevoie de învățătură, deoarece era cel dintâi atu al lor în fața cârmuirii otomane! Nicolae Mavrocordat era poliglot, ca și tatăl său, și a lăsat scrieri filozofice. Biblioteca lui, în care se aflau opere rare, din Antichitate și Evul Mediu bizantin, era vestită în Europa. Ambasadorul Franței, marchizul de Villeneuve, va face tot ce va

putea ca să pună mâna pe ea pentru suveranul său. La moartea domnitorului, va încerca din nou s-o capete de la fiul acestuia, Constantin, dar nu va izbuti. Iată ce-i scrie ambasadorul lui Ludovic XV, la 20 ianuarie 1731: „De cum am aflat de moartea Principelui Valahiei, m-am gândit să cumpăr manuscrisele din biblioteca lui; [...] însă, până una alta, prinţul cel tânăr este hotărât să nu le vândă; am avut grijă să mi se dea de veste de cumva avea să-şi schimbe gândul; trebuie totuşi să vă spun că, de e să ne potrivim la ceea ce se vorbeşte aici despre această bibliotecă, dacă ar fi de vânzare, s-ar face oferte fie din partea împăratului, fie din cea a regelui Angliei şi, poate, şi din partea Curţii de la Roma, şi ar ajunge la peste o sută de mii de piaştri"...

Fanarioţilor li se datorează aducerea în Principate a unui prim lustru de cultură franceză, o dată cu operele „filozofilor" şi ideile „Secolului luminilor"; precum şi introducerea învăţării limbii franceze (1776) în „Academiile domneşti" de la Bucureşti şi Iaşi, care atrăgeau studenţi şi din restul lumii ortodoxe sud-orientale.

În sfârşit, se mai poate spune că *domnia fanariotă n-a fost, la vremea ei, cea mai mare nenorocire.* Într-adevăr, alternativa, pentru nişte state-tampon ca Ţara Românească şi Moldova — în conjunctura internaţională provocată de agresivitatea şi succesul marilor puteri creştine Austria şi Rusia —, nu mai era între o cârmuire fanariotă şi întoarcerea la domnitorii pământeni, ci între fanarioţi şi transformarea Principatelor în simple *paşalâcuri*, ceea ce ar fi însemnat sfârşitul libertăţilor ce le mai rămăseseră. Faptul este atestat atât de surse interne, cât şi de rapoarte ale cancelariilor occidentale.

În zilele noastre, cei mai vajnici apărători ai fanarioţilor s-au găsit printre anumiţi istorici englezi, cel mai ilustru fiind Toynbee. În aversiunea lui instinctivă faţă de orice naţionalism, Toynbee visează la un imperiu otoman unde fanarioţii, pe nesimţite, ar fi pus mâna pe cele mai de seamă verigi ale cârmuirii, ducând încetul cu încetul la crearea unui stat multirasial, în care turcii musulmani şi creştinii de toate naţiile ar fi trăit în bună înţelegere. Însă

răscoala grecească din 1821, provocată artificial prin molipsire de la Revoluția franceză, ar fi stricat totul...

Să-l lăsăm pe Toynbee să viseze că reface Istoria. În realitate, șaptesprezece ani după ce Constantin Mavrocordat a murit ca vrednic slujitor al Porții, nepotul său Alexandru (acela pe care d'Hauterive îl însoțise în Moldova) fuge în Rusia. Și treizeci și cinci de ani mai târziu, un alt Alexandru Mavrocordat, un nepot de fiu, eroul de la Missolonghi, prieten cu Byron și Shelley, se află în fruntea răscoalei din Peloponez. În nord, tot un fanariot conducea răzmerița: Alexandru Ipsilanti, fiul domnitorului Constantin și general în armata rusească. Turbând de furie din pricina acestei „trădări", turcii, la Constantinopol, aveau să măcelărească zeci de membri ai marilor familii fanariote, împreună cu însuși Patriarhul ecumenic.

Așa lua sfârșit cariera fanarioților aflați în slujba imperiului otoman[35].

CAPITOLUL AL TREILEA

Boierii

Boierii moldovalahi văzuți de străini: port, casă, caracter.
Ion Ghica povestește nemaipomenita misiune a
„contelui" Dudescu pe lângă Bonaparte.
Luxul orbitor al boierilor.
Schimbarea moravurilor la începutul veacului.
Saint-Marc Girardin și jeluirea bătrânului boier.
Obârșia clasei boierești;
bogăția și puterea „marilor boieri".
Pământeni și fanarioți; originea împărătească a Cantacuzinilor
din veacul al XVI-lea și „mica istorie" a unor Paleologi
din veacul al XIX-lea.
Boierii mari de Curte și boierii de țară;
boierii decăzuți sau *mazilii*; parveniții sau *ciocoii*.

„Sunt găzduit într-unul din acele superbe palate pe care boierii le construiesc după gustul oriental; sunt peste o sută cincizeci și se înalță deasupra celorlalte clădiri din capitala Moldovei."

Prințul de Ligne[36], care se întorcea de la Ociakov, unde fusese trimis de Iosif II pe lângă oștile lui Potemkin, își scrie impresiile și le trimite contelui de Ségur, ministrul Franței la Sankt-Petersburg, într-o scrisoare datată Iași, 1 decembrie 1788. Curtenitor și un pic poet, bucurându-se din plin de tihnă și de *far niente* în mijlocul societății moldovenești, iată cum descrie el îmbrăcămintea soțiilor de boieri:

„O fustă străvezie, scurtă și strâmtă, abia de ascunde încântătoarele lor forme, iar cele două mere minunate din grădina Amorului se întrezăresc printr-un văl în care stau ca într-un buzunar."

Prințul scrie mai departe: „Capul le este acoperit cu o stofă neagră sau de culoarea focului și strălucește datorită diamantelor ce împodobesc acest soi de turban sau de bonețică nemaipomenit de frumoasă.

Perle de un frumos alb-albastru le împodobesc gâtul și brațele, atunci când nu poartă niște rețele subțiri pline de țechini sau de jumătăți de ducat, înșirați așa cum sunt înșirați și pe la cusăturile hainelor, unde am văzut cu ochii mei până la trei mii. Restul veșmântului lor oriental este din stofă brodată sau lucrată cu aur și argint, tivit cu blănuri prețioase, aidoma veșmintelor boierilor, care nu se deosebesc întru nimic de turci, dacă, pe deasupra tichiei roșii, nu-și pun căciula, care nu seamănă cu turbanul."

Într-o lucrare apărută, în acelaşi an, 1788, la Neapole, fostul consul al Austriei, Raicevich, spunea şi el, vorbind despre îmbrăcămintea femeilor din Ţara Românească, că „veşmintele acestea, făcute fie din ţesături de India, fie din şal de Caşmir, căptuşite cu zibelină şi cu alte blănuri scumpe din Rusia, sunt împodobite pe la toate cusăturile şi pe margini cu şireturi sau cu broderii de la Viena, şi costă până la trei mii de florini".

Prinţul de Ligne descrie apoi şiragul de diamante sau de perle, coral, lapislazuli, agate sau lemn de trandafir, cu care degetele bărbaţilor şi ale femeilor se joacă tot timpul. Femeile sunt fardate foarte tare şi unghiile le sunt vopsite cu roşu aprins. Şi spune mai departe:

„Şapte-opt servitori, pentru boieri, şi tot atâtea fetişcane pentru nevestele lor, tineri cu toţii şi cu o înfăţişare plăcută, se află tot timpul prin iatacuri şi prin saloane, alături cu mai toată lumea, deoarece nu se deosebesc de stăpâni decât prin veşminte, mai scumpe la aceştia din urmă. Fiecare are câte o treabă: unul aduce o farfurioară şi o linguriţă cu dulceaţă de trandafir; un altul arde sau toarnă parfumuri care umplu salonul cu miresme; unul aduce o ceaşcă cu cafea, o fată un pahar cu apă, şi lucrul acesta se repetă la douăzeci de boieri într-o singură zi. Căci, dacă te duci în casa lor, ar fi o mare necuviinţă să-i refuzi.

Odăile în care dormim sunt bune, bine încălzite; m-am îmbrăcat şi eu cum se îmbracă boierii de pe aici. Mă duc adesea pe la ei ca să cuget, deoarece eu nu ştiu decât vreo câteva vorbe româneşti, şi habar n-am de greaca vorbită de doamnele acestea, care disprepuiesc limba bărbaţilor lor; de altfel, aici se vorbeşte puţin: teama de turci, obiceiul de a afla o veste proastă, nesiguranţa vieţii lor, atât dinspre partea Divanului de la Constantinopol cât şi dinspre cea a Domnitorului, i-au deprins pe oameni cu o tristeţe de neînvins; cincizeci de inşi, ce se adună zilnic pe la unul sau pe la altul, aşteaptă parcă funia fatală şi, la fiecare clipă, auzi pe câte cineva spunând: tatăl meu a fost sugrumat din porunca Porţii, fratele meu din porunca Domnitorului...

Fetele boierilor sunt închise așa cum sunt închise turcoaicele, în haremuri cu zăbrele de lemn, adesea aurite. Privind printre acestea, ele își pot alege un soț; însă bărbații nu le văd pe ele decât ca să locuiască împreună, după scurta ceremonie din biserica grecească.

Constantinopolul dă tonul pentru Iași, așa cum Parisul îl dă pentru provincie, și cel mai repede ajunge moda; galbenul era culoarea îndrăgită de sultani; la Iași, a fost culoarea îndrăgită de femei; pipele foarte lungi din lemn de cireș înlocuiseră, la Constantinopol, pipele de lemn de iasomie; altele noi, boierii, nu mai avem. Slugile acestor Domni le duc în spatele trăsurilor deschise; doar lor li se îngăduie acest lucru. Nu umblă niciodată pe jos; sunt, cu toții, la fel de leneși ca și turcii."

La rândul său, Langeron scrie, câțiva ani mai târziu:

„Mai toți boierii aceștia au mintea ascuțită și la fel de plăcută ca cea a grecilor din vechime" (Langeron vorbește de parcă toți boierii moldoveni ar fi de obârșie grecească!), „iar un observator atent descoperă curând, printre suferințele ce le vin de la starea lor de robi, lumina harului rămas de la străbuni. Sunt așa cum se spune că erau atenienii, iuți, ușuratici, nestatornici, tăioși, fără astâmpăr, nemulțumiți și înflăcărați. Mulți dintre ei vorbesc franțuzește și, cu toții, foarte bine, italienește. Mai toți au fost la Constantinopol; călătoria în acest oraș, pentru cei de la Iași, este ceva ce nu poate lipsi din formația unui coconaș moldovean și din desăvârșirea educației lui, așa cum, în Franța, călătoria la Paris este necesară pentru un bărbat din provincie."

În privința cunoașterii limbilor, Lagarde afirmă — o face însă la peste douăzeci de ani după ce trecuse pe acolo prințul de Ligne — că „boierii învățați vorbesc, în general, mai multe limbi; îi vezi adesea că, pe lângă limba lor, mai vorbesc și grecește, rusește, nemțește și franțuzește"; iar Bacheville, ofițer al lui Napoleon, refugiat în Moldova în 1815 după cele „O sută de zile" ale lui Napoleon: „Am încercat să ne luăm cu treaba, așteptând vești din biata noastră patrie, despre care nu se mai auzea nimic, deși boierii vorbeau aproape cu toții franceza."

Langeron, într-o notă, îşi aminteşte (întâmplarea se petrece în 1790 sau 1791): „Într-o zi, mă aflam la masă la prinţul Potemkin, între prinţul Gagarin şi un boier, cu o barbă deasă şi lungă, îmbrăcat după portul oriental, de nici n-ai fi bănuit că ştie ceva despre obiceiurile franţuzeşti. Eu vorbeam cu prinţul Gagarin despre Paris. Boierul s-a băgat în vorbă şi a spus despre acest oraş, unde nu fusese niciodată, nişte lucruri foarte înţelepte şi de foarte mult bun gust. Am întâlnit mulţi asemenea oameni printre boieri"...

De unde se vede că, în legătură cu îmbrăcămintea, avem nişte prejudecăţi fireşti! Şi se mai spune că nu haina îl face pe om!

Îmbrăcămintea boierilor se aseamănă întru totul aceleia a domnitorului, pe care am descris-o mai înainte: cămaşă de mătase, şalvari largi roşii, terminaţi cu papuci de piele galbenă, un *anteriu* lung şi brodat, care-i vine până la glezne şi este încins la brâu cu un şal indian; pe deasupra, un fel de ilic, *fermeneaua*, în sfârşit, după cum e vremea, o haină mare, sau una-două haine căptuşite (*biniş* sau *feregea*) cu blănuri scumpe.

„Unii din boierii aceştia moldoveni" — scrie mai departe Langeron — „sunt foarte bogaţi şi au nişte căsuţe la ţară aşa cum au polonezii, unde duc o viaţă destul de luxoasă, într-un amestec plăcut de modă europeană şi asiatică, mai aproape totuşi de aceasta din urmă.

Portul lor aminteşte şi el obiceiurile orientale. Nu-şi rad barba, în schimb se rad pe cap şi poartă o tichie mică de postav roşu şi o căciulă făcută jumătate din postav şi jumătate din blană."

Vorbind despre căciula aceasta (*calpac*) într-o notă, Langeron scrie:

„Căciulile sunt mari de tot, au o formă cum nu se poate mai caraghioasă şi costă foarte mult."

De data aceasta, toate mărturiile concordă — şi putem judeca şi noi, după gravuri: acea ciudată căciulă orientală avea o formă şi nişte dimensiuni aproape grotesti. Iată ce spune Wilkinson:

„Portul național al boierilor nu se prea deosebește de cel al turcilor din clasele cele mai înalte, atâta doar că, în loc de turban, poartă un fel de căciulă nemaipomenit de mare, căreia ei îi zic *calpac*, din blană de Astrahan și în formă de pară. Căciula aceasta este goală cât e ea de mare, are vreo trei picioare de jur împrejurul părții celei mai umflate, înălțimea fiind și ea pe măsură; dacă ne gândim bine, este tare urâtă și tare caraghioasă, nicidecum potrivită cu frumusețea și bogăția costumului." Un tânăr elvețian, François Recordon, secretar al lui Caragea, îngroașă lucrurile, spunând că un *calpac* este o căciulă făcută dintr-o piele cu părul foarte scurt și creț, de formă aproape sferică, și care are *cel puțin cinci picioare de jur împrejur*"... (*subl. n.*). Oricum va fi fost, îngrozitoarea căciulă în formă de dovleac sau de pară răsturnată era atât de mare, încât doi boieri de rangul întâi — mărimea *calpacului* era pe potriva rangului personajului — nu puteau sta alături în aceeași caleașcă fără să-și descopere capul... Din fericire, în portretele lăsate urmașilor și pe care le-au comandat, cel mai adesea, unor pictori veniți „din Europa", boierii noștri își pun pe cap *işlicul*, deoarece, așa cum aflăm de la același Recordon, „în timpul marilor ceremonii, au pe cap o altă căciulă, din samur, de forma unui cilindru un pic turtit, partea de sus fiind acoperită cu un postav de culoare roșie, niciodată albă, aceasta fiind culoarea rezervată domnitorilor, numai ei având dreptul s-o poarte, după cum tot numai ei pot purta turbanul".

În această din urmă privință, Recordon se înșală, deoarece, chiar dacă, la Constantinopol, turbanul este interzis ghiaurilor sub amenințarea pedepsei cu moartea, la București moda lui se răspândește la începutul secolului al XIX-lea. Însă, în afara familiei domnitorului, doar câțiva mari boieri se încumetă să și-l pună pe cap: este vorba de acel *tarabolus*, turban făcut dintr-un șal oriental foarte scump și care-și trage numele de la *Tarabulus*, numele arab al orașului Tripoli. În 1823, din porunca Porții, Grigore Ghica interzice cu desăvârșire portul acestei nobile căciuli de către orice categorie socială în afară de boierii cei mari. Iar când se vorbea de pedeapsa cu moartea, amenințarea, cel puțin la Istanbul, nu era o vorbă în vânt.

Se povesteşte că cineva dintr-o familie fanariotă, care trăise mult timp în străinătate, când s-a întors la Constantinopol, a avut nesăbuinţa să se arate la fereastra „palatului" său din Fanar cu un turban pe cap aşijderea unui Credincios. Mare grozăvie! Un turc ce trecea pe acolo îl zăreşte, scoală cartierul în picioare; mulţimea mânioasă îl târăşte în faţa judecătorului, care, pe loc, pune să-i taie capul... Iată cum trăiau — şi mureau — grecii din Fanar, în Oraşul ce fusese vestita capitală a imperiului lor.

Moda apuseană a fost însuşită, mai întâi, de către femei. La început, la Iaşi, în timpul războiului austro–ruso–turc, din 1787–1791 (în urma căruia, prin pacea de la Iaşi — 9 ianuarie 1792 — Rusia devenea pentru prima oară vecina nemijlocită a Moldovei).

Însă „marele salt" se face, în ambele Principate, în timpul ocupaţiei ruseşti din 1806–1812. Langeron scrie în jurnalul său:

„În 1806, am întâlnit încă multe femei purtând îmbrăcămintea orientală, trăind în case fără mobilă şi cu bărbaţi geloşi *nevoie mare*. Însă revoluţia care s-a petrecut atunci la Iaşi, apoi la Bucureşti şi în provincie, a fost pe cât de rapidă pe tot atât de completă: după un an, toate femeile din Moldova şi din Ţara Românească au luat portul european. De pretutindeni, au sosit, în cele două capitale, negustori de mode, croitorese, croitori, iar prăvăliile de la Viena şi de la Paris au scăpat de toate vechiturile care, la Iaşi, au părut nou-nouţe şi au fost plătite foarte scump. Curând, s-a văzut şi mobilă, ceva mai veche, adusă de la Viena cu mare cheltuială. Trăsurile care, mai înainte, arătau ca nişte birje vechi din Viena, au fost înlocuite cu trăsuri şi caleşti elegante. Casele s-au umplut de servitori străini, de bucătari francezi şi, prin saloane şi iatacuri, nu s-a mai vorbit decât franţuzeşte. Aflând că, în ţările civilizate, unei femei îi şedea bine să aibă un amant, doamnele din Moldova şi-au luat câte doi, ca să fie cât mai la modă. Nici Petru I n-a schimbat înfăţişarea imperiului său mai iute decât a schimbat-o pe cea a Moldovei sosirea noastră acolo. Câţiva tineri au început să poarte frac; însă bătrânii şi

bărbații cu slujbe și-au purtat mai departe barba și anteriul lung până la glezne.

Dansul a trecut și el printr-o revoluție. Dansurile naționale au fost interzise sau, măcar, disprețuite. Lumea a învățat dansurile poloneze, englezești, valsurile, dansurile franțuzești și, cum doamnele acestea au mare aplecare pentru tot ce au ele chef să învețe, au ajuns, într-un singur an, să danseze minunat; când am sosit noi în Moldova, nu știau nici să meargă."

Știm din altă sursă că, la cererea boierilor, bătrânul prinț Prozorowski, comandantul-șef al oștirilor rusești, îi ceruse maestrului de ceremonii Narâșkin de la Sankt-Petersburg să trimită un maestru de dans. A fost trimis la Iași, pentru un an, un anume Ivanov, însă, după un an, n-a fost lăsat să mai rămână, așa cum ar fi dorit doamnele...

În 1813, contele de Lagarde, la rândul său, notează că, la București: „Veșmântul femeilor se aseamănă cu cel al doamnelor grecoaice de la Constantinopol, atât că-și pun mai multe giuvaieruri; însă numai femeile în vârstă și nevestele boierilor de rangul al treilea îl mai poartă. Celelalte se țin după moda de la Paris și de la Viena, și se întrec în bun-gust și cochetărie cu elegantele din capitalele noastre."

Iar câțiva ani mai târziu, Laurençon, în ale sale *Nouvelles observations sur la Valachie:*

„Rămâi uluit văzând cât de mult se cheltuiește pe toalete și cât de mare este luxul lor, care, cu siguranță, în multe privințe, îl întrece pe cel al doamnelor din cele mai mari capitale, căci diamantele și rochiile de cașmir sunt podoabele lor obișnuite. Moda de la Paris este urmată cu sfințenie, iar croitoresele venite din străinătate nu stau degeaba."

Se pare însă că educația, cultura generală nu au înaintat la fel de iute. Laurençon își exprimă părerea de rău după cum urmează: „Este păcat că sexul frumos, înzestrat în țara aceasta cu o fire atât de plăcută și cu forme atât de fermecătoare, nu primește nici una din binefacerile educației. Doamnele din Muntenia, pe lângă mintea pe care le-a dat-o din plin natura, sunt foarte

vioaie și, cu puțină osteneală, s-ar putea înfrunta cu cele mai distinse femei din Europa."

Despre moravurile societății moldovenești în timpul ocupației rusești, generalul conte de Rochechouart (care îl însoțise în 1807, ca tânăr ofițer în armata rusă, pe ducele de Richelieu, pe vremea aceea guvernator al Odessei, într-o călătorie în Moldova) avea să scrie, mai târziu, în memoriile sale:

„Societatea din Iași, ca și cea din București, oferea pe atunci un spectacol rar: bărbații purtau haine lungi, bărbi lungi, pe cap aveau o căciulă numită calpac, asemănător cu toca magistraților de pe la noi, cu turbanul sau cu scufița umplută cu câlți purtată de copiii noștri; erau îmbrăcați cu stofe din cele mai scumpe, încălțați cu papuci turcești, în sfârșit, arătau ca niște orientali; erau însă cu toții oameni aleși prin învățătura și purtările lor europenești, cei mai mulți vorbeau o franțuzească desăvârșită și cu expresii din cele mai frumoase; doar în felul de a umbla mai aveau ceva din gravitatea plictisitoare a turcilor, lucru ce nu-i prindea deloc, într-un salon, alături de doamne; ca să nu pară geloși — și ca să facă pe europenii civilizați, lăsau, împotriva voinței și obișnuinței lor, o libertate *fără margini* scumpelor lor jumătăți, care le supuneau fruntea la grele încercări: doamnele urmau moda cea mai nouă de la Paris și Viena, atât în îmbrăcăminte, care nu mai avea nimic asiatic, cât și când era vorba să-și mobileze somptuoasele lor apartamente. Arătau ca niște cuconițe din cele mai elegante, cu purtările ce se întâlneau pe vremuri la curtea Franței [...]. Pe de altă parte, vreo zece frumuseți, nu mai puțin ispititoare, își exercitau puterea farmecelor lor irezistibile asupra strălucitorilor ofițeri de la cartierul general, încât mai fiecare cavaler își avea drăguța sa. Judecând după toate acestea, ne putem lesne închipui cât de frumoasă era viața, în această nouă Capua, pentru roiul acela de ofițeri însetați de plăceri, și care, aproape toți, și-au lăsat aici inima, o parte din sănătate sau din avere, unii dintre ei chiar libertatea."

Mare deosebire față de fetele pe care, cu mai puțin de douăzeci de ani în urmă, prințul de Ligne le vedea, în gineceu, printre zăbrele — aurite sau nu!

Totuși, ca să fim drepți, să-l citățm acum pe memorialistul Radu Rosetti[37]; la începutul veacului nostru, el redă părerea bunicii sale (care pentru nimic în lume nu ar fi vrut să aibă un ginere rus) despre fetele boierilor moldoveni ce se măritaseră cu ofițeri ruși: niște nefericite care, de pe urma acestor soți cu titluri și decorații, dar fără învățătură și fără educație, și care se țineau numai de beții, nu s-au ales decât cu bătăi și cu averea tocată, ca mai apoi să fie părăsite.

Adevărul este că, foarte curând, moda apuseană accentuează, la aceste doamne, gustul pentru lux mult mai mult decât la bărbații lor. Un boiernaș care, după 1830, avea să fie ofițer în armata moldovenească reconstituită, povestește, cu oarecare acreală, în amintirile sale, în ce fel tatăl său, un om ce nu avusese cine știe ce avere, fusese împins de tânăra cu care se însurase după ce rămăsese văduv la niște cheltuieli nesăbuite: „Fusese crescută la pensionat, la Odessa, cu franceză și pian" — a se remarca cele două criterii! — „care-și vârâse în cap să-l pună pe tata să cumpere o casă la Dorohoi, să dea petreceri, să-i cumpere o trăsură numai pentru ea, cu patru bidivii, vizitiu, valet și o mulțime de slujnice, căci trăia ca o domniță"...

La bărbați, schimbarea este într-adevăr mai înceată. Și, mai ales, li se întâmplă să se întoarcă la ce fusese altădată. Unii tineri care poartă haine europenești („straie nemțești") în timpul ocupației rusești din 1806–1812 se grăbesc să îmbrace veșmintele orientale de îndată ce turcii vin înapoi. Cu vreo câțiva ani înainte de Eterie, călătorul britanic William MacMichael afirmă că „în timpul ultimului război moldovalahii părăsiseră hainele cele largi și se îmbrăcau după moda franțuzească, dar, când au ajuns iar sub stăpânire turcească, au fost siliți să îmbrace din nou « anteriul » și să-și pună « calpacul » pe cap".

Ultima interdicție: la 23 iulie 1823, Grigore Ghica, domnul Țării Românești, dă, din porunca Porții, un decret, ce trebuia

executat în trei zile, care interzice bărbaților să poarte haine după moda franțuzească. Însă, de data aceasta, ordinul n-a mai fost executat. Un an mai târziu, un alt călător englez constată că, pe străzile din București, se văd la fel de mulți „europeni" cât și „orientali". Tot tineretul, boieri și burghezi, îmbracă fracul și pantalonii, cu atât mai mult cu cât un număr tot mai mare de tineri se duce în Occident la învățătură. Nici vorbă să se mai îmbrace „turcește" atunci când se întorc în țară!

Pentru boierii mai în vârstă, o altă opreliște este prestigiul legat de hainele lor cele scumpe. Dacă nu le-ar mai fi îmbrăcat ar fi însemnat să se coboare în rândul negustorilor și al meșteșugarilor nemți, pe care nici măcar slugile nu-i respectau...

Iată de ce autorii din vremea aceea numesc îmbrăcămintea occidentală „îmbrăcămintea egalității". Însă tradiționaliștii — căci mai sunt și din aceștia — ar fi numit-o mai curând îmbrăcămintea Diavolului. Un cojocar, ajuns târcovnic, Ion fiul lui Dobre, sau Ion Dobrescu, tună și fulgeră, în notele sale, împotriva păcatelor care, după părerea lui, sunt pricina tuturor relelor care — pedeapsă dumnezeiască! — s-au abătut asupra acestei nefericite țări: războaie, foamete, ciumă, cutremure de pământ... Iar printre păcate, la loc de frunte se află purtarea nerușinată a femeilor, care umblă „despuiate până la brâu", și a bărbaților, care și-au lăsat hainele lor cele bune ca să umble îmbrăcați ca niște păcătoși, nemțește, franțuzește"!

În anii 1830, îmbrăcămintea „europenească" s-a generalizat la tinerii din clasele înstărite. Saint-Marc Girardin notează în ale sale *Souvenirs de voyages et d'études*: „După inegalitate, lucrul cel mai izbitor pentru un străin, la Iași și la București, este amestecul și diversitatea hainelor. Unii bărbați au păstrat portul oriental; alții umblă îmbrăcați europenește; iar aceste două porturi pot fi văzute în aceeași familie; tatăl este îmbrăcat boierește, fiul franțuzește; [...] nu am văzut pe nimeni sub patruzeci de ani să poarte hainele orientale. Femeile însă, de multă vreme, se îmbracă toate europenește... Se știe bine că femeile sunt întotdeauna primele care păşesc pe calea civilizației"...

*

Pe vremea fanarioților, casele boierești, în general, mai păstrau o oarecare simplitate țărănească, nu numai la sate, dar și la oraș. În Moldova, la țară, conacele erau niște clădiri mari, cu un singur cat, cam ca locuințele nobililor polonezi. În Muntenia, cu deosebire către munte și în Oltenia, unde aceste conace erau numite *cule* (din turcescul *kula*, turn, împrumutat și de bulgari, și de sârbi), avem încă un cat, cu un pridvor mare în față, împodobit cu coloane, cel mai adesea sculptate sau făcute din ștuc frumos modelat. La parter, parțial un fel de subsol, se găsea cămara cu provizii, pe lângă vreo câteva odăi de locuit.

„În aceste clădiri, scrie Doamna Reinhard în 1806, împărțirea în interior este peste tot aceeași: o sală foarte mare la mijloc, toate celelalte odăi dând în ea: aici stau slugile cele multe, pe jos sau întinse pe divanuri, și tot aici au loc marile petreceri când este vreo sărbătoare." Iar Recordon, în 1815, scrie: „O sofa mare, de vreo patru-cinci picioare, ocupă un capăt al sălii; o masă mare, câteva cufere lipite de pereții dați cu var de sus până jos, și câteva scaune alcătuiesc tot mobilierul din încăperea aceasta." Prințul de Ligne, vorbind despre locuințele din Iași, cărora el le spune — așa cum am văzut — „superbe palate", fusese mai îngăduitor în descrierea mobilierului: „Divanurile cele mai late sunt acoperite cu niște superbe țesături turcești; zăbrele aurite, parmaclâcuri scunde, covoare minunate, perne cusute cu fir de aur și de argint împodobesc de jur împrejur apartamentele care, pe lângă toate acestea, au tavanele făcute din lemn prețios sau sunt pictate cu rafinament."

Casele erau din cărămidă, cu zidurile foarte groase. La țară, mai ales *cula* oltenească, erau concepute ca niște mici fortărețe, cu deschizături în ziduri, ca să se poată trage asupra haiducilor puși pe jaf sau asupra cetelor de turci fugiți din armată. Ion Ghica[38], care cunoscuse multe din aceste reședințe boierești în copilărie, ne vorbește despre ele în memoriile sale:

„Casele boierești aveau ziduri tari ca de cetate, în câte patru și șase cărămizi, cu odăi multe și mari, cu pivnițe adânci și bol-

tite, cu beciuri şi un rând de odăi dasupra, cu pod din streaşină până-n streaşină; grinzile erau ca urşii de pod de groase; la cheresteaua unei singure case mergea un parchet de pădure seculară întreg; pardoseala sălilor şi a tinzilor era de cărămidă pusă pe muchi, învelitoarea de şindrilă bătută pe şapte şi pe nouă, înaltă aproape de două ori cât casa, ca să nu ţie zăpadă şi ca să se poată scurge apa mai lesne. [...]

Corpul principal se compunea de o sală mare de colo până colo, cu odăi în dreapta şi în stânga, cu tinzi în cruci prin care se comunica cu celelalte părţi ale edificiului, case cu scosuri în toate părţile şi cu sacnacsiu, fiecare odaie cu ferestre spre trei părţi ale lumei, tavanurile erau de stejar, streaşina scoasă de o jumătate stânjin ca să-i ţie vara umbră, s-o apere toamna şi primăvara de ploi şi iarna de viscol şi de zăpadă; curtea era înconjurată de zid bolovănit înalt şi gros, poarta cu boltă, cu două rânduri de uşi de stejar ferecate, cu foişor dasupra, unde păzea ziua şi noaptea arnăuţii; sub gang era o odaie pentru pazardighean în timp de ciumă. Din pridvor, o galerie deschisă ducea la biserică, căci fiecare casă mare avea biserică în curte sau în corpul casei, la un colţ."

„O casă boierească, scrie el în altă parte, era o adevărată cetate, un stat în stat, nici poliţia, nici justiţia domnească nu îndrăznea să treacă pragul porţii unui ban sau unui vornic, deşi un asemenea drept nu era scris nicăieri; la trebuinţă boierul putea să închiză porţile şi să trăiască luni de zile cu familia, cu slugile şi cu oamenii casei, optzeci şi o sută de suflete, fără să aibă cea mai mică trebuinţă de cei din afară. Avea mălai şi făină în ambare, cămara lui gemea de tot felul de băcănii şi de sărături, în ţigănie avea franzelari, croitori, cizmari etc. [...], la caz putea cu oamenii din curte să se apere contra puterei domneşti, când ea nu era sprijinită pe vreo poruncă de la Ţarigrad."

Făcând descrierea aceasta, la peste o jumătate de veac mai târziu, Ion Ghica îşi amintea îndeosebi de casa unchiului său mare, marele-logofăt Constantin Dudescu, conte al Sfântului Imperiu, personaj pitoresc şi risipitor, original şi generos până la extravaganţă.

Lagarde, care, în 1813, călătorește cu el la Viena, îl prezintă cu umor, într-o scrisoare către prietenul său Griffith:

„M-am întâlnit adineauri cu tovarășul meu de călătorie, contele Dudescu, mare-logofăt al Țării Românești, care, pe timpul băilor, se va afla la Baden, și pe care-l voi însoți până la Viena. Acest boier peste boieri, cu înfățișarea lui de pocitanie, căci n-are nici patru picioare înălțime, și este ghebos cum nu se mai poate, are o minte ascuțită și, câteodată, profundă; bun și darnic, și-a irosit imensa lui avere dându-și multă osteneală ca să facă bine unor nerecunoscători. Acum, cred că nu mai poate spune decât ce spunea Antoniu pe patul de moarte: « Nu-mi rămâne decât ceea ce am dat altora »; trăind însă din trecerea pe care a avut-o cândva, călătorește ca un satrap: doisprezece arnăuți îl însoțesc călare până la graniță, cu o pompă de parcă s-ar duce să cucerească Transilvania: pretutindeni i se fac onoruri, de care are bunul-simț să nu se sinchisească, singura lui dorință fiind s-o șteargă cât mai repede din Țara Românească, să poată respira un aer ceva mai puțin slugarnic."

Pentru mintea lui și pentru cunoașterea limbilor străine, Dudescu fusese desemnat de către partida boierilor naționaliști să se ducă la Paris ca să-i atragă atenția lui Bonaparte asupra situației din Principate. Instalat într-un palat din cartierul Saint-Honoré, risipise o avere pe petreceri strălucitoare și excentrice, date în cinstea celor ce trăiau în preajma Primului Consul, fără să fi ajuns vreodată să-l vadă pe acesta sau să-i trezească interesul pentru soarta Principatelor danubiene, care, în planurile lui Napoleon, n-aveau să fie niciodată altceva decât obiecte de schimb, pentru a căror cedare se târguia când cu rusul, când cu austriacul.

Asupra pregătirii acestei misiuni secrete în casa străbunicului său, marele-ban Dimitrie Ghica — zis Dumitrache banul bătrânul —, Ion Ghica ne-a lăsat, într-una din scrisorile sale către Vasile Alecsandri, o descriere plină de vioiciune și de pitoresc:

„În seara de Mucenici, boierii cei mai colțați erau adunați la sfat la banul Dumitrache Ghica, fratele lui Grigorie-vodă, asasinat pentru împotrivirea ce făcuse la darea Bucovinei.

Erau adunaţi la banul bătrânul, cum îi ziceau ca să-l deosebească de doi fii ai săi, Costache şi Scarlat, cari amândoi ajunseseră mari-bani şi ei. Curtea banului Ghica era cât o moşie de mare. Boierii erau bogaţi, foarte bogaţi, dar averile lor erau în moşii, în scutelnici, postslujnici şi ţigani. Bani, argintării, şaluri şi scule câte avuseseră le vândură şi cheltuiră în bejenii. Niculae Dudescu, care ştia bine franţuzeşte, se oferea să se ducă la Paris, să pledeze cauza ţărei cu cheltuiala lui; dar, deşi averea lui era colosală, însă nu era în stare să găsească nici o mie de lei bani bătuţi. Ce bruma monetă mai rămăsese pe ici pe colo de-abia ajungea ca să se încropească haraciul către Poartă şi, în strâmtoarea de bani în care se aflau, trimiseră să aducă pe Băltăreţu.

Trecură două ore după sfinţitul soarelui, şi cerul era fără lună şi fără stele, când o butcă — numai bronzuri şi poleieli, dinainte, de-a dreapta şi de-a stânga caprei vizitiului, cu două sirene aurite, cu coadele încolăcite şi cu capetele căutând spre două mârţoage de cai cu hamurile legate cu sfoară, vizitiul cu cojoc peste cămaşa lungă şi cu doi feciori dindărăt cu cauce pe cap — cobora la vale spre curtea banului Ghica, urmând la pas după un ţigan desculţ şi zdrenţuros, cu o masala mare pe spinare. Podelele jucau ca clapele unui clavir sub roatele butcei şi aruncau în sus din hazna stropi de noroi apătos, care la lumina păcurei luminau parc-ar fi fost pietre scumpe. Acel straniu echipaj purta un fel de boier cu ceacşiri şi cizme roşii, cu o giubea soioasă îmblănită cu nafè şi în cap cu un işlic în patru colţuri; degetele boierului erau pline de inele de rubin, de smaragd şi de diamant. Era aşteptat la sfatul boieresc, şi de la dânsul depindea realizarea cugetărilor patriotice ale boierilor. El mânuia banii ce mai rămăseseră în ţară. El avea daraveri cu Ţarigradul şi cu Beciul; iscălitura lui ajunsese să aibă trecere chiar şi dincolo de Lipsca. Şoproanele lui şi lăzile din pimniţă gemeau de scule, şaluri şi argintării, tot amaneturi de pe la boieri. Butca în care se zdruncina, adusă pentru o nuntă mare, nu-i fusese plătită şi sta amanet în şopronul său; iar inelele din degete erau marfă de vânzare. [...]

După multe rugăminte şi făgăduieli de tot felul, că i se va înlesni luarea otcupului vămilor, al ocnelor ş-al poştelor, Băltăreţu s-a înduplecat în sfârşit a împrumuta pe Dudescu cu 7½ la pungă

pe lună (18%), primind amanet toate moșiile. La dobândă adăogând comisionul bancherilor și schimbul banilor cu Lipsca și cu Viena, împrumutul venea la 30% și la 40% pe an.

Pe când ieșise cloșca pe cer, boierii intrau unul după altul în butcile lor, fiecare precedată de două masalale; Dudescu intră acasă ca să-și facă pregătirile de drum.

Nu trecuseră trei ani de la acea seară, și averea cea mare a Dudescului, case și moșii, trecuse în mâinile Bălțăreților. Pe fiecare lună, acest cămătar îi scotea câte o moșie la mezat și, negăsindu-se concurenți, moșia rămânea pe seama lui, pe nimic: moșii care dau astăzi cinci și șase mii de galbeni pe an, le-a luat Bălțăreț de la mezat, la Cochii-Vechi, pe trei și patru mii de lei, galbenul valorând șapte lei"[39].

Din păcate, nu toți boierii își cheltuiau averea pentru binele țării. Călătorii străini sunt uluiți de luxul boierilor din cele două Principate și de cheltuielile mari pe care le fac. Mai întâi, pentru îmbrăcăminte. Am văzut mai sus ce gândea prințul de Ligne, sau Raicevich, Lagarde, Laurençon, despre luxul veșmintelor feminine. Însă nici cel al bărbaților nu era mai prejos. În 1821, elvețianul Recordon, fostul secretar al lui Caragea, ne spune: „Aflați mai întâi că îmbrăcămintea unui boier din Țara Românească, fără să socotim giuvaierurile, costă îndeobște până la trei-patru mii de franci" (să nu uităm că este vorba de franci-aur, deci până la 80 000 de franci francezi actuali, adică, la prețul pieței, azi, vreo 24 de milioane de lei!). Iar tot cam pe atunci, doctorul Zallony biciuiește luxul acesta nerușinat: „Boierii pământeni sunt în general foarte înstăriți; cel mai sărac dintre ei are cel puțin treizeci de mii de franci venit, alții ajungând la peste două sute cincizeci de mii de franci.

Luxul este una din cele mai costisitoare plăceri ale boierilor pământeni: îmbrăcămintea lor este foarte scumpă, au haine ce reprezintă un capital de o sută cincizeci de mii de franci, iar unii chiar mai mult. Dacă, la cheltuielile pentru îmbrăcăminte, se adaugă cele pentru trăsuri, giuvaieruri, vase și mobilă, ne putem închipui cam câți bani jertfesc domnii aceștia ca să-și mulțumească trufia.

Boierii fanarioți, ajunși în Principate în urma bagajelor domnitorului, și veniți anume ca să se căpătuiască, sunt, la început, ispitiți de lux; doresc, deși nu sunt cu adevărat bogați, dar numai ca să fie la înălțimea mândriei trezite de rangurile date de domnitor, doresc, spuneam, să se întreacă în lux cu boierii pământeni; și fără să-și bată prea mult capul cu ce va fi pe viitor, după cum nu-și aduc aminte de trecut, se învoiesc, lacomi cum sunt, să se îndatoreze la negustori și la zarafi, încât, curând, ajung să umbrească întrucâtva fastul boierilor pământeni."

Mulțimea și luxul trăsurilor, contrastând nu numai cu mizeria satelor din jur, dar chiar și cu înfățișarea generală a capitalei, îi impresionează în mod deosebit pe străini.

„Viena — scrie Laurençon — vinde în Țara Românească o mulțime de calești din cele mai elegante [...]. Cred că, dacă ținem seama de populație, în Europa sunt puține orașe unde să se găsească un atât de mare număr de echipaje ca la București. Fiecare negustor își are trăsura sa, iar boierii și le schimbă în fiecare an."

Un călător englez, reverendul Robert Walsh, care străbate Bucureștii în anii 1820, venind de la Constantinopol, într-un moment când tocmai izbucnise ciuma, notează și el:

„Cel dintâi lucru ce m-a izbit uitându-mă pe stradă a fost mulțimea de echipaje strălucitoare, care alergau în toate părțile sau așteptau în fața porților. Erau noi și frumoase datorită lacului și podoabelor aurite. Era ceva cu totul nou pentru mine care, de multă vreme, nu mai văzusem decât câte o *arouba* trecând din când în când pe străzile din Pera (cartier european din Constantinopol — *n.n.*). Boierilor le place nespus de mult să-și arate obiectele acestea, pe care dau sume foarte mari; căci nu sunt decât de fudulie, după un an sau doi se hârbuiesc, și trebuie dați alți bani, pe altele, noi. [...] Văzând mulțimea de trăsuri pe stradă, am crezut că este cine știe ce mare primire la Curte, ca să aflu că, dimpotrivă, în momentul acela, nici vorbă nu era de așa ceva; numai că deșărtăciunea acestor boieri este atât de mare, încât nu se pot împiedica să nu-și arate luxul, chiar și în timp de ciumă."

Cu toate acestea, notează același Walsh (dar și alți călători), vizitiii nu sunt întotdeauna la înălțime! Căci, dacă boierii cei mai bogați își fac rost de arnăuți cu înfățișare semeață, cu haine brodate pe la toate cusăturile, cei mai mulți se mulțumesc cu țigani, mai mult sau mai puțin zdrențăroși, în așa fel încât vizitiul, după spusele lui Walsh, „face un contrast desăvârșit cu stăpânul".

Un alt călător britanic, Sir Robert Ker Porter, care străbate Principatele tot cam pe vremea aceea, este și el mirat de luxul boierilor, care i se par eleganți, cu o anumită „nonșalanță" (*graceful carelesness of the manners*).

„Trăiesc, scrie el, într-un lux și într-o bogăție care cu greu pot fi depășite în vreuna din capitalele Europei. Balurile și petrecerile date de ei, cu rochiile și pietrele scumpe pe care le poartă soțiile lor, întrec orice închipuire."

Aceeași impresie de eleganță și de lux o are și brigadierul general Sir Robert Wilson, care trece prin Principate în 1812, cu prilejul unei misiuni diplomatice legate de tratativele de pace ruso–turce pe care Anglia ar dori să le vadă duse cât mai grabnic la bun sfârșit. Despre recepția dată în cinstea lui la București, scrie:

„The costume of the women is here very gay; and I think that I have noticed one or two fashions, wich will be admired in England. [...] I have never read of Wallachia's beauties, but they are no mean rivals of Venus's better known and more vanted establishments. If I may judge from my dinner to-day, Wallachia must also be an Epicurean abode. I have seldom sat down to a greater variety, or to viands better dressed." La Iași, este primit de „boierul principal" („baș-boierul"?) într-un interior splendid, unde sufrageria avea o lungime de o sută douăzeci de picioare[40].

Dacă membrii elitei occidentale erau uluiți de luxul izbitor al boierilor noștri, este ușor de închipuit ce efect putea el să aibă asupra nevoiașilor din țară. Povestirea, îndrăzneață și pitorească, lăsată de arhimandritul Grigore, care avea să ajungă episcop de Argeș, despre vizita lui la marele-spătar Ienăchiță Văcărescu, ajută să ne facem o idee. Întrucât, în ajun de Paști, sfinția sa primise vizita boierului, pe cât de învățat pe atât de bogat, se hotărăște să

i-o întoarcă: „Dar când mă apropiai de poarta cea mare, deodată mă oprii, văzui o mulțime de oameni înarmați cu tot felul de arme, Seimeni, Slujitori, Arnăuți, Panduri; fel de fel de strigări s-auzeau, deodată răsunând trâmbițele, surlele și tobele, mulțime de cai, mulți armăsari nechezând, povolnici, iedecuri cu harșale de sus până jos strălucind de aur și de argint. Mă strecurai cum putui până lângă poarta scării; acolo întâmpinai pe alții, înarmați cu sulițe lungi, cu buzdugane groase, cu puști, cu pistoale; tare spăimântat pășii tot înainte, nevăzând pe cineva ca să mă oprească, ajunsei la ușa sălii cei mari; acolo îmi străpunse vederile lumina flacărilor de niște mangale de tombak poleit; un sunet plăcut de viori, de naie, de tambure, amestecat cu glasuri femeiești, dulci și pătrunzătoare, mă fermecară și pare că îmi legară mâinile și picioarele în fiare; nu mai știu cum deodată mă aflai sculat repede și, în fuga mare, trecând peste câte spusei, abia am nemerit poarta cea mare a curții și am mulțumit lui Dumnezeu, căci m-am văzut cu picioarele slobode scăpat din asemenea ispite."[41]

Vechile reședințe, precum cea a lui Văcărescu sau cele descrise de Ion Ghica sunt treptat înlocuite, începând cu sfârșitul veacului al XVIII-lea, cu clădiri mari după stilul apusean — mai exact, vienez —, unora din ele acordându-li-se, ca la Viena, titlul de palate. François Recordon, care locuiește la București din 1815 până în 1821, scrie în ale sale *Lettres sur la Valachie*:

„Unele din aceste clădiri, de pildă palatele boierilor Brâncoveanu, Golescu, Romanetti, Filipescu, Cantacuzino și Vilarat, pot să atragă chiar și privirile persoanelor celor mai nepăsătoare, atât prin strălucirea ce se descoperă înăuntru, cât și prin construcția care se schimbă de la clădire la clădire" (după ce se va întoarce în Elveția, Recordon va deveni arhitect).

Totuși cele mai somptuoase din locuințele acestea curând nu vor mai aparține marilor boieri, ci — semn al capitalismului pe cale de apariție — unor bancheri sau oameni de afaceri, grecul Romanit și macedoromânul Meitani, de pildă, acesta din urmă căpătând de la împăratul Austriei, în 1825, titlul de baron. La

sosirea rușilor la București, în 1828, pentru cartierul general al comandantului-șef, a fost greu să se aleagă între „palatul" lui Meitani și cel al banului Grigore Brâncoveanu. Un mare-boier, Constantin (Dinicu) Golescu, cheltuiește mult pentru a înființa la București o „Societate literară" (cu caracter politic foarte limpede) și la Golești o școală deschisă tuturor, dar nu stă în cumpănă nici când este vorba să-și ridice pentru el, la București, începând cu 1812, pe „podul" Mogoșoaiei, lângă biserica mai mică a Kretzuleștilor, un palat cu peste douăzeci și cinci de încăperi, care, după 1837, avea să devină palatul domnesc al lui Alexandru Ghica și, mai târziu, după ce a fost transformat și mărit, palatul regal al lui Carol I — până ce, în anii 1930, regele Carol II a pus să fie dărâmat și înlocuit cu actualul Palat (Muzeul Național de Artă al României).

Conacele de la țară își schimbă stilul mult mai puțin. Adevărul este că boierii de rangul întâi, cel puțin cei din Țara Românească, nu-și mai văd de moșii, ca să se poată afla în preajma „puterii" la București. Toți străinii observă această deosebire între munteni și moldoveni.

Wilkinson scrie, vorbind despre boierii din Țara Românească: „Pun să li se ridice case frumoase la țară, dar fără gând să stea vreodată în ele; încât, după câțiva ani, se dărapănă. Locurile cele mai minunate din încântătoarea lor țară nu au puterea de a-i atrage și rareori îi vezi plecând din oraș, oricare ar fi anotimpul.

Ca și cei din Țara Românească, boierii din Moldova sunt adevărații mari moșieri; însă aceștia își dau mult mai multă silință și nu precupețesc timpul ca să-și vadă de moșii, din care fac principala lor sursă de bogăție. Venitul teritorial al unora din cei mai bogați se ridică la două-trei sute de mii de piaștri, iar când ajung în slujbe publice, lucrul acesta se face fără să-l fi cerut ei." D'Hauterive stabilise și el această paralelă, afirmând că boierii moldoveni sunt în general mai bogați și mai gospodari decât cei din Țara Românească, că le place viața la țară, preferând o viață îndestulată și patriarhală, ca niște stăpâni absoluți pe satele lor, unei vieți de slugi la curtea domnitorului. Se teme însă că și aici moravurile încep să se strice. „Curând, vom vedea cum lumea sporește

la oraș, în dauna satelor, și cum luxul ce duce la sărăcie înlocuiește luxul de la țară, adevărată podoabă și bogăție a unui ținut agricol, lux binefăcător care nu zvârle comori pe plăceri nebunești, ci care se mândrește cu împrejmuiri foarte bune, cu herghelii frumoase, cu sate foarte îngrijite, ogoare bine muncite, știind cum să scoată comori din toate acestea."

Parrant, în 1798, în raportul său către Talleyrand, merge și mai departe:

„În Moldova, boierii sunt mai bogați decât în Muntenia. În această din urmă provincie, toți boierii, obișnuiți să-și găsească rostul vieții în diferite slujbe date de Curte, nu se îngrijesc de moșiile lor, de satele de pe acestea, preferând viața de curteni ce stau de pomană. La Iași, mai toți boierii sunt bogați și, în loc să umble după favorurile domnitorului, mai curând le disprețuiesc. O parte din an și-o petrec la moșie, îngrijind pământul care, cu puțină bătaie de cap, le aduce venituri mari. De aceea au și de unde cheltui; duc o viață îmbelșugată; casele lor sunt mari și bine mobilate, și tot ce-i înconjoară este de bun gust, ceea ce nu se prea vede la București, unde putem spune chiar că domnește un soi de sărăcie"...

Viceconsulul nostru, care doar trecuse prin București, poate că exagera un pic, însă impresia lui confirmă alte mărturii.

Câțiva mari boieri moldoveni încep să-și ridice, și la țară, locuințe ce pot fi calificate, în termeni occidentali, drept castele. Nicolas de Giers, viitorul ministru al afacerilor externe al Rusiei, care, în 1841, își începe modest, ca viceconsul la Iași, strălucita lui carieră, își mai amintește încă, minunându-se, în Memoriile pe care le-a scris, peste o jumătate de secol, de locuința familiei Rosetti de la Stânca, pe care o zărește foarte curând după ce intră în țară. Descrie mai întâi, ca atâția alții, goana nebună a celor opt cai, care, spre marea lui mirare, la frontiera de la Sculeni, au fost înhămați la trăsura în care se afla el, o trăsură din cele ușoare:

„Goneam atât de tare pe drumul acela plin de hârtoape, de suișuri și coborâșuri, încât, la fiece clipă, mă așteptam să văd

trăsura răsturnându-se sau făcându-se zob. În ciuda strădaniilor noastre, ne-a fost cu neputință să domolim înflăcărarea surugiilor. [...] Curând, am ajuns la Jijia [...], pe malul căreia se ridică în toată splendoarea sa minunatul castel al boierului Nicolae Rosetti-Rosnovanu"...

La țară, ca și la oraș, casa boierului este tot timpul deschisă prietenilor și străinului în trecere pe acolo. Ospitalitatea boierilor moldovalahi este proverbială. Chiar și observatorii cei mai puțin binevoitori sunt nevoiți să o recunoască. Laurençon scrie în legătură cu aceasta: „Boierii sau nobilii din Țara Românească sunt foarte primitori cu străinii; sunt bogați și darnici: trebuie s-o recunoaștem mai înainte de orice." Fédor Karacsay notează că un străin poate intra în casa celui mai mare boier și că acesta îl va găzdui fără măcar să-l întrebe cum îl cheamă. În anii 1830, Raoul Perrin va lăuda simplitatea de bună calitate a acestei ospitalități: „Am fost primiți în câteva case cu o politețe cât se poate de franțuzească. Lucrul ce ne-a plăcut cel mai mult, și de care ne vom aminti cu mare încântare, a fost ușurința cu care moldovenii știu să lase la o parte eticheta stingheritoare, moșturile, mândria nelalocul ei, și să facă în așa fel încât întâlnirile din casele lor să aibă farmecul îmbietor al întâlnirilor între oameni apropiați."

Vedem din această observație, care se potrivește cu atâtea altele, în ce fel contactul cu Occidentul și educația franțuzească îndepărtaseră, într-o singură generație, corsetul de rezervă scorțoasă adus din lumea turco-fanariotă și pe care încă o mai vedea în societate un prinț de Ligne sau un Rochechouart, atât de puțin potrivită cu firea simplă și veselă a românului din orice clasă socială.

Occidentalizarea rapidă înlăturase însă și alte bariere, alte piedici — avea să rupă, treptat, legăturile care, în familia tradițională, îi țineau pe toți membrii ei legați de *pater familias*, căruia i se supuneau. Chiar dacă autoritatea tatălui asupra fiilor rămâne încă neștirbită și adesea tiranică, deoarece el este cel ce ține baierele pungii, care hotărăște ce învățătură vor primi copiii, care le face rost de o dregătorie și, adesea, le alege o nevastă, am văzut, în povestirile lui Langeron și Rochechouart, brusca și totala

emancipare a tinerelor neveste şi a fetelor de boieri. O dată cu armata rusească de ocupaţie (care vine în ţară de trei ori în treizeci de ani şi, de fiecare dată, stă ani în şir!), un adevărat vârtej cuprinde „societatea" din Iaşi şi din Bucureşti. În lumea aceasta, atât de multă vreme lipsită de plăceri, ofiţerii ruşi aduc cu ei două năpaste, două boli care, de acum încolo, aveau să devină endemice: jocul de cărţi şi adulterul.

Întrucât biserica ortodoxă încuviinţează divorţul, se pare că, dintotdeauna, în rândurile boierimii moldovalahe, s-a ajuns destul de uşor la el. Cu noile moravuri, uşurinţa aceasta nu mai cunoaşte margini. Wilkinson se miră văzând cât de uşor acordă Biserica divorţul. Cum căsătoriile erau adesea făcute cu sila, adică puse la cale de părinţi, care nu urmăreau decât interesul material şi mândria lor de castă, tinerii soţi le desfăceau adesea cu primul prilej ce se ivea. Wilkinson insinuează că înşişi părinţii uneltesc pentru desfacerea căsătoriei, pusă la cale tot de ei, ca să propună o alta, şi mai avantajoasă. Tot el crede că zestrea fetelor nu este totdeauna pe potriva averii părinţilor şi că băieţii sunt astfel păgubiţi şi siliţi, la rândul lor, să alerge după zestre.

În uneltirile acestea este amestecată uneori şi politica. De Giers ne citează cazul domnitorului Mihai Sturdza, care intervine pe lângă patriarhul de la Constantinopol pentru a împiedica divorţul verişoarei lui prin alianţă Maria Sturdza, al cărei bărbat, Constantin Sturdza, nu se învoia să divorţeze. Patriarhul îi afurisește pe Maria şi pe ibovnicul ei, Nicolae Rosetti-Rosnovanu. Aceştia, înfruntând opreliştile, pleacă la Viena, trec la protestantism şi se căsătoresc. Peste câţiva ani, Mihai Sturdza se ceartă cu vărul lui, intervine în sens invers pe lângă patriarh, iar acesta ridică anatema! Şi perechea Rosetti redevine ortodoxă...[42]

Tot cam pe vremea aceea, Saint-Marc Girardin ne povesteşte cu haz conversaţia avută de el, într-o seară, într-un salon din Bucureşti, cu un boier bătrân. Acesta mărturisește: „Principiul bunelor moravuri este spiritul de familie; la noi, familia, din pricina divorţului care se capătă aşa de uşor, nu are nici o stator-

nicie [...]. Copiii care-și au mama într-o familie, tatăl în alta, și care, neștiind pe cine să respecte și să iubească, nu au nici centru, nici punct de legătură; femeile care, la o petrecere, își întâlnesc primii doi sau trei bărbați, sunt la brațul celui de al patrulea și zâmbesc atunci când al cincilea le dă târcoale [...]. Puteți fi încredințat că adulterul, așa cum este el la dumneavoastră, la noi ar fi un progres și că ceea ce, la voi, este o boală la noi ar fi un început de însănătoșire. În societatea noastră, adulterul este cu neputință, deoarece el nu este decât preludiul unei alte căsătorii..."

Mai departe, autorul nostru îl descrie pe interlocutorul său de o seară:

„N-am să uit niciodată chipul și purtarea lui în timp ce-mi vorbea. Un chip uscat și urât, dar foarte expresiv, în care este mai multă strălucire decât demnitate, așa cum îmi reprezint eu fizionomiile din veacul al XVIII-lea; nici vorbă de entuziasm sau prefăcătorie; ceva batjocoritor și răutăcios; însă sarcasmul lui era îndreptat împotriva păcatului [...]. În timp ce-mi vorbea pe tonul acela mușcător și sec, învârtea printre degete un șirag de boabe de chihlimbar, după obiceiul oriental: purta veșminte orientale, încât, văzându-l cum sta jumătate tolănit pe divan, înfășurat în faldurile anteriului său de mătase și în haina de blană, liniștit și aproape neclintit, în afara mâinilor care se jucau mașinal, odihnindu-se de-a binelea, mișcându-și doar ochii mici și cenușii, ce sclipeau din când în când, și buzele care se țuguiau ca să alunge un zâmbet, chipul acela batjocoritor și european făcea un contrast ciudat, dar atrăgător, cu purtările, veșmântul și șiragul orientale."

Deși căsătoria în clasa conducătoare era nestabilă, nunta, la oraș, încă mai semăna cu o serbare câmpenească, amintind cele mai vechi tradiții țărănești, cu vădite rădăcini păgâne.

Mai întâi, era petitul; petitorii, prietenii băiatului ce voia să se însoare, veneau, din partea acestuia, să ceară părinților mâna fetei. Era prilej de adevărată ceremonie, când se bea și își făceau daruri unii altora. După câtva timp, urma logodna, cu preoți,

diaconi, cântăreți, lăutari țigani — iar petrecerea ținea până a doua zi dimineața. Dacă viitorii soți făceau parte din marea boierime, ne spune Ion Ghica, obiceiul cerea ca tinerii, cu câteva zile înainte de nuntă, să fie prezentați la Curte, unde avea loc ceremonia sărutării mâinii (în gr. χειροφίλημα [cheirophilema]) domnitorului și a Doamnei, ca să li se ceară binecuvântarea.

Cu câteva zile înainte de nuntă, tot cartierul și drumul de la casa mirelui până la aceea a miresei erau împodobite cu ramuri de brad. În ajun, domnișoarele de onoare, din familia mirelui, cărora li se spunea *călțunărese* (de la vechiul cuvânt *călțun*, încălțăminte sau ciorap scurt), porneau, în trăsuri elegante, către casa miresei. Fiecare din ele ducea câte un dar cu valoare de simbol: o tipsie pe care ardeau mirodenii, o stropitoare cu apă de trandafir, flori, fir de aur — semne de bogăție. Darurile acestea simbolice erau urmate de altele, mai substanțiale, șaluri, giuvaieruri, stofe scumpe, bani... În unele regiuni, datina cerea ca mireasa să-i dăruiască mirelui un cal frumos de călărie; era *calul de ginere*. Urmau apoi cântece țărănești, adesea cu două înțelesuri, și dansuri după muzica tarafului țigănesc.

Sosea ziua cea mare a nunții. Ceremonia avea loc, de obicei, pe la prânz, în biserica parohiei, și mireasa nu se mai întorcea la casa părinților, de unde cavalerii de onoare, rude și prieteni ai logodnicului, veniseră s-o ia cu un adevărat alai. Miresei îi ședea bine să lase să-i scape câteva lacrimi, în timp ce țiganii cântau cântece glumețe. După ceremonia religioasă, petrecerea, cu jocuri, mâncare și băutură, ținea măcar trei zile, la cei din popor, și până la șapte zile și șapte nopți, fără oprire, la boier.

Astfel, în anumite împrejurări importante ale vieții, mai ales cele ce presupuneau amestecul bisericii, ca botezul, căsătoria, înmormântarea și, bineînțeles, sărbătorile din calendarul ortodox — și, slavă Domnului, erau destule! —, urma tradițiilor era încă foarte puternică în rândul aristocrației, în ciuda influenței turco-fanariote, mai întâi, și, după aceea, franceze. Dacă urma aceasta era încă vie la oraș, cu atât mai mult era ea la țară, acolo unde boierul, în pofida diferenței de avere și de putere, trăia totuși în simbioză cu lumea țărănească.

Reședinței boierești de la țară țăranii îi spuneau „curte": *mă duc la curte* este o expresie ce s-a păstrat până în veacul nostru pentru a spune că cineva se duce la casa „boierului". Iar în trecut, era cu adevărat un soi de „curte", unde trăia, deși ierarhizată cu grijă, o întreagă lume, de la stăpân până la ultimul țigan, într-un fel de familiaritate zilnică.

Conacul boierului se afla în mijlocul unei adevărate aglomerații de colibe, hambare, șuri, pătule, grajduri; câteodată, moara era tot acolo, fierăria potcovarului fiind și ea nelipsită; totul era supravegheat de *vătaf* sau *logofăt*. Era un soi de unitate economică închisă, unde mișunau o mulțime de rândași, de grăjdari, de slugi, de asemeni meșterii țigani. Între acest „centru" și satul vecin, sau satele învecinate, era un neîncetat du-te-vino, de vreme ce moșia era lucrată în dijmă și cea mai mare parte a treburilor de la „curte" se făcea prin clăcile țărănești. Era o societate ce amintea, la celălalt capăt al lumii, societatea din Brazilia colonială descrisă magistral de Gilberto Freyre în *Casa grande e senzala.*

Toată lumea aceasta era datoare să facă ceva pentru stăpân, dar și stăpânul era dator să facă ceva pentru fiecare. Chiar dacă uneori ajungea la neînțelegere cu țăranii, tot el era ocrotitorul lor firesc împotriva abuzurilor puterii. Și tot la el se duceau țăranii când nu mai aveau grâne ca să ajungă de la o recoltă la alta. La cei bine văzuți, boierul venea ca martor când se căsătoreau și era nașul copiilor lor.

Se știe că până și un boier de o zgârcenie proverbială, cum era Costache Conachi, mare-logofăt al Moldovei, veșnic în judecată cu țăranii proprietari din vecinătatea moșiei sale, ținea tot timpul în casa lui șase-șapte fii de boieri de rang mai mic și înzestra toate fetele din sat când preotul spunea că sunt fete sărace; la nunta fetei sale cu *caimacamul* Nicolae Vogoridi, a înzestrat douăsprezece perechi de tineri țărani, căsătoriți tot atunci, cu câte o pereche de boi, o vacă și o mie de lei.

Chiar în casa boierului, trăiau, pe lângă guvernanta nemţoaică şi preceptorul francez sau neamţ, câţiva membri ai unor familii de *boiernaşi*, care aveau câte o slujbă; copiii lor primeau aceeaşi educaţie ca şi copiii stăpânului, lucrul acesta fiind pentru ei cel mai sigur mijloc de a ajunge cândva, cu sprijinul „patronului", la vreo slujbă în administraţie. Un autor francez, Marcel Émerit, care, între cele două războaie mondiale, a publicat o lucrare temeinică despre situaţia ţărănimii române în veacul trecut (v. Bibliografie), unde, în general, nu-i prea iartă pe boieri, scrie în legătură cu aceasta: „Trebuie să spun că, spre cinstea lor, aveau cultul învăţăturii într-o măsură atât de mare, încât nu se mulţumeau să-şi instruiască propriii lor fii, căci dascălul pe care-l ţineau în casă era adesea pus să-i înveţe să scrie şi să citească şi pe copiii de ţărani, preceptorul francez îşi răspândea învăţătura (atât cât avea) asupra micilor boieri, a boierilor scăpătaţi sau a ţăranilor de frunte care se învârteau în preajma conacului; stăpânul dădea adesea chiar şi burse pentru ca fiii micii boierimi să poată face şi ei călătorii în străinătate." Radu Rosetti, în Amintirile sale, afirmă că, în raporturile dintre boier şi toată această clientelă care se învârtea în jurul lui, nu exista nimic ce ar fi adus a îngâmfare sau a trufie.

Multă vreme, mobila din casele boiereşti de la ţară rămâne destul de rustică. Unchii lui Radu Rosetti îşi aminteau că, la ţară, era puţină mobilă „apuseană" înainte de plecarea lor în străinătate în 1830. Când aveau musafiri, se îngrămădeau mai mulţi în odăile de dormit, bărbaţii de o parte, femeile de alta. Musafirii îşi aduceau de obicei şi slugile cu ei. Dimineaţa, la sculare, li se dădea dulceaţă şi apă rece, apoi cafea turcească şi lulele... Aceeaşi viaţă de trândăvie pe care a descris-o şi prinţul de Ligne. Prânzul îl luau împreună, pe la zece dimineaţa; după care, cei mai în vârstă se aşezau turceşte pe divanuri, cu luleaua, ca să sporovăiască, frecând tot timpul între degete boabele şiragului de chihlimbar, de agate sau de fildeş. După prânz, după ce se odihneau un pic, se apucau să joace cărţi şi o ţineau aşa până noaptea târziu, după cină, la lumina lumânărilor de seu. Da, candelabrele

erau de argint, însă lumânările erau de seu, deoarece — în mod ciudat — în țara aceasta, care producea o ceară vestită în toată Europa, lumânările de ceară erau numai pentru Domnitor ...și pentru Biserică.

Boierii citeau gazete, franțuzești sau nemțești, aduse cu mare cheltuială de la Viena, prin mijlocirea consulatului Austriei, care beneficia de altfel, în acest scop, de curieri speciali, plătiți de cârmuirea din Moldova. Când Austria, în 1812, îl urmează pe Napoleon în campania din Rusia, boierii noștri nu vor avea gazete timp de câteva luni...

Cei mai tineri își petreceau timpul călărind și vânând; însă, deși vânătoarea pare să fi fost la mare preț în unele din familiile boierești din Moldova, străinii de seamă ce vin în țările române se miră adesea văzând cât de puțin este practicată în Muntenia în clasa conducătoare.

*

Ca să-l numească pe nobil, românii împrumutaseră termenul de *boier* de la vecinii lor slavi — cu care, în Evul Mediu, trăiseră într-o strânsă simbioză. Cuvântul ca atare (*boljar*) pare să fie de origine mai îndepărtată, protobulgară (grupul lingvistic türk) sau — după un autor recent — pecenegă.

Termenul era ambiguu: *boierime* desemna calitatea de nobil, în general, iar *boierie,* slujba sau dregătoria deținută în aparatul de stat. Potrivit tradiției bizantine, puteai fi boier dacă erai fiu de boier sau când căpătai de la domnitor dregătoriile, de pildă, de logofăt sau de spătar. Într-o vreme mai apropiată de noi, după adoptarea sistemului administrativ „european" și după desființarea oficială a titlurilor nobiliare, termenul boier va aluneca, foarte firesc, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, către a treia accepție, învecinată, care, în epoca contemporană, va fi cea mai curentă: mare-moșier, oricare ar fi fost obârșia lui socială[43].

Existența unei nobilimi moșierești, anterioară chiar întemeierii țărilor române în secolele al XIII-lea–al XIV-lea, este dovedită cu documente. Astfel, diploma acordată de regele Ungariei Béla IV Ospitalierilor de la Sfântul Ioan din Ierusalim (Cavalerii Ioaniți) în 1247, ca să-i stabilească în Oltenia după năvălirea

devastatoare a mongolilor (însă cavalerii nu se vor stabili temeinic), menționează, alături de *rustici*, pe *maiores terrae*, cărora suzeranul ungur le acordă privilegii excepționale, bunăoară de jurisdicție. Ceva mai târziu, în țările române, boierii apar întotdeauna alături de domnitor — cel puțin, cei mai de seamă dintre ei — în calitate de cosemnatari ai unor *tratate*, diplome sau hrisoave, și ca „mari electori" la fiecare schimbare de domnie. Boierimea n-ar fi putut să-și însușească asemenea drepturi exorbitante dacă n-ar fi preexistat „descălecatului".

Nu vom intra aici în discuțiile privitoare la originea acestei nobilimi moșierești, care se primenește întruna prin voința domnitorului (mai ales în vreme de război). În schimb, este interesant să menționăm părerea câtorva călători, părere acceptată la începutul secolului al XIX-lea, și anume că vechea aristocrație era de origine slavă. Iată ce spune Lagarde:

„Valahii ne încredințează că ei se trag din romani [...]. Însă boierii de viță veche spun că ei se trag din slavi și că sunt de alt neam decât cel al oamenilor de rând, care se trag din romani amestecați cu daci [...]."

Nu avem totuși nici un element care să ne îngăduie să spunem în ce măsură „baronii", care apar în preajma domnitorului în momentul întemeierii voievodatelor, în veacul al XIV-lea, erau de o veche obârșie slavă, coborau dintr-unul din ultimii năvălitori turanici (pecenegi, cumani) sau se trăgeau din fondul românesc autohton. Fapt este că, încă din primele documente rămase de la domnii Țării Românești sau ai Moldovei, aceștia apar străjuiți de sfetnici, uneori fără titluri, alteori cu titluri de origine slavă sau bizantină, pe care le-am mai întâlnit în sfaturile și la curtea ultimilor domnitori fanarioți.

(Astăzi, istoricii noștri folosesc foarte mult expresia „regimul feudal" pentru a caracteriza toată perioada de dominație politico-socială a boierilor, perioadă ce merge până la mijlocul secolului al XIX-lea. După părerea noastră, avem de a face cu un abuz de limbaj, explicabil numai prin conotațiile politice și dogmatice ale expresiei; în această accepție, „regim feudal" nu mai este decât un termen vag, cu nuanță peiorativă, pentru a desemna un anumit „vechi regim" de dinainte de era capitalistă. Existența,

într-o anumită societate, a unei oligarhii, stăpână pe cea mai mare parte a terenurilor agricole și pe mai toată puterea, nu este însă suficientă pentru a da acelei societăți calificativul de „feudală". Dacă prin *feudalitate* înțelegem sistemul instaurat în Europa occidentală — și numai în anumite țări — caracterizat: 1) printr-o structură piramidală, unde relațiile de la om la om înlocuiesc supunerea individului față de stat, 2) prin fracționarea suveranității cu o cvasiindependență, în cele din urmă, a marilor seniori, cărora regele le-a cedat unele drepturi fiscale și judiciare, 3) prin caracterul ereditar al titlurilor și privilegiilor, atunci un astfel de regim n-a existat niciodată *stricto sensu* în Principatele românești Muntenia și Moldova, ci numai în Transilvania și în Banat, provincii ce țineau direct de coroana Ungariei. Iar dacă domnii Munteniei și ai Moldovei au fost din când în când vasalii Ungariei sau ai Poloniei, inserându-se astfel în sistemul feudal al Europei centrale, avem de a face cu o vasalitate externă, care nu afectează structura socială și politică a țării, calchiată mai curând după modelul bizantin.)

În Principate, nu au existat *feudali* proprietari de feude. Suveranul nu are, în principiu, decât supuși. Aidoma țăranului cel mai sărac, boierul cel mai bogat și mai influent, la porunca domnitorului, poate fi nimicit; i se iau toate dregătoriile, toată averea și, adesea, chiar i se taie capul. Cu toate acestea, înainte de era fanariotă, o mână de familii are o putere nemărginită, care, într-un anume fel și prin însăși natura ei, este deasupra puterii domnitorului: este vorba de dreptul de a-l alege pe acesta. Și cum totdeauna există tabere și grupări, am văzut la ce dezordine, la ce instabilitate a dus acest sistem electoral. Se cuvine însă să spunem că, în ciuda amestecului tot mai frecvent și mai hotărâtor în treburile Principatelor, turcii, până la instaurarea regimului fanariot, nu s-au legat de dreptul marilor boieri de a-și alege domnitorul. Și, paradoxal, până la sfârșitul secolului al XVII-lea, puterea aceasta nemăsurată devine tot mai dăunătoare, căci vedem o mână de familii — pe deplin încredințate, de bună seamă, de dreptatea privilegiilor lor, având sub ochii lor pilda magnaților maghiari și polonezi — dispunând după bunul lor plac de tron,

unde o tabără sau alta îşi pune, pe rând, omul ales de ea, care, câteodată, nu este decât un om de paie[44].

Într-un fel, regimul fanariot aduce cu el o întărire a puterii centrale: numirea noilor stăpâni atârnă numai de alegerea Porţii, care nu se prea sinchiseşte de preferinţele boierilor. Însă, chiar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, datorită războaielor austro–ruso–turce, boierii ridică din nou capul, trimit petiţii la Viena şi la Sankt-Petersburg, propun întoarcerea la vechile „capitulaţii" cu Poarta şi accesul la tron al boierilor pământeni. Noi „partide" se încheagă în jurul a două-trei familii. În Ţara Românească, familiile de frunte în acel moment sunt Ghica, Văcărescu, Filipescu; în Moldova, Sturdza, Rosetti, Balş. Şi dacă există dorinţa sinceră de a slăbi strânsoarea tiraniei otomane, nădejdea tainică de a-l vedea pe unul de-al lor pe tron nu lipseşte nici ea.

O zicală care s-a păstrat până în zilele noastre ilustrează foarte bine această atotputernicie a unui mic număr de familii: *Voie la tine ca la banul Ghica.* Se pare că vine de la faptul că, prin 1800, bătrânul Dimitrie Ghica, fostul mare-ban al Craiovei, doi din fiii săi ajungând şi ei mari-bani la rândul lor (alţi doi având să domnească în Muntenia numaidecât după sfârşitul erei fanariote), avea atât de mulţi fii, gineri, nepoţi şi veri în Divan, încât era destul să-l ai de partea ta ca să câştigi!

Am făcut această digresiune asupra originii instituţiei nobiliare la români, deoarece am dori să stăruim asupra unui aspect ce nu pare să fi fost îndeajuns pus în lumină de istorici, şi anume că, în perioada fanariotă, şi în pofida tuturor piedicilor puse de puterea otomană şi de uneltele ei, grecii din Fanar, câteva zeci de familii pământene izbutesc să-şi păstreze privilegiile, un adevărat tur de forţă, vreme de câteva secole.

Unii istorici susţin că măcelărirea boierilor, care marchează istoria în secolele al XV-lea–al XVI-lea, la fiecare schimbare de domnie, ar fi dus la dispariţia vechii clase boiereşti şi la venirea la putere a unei pături noi, în cursul secolului al XVII-lea. Lucrările cele mai recente infirmă această opinie: de cele mai multe ori, marii dregători din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea se trag

direct din familii ce au jucat rolurile cele mai de seamă în veacurile de mai înainte și a căror genealogie merge uneori până la începutul secolului al XV-lea — de pildă, Buzeștii, Floreștii, Brâncovenii sau Goleștii, în Țara Românească, familiile Balș, Sturdza, Stârcea etc., în Moldova[45]. Oricum va fi fost, pe noi ne interesează constatarea că cele mai multe familii care domină în secolul al XVII-lea străbat fără greutate toată epoca fanariotă și se află încă la putere în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Protestele boierilor pământeni, de la începutul secolului, îndreptate împotriva grecilor „care au pus mâna pe toate dregătoriile", și chiar cifrele pe care le va da de pildă un Ion Ghica au oglindit poate un anumit adevăr momentan; ele sunt însă dezmințite de statistici: tot timpul epocii fanariote, cam 80% din membrii Divanurilor Țării Românești și Moldovei aparțin familiilor pământene. Un studiu recent dă *în medie*, pentru Moldova, 81% pământeni, contra 19% greci sau levantini, iar pentru Țara Românească, 78% contra 22%[46].

Sprijinindu-ne pe cercetarea unui număr de vreo sută de documente din Muntenia, datând din 1771 și până în 1848, am dori, la rândul nostru, să subliniem faptul că, dacă proporția membrilor de origine grecească din Divanul Țării Românești scade după restaurația domniilor pământene în 1822, de la 22% la 9%, în schimb proporția membrilor Divanului aparținând marilor familii pământene (vreo douăzeci în Țara Românească, vreo douăsprezece în Moldova) rămâne neschimbată — cam 70% — sub regimul fanariot, ca și după 1821[47].

Rezumând, putem spune că, în limitele pe care i le lăsa stăpânirea turcească, puterea, în țările române, din Evul Mediu și până la mijlocul secolului al XIX-lea, a oscilat tot timpul, într-un echilibru instabil, între un regim autocratic și un regim oligarhic.

Persistența, de-a lungul veacurilor, a unei asemenea oligarhii este cu atât mai vrednică de luare-aminte cu cât titlurile nobiliare, întocmai ca la Bizanț, nu sunt ereditare. Dacă urmașii unui mare dregător nu mai ajung până la dregătoriile de prim rang,

familia poate să decadă. Acest sistem, care era o stare de lucruri din vremurile cele mai îndepărtate, este instituționalizat în vremea fanariotă, după reformele lui Constantin Mavrocordat: pe viitor, boierii sunt împărțiți în boieri de clasa întâi, boieri de clasa a doua și boieri de clasa a treia. Iar dacă urmașii unui boier nu mai ajung nici măcar la dregătoria cea mai modestă, ei cad în categoria *mazililor*, adică a „boierilor decăzuți" — păstrând totuși, ca și urmașii lor, unele privilegii fiscale. Și, așa cum la fiecare generație putem vedea nou-veniți care pătrund în grupul „celor mari" și uneori chiar rămân acolo, putem vedea, la fel de bine, un neam, până mai ieri puternic, intrând în umbră, ca apoi să se stingă de tot.

Cum se explică atunci relativa stabilitate a „nucleului dur" din centrul acestei nebuloase variabile numite nobilimea moldovalahă? Prin trei factori esențiali: mai întâi, baza ei economică, marea proprietate asupra pământului; apoi precaritatea puterii domnitorului, silit să colaboreze cu singura forță organizată din țară; în sfârșit, uimitoarea „solidaritate de clasă" a celor câteva zeci de familii care — în ciuda rivalităților, a intrigilor și a certurilor dintre ele — alcătuiesc o microsocietate, care ține foarte mult la privilegiile ei și care trăiește într-un fel de endogamie.

Baza economică a boierilor fusese întotdeauna și aproape exclusiv proprietatea asupra pământului. Am văzut că această bază economică există chiar înainte de întemeierea țărilor române și de intrarea lor în rețeaua feudală din estul european. După aceea, domnitorii vor împărți, în mod obișnuit, credincioșilor lor și celor mai viteji dintre războinici pământ din propriile lor domenii sau terenuri nedesțelenite ori confiscate sau rămase fără moștenitori.

Procesul de sărăcire și de înrobire a țăranilor și corolarul lui, extinderea latifundiilor, nu iau însă amploare decât la sfârșitul secolului al XVI-lea, în circumstanțe politice și economice care afectează imperiul otoman. Din acel moment, procesul se va înrăutăți întruna. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, asistăm la acapararea progresivă a pământului de către marii-boieri, în dauna țăranilor liberi, al căror domeniu se micșorează dramatic. Acest asalt al marilor proprietari împotriva proprietății țărănești

se accentuează chiar, așa cum vom vedea, în epoca de care ne ocupăm, întrucât eliberarea negoțului cu grâne impusă Turciei prin tratatele de pace, începând cu cel de la Kuciuk-Kainargi, a provocat o creștere spectaculoasă a prețurilor la produsele agricole, îndemnându-i pe marii proprietari să exploateze la maximum tot pământul arabil.

Se apreciază că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, clasa boierilor stăpânește ceva mai mult de jumătate din pământul arabil al țării. Câteva cifre: în Oltenia, în timpul ocupației austriece — 1718–1739 —, administrația imperială înregistrează 741 de sate, dintre care 340 aparțin țăranilor liberi (*moșneni*), 240 boierilor, 104 mânăstirilor; 38 fac parte din domeniul domnesc. Ne aflăm însă în ținutul unde țărănimea liberă s-a menținut cel mai bine. În Moldova, un recensământ din 1803 arată că din 1711 sate și târguri: 23 aparțin statului (domeniu domnesc), 215 mânăstirilor, 546 țăranilor liberi (*răzeși*), 927 boierilor. Iar din aceste 927 de sate aparținând boierilor, peste jumătate, 470, sunt în mâna unui număr de 28 de familii. Câteva exemple: în primul pătrar al veacului al XVIII-lea, un Gheorghe Ursachi, fost mare-vistiernic, lasă la moartea lui 104 sate sau părți din sate. Tot cam pe atunci, Gheorghe (Iordache) Rosetti, și el tot un fost mare-vistiernic, persoană de vază, a cărui carieră, făcută numai din salturi, umple cu isprăvile sale paginile cronicarilor vremii, posedă 82 de sate întregi, 13 jumătăți de sat, părți din alte 71 de sate, 7 mori, 9 vii, un teren mare la Iași — fără a mai pune la socoteală 30 de sate date mai înainte ca zestre fiicei sale. Un sfert de veac mai târziu, urmașii lui direcți posedă 161 de sate în Moldova.

Aceeași situație este și în Țara Românească, unde o mână de familii stăpânește sute de mii de hectare. Lagarde scrie în 1813: „Am cinat aseară la Brâncoveanu Basarab, singurul urmaș al acelui nefericit domnitor ucis cu atâta cruzime în castelul celor șapte turnuri ...Trece drept cel mai bogat boier din Țara Românească; averea moștenită de la strămoși este evaluată, în moșii, la aproape patru milioane de piaștri."[48] La mijlocul secolului al XIX-lea, un observator italian, G. Vegezzi Ruscala, afirmă că „trei sferturi din moșiile boierești sunt împărțite între două sute de familii,

care, în felul acesta, au mare înrâurire asupra vieţii politice şi economice a celor două ţări" — şi, mai departe, că „cincisprezece sau douăzeci de familii ar stăpâni, direct sau indirect, peste o treime din teritoriul Principatelor".

Dacă „marii boieri" nu numără decât vreo câteva zeci de familii, câţi sunt, în total, boierii de diferite categorii, în cele două provincii? Nici în această privinţă afirmaţiile contemporanilor în legătură cu enorma proliferare a „boierilor cu titluri", la sfârşitul epocii fanariote, nu rezistă la proba documentelor: analiza unui recensământ, cerut în 1829 de către comandamentul rusesc, dă la iveală, în Muntenia, doar 766 de familii de boieri (cu micii boieri, sau *boiernaşi*, cu tot), la o populaţie de aproape 165 000 de familii, adică o proporţie de 4,64 la mie, ceea ce înseamnă de trei ori mai puţin decât proporţia de nobili din Franţa sub Vechiul Regim, în ajunul Revoluţiei[49]. În 1858, în momentul desfiinţării titlurilor nobiliare, cifrele vor fi de peste două ori mai mari, dar şi populaţia va fi crescut în proporţii considerabile.

Nu avem o analiză la fel de amănunţită pentru Moldova, însă prinţul Nicolae Şuţu, fiul ultimului domnitor fanariot din Ţara Românească şi fost ministru de finanţe al lui Mihai Sturdza, în Moldova, ne dă, pentru oraşul Iaşi, în ale sale *Noţiuni statistice despre Moldova* (1849), numărul de 600 de boieri şi de fii de boieri (indivizi, nu familii) la o populaţie de 18 512 familii. Deşi este greu să se deducă din primul număr câte familii nobile existau, este evident că avem de a face, şi aici, cu acelaşi ordin de mărime ca şi în Muntenia, dacă nu cumva mai mic, de vreme ce este vorba de capitală, unde se poate presupune că privilegiaţii se aflau în concentraţie mai mare decât în restul provinciei. În 1805, medicul german de la Sibiu Andreas Wolf, care trăise în Moldova înainte de 1797, dădea, pentru toată provincia, 800 de familii de boieri.

*

În pofida comunităţii de limbă, de cultură, de tradiţii şi de structură politico-socială în cele două ţări, formarea patronimelor, în clasa boierească, diferă de la un ţinut la altul. Sufixele *-escu* şi *-eanu*, indicând obârşia, predominante în Muntenia, sunt

foarte rare în Moldova (Brăescu, Miclescu, Kogălniceanu), unde cele mai multe din numele de boieri se trag de la un prenume (Bogdan, Costin, Costache — ultimele două, diminutive de la Constantin) sau de la o poreclă, cum era *cognomen* în latină: Arbore, Movilă, Purice, Ureche, Lupașcu, Hurmuzachi (de la *hurmuz*, un fel de mărgea), Stârcea (de la *stârc*, specie de pasăre de baltă), Sturdza (la început Sturzea, fără îndoială de la *sturz*, *turdus pilaris* în limbajul ornitologilor); sau, în sfârșit, de la un nume indicând o origine străină, reală sau presupusă: Calmășul (calmuc), Cerchez (cerchez) etc.

În Muntenia, dimpotrivă, se poate spune că mai toate patronimele boierești urmează două modele: se termină în sufixele *-escu* sau *-eanu*. Ultimul indică doar locul de obârșie sau, mai exact, locul „domeniului principal"; este echivalentul particulei franceze *de*, de exemplu: Bălăceanu este stăpânul din Balaci, Câmpineanu, stăpânul din Câmpina, Greceanu, stăpânul din Greci etc. Terminația *-escu*, în schimb, este, mai întâi, ambivalentă: uneori este echivalentul lui *-eanu*, radicalul desemnând locul de origine sau domeniul, alteori arată descendența dintr-un strămoș, întemeietorul puterii neamului; în acest caz, sufixul înseamnă fiul lui..., urmașul lui... . Se știe sigur, de pildă, că Buzescu vine de la Buzea (buzatul), Florescu, de la Florea din veacul al XIV-lea, Bengescu, de la Stanciu Benga din veacul al XV-lea etc. Însă treptat această accepție dispare, ca să lase locul accepției geografice: Golescu este stăpânul din Goleşti, Dudescu este stăpânul din Dudești, Văcărescu, stăpânul din Văcărești.

Echivalența dintre sufixele *-eanu*, *-escu* și particula *de* (din) este atât de nemijlocită, încât, veacuri de-a rândul, pe documente se va scrie, indiferent, de exemplu, Matei Brâncoveanu sau Matei din Brâncoveni, Radu Kretzulescu sau Radu din Crețulești, și, în plin secol al XIX-lea, marele-logofăt Constantin (Dinicu) Golescu, fiul lui Radu Golescu, își semnează notele de călătorie în Occident: Constantin Radovici din Goleşti. De aceea, la începutul secolului al XIX-lea, unii boieri, în relațiile lor cu apusenii, cad în ispita de a-și transcrie numele cu particula franțu-

zească, iar străinii le spun şi ei tot aşa: Lagarde, la primul ospăţ unde este poftit de un boier, întâlneşte, scrie el, pe „Catinca de S***"; este vorba de Catinca Slătineanu, o tânără văduvă, născută Filipescu, de care avea să se îndrăgostească. Rochechouart vorbeşte şi el despre „Madame Costaki de Balche" (Balş) care-l primeşte la ea acasă. Mihail Kogălniceanu, viitorul prim-ministru al domnitorului Cuza, un adevărat democrat, nu numai cu vorba, ci şi cu fapta, semnează primele lui lucrări sau articole scrise în franceză *Michel de Kogalnitchan* — făcând de altfel o greşeală, deoarece ar fi trebuit să scrie: Michel de Kogalnic. Dar, cu câteva excepţii, foarte puţine — de exemplu, printre bucovineni, baronul Eudoxiu de Hurmuzaki, iniţiatorul marii colecţii de documente a Academiei Române —, moda va trece foarte repede, spre deosebire de ceea ce s-a petrecut, şi se mai petrece, cu unele nume din aristocraţia maghiară sau poloneză — ce-i drept, din cele mai puţin ilustre — la care se adaugă particula franceză, când, de fapt, echivalentul ei în limba ţării intră, cel mai adesea, în sufix.

Tot ca în Occident, marile familii folosesc uneori mai multe nume, după numele moşiilor sau al moştenirilor pe linie feme-iască: unii fii ai unui mare-boier nu vor purta acelaşi nume ca tatăl lor. La începutul secolului al XVIII-lea, strănepoţii mareluivistiernic Bunea din Grădişte, sau Grădişteanu, poartă nu mai puţin de cinci nume diferite. Să mai spunem şi că obiceiul de a-i desemna pe boieri doar prin prenume, precedat de titlul pe care-l aveau (întocmai ca în Evul Mediu occidental, de exemplu „le comte Jean", „Pierre le vidame" etc.), dăinuie adesea până în secolul al XVII-lea, şi, câteodată, chiar până în al XVIII-lea, favorizat, de bună seamă, de legăturile strânse cu lumea otomană, unde numele de familie, practic, nu existau, individul fiind desemnat cu ajutorul prenumelui şi al dregătoriei, urmat uneori de o poreclă (Mehmed-paşa Köprülü, Mustafa-paşa Bairactar etc.). De fapt, abia la începutul secolului al XIX-lea, patronimele familiilor boiereşti par să se fi fixat o dată pentru totdeauna.

Şi tot atunci, prima accepţie a sufixului -*escu* (urmaşul lui ...) va fi, în mod artificial, reluată când va fi vorba să fie creată, pe

de-a-ntregul, o nouă stare civilă pentru burghezia ce-şi făcea apariţia; copiilor ce mergeau la şcoală, şi care nu aveau nume de familie, li se va atribui din oficiu numele tatălui urmat de sufixul *-escu*. Aşa au proliferat brusc familiile Ionescu (fiul lui Ion), Petrescu (fiul lui Petre), Vasilescu (fiul lui Vasile), întocmai cum s-au petrecut lucrurile în Scandinavia cu familiile Ericson, Gustavson sau Svenson etc.; în afară de cazul că sufixul este lipit la numele meseriei tatălui sau a vreunui strămoş: Popescu (fiul popii), Ceauşescu (fiul unui ceauş) etc.

Boierimea din Muntenia şi Moldova, de-a lungul veacurilor, primise mulţi străini în rândurile ei, mai ales atunci când turcii au distrus ultimele state creştine din Balcani. Mai mulţi membri ai familiei ultimilor despoţi din Serbia, familia Brancovici, se refugiază în ţinut românesc. Aveau să dea Munteniei un mitropolit şi celor două ţări două domniţe.

Infiltraţia grecească a venit ceva mai târziu, dar, aşa cum am văzut, a fost mai puternică. Unele familii urcă, chiar de la prima generaţie, până la cele mai înalte dregătorii şi se asimilează, neîntârziat, prin căsătoria cu fete de boieri pământeni. Cei mai mulţi îşi păstrează numele grecesc, aşa cum au făcut familiile Cantacuzino, Catargi, Pallady, Rosetti, însă, în vremea fanarioţilor, urmaşii lor vor fi totuşi socotiţi pământeni. În Muntenia, naturalizarea este încă şi mai completă, datorită tendinţei de a adopta un nume românesc: numele soţiei sau, pur şi simplu, numele „moşiei". Aşa s-a întâmplat cu unele familii ca Alexianu, Brătăşanu, Pârşcoveanu, care vor juca un rol important în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea şi la care nimic nu mai aminteşte vechiul patronim grecesc. Originea lor străină este cu totul uitată, încât, de pildă, o ramură a Cantacuzinilor sau a familiei Chrisoscoleos cu greu vor putea dovedi, în secolul al XIX-lea, care a fost adevăratul lor patronim...

Despre străinul naturalizat se spune că este *împământenit*. În treacăt fie zis, nu este oare simptomatic faptul că, la poporul acesta la care năvălirile barbare au şters orice urmă din cetatea antică, termenul generic pentru a desemna pământul derivă de la *pavimentum*, pavajul oraşului? şi că mormântul, chiar când nu este decât o simplă cruce de lemn înfiptă în pământ, derivă de la

monumentum, în timp ce cetate (*civitatem*) nu mai desemnează decât un castel întărit?

Şi, fiindcă vorbim despre Cantacuzini şi despre familiile greceşti în general, iată ce scrie despre ele generalul Langeron — tot el! „Nu numai că (boierii) au cu toţii pretenţia că ar coborî cel puţin din foştii domnitori ai ţării, dar chiar, îndeobşte, spun că se trag din împăraţii greci, iar unii, pe drept sau pe nedrept, poartă nume care amintesc numele acelor împăraţi de la Constantinopol, slabi şi nefericiţi, dintre care aproape nici unul, de-a lungul a şapte sau opt veacuri, n-a domnit cu măreţie şi nici n-a murit de moarte bună. Ciudată şi nesăbuită pretenţia aceasta, trufie de barbari, să spună că sunt urmaşii unor nelegiuiţi, necunoscuţi sau uzurpatori, ucigaşi sau ucişi! Căci ce altceva erau acei Comneni, Angheli, Lascaris, Andronici, Cantacuzini?" ... Iată imaginea pe care şi-o făcea, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, despre împăraţii Bizanţului un mărunt nobil francez, al cărui titlu de conte data doar de 150 de ani, acordat fiind unui strămoş, favorit al lui Gaston d'Orléans...

Să fim totuşi drepţi: Langeron nu se înşela totdeauna. Poţi spune vrute şi nevrute dacă nu are cine dovedi că lucrurile nu stau aşa! Pretenţiile unor familii fanariote erau mai puţin întemeiate...

Printre familiile cu vază la Fanar, era una cu numele Guliano. Un Constantin Guliano este mare-logofăt al Patriarhiei din 1668 până în 1672. Fiul său primeşte numele Paleolog, dar nu deţinem nici o mărturie că lucrul acesta ar fi fost legat de vreo pretenţie la o obârşie împărătească. Asemenea atâtor alţii, Paleolog Guliano s-a stabilit în Muntenia şi a urcat în „boierie". Familia se înrudeşte cu Mavrocordaţii, cu Cantacuzinii şi cu mai multe neamuri mari. Treptat, numele Guliano dispare; la a treia generaţie, nu mai avem decât un Radu Paleologu. Acesta îşi măritǎ fata, Zoe, cu Barbu Văcărescu, cel care avea să fie ultimul mareban al Craiovei (†1832). Din căsătoria aceasta, se naşte, printre alţi copii, o fată, Elisabeta, care avea să fie măritată cu Matei Ghica, nepotul viitorilor domnitori Grigore şi Alexandru Ghica.

Nefericită în căsătorie, Elisabeta divorțează în 1810 și se întoarce la părinți. Grădina marelui-ban Văcărescu se învecinează cu biserica „Tăbăcari" — și casa parohială. Iar în casa parohială se află tânărul Alexandru, feciorul popii Dumitru, o frumusețe de băiat, cu o educație îngrijită datorită dărniciei marelui-boier Alexandru Filipescu, nașul și protectorul lui. Elisabeta Văcărescu se îndrăgostește de el. Dar la căsătorie nici nu se putea gândi! O Văcărească și un băiat de popă! Elisabeta face totuși trei băieți cu el, cărora, oricât de mare era scandalul, trebuia să li se găsească un nume. Văcărești însă nici nu vor să audă de așa ceva. După moartea Elisabetei și a tatălui ei, bătrânul ban Văcărescu, văduva acestuia, „băneasa" Zoe Văcărescu, semnează un act de înfiere a nepoților, pe numele ei de fată, Paleologu. Decretul de încuviințare, dat de Alexandru Vodă Ghica, apare în *Buletinul Oficial* din Muntenia la 17 februarie 1835.

Dintre cei doi Paleologu ajunși la vârstă adultă, al doilea, Alexandru, se va face cunoscut: tânăr patriot cu idei înaintate, înflăcărat de pilda Revoluției de la Paris din 1848, trage asupra domnitorului Gheorghe Bibescu un foc de revolver, care doar îl atinge pe acesta, smulgându-i epoletul de la uniformă...

Abdicarea lui Bibescu, puțin după aceea, îl scapă pe tânărul Paleologu de ocnă. După înfrângerea revoluției din Muntenia din 1848 el se va refugia la Paris — și va fi tatăl lui Maurice Paléologue, ambasador al Franței și academician, una din gloriile diplomației franceze sub a Treia Republică[50].

Înfierea era ceva obișnuit. Suntem prost informați asupra modului în care era făcută în veacurile mai îndepărtate. Este posibil ca transmiterea numelui de către femei să se fi făcut uneori potrivit cutumei, fără să mai fie nevoie de vreun hrisov domnesc. Oricum, felul acesta de a transmite numele apare foarte des de-a lungul secolelor. Din secolul al XV-lea până în al XIX-lea, de pildă, în mai puțin de patru sute de ani, numele Brâncoveanu este transmis de patru ori prin femei, iar Golescu, de cinci ori! Dacă la început actul pare să fi avut ca primă motivare dorința de a duce mai departe un nume ilustru, mai târziu, în perioada de care ne ocupăm, moștenirea pare să fi fost principalul mobil. În felul

acesta, se ajunge la niște schimbări uluitoare: Știrbeii din secolul al XIX-lea se trag din Bibești, în timp ce vechea familie Știrbei devine Golescu.

Dacă, așa cum s-a văzut, folosirea particulei când se transcriu numele în franceză sau germană nu se răspândește, în schimb chestiunea titlurilor străine neliniștește într-o oarecare măsură nobilimea moldovalahă la acel început de veac. Întrucât, în Principate, titlurile ierarhiei nobiliare feudale nu existau, câteva familii, foarte puține, din Muntenia sau din Moldova, obținuseră, cu prilejul vreunei misiuni diplomatice sau al vreunui exil politic, titluri străine, de la Sfântul Imperiu sau de la coroana Ungariei sau a Poloniei — aceasta din urmă acordând, de altminteri, cu multă zgârcenie, cel mult o „diplomă de nobil polonez" (de vreme ce nici Polonia nu cunoștea titlurile de tip occidental înainte de a se fi început ciuntirea ei de către vecinii cei mari, care s-au apucat să dea titluri ca să câștige nobilimea poloneză de partea lor).

Familiile domnitoare, adică acele familii care au dat domnitori Principatelor române, nu au nici ele un statut bine definit, în termeni de nobilime occidentală. Un mic număr dintre ele au un titlu de principe ereditar de la „Sfântul Imperiu Romano-German" (familia Ghica și familia Brâncoveanu în veacul al XVII-lea) sau de la țarul Rusiei (unele ramuri ale Cantacuzinilor și ale Sturdzeștilor, în al XVIII-lea și al XIX-lea). Însă diplomații străini ne informează că, în vremea fanarioților, s-a stabilit uzajul să se dea apelativul de *principe* nu numai domnitorului aflat pe tron (sau care a fost pe tron), ci și fiilor lui — așa cum fac turcii, care le dau titlul de *beyzadé* (fiu de bei), în limba română: *beizadea.* Însă la a treia generație, urmașii trebuie să „intre în rând". Nu o fac, sau o fac din ce în ce mai puțin, în relațiile cu străinătatea; drept care, titlurile acestea de complezență s-au perpetuat până în zilele noastre.

Tot astfel, folosirea titlului de conte al Sfântului Imperiu, sau de baron, nu are curs în interior. Unui Dudescu, de exemplu, îi place să se prevaleze de titlul de conte al Sfântului Imperiu, dar n-o face decât în fața străinilor. Nu s-ar fi cuvenit s-o facă în fața semenilor săi: aici, alte criterii prevalează, mai subtile și, de altfel, schimbătoare.

Totuși, datorită ocupării Olteniei de către Austria (între 1718 și 1739) apoi a Bucovinei (începând cu anul 1775), în sfârșit, după anexarea Basarabiei de către ruși (1812), un număr tot mai mare de familii din Muntenia sau Moldova capătă titluri nobiliare străine. Și, întrucât criteriile de „colaborare" sunt mai importante decât vechimea sau însemnătatea familiei, faptul este un prilej de nemulțumire pentru familiile care se socotesc a fi cele mai suspuse sau aparținând „stocului" cel mai vechi — ceea ce are ca urmare neașteptată apariția pe blazonul mai multor asemenea familii, ca să nu fie mai prejos de micii baroni fabricați la Viena sau la Petersburg, a unei coroane de conte, la care, potrivit regulilor heraldicii occidentale, nu au dreptul.

*

Adoptând obiceiurile occidentale, fie și numai superficial, nobilimea moldovalahă nu dobândește în același timp darul de a cruța banii și de a se gândi la ziua de mâine, dar caracteristic burgheziei franceze și germane. Nici vorbă de așa ceva! Dimpotrivă: cerințele modei, echipajele strălucitoare, petrecerile, jocurile, călătoriile în străinătate apasă greu asupra veniturilor obținute aproape exclusiv din proprietatea funciară, exploatată după metode tradiționale și chiar rudimentare.

Încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, observatorii străini notau și deplângeau scurgerea aceasta a banilor pentru cumpărături de mare lux din străinătate. Raicevich enumeră: blănuri din Rusia (jder, hermină, zibelină, râs și altele), stofe și museline din India și Alep, țesăturile cu fir de aur „din Scio". De la Viena și Lipsca, unde caravanele de negustori se duceau de două ori pe an, erau aduse, cu căruțele, postavuri fine de lână, stofe, pânză imprimată, „obiecte de fier din Stiria, hârtie de la Veneția, medicamente, zahăr rafinat din Fiume, cafea din America, plumb, cositor și obiecte de metal de la Nürnberg, de la Viena, din Franța, din Anglia o mulțime de giuvaieruri, mărgele, ceasuri și alte lucruri din aur și din argint"... Este, cum spun economiștii, consumul ostentativ, plaga dintotdeauna a țărilor sărace.

Cu deschiderea ţării către Occident, aceste cheltuieli pentru lux sporesc şi mai mult, devin nebuneşti. Dacă marii moşieri se descurcă, de bine de rău, intensificând exploatarea domeniilor lor — şi a ţăranilor! —, boierii cei mici din provincie, adesea, îşi grăbesc ruina, mai ales cei din zonele mai înalte, unde extinderea culturii grâului de export n-a putut duce la îmbogăţire, aşa cum s-a întâmplat în regiunile de câmpie.

Micii-boieri din văile Olteniei, de exemplu, care ţin la vechile lor privilegii, încearcă să copieze întru totul capitala: acelaşi mobilier, aceleaşi trăsuri, aceiaşi preceptori străini; mai mult încă: din Oltenia se merge direct la Viena sau la Paris, sau sunt trimişi acolo, la pension, copiii (poate singurul câştig adevărat)... Atunci se fac datorii, sistematic. Când ajunge cuţitul la os — sunt de ajuns câţiva ani cu recoltă proastă —, se apucă să vândă o bucată de moşie, apoi încă una. În două sau trei generaţii, o întreagă pătură socială sărăceşte sau se destramă. Cei mai mulţi pleacă la oraş, unde au o situaţie mediocră, căutând slujbe în administraţie sau în profesiuni care le dau sentimentul că nu se înjosesc prea mult. Alţii, care nu se pot hotărî să plece de pe moşia strămoşească, redusă la proporţii de mizerie, se întorc la o viaţă aproape ţărănească.

Căci, atunci când din avere n-a mai rămas cine ştie ce mare lucru, viaţa *mazililor*, adică a urmaşilor unor boieri de viţă veche, nu se prea deosebeşte de cea a ţăranilor liberi, *moşneni* (*răzeşi* în Moldova). „Conacele" se dărapănă; în jurul lor, nu vor mai fi, curând, decât ogrăzi cu păsări şi livezi. Caii de la trăsură vor fi înhămaţi şi la plug. Ca să se îmbrace, se întorc la postavul cel gros şi la cojoc. În curând, numai vechile pergamente, îngălbenite de vreme, închise cu grijă în vreun sipet ferecat, vor mai aminti gloria trecută[51].

Să nu se deducă însă că n-a existat decât o mişcare de sus în jos. Chiar dacă multe familii decad şi se declasează, altele, dimpotrivă, urcă. Şi nu este vorba numai de grecii veniţi „cu bagajele" domnitorilor fanarioţi.

Fenomen ciudat, sau mai curând revelator: rareori se ajunge la „boieria" cea mare prin afacerile bancare. Întâlnim câteva cazuri: aproape toţi sunt străini (deoarece, chiar când sunt macedo-

români, la început nu sunt priviți ca „pământeni"). O altă particularitate: caută să urce, mai întâi, sau în același timp, cu ajutorul unor titluri străine, ca familiile Bellu sau Meitani, care au fost baroni austrieci; sau au pretenții de noblețe mai veche, ca macedoneanul Hagi-Moscu sau marsiliezul de Linche sau Linchou.

Pentru românul din Principate, calea normală de a sălta în scara socială rămâne pământul, *moșia*, literal: proprietatea unui străbun sau *moș*. Termen din vechiul fond autohton, *moșie* desemna la început pământul în indiviziune al unui grup de *moșneni*, țărani liberi, ca *yeomen* în Anglia, însă, până la urmă, a desemnat orice proprietate asupra pământului, îndeosebi cea a marelui proprietar.

Iată de ce, a avea propria *moșie*, a ți se spune *moșier*, însemna pentru financiar, pentru negustor, pentru slujbaș, pentru orice burghez echivalentul tacit al accesului la clasa boierilor (și fenomenul a continuat până în plin secol al XX-lea, favorizat de devalorizarea progresivă a termenului *boier*, dat de țăran tuturor marilor proprietari de pământ, oricare le-ar fi fost obârșia). Dacă cineva ajungea, în cele din urmă, la statutul de boier, pe lângă satisfacerea amorului-propriu, pe lângă promovarea socială, care era departe de a fi neînsemnată, mai avea încă un avantaj esențial: scutirea de dări. Și, cu cât creștea numărul celor scutiți, povara impozitelor apăsa și mai greu asupra celor săraci.

Mărirea moșiei, apoi obținerea unei dregătorii, ca, astfel, să ajungă la „boierie", este și visul multor *moșneni*. Uneori, o întreagă familie de moșneni oscilează între statutul ei și cel al micilor boieri. Unii din membrii săi, vreme de generații, luptă împotriva încălcării pământului lor de către marii proprietari sau de către mânăstiri, în timp ce alți membri ai familiei intră în rândul boierimii și ajung chiar să pătrundă în cercul restrâns al marilor boieri. Iorga a studiat cazul unei astfel de familii de *răzeși* moldoveni, familia Agarici, care, prin forțe proprii, urcă până la „boierie". În Muntenia, cunoaștem un Poroineanu, fiu de micboier, care moare ca ofițer rus în războiul din 1828–1829; se însurase cu descendenta unei vechi familii, Bujoreanu, care dăduse

un ban Craiovei, iar fiica lui se căsătoreşte în marea-boierime, cu un Grădişteanu — în vreme ce unii din membrii familiei sale, rămaşi *moşneni*, se luptă din greu, prin procese, cu un mare proprietar vecin. Să amintim, de asemenea, că, în trecut, două familii domnitoare, şi nu dintre cele mai mici, Cantemir şi Callimachi, se trăgeau din *răzeşi*.

Armata, aşa redusă cum era, şi mai ales preoţia, sunt, în perioada studiată de noi, etapele cele mai frecvente către „boierie".

Una din cele mai frumoase figuri ale revoluţiei din 1848, în Ţara Românească, Nicolae Bălcescu, prezintă un caz tipic: doi din străbunicii lui sunt preoţi; bunicul dinspre tată, căpitan de lefegii; bunicul dinspre mamă, *polcovnic* (colonel, în rusește), grad care aduce după sine înnobilarea şi, prin căsătorie, se înrudeşte cu o veche familie boierească, Băbeanu; la sfârşit, tatăl intră în rândul micii nobilimi, fapt care-i va îngădui fiului său să fie admis printre cadeţii armatei regulate, reînfiinţată în 1830. Aceeaşi ascensiune treptată, pornind din *moşneni*, a cunoscut generalul Magheru, altă figură de seamă a revoluţiei din 1848. În sfârşit, vom vedea că însuşi Tudor Vladimirescu, eroul răscoalei ţărăneşti din 1821, ajunsese pe primele trepte ale „boieriei", cu titlul de *sluger*, venind din ţărănimea liberă din Oltenia. Şi el are preoţi printre înaintaşi şi printre rudele apropiate.

Însă noii boieri sunt recrutaţi îndeosebi din temuta categorie a *arendaşilor*. Absenteismul boierilor şi rentabilitatea crescută a pământului după liberalizarea comerţului cu Occidentul le-au sporit numărul. Neavând, de cele mai multe ori, nici o legătură cu ţăranii din partea locului, grăbiţi să facă avere din pricina precarităţii contractului pe care-l încheiau, ei îl storc pe ţăran mult mai rău decât o face boierul. Sunt de toate neamurile. Pământeni, bineînţeles, dar şi mulţi greci şi alţi balcanici, chiar şi evrei, în Moldova — dar care nu pot ajunge la boierie decât dacă se convertesc, ceea ce rar se întâmplă.

Într-o lucrare recentă, istoricul Constantin C. Giurescu[52] arată care este numărul de *arendaşi* străini (sudiţi) din Moldova, la

începutul secolului: 135 austrieci, 53 britanici, 20 ruși, 18 francezi, 1 prusac și 36 de alte nații. Nu toți, bineînțeles, sunt originari din țările a căror protecție au obținut-o și mulți dintre ei sunt români. Printre pământeni, autorul nu găsește decât 173 care plătesc dări, ca negustori; ceilalți au scăpat de plată căpătând vreun titlu de boier de clasa a treia, fie datorită marelui-boier de la care iau în arendă moșia — sau moșiile, fie, pur și simplu, prin cumpărarea titlului. De altminteri, câțiva mari-boieri, mai lacomi, nu se dau în lături să facă ei înșiși *arendășie*, mai ales pe moșiile mânăstirești. Astfel, vornicul Teodor Balș apare, la 23 aprilie 1806, ca arendaș, pe șase ani, a patru sate de munte ce aparțin mânăstirii Slatina. Se întâmplă însă ca boierii să ia în arendă moșiile altui boier: paharnicul Ion Tăutu ia în arendă, pe trei ani, la 31 martie 1810, pentru suma de 6 000 de lei, o moșie a paharnicului Teodor Ciurea; și același Teodor Ciurea este citat în 1819 ca datorând marelui-logofăt Constantin Balș suma de 21 787 de lei.

Din aceeași categorie socială cu *arendașii* provin, adesea, cei ce adună dările, precum și alți slujbași ai isprăvniciilor și ai plaselor, cumpliții *zapcii*. Poporul a găsit un nume pentru acești oameni proaspăt îmbogățiți, pentru acești hrăpăreți: *ciocoi*, de la numele unui soi de corb mare, pasăre răpitoare cu ciocul mare. Treptat, termenul s-a extins, în ochii poporului, la toți cei care, pentru el, erau asupritori, în primul rând proaspeții îmbogățiți, apoi, curând, toți ceilalți, inclusiv boierii.

Totuși, câtva timp încă, lumea va face deosebirea între vechiul, *adevăratul boier*, și *ciocoi*, deosebire ce se va reflecta în literatura vremii, și nu doar în scrierile reprezentanților boierimii, ca Dinicu Golescu, de exemplu, care, în „carnetele lui de călătorie", tună și fulgeră împotriva tuturor acelor „trântăroși și cu picioarele goale, sau străini sau pământeni, cari făr' de avere de o sută de lei au ajuns în puțini ani milioniști cu palaturi și cu moșii întocmai ca familiile ce le agonisesc în vreme de două, trei sute de ani, și nu ajută nici patria, nici trebuințele orașului, cu nici un mijloc, măcar să dea din averea lui dintr-o mie una; ci

strâng numai din averea norodului făr' de a se folosi şi norodul de la ei..." (Se gândea oare Golescu la viitorul baron Meitani?)

Un roman de la mijlocul secolului a rămas celebru: *Ciocoii vechi şi noi*. Autorul, Nicolae Filimon, care nu face parte din boierime, nu loveşte nicidecum în boierii *pământeni*, în această vastă frescă istorică din timpul fanarioţilor. Eroii lui sunt extrem de stilizaţi, cei buni de-o parte, cei răi de alta; printre cei răi se află, bineînţeles, marele-postelnic, grecul de curând sosit în ţară, şi ocrotitorul lui, domnitorul fanariot; dar şi tânărul *ciocoi*, român de la ţară, care nu precupeţeşte nimic dacă e s-ajungă-n frunte, călcând pe urmele dregătorului fanariot; printre cei „buni", se află fiul de ţăran cinstit şi muncitor, dar şi marele-boier care nu se învoieşte să-şi dea fata după ministrul fanariot, orice ar zice domnitorul. Sunt fapte destul de revelatoare pentru mentalitatea care domină în generaţia imediat următoare regimului fanariot.

Astfel, sub aparenta uniformitate descrisă de observatorii grăbiţi — „în Moldova, nu sunt decât două clase, boierii şi ţăranii" — ochiul mai exersat percepe tot felul de curente care, uneori, se opun unele altora, alteori se încrucişează, interferează sau converg: boierii pământeni împotriva nou-veniţilor greci şi împotriva asupritorului otoman; boierii mici, *mazilii* şi ţăranii liberi împotriva boierilor mari, a clerului înalt şi a mânăstirilor; o apariţie mai recentă, marii negustori, bancherii şi arendaşii se înghesuie la porţile cetăţii privilegiaţilor pe care, curând, o vor cuceri; în oraşe, un număr tot mai mare de meseriaşi şi mici negustori, mai mult sau mai puţin rupţi de ţărănime (de altfel, mulţi dintre ei sunt străini), dar care nu prea au cum ajunge la clasa privilegiată — vor alcătui principala masă de manevră a revoluţionarilor de la 1848 şi a viitorului partid liberal; în sfârşit, masa ţăranilor clăcaşi, răzvrătită împotriva tuturor celor ce o exploatează: autorităţi, arendaşi, boieri mari şi mici, cler...

CAPITOLUL AL PATRULEA

Biserica

Clerul înalt și popii de țară.
Latifundiile episcopiilor și ale mânăstirilor;
mânăstirile „închinate" și celelalte.
Unde vedem o față bisericească uneltind
ca să pună mâna pe o moștenire.
Religia poporului: credință și superstiții.
Un fapt divers: abjurarea nereușită a tinerei Zenaida.
Amintirea martiriului lui Constantin Brâncoveanu.

În Dacia, creștinismul pătrunsese, fără îndoială, chiar de la începutul colonizării romane, adus de legionari, mai ales din răsăritul imperiului. O dovedesc numeroase vestigii arheologice, precum și limba, unde toate cuvintele despre ceea ce se poate numi „creștinismul de bază" sunt latinești: *Dumnezeu* (de la *Dominus Deus*), *duminică*, *cruce*, *creștin*, *biserică*, *lege* (lege sacră, religie), *cuminecare*, *rugăciune*, *altar*, *Scripturi*, *sunt* (sfânt, mai ales în cuvinte compuse ca Sânta Maria, Sân Petru, Sân Nicoară, deoarece, în limbajul curent, a fost înlocuit cu *sfânt*, prin contaminare cu slavonul *sventu*). Cu toate acestea, organizarea ecleziastică, instalarea unei ierarhii bisericești au așteptat sfârșitul marilor năvăliri barbare și coincid, probabil, cu perioada de glorie a primului țarat bulgar. Iată de ce românii au păstrat slavona veche drept limbă bisericească până la sfârșitul secolului al XVII-lea, însă tot timpul au fost supuși, de departe, patriarhatului Constantinopolului. Urmarea este că cei mai mulți termeni privitori la organizarea ecleziastică, precum și la teologie sau la literatura religioasă sunt de origine slavo-greacă.

În perioada de care ne ocupăm, Biserica ortodoxă română, atât din Principate cât și din imperiul austriac, ține tot de patriarhul din Constantinopol. Însă legătura este foarte slabă, mitropoliții din Moldova și Muntenia bucurându-se de o autonomie aproape completă. „Patriarhul de la Constantinopol — scrie Wilkinson —, deși este recunoscut drept capul ierarhiei, nu are nici un control asupra bisericii din cele două Principate, iar, la înalții prelați, are prea puțină trecere."

Mitropolitul (adică arhiepiscopul metropolitan) din Muntenia îşi avea reşedinţa la Bucureşti. Dioceza lui acoperea şapte judeţe din centrul şi sud-estul ţării. Existau apoi trei episcopi, cel de Râmnic pentru Oltenia, cel de Argeş pentru două judeţe la est de Olt, şi cel de Buzău pentru cele trei judeţe de la nord-est, înspre Moldova. Cea mai mare parte a timpului, cei trei episcopi o petreceau la Bucureşti, unde alcătuiau, împreună cu mitropolitul, Sfatul Bisericesc. Dintre ei, domnitorul şi boierii alegeau mitropolitul, când scaunul era liber, înainte de a cere confirmarea patriarhului.

În Moldova, după pierderea Bucovinei şi a Basarabiei, nu mai rămân, în afară de scaunul mitropolitului de la Iaşi, decât episcopatele de la Roman şi de la Huşi. Episcopul de Roman era de obicei ales de către domnitor şi de către boieri, să-i urmeze mitropolitului.

Fiecare sat, ne spune Wilkinson, îşi avea mica lui biserică. Bisericile acestea de ţară erau destul de sărăcăcioase, fiind uneori construite din lemn. În schimb, cele mai multe din bisericile din oraşe, precum şi cele din mânăstiri, erau făcute din cărămidă sau din piatră, iar interiorul era, cel mai adesea, bogat împodobit. „Numărul bisericilor şi al mânăstirilor ce se află înlăuntru şi în afara oraşelor este necrezut de mare", scria Raicevich, în 1788. Vreo zece ani mai târziu, Wilkinson număra şaptezeci de biserici la Iaşi, iar la Bucureşti nu mai puţin de trei sute şaizeci de biserici şi douăzeci de mânăstiri. Aceleaşi cifre, sau cam aceleaşi, şi la Lagarde: trei sute şaizeci şi şase de biserici şi douăzeci de mânăstiri — dar nu cumva avuseseră aceeaşi sursă de informaţie? Cifrele acestea ni se par exagerate. Tot pe vremea aceea, Dionisie Fotino, ale cărui informaţii par vrednice de crezare, numără la Bucureşti: 9 mânăstiri domneşti (printre care intră şi mitropolia), 8 mari mânăstiri, 10 mânăstiri de rangul doi, 72 de biserici, 17 capele şi 24 de biserici de lemn în mahalale. Chiar dacă am adăuga vreo câteva capele mai mici, din incinta mânăstirilor, a şcolilor şi a spitalelor, şi câteva capele private pe lângă locuinţele marilor boieri, suntem departe de cifrele lui Wilkinson şi Lagarde.

Numărul preoților era destul de mare. Wilkinson spune că erau vreo cincisprezece mii. Tot pe vremea aceea (anii 1810), Dionisie Fotino dă cifra, care pare mai exactă, de 10 278. Statisticile oficiale nu dau totuși decât 5 650 de preoți în Moldova, în 1838, și 6 904 în Muntenia, în 1839. Cum, între timp, populația din cele două provincii crescuse mult, trebuie să deducem fie că, în timpul acestui sfert de secol, care cunoscuse schimbări atât de profunde, numărul membrilor clerului scăzuse foarte mult, fie că Wilkinson și Fotino se înșelaseră. D'Hauterive, în 1785, găsise și el că numărul preoților era prea mare, și pusese această înmulțire pe seama interesului pe care îl aveau episcopii să-și sporească numărul subordonaților, de vreme ce, de la fiecare, aveau un venit. Popa trăia din banii de pe slujbe (plătiți, cel mai adesea, de țăran, în natură), însă, la rândul său, trebuia să dea o sumă de bani episcopului sau mitropolitului.

Popii, ca și călugării, se recrutau aproape toți dintre țărani. De aici, înfățișarea lor necioplită și învinuirea că nu știu de nici unele, adusă de cei mai mulți dintre observatorii străini.

De Giers, la începutul anilor 1840, va prelua cele ce se spuneau despre purtarea depravată a călugărilor și despre desele scandaluri stârnite de vecinătatea mânăstirilor de călugărițe. Iar Wilkinson ne încredințează că „doctrinele cele mai precise ale religiei creștine sunt pervertite aici de necunoașterea lucrurilor sau de interesele preoților grosolani și neștiutori care necinstesc sfântul nume de creștin". La fel de necruțător, Laurençon susține că „este greu să afli în Europa un cler mai neștiutor, mai superstițios și mai aplecat către ticăloșie decât cel din Țara Românească. După ce fac slujba la biserică, popii sunt întâlniți, îndeobște, la cârciumă și în locurile deocheate".

Mai îngăduitor, Recordon notează, tot pe vremea aceea: „În general, pastorii cunosc dogmele religiei la fel de puțin ca și oamenii din popor al căror suflet le este dat în grijă; sunt însă plini de înflăcărare și cred mult în actele ce înconjoară cultul." Înaintea lui, d'Hauterive voia, și el, să-i absolve pe preoți de învinuirea că ar răspândi superstițiile; acestea se transmit din tată în fiu, iar popii sunt la fel de ignoranți ca și cei din popor. Le găsește, în schimb, niște mari însușiri: „După ce ajung preoți, se întorc

în clasa enoriaşilor lor, cărora le sunt pildă de răbdare şi de iscusinţă. Sunt cei mai buni părinţi, cei mai buni soţi, cei mai buni săteni de prin partea locului; rareori se întâmplă să-i supere pe ispravnici cu pretenţiile sau cu nemulţumirile lor. Nu-i vezi niciodată în cârciumi sau în locurile unde se vinde băutură. Pesemne că pildele care se văd pot îndrepta purtarea oamenilor mai curând decât cele spuse din gură, pe care nimeni nu le ascultă şi nici nu le înţelege." Pe cine trebuie să credem? Optica se schimbă după timp şi loc şi, fără doar şi poate, după caracterul, dispoziţia şi prejudecăţile observatorului.

Realitatea este că marea majoritate a clerului secular se recrutează din rândul ţărănimii. Tot aşa, călugării, excepţiile fiind foarte rare. Din când în când, cineva de neam mare se poate călugări; însă, de cele mai multe ori, este vorba de cineva care se retrage la mânăstire la bătrâneţe sau când rămâne văduv. Wilkinson afirmă: „Întrucât toate feţele bisericeşti sunt de obârşie modestă, sau se trag din popor, ca oameni sunt disprefuiţi de boieri; doar puterea spirituală le este respectată." Şi de data aceasta Wilkinson este prea categoric: în secolul al XIX-lea, Moldova va avea doi mitropoliţi ce se trăgeau din marea-boierime: Veniamin Costache şi Calinic Miclescu. Pe de altă parte, vizitând, pe la începutul anilor 1840, mânăstirea de maici de la Văratec, de Giers scrie: „Pretutindeni am văzut simplitate, bunăstare şi o curăţenie desăvârşită. M-am mirat de noblefea chipului şi de purtările alese ale multor măicuţe. Unele dintre ele vorbeau franţuzeşte cu mare uşurinţă. Am aflat că fac parte din cele mai bune familii boiereşti. Stareţa însăşi era o Sturdza."

Viaţa preotului de ţară era întru totul asemănătoare aceleia a ţăranilor în mijlocul cărora slujea; un pic mai bună totuşi, datorită milosteniei enoriaşilor şi acelui dram de respect pe care i-l arătau reprezentanţii autorităţii, atât de temută de muritorii de rând. În schimb, înaltele feţe bisericeşti, care primeau o sumă fixă de la clerul secular din subordinea lor, trăiau în belşug. Raicevich şi Wilkinson apreciază că mitropoliile din Bucureşti şi Iaşi aveau un venit anual de 400 000 de piaştri fiecare: o parte provenea de la o taxă de 15 piaştri asupra tuturor preoţilor din

subordinea lor. Căci mitropolia și episcopiile aveau domenii foarte întinse. Un obicei străvechi cerea ca domnitorii, boierii, negustorii bogați și, în cele din urmă, orice om cu oarecare dare de mână să lase, pentru iertarea păcatelor, sau din cucernicie, ori ca act de căință, ceva moștenire bisericii parohiale sau vreunei mânăstiri. Aproape toate mânăstirile din cele două Principate erau ctitorii domnești sau ctitoriile vreunui mare-boier, pe care urmașii țineau cu tot dinadinsul să le întrețină, să le înfrumusețeze, să le înzestreze cu noi moșii, încât, la începutul secolului al XIX-lea, s-a putut stabili că proprietățile bisericești reprezentau un sfert sau poate chiar o treime din totalitatea pământului arabil al țării. Mai mult încă, dărnicia domnitorilor și a boierilor se întindea mult peste fruntariile țării, la întreaga ortodoxie sud-orientală, până la Locurile Sfinte și până în Egipt. Se știe oare că, de pildă, cea dintâi Biblie tipărită cu litere arabe pentru creștinii din Siria a fost scoasă, în 1711, datorită generozității lui Brâncoveanu? Veacuri de-a rândul, după căderea Bizanțului și a despotatelor sau a regatelor din Moreea, Bulgaria și Serbia, și înainte ca îndepărtata Moscovă să se fi interesat mai îndeaproape — din motive care nu țineau doar de cele duhovnicești — de creștinii din Balcani și din Orient, domnitorii Moldovei și ai Țării Românești sunt, pentru patriarhii din Orient și pentru arhimandriții din mânăstirile de la Athos, de la Locurile Sfinte și de la Sinai, ocrotitorii firești ai creștinilor din imperiul otoman[53].

Patriarhii din Orient, în căutare de sprijin, vin unul după altul la București și la Iași, și uneori rămân acolo ani de-a rândul.

Atunci, pe lângă danii și bani, s-a ajuns foarte repede la o altă formă de sprijin, care, treptat, se instituționalizează: este vorba de acele „mânăstiri închinate", adică mânăstirile din ținutul românesc hărăzite de ctitorii lor — domnitori sau boieri — unei mânăstiri de la Muntele Athos, Locurile Sfinte sau Sinai ori patriarhilor din Antiohia, Ierusalim sau Alexandria.

La început, actele de donație specificau faptul că din veniturile mânăstirilor „închinate" se acopereau, întâi, cheltuielile de întreținere a mânăstirii, precum și cele cerute de operele de binefacere — în spitale și în școli, de pildă —, apoi dările către domnitor; numai ce rămânea mergea la instituția străină căreia îi era

închinată mânăstirea. Cu timpul, mânăstirile greceşti prind curaj: capătă, la început, dreptul de a inspecta, după aceea dreptul de a trimite un egumen, care avea să devină starețul mânăstirii; şi, curând, în afară de impozit (care, de altfel, în mare parte, ia şi el calea străinătății), mai toate veniturile vor fi scoase din țară pentru a întreține niște comunități religioase, undeva departe, în Grecia sau Orient.

Domnitorii se arată nemulțumiți încă din secolul al XVII-lea şi iau măsuri ca lucrurile să fie ca mai înainte, însă, în epoca fanariotă, nu mai este cu putință să țină piept puterii clerului grecesc, care, pe viitor, va pretinde că moşiile mânăstirilor închinate sunt, de drept, proprietatea mânăstirii beneficiare. Mânăstirea Sfânta Ecaterina, de la Sinai, invocând o străveche donație făcută de boierii Goleşti, ceruse, pur şi simplu, să intre în posesia dealului pe care se află mitropolia din Bucureşti. A fost proces, şi mitropolia a fost silită să cadă la învoială şi să cedeze mânăstirii de la Sinai terenuri şi prăvălii în jurul bisericii Sfântul Gheorghe, fostul sediu al mitropoliei înainte de mijlocul secolului al XVII-lea.

După socotelile făcute, la începutul secolului al XIX-lea, jumătate din mânăstirile din Principate erau „închinate" şi posedau 1/7 din pământul arabil al țării!

D'Hauterive se arată nemulțumit nu numai de exploatarea mânăstirilor moldoveneşti de către clerul grecesc, dar şi de îngâmfarea şi de abuzul de putere al acestuia, care nu se dădea în lături să se amestece în treburile interne ale țării: „Străinii aceştia, care au adus în mânăstiri o trufie necunoscută de pământeni, capătă totodată, datorită religiei, o autoritate pe care fețele bisericeşti din Moldova n-au gândit vreodată s-o impună poporului."

Un „fapt divers" de la începutul secolului ilustrează cum nu se poate mai bine îndrăzneala călugărilor greci:

Unul din fiii marelui-vornic Gavril Conachi se călugăreşte, la vârsta de 26 de ani, sub numele de Ioanichie. Bătrânul vornic Conachi, care este nesfârşit de bogat, dar căruia vârsta îi întunecase puțin mintea, cade în capcana unui călugăr grec, Daniel pe

nume, care, ani de-a rândul, stoarce de la el mari sume de bani ca preceptor al celorlalți fii ai lui, două ființe bolnăvicioase, pe care-i târăște pe la Viena și prin alte părți din Europa, chipurile ca să consulte cei mai buni medici; apoi începe o adevărată goană după moștenire. La moartea tatălui său, în 1809, fratele Ioanichie, ducându-se, de la mânăstirea Neamțu, unde era călugăr, la Iași, la căpătâiul surorii sale, și ea pe moarte, este răpit *dintr-o biserică* și dus în lanțuri la mânăstirea Florești, unde este ținut închis într-o chilie, păzit de niște țigani. Acolo, după ce au trecut câteva zile, află că tatăl lui, în testamentul pe care-l lăsase, ...îl dăruise, cu partea lui de moștenire cu tot, mânăstirii din Florești, mânăstire „închinată" unei mânăstiri de la Muntele Athos! Unul din paznicii țigani se milostivește de el și trimite vorbă cumnatului, Alexandru Callimachi — care va alerga o lună întreagă, pe la cele mai înalte instanțe civile și religioase —, pentru ca nefericitului Ioanichie să i se dea drumul și să i se îngăduie să se întoarcă la draga lui mânăstire Neamțu, de unde avea să intenteze un proces pentru anularea testamentului. Însă puterea călugărilor greci din Moldova era atât de mare, încât, deși a câștigat în fața Divanului și deși în 1812 însuși vărul cumnatului său, Scarlat Callimachi, a fost pus pe tronul Moldovei, nici peste opt ani nenorocitul Conachi nu este ferit de uneltirile egumenului grec de la Florești. Iată o scrisoare de la fratele Ioanichie Conachi către mitropolit: „Aud că părintele Luca, ce esti la mânăstire Florești, nu m-ar fi uitându, cu toate că suntu tras aice într-acestu sfântu lăcaș, ci prin judecăți cu jalobe cătră Mărie Sa Vodă m-ar fi cerându să fiu acolo șăzătoriu la ace mănăstire, trăgându-lu și parte de moștenire: negreșitu că aciasta îl faci mai mult să mă cei, iar nu că i-ar fi milă de mine. [...] Mă rog daru Preaosfinției Voastră cu lacrămi, milostivești-te asupra me, unui păcătos, și mă scoate din robiia aciasta, în cari umblă să mă bage părinți greci [...]. Căci nici o pravilă politicească sau bisericească (socotescu) nu poati să mă siliască, sau să mă îndatorească a mergi de la patriia me la locuri depărtati, cu primejdie vieții mele, ca să mântuescu sufletulu mieu, când potu să mă mântuescu și într-aciastă sfântă mânăstire, unde am și statornicia me și pre

duhovnicii mei de o limbă cu mine" (N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, pp. 55–56).

Episcopiile sau mânăstirile pământene nu se dau nici ele îndărăt în faţa unor „combinaţii" ca să pună mâna pe pământ. Astfel, în timpul războaielor dintre Turcia şi Austria, de la începutul secolului al XVIII-lea, şi a ocupării Olteniei (1718–1739), Nicolae Mavrocordat confiscase bunurile boierului Şerban Grădişteanu pentru colaborare cu austriecii; şi, în pofida amnistiei şi a prevederilor din tratate, moştenitorii lui nu putuseră să le ia înapoi. După demersuri nesfârşite şi datorită intervenţiei patriarhului de la Constantinopol, ajung, în sfârşit, la următorul compromis: împărţirea pământului redobândit între moştenitori şi Mitropolia din Bucureşti... în schimbul dreptului perpetuu pentru membrii familiei Grădişteanu de a fi înmormântaţi în cripta catedralei...[54]

Afacerea cu mânăstirile „închinate" avea să devină, în secolul al XIX-lea, o problemă internaţională; profitând de reacţia otomană împotriva Eteriei, în 1821, domnitorii Grigore Ghica şi Ion Sandu Sturdza îi alungă pe egumenii greci şi opresc scurgerea banilor în străinătate. Dar, sub presiunea Rusiei, sultanul, prin firman imperial, îi pune la loc. Va trebui aşteptată îngenuncherea — trecătoare — a Rusiei, după Războiul Crimeii şi unirea Principatelor, pentru ca, în 1863, domnitorul Alexandru Ioan Cuza să poată face „secularizarea averilor mânăstireşti", adică să le naţionalizeze.

Bogăţiile acestea adunate de mânăstiri şi de episcopii aveau asupra moralităţii înaltelor feţe bisericeşti urmări jalnice. Fără a merge până acolo încât să afirmăm, aşa cum face Wilkinson, că „Sfatul (superior al Bisericii) este tribunalul cel mai corupt din toată ţara" şi că „faptele şi hotărârile lui [...] par să fie puse la cale numai pentru a îndemna lumea la depravare şi la alte rele", trebuie totuşi să mărturisim că legătura episcopilor şi a stareţilor cu bunurile lumeşti nu era făcută să-i aşeze, aşa cum s-ar fi cuvenit, de partea apărătorilor văduvei şi a orfanilor. Proprietari ai unor imense latifundii, aidoma marilor boieri, sunt tot timpul

în procese cu țăranii de pe moșiile lor sau cu țăranii liberi din vecinătate. Au pe moșii eleștee, mori, cazane de țuică și cârciumi pe care le exploatează ca și boierii, sau, și mai rău, ca arendașii.

Dacă preocupările acestea, foarte lumești, își puteau, la urma urmei, găsi o justificare economică, existau alte practici, prea puțin ortodoxe, de care, dacă este să ne luăm după gura lumii, vinovate se făceau înaltele personalități ecleziastice; se spunea că era destul să dai o sumă de bani cui trebuie ca să capeți numaidecât divorțul sau anularea căsătoriei ori să câștigi un proces sau, și mai grav, să fii dezlegat de jurământ. Iar cu jurămintele, însoțite de amenințări și de blesteme, nu prea era de glumit.

În 1798, când Constantin Hangerli vrea să pună din nou taxa pe bovine, *văcăritul*, desființat printr-o lege dată de Constantin Racoviță în 1763, mitropolitul și boierii se împotrivesc, nu atât, de bună seamă, din milă pentru țăran, cât de teamă de cumplitele blesteme, cuprinse în textul legii, care aveau să-l ajungă pe cel ce se va încumeta să restabilească *văcăritul*. Am văzut mai înainte că patriarhul din Constantinopol, mai neajutorat și crezându-se pesemne mai aproape de Atotputernicul, se dovedise mai ușor de clintit când a fost vorba să-l dezlege pe domnitor de legământ — după ce a primit de la acesta un plocon de cincizeci de pungi cu aur. În clipa fatală, adică atunci când, peste câteva luni, Hangerli a murit sugrumat, și-o fi amintit oare de blestemul cuprins în legea din 1763?

O altă mărturie despre ceea ce însemnau, pentru domnitor și pentru boieri, ca și pentru popor, binecuvântările sau blestemele Bisericii, ne este adusă de un document din 1815: la cererea domnitorului Scarlat Callimachi, patriarhul, în Sfatul său, dă iertarea păcatelor tatălui acestuia, domnitorul Alexandru Callimachi (mort în 1799); deoarece mărise taxele pe vin (*vinărit*), apoi, căindu-se, a retras decretul cu pricina, banii adunați fiind folosiți pentru ridicarea unui spital... și a unor locuințe pentru consulii străini. Faptele acestea se pare însă că nu erau de ajuns ca să-l spele de păcat: trebuia să fie izbăvit, chiar mort fiind, de către însuși patriarhul ecumenic!

Străinii arată, care mai de care, importanța dată, în toate păturile sociale ale populației, recomandărilor și interdicțiilor Bisericii, de care trebuia să se țină seamă cu mare grijă. În privința posturilor — foarte aspre —, Wilkinson spune că românii mai curând ar muri, decât să se atingă, și bolnavi de-ar fi, de „bucatele de pe lista fără de sfârșit a lucrurilor oprite". Cât despre sărbătorile bisericești, tot el afirmă că sunt „vreo 210 zile de sărbătoare pe an, iar locuitorii le țin cu sfințenie, cel puțin în ce privește încetarea lucrului"...

Lumea crede în diavol și în darul pe care-l are agheasma de a-l alunga din casă; în *deochi*, în *blesteme* și în tot soiul de *farmece* împotriva cărora se luptă cu *descântece*, de vreme ce este vorba de *farmec*, unde este *pharmacum* latin, *incantație*, vrăjitorie.

Ca să se mărite, apoi ca să aibă copii, în sfârșit ca să-și apere copiii de primejdiile care-i pândesc, femeile recurg adesea la practici magice care se adaugă unor practici religioase excepționale, cum sunt posturile prelungite, hagialâcul, rugăciunile „la icoane făcătoare de minuni". La înmormântări, sicriul este însoțit de jelitul bocitoarelor (de la un cuvânt dialectal *boace*, pentru *voace*, lat. *vocem*, cf. vocero, în corsicană). Lumea crede în strigoi (de la *striga*, cf. alb. *shtriga* și latinescul *strix*, un fel de bufniță, dar și vrăjitoare) și, la țară, în jurul mormintelor, uneori, se petrec lucruri ciudate, menite să împiedice sufletele morților să vină să tulbure liniștea celor vii... (Însuși faptul că toate aceste cuvinte sunt de origine latină ar putea fi o dovadă că aceste credințe veneau din vremuri de demult, poate chiar de la popoarele mediteraneene preindoeuropene.)

Lumea mai credea încă, chiar și pe vremea domniilor fanariote, în virtuțile taumaturgice ale domnitorului — aidoma regelui Franței, care putea să vindece de gâlci. Corolarul unei astfel de credințe: calamitățile naturale din vremea unui domnitor sunt numaidecât legate de numele lui, ca și cum el ar fi fost vinovat de ele — așa au rămas poreclele „Ștefan Lăcustă" și „Papură Vodă". Ciuma din 1813 nu este „ciuma din vremea lui Caragea",

ci „ciuma lui Caragea". În felul acesta, nenorocirea pare nedespărțită de domnie, organic legată de ea.

Wilkinson se indignează: „Absurdităţile şi superstiţia, care alcătuiesc o parte atât de mare din principiile fundamentale ale religiei greceşti, aşa cum este ea practicată în prezent, au mare putere atât în Moldova, cât şi în Muntenia (iar traducătorul lui, un catolic, de bună seamă, notează în josul paginii: „Cititorul îşi va da lesne seama, citind acest fragment şi încă vreo câteva altele, că cel ce vorbeşte este protestant"!). Dovezile de cucernicie constau în a face semnul crucii, a face mătănii în faţa icoanelor, a le săruta şi a aprinde o lumânare în faţa vreunui sfânt favorit."

Există, într-adevăr, o mulţime de *semne* exterioare ale piozeniei: lumea se închină când trag clopotele sau când trece prin faţa unei biserici ori a unei troiţe; se fac procesiuni cu sfintele moaşte; parastasele sunt multe şi nu este scăpat nici unul. În biserici, se intră la orice oră din zi, ca să te rogi, ca să aprinzi o lumânare, ca să te legi în faţa lui Dumnezeu...

În veşnicul pomelnic al călătorilor apuseni despre ignoranţa şi superstiţia ortodocşilor, trebuie să vedem şi neînţelegerea tradiţională a occidentalilor faţă de formele caracteristice religiozităţii orientale, axată, în mult mai mare măsură decât la catolici — şi, cu atât mai mult, la protestanţi —, pe manifestările exterioare ale cucerniciei, care condiţionează stările sufleteşti: închinarea la sfintele icoane, mătăniile, mulţimea de lumânări, mirosul de tămâie, repetarea până la obsesie a rugăciunilor.

Cine ar putea deosebi, fără să se înşele, credinţa de superstiţie? Unde sfârşesc gesturile cuvioase, dovezile exterioare de umilinţă, de căinţă, rugăciunea cucernică, şi unde încep practicile superstiţioase? Să fi fost românii mai superstiţioşi decât alte popoare? Pesemne că Wilkinson nu călătorise niciodată în Sicilia sau în Creta. Şi nici în Scoţia!

Însă acelaşi Wilkinson este de părere că „numai lipsa desăvârşită a fanatismului poate explica de ce, aici, clerul are mult mai puţină trecere decât în alte ţări unde se practică religia grecească".

Iată care este paradoxul: socotind că românul este, pe de o parte, prea legat de riturile religiei sale, şi, pe de altă parte, eminamente tolerant, mulţi străini îl vor învinui de oarecare răceală faţă de credinţă. Învinuire preluată, curând, chiar de români, cel puţin de către cei ce se întorceau din occidentul raţionalist şi care, dintr-o dată, nu mai puteau suferi formele tradiţionale ale cucerniciei populare. Primele fraze dintr-un opuscul, publicat la Paris, acum ceva mai bine de un secol, de către un medic român[55], rezumă foarte bine argumentul: „Nu se cunosc multe naţii la care cucernicia să fie atât de puţin dezvoltată cum este la români. [...] La ei, nu s-au pomenit vreodată certuri, secte, erezii, nici neînţelegeri pornite de la religie, şi nici persecuţii de vreun fel." Iar mai departe, argumentul major, argumentul definitiv: românii n-au dat sfinţi!

Credinţa românilor era, ce-i drept, de un soi aparte: la ei, manifestările nu erau zgomotoase; nu se întâlneau mistici, exaltaţi, „bătrâni credincioşi" fanatici; nici eretici, poate că nici sfinţi, cel puţin nu dintr-aceia făcuţi de oameni; credinţa lor era potolită, statornică, lipsită atât de îndoieli, cât şi de fanatism şi intoleranţă. Viaţa de toate zilele era plină de smerenie. O smerenie naivă, simplă, desigur, dar care pătrundea totul; omul îşi făcea rugăciunea când se trezea şi când se culca, se închina înainte de a rupe pâinea sau înainte de a se apuca de-o treabă, oricare ar fi fost ea. Şi nu doar oamenii din popor făceau aşa. La fel se petreceau lucrurile în toate păturile societăţii. Ca să-l zugrăvească pe bătrânul boier Teodor Văcărescu zis Furtună, şi ca să-i scuze caracterul „aprins", Ion Ghica scrie: „Dar apoi era om cu frica lui Dumnezeu, nu-i lipsea nici duminecă, nici sărbătoare să nu meargă să asculte sfânta liturghie; se închina dimineaţa şi seara dinaintea icoanelor, câte un ceas, făcând la metanii; postea vinerea şi miercurea, iar în ajunul Bobotezii, la Vinerea Mare, la Tăierea Capului Sfântului Ioan, la Ziua Crucii, nu punea nici undelemn în gură, şi nu strica nici unul din cele patru posturi de peste an."

Acelaşi Ion Ghica ne povesteşte, despre Grigore Ghica, unchiul său mare, cel dintâi domnitor al Munteniei după epoca fanariotă, următoarea întâmplare, pe care o aflase de la un fost

ciohodar din poliția domnitorului. *Ciohodarul* dormea în palat; deodată, este trezit în toiul nopții: îl chema Vodă la el în odaie. Omul se îmbracă la iuțeală și intră temător în iatacul domnitorului. Ion Ghica redă povestirea după cum urmează: „Când am intrat în iatac la vodă, era șapte ceasuri, sau, cum s-ar zice astăzi, o oră după miezul nopții. Vodă era cu ghicelic de noapte pe cap și cu o scurteică lungă de pambriu verde, îmblănită cu pacea de samur; o făclie galbenă ardea într-un sfeșnic mare de argint dinaintea icoanelor." Domnitorul îl chemase la acel ceas târziu din noapte ca să-i poruncească să plece, pe loc și în mare taină, undeva în provincie, să-l ridice pe un prefect necinstit. Ion Ghica, mai departe, comentează caracterul domnitorului Grigore: „Capul nu-l tăia prea mult, dar când avea câte o pricină grea, chema de se sfătuia cu trei oameni: cu vornicul Costache Câmpineanu, cu clucerul Chiriac și cu başciohodaru Măciucă: după ce-i auzea pe fiecare în parte, se culca, dormea un somn bun și pe la miezul nopții se scula, aprindea la candelă făclia din Vinerea Paștilor de la epitaf, cădea în genunchi dinaintea iconostasului și se ruga lui Dumnezeu ca să-l lumineze."

Aceeași dovadă de credință naivă și simplă în următoarea dedicație scrisă pe spatele unei icoane cu Sfântul Pantelimon, pe care marele-logofăt Pană Costescu o dă finului său, în 1827, și pe care am păstrat-o: „Această sfântă icoană i-am dat-o lui Pană Olănescu, nepotul meu, fiindcă eu l-am botezat, și-i las această poruncă: să-l prăznuiască nu cu praznice și mâncări, ci cu duhul, pe acest sfânt mucenic, foarte sfânt, viteaz, tânăr și frumos, ca să-i fie de ajutor la nevoie; să asculte toată slujba sfântului mucenic și să se roage și pentru mine, căci în brațele mele s-a îmbrăcat întru Isus Hristos; și i-am dat-o ca să aibă binecuvântarea mea. Pană Costescu 1827."

Sfinții sunt invocați la tot pasul pentru a li se cere ajutorul (dar și în sudălmi!); căci toată lumea de dincolo, deși nevăzută, este foarte prezentă, așa cum erau zeii Olimpului în spatele eroilor lui Homer. Și tot ce se întâmplă pe pământ este voia lui Dumnezeu:

bucuriile ca răsplată sau milă cerească, durerile ca pedeapsă pentru păcatele noastre sau ca să fim puşi la încercare.

În atâta nesiguranţă şi nedreptate, de care se loveşte pretutindeni şi oricând, românul nu are decât o scăpare: Biserica. Îngenuncheat în bisericuţa întunecoasă, în faţa iconostasului, unde flăcările a sute de lumânări fumegă sub chipurile încremenite ale sfinţilor, el se simte — numai acolo — acasă; ocrotit, izbăvit, poate şi iubit. Trăsăturile dominante ale religiei sale sunt umilinţa şi acceptarea cu seninătate a voinţei dumnezeieşti. Cartea lui Iov şi parabola fariseului şi cea a vameşului sunt, cu siguranţă, în Sfânta Scriptură, pasajele cele mai apropiate de inima lui. Mătăniile, îngenuncherile, semnul crucii repetat la nesfârşit, sărutarea pătimaşă a icoanelor pe picioarele însângerate ale lui Cristos, toate aceste gesturi nu au nimic ostentativ; nici obligaţie, nici fariseism, ci smerenie şi căinţă sinceră, rugă la nemărginita milă a lui Dumnezeu.

Atunci, postura, gestul repetat, rugăciunea devenită obsesie modelau gândul o dată cu trupul, pentru a-l ajuta să găsească liniştea sufletului.

Nu indiferenţa religioasă, ci doar lipsa fanatismului şi a sectarismului a făcut să nu existe, în ţările române, nici un fel de rezistenţă serioasă din partea Bisericii în faţa modernizării, spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în celelalte ţări ortodoxe, mai ales în Grecia şi în Rusia (ca să nu mai vorbim de „fenomenele de respingere" pe care le vedem astăzi în cele mai multe ţări musulmane).

Românii sunt, într-adevăr, poporul cel mai tolerant din lumea creştină, dar tot ei sunt „visceral" legaţi de religia lor, de *legea* lor.

Este interesant de văzut că *lege* a pierdut, în Evul Mediu, o mare parte din sensul de lege civilă — pe care nu-l va recăpăta decât în secolul al XIX-lea — pentru a desemna, îndeosebi, legea divină, legea prin excelenţă, religia; legea este ceea ce leagă de o anumită ordine ce nu poate fi încălcată, iar ordinea aceasta este, în mod esenţial, ordinea divină. De aceea, apartenenţa la ortodoxism se va confunda, în cele din urmă, în subconştientul

popular, cu sentimentul național; cu atât mai mult cu cât propaganda, presiunea catolică se făcuseră, în Evul Mediu, prin mijlocirea suzeranului ungur și dusese, adesea, la asimilarea nobilimii române din Transilvania: dovadă cazul lui Iancu de Hunedoara și cel al fiului său regele Matei Corvin, sau cazul conților Drágfi, urmași ai voievozilor români din Maramureș.

Așa se explică rezistența multiseculară, nu numai în fața islamismului, dar și în fața influenței catolice sau protestante. Când, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, după ocuparea Transilvaniei de către austrieci, mitropolitul român din Transilvania acceptă actul Unirii cu Roma, el nu o face decât după ce s-a târguit îndelung și după ce va fi primit toate asigurările că riturile moștenite de la străbuni nu vor fi întru nimic schimbate. Și n-o face decât în scop patriotic, în schimbul făgăduielilor că Biserica sa va fi, din punct de vedere politic, egală cu celelalte culte, catolic și protestant, privilegiate până atunci. După câțiva ani, când preoții și credincioșii vor fi căpătat convingerea că făgăduiala nu era decât o capcană, peste jumătate din ei vor părăsi noua Biserică Uniată. Acest refuz de a abjura ortodoxismul — „credința cea adevărată" — explică, de asemenea, numărul mic de căsătorii mixte între români și austrieci; iar faptul de a fi fost ortodox a fost atuul major — cel puțin la început — al „Rusiei Pravoslavnice", Rusia „credinței celei drepte"[56].

O întâmplare povestită de Radu Rosetti redă foarte bine drama pe care o putea reprezenta pentru român actul de lepădare de credința neamului.

În 1823, fostul mare-vornic al Moldovei Pătrașcu Crivea se afla în pribegie, cu toată familia, la Cernăuți. Fugise din Iași în 1821, din pricina evenimentelor legate de Eterie și a sângeroasei represiuni otomane care a urmat; nu se mai întorsese nici când a început să domnească primul domn „pământean", Ion Sandu Sturdza, pe care-l ura și care — spunea el — era mânuit de „cărbunari" (carbonari). Asemenea celor mai mulți din cei de seama lui, își luase cu el în exil toată casa, în primul rând guvernanta franțuzoaică a celor cinci fiice pe care le avusese dintr-o primă căsătorie. Era o femeie de o mare distincție, văduva unui viconte

de Bois-Crécy, ghilotinat în timpul Revoluției franceze; le crescuse pe cele cinci fete ca pe propriii ei copii, și se legase mult de cea mai mică, frumoasa și plăpânda Zenaida, singura ce nu se măritase încă.

În societatea aceea pestriță din Cernăuți, se stabiliseră relații sociale între boierimea moldovenească, locală sau imigrată, pe de o parte, și administrația austriacă, pe de alta. Se mai afla acolo și o garnizoană, foarte importantă. Se naște o mare dragoste, împărtășită, între Zenaida și un tânăr locotenent austriac, Karl, baron de Freysteg. Doamna de Bois-Crécy, numită, cu afecțiune, „Bonne Amie", dându-și seama de piedicile pe care avea să le întâmpine un plan de căsătorie, încearcă să-i facă pe tineri să renunțe. De altfel, părinții băiatului se împotrivesc din răsputeri: fiul lor să se însoare cu fata aceea dintr-o țară barbară și, pe deasupra, schismatică? Degeaba spune Karl von Freysteg că fata se trage dintr-o excelentă familie din țara ei, că a primit o educație cum nu se poate mai aleasă, nimic nu-i poate convinge. Văzând deznădejdea tânărului, un călugăr bătrân, neam cu el, după ce se sfătuiește cu episcopul de Graz, îi spune că ar fi o cale: fata să se lepede de credința ei și să treacă la catolicism; atunci, totul va fi cu putință. Și, pe deasupra, un suflet va fi scăpat de chinurile iadului care îl așteaptă pe orice schismatic! Atunci, este rândul vornicului Crivea să fie cuprins de o sfântă mânie aflând de neobrăzata pretenție a acestor străini! Fata lui dragă, mândria neamului său, să-și lepede pentru un biet ofițeraș credința părintească, singura credință adevărată! Strămoșii s-ar învârti în mormânt! Karl, încredințat că tatăl fetei nu avea să se învoiască vreodată, cere, cu inima zdrobită, să fie mutat la Lemberg. Zenaida este deznădăjduită. Se topește de dor. Medicul familiei îi spune tatălui să bage de seamă: dacă o va ține întruna pe a lui, pentru fată nu mai este scăpare, ori nebunia, ori moartea. Tatăl, descumpănit, cere sprijin de la o față bisericească, episcopul de Rădăuți, Dosoftei Herescu, mai ales că îi este și prieten. Un curier călare aleargă de la Cernăuți la Rădăuți și se întoarce, peste o zi și-o noapte, cu răspunsul episcopului: „Cinstit al meu fiu duhovnicesc, biv vel vornic Pătrașcu Crivea, arhierească binecuvântare.

La întrebarea ce-mi pui prin scrisoarea dumitale răspund: ca episcop nu-mi este iertat să încuviințez trecerea la altă lege a unei ființi crescută în sfânta noastră credință; prin urmare nu încuviințez trecerea fiicei dumitale la legea papistașă. Dacă însă aș fi eu tată și mi s-ar da alegerea între moartea sau înnebunirea copilei mele și lepădarea ei de credința noastră, aș ruga pe Dumnezeu să mă lumineze și aș lua hotărârea cătră care m-ar îndemna inima mea în urma facerii acelei rugăciuni. Dumnezeu să te lumineze.

Al dumitale părinte în Hristos și prieten adevărat.

†Dosofteiu, episcop al Rădăuților."

Vorbele acestea înțelepte au adus un pic de liniște în inima vornicului Crivea. Nu, nu avea să fie osândit dacă, de dragul fetei, avea să-i facă pe plac. Nefiind însă în stare să sufere ocara și umilința acestei lepădări de lege, a spus că el se duce cu niște treburi la Odessa; căsătoria fetei avea să se facă în lipsa lui. Zenaida fusese lăsată în grija doamnei de Bois-Crécy. Un preot polonez, care vorbea bine franțuzește, avea datoria s-o învețe religia „papistașă", într-o instituție de fete catolice. Acolo, avea să se întâmple ceva neașteptat: bătrâna mamă a intendentului lui Crivea, o grecoaică din Constantinopol, care trăise demult în familie, unde i se spunea mama Anghelina, se strecoară într-o zi la Zenaida și, un ceas întreg, o dojenește atât de aspru pentru crima de nespus pe care o săvârșea, arătându-i totodată ce pedepse o așteaptă pe lumea cealaltă, încât „Bonne Amie", când se întoarce acasă, o găsește pe Zenaida într-o stare de adâncă disperare. Îi vor trebui câteva zile ca s-o liniștească, spunându-i că ceea ce i se cere să facă nu este cine știe ce mare lucru.

Sosește ziua mult temută. Zenaida se află în catedrală, în genunchi; în jurul ei, sunt numai catolici veniți să asiste la ceremonie, la eveniment. Răspunde la întrebările rituale fără să se gândească ce spune. Clipa cea mare se apropie: va fi silită să rostească formula sacramentală prin care se leapădă de vechea ei credință, credința părintelui și a întregului ei neam. În piept, inima îi bate să se rupă. Întoarce capul nădăjduind să găsească sprijin în privirea logodnicului, a omului pentru care se învoise la această mare jertfă, însă, după un stâlp, zărește o umbră, și privirea

i se încrucişează cu o altă privire, cea a mamei Anghelina: ochi de jăratec, nimicitori.

Atunci, Zenaida scoate un ţipăt ascuţit şi fuge din biserică... „Nu pot! Nu pot!" spunea ea întruna, printre sughiţuri. Când logodnicul şi „Bonne Amie" o vor lua cu binişorul, căutând s-o liniştească, fata va izbucni într-un râs înspăimântător, smintit. — A trăit mulţi ani după aceea, la mânăstirea Agapia, cu mintea întunecată. Era blândă; privea, pierdută, în depărtare, acolo, de unde, într-o zi, avea să vină s-o ia frumosul ofiţer austriac, iubitul ei[57].

Dacă trecerea la catolicism putea să provoace asemenea drame de conştiinţă, ne închipuim cât de greu putea fi acceptată convertirea — voită sau nevoită — la islamism.

Realitatea este că, dintre toate popoarele creştine supuse stăpânirii otomane, românii sunt singurii care, în întregime, nu s-au lăsat islamizaţi. Este drept că, de când fuseseră siliţi să se închine sultanului otoman, voievozii ţărilor române primiseră făgăduiala că religia mahomedană nu va fi practicată în ţară, unde nici o moschee nu avea să fie deschisă. Iar turcii s-au ţinut de cuvânt, chiar şi în momentele cele mai cumplite ale dominaţiei lor, când nici o rezistenţă armată n-ar mai fi fost cu putinţă. Să-şi fi dat oare seama că românii sunt „impermeabili" la islamizare? În Balcani, existaseră şi alte popoare războinice: bulgarii, sârbii, albanezii... Când plăpândele lor state fuseseră nimicite, zidul creştinismului fusese şi el zdruncinat: părţi întregi din el se dărâmaseră: jumătate din ţinutul bosniac, aproape două treimi din Albania, o parte din Rodopii bulgăreşti trecuseră la islamism. Şi câţi alţii, fără să-şi renege credinţa, nu vor deveni slujitori ai noului suzeran! Doar la câţiva ani după Kossovo, la Ancira (Ankara), ultimul grup combatant de oameni credincioşi sultanului Baiazid, înfrânt de Timur Lenk, va fi format de un batalion de sârbi. Ce să mai zicem de conversiunile individuale, cu miile, mai ales printre greci, şi care s-au văzut până în plin secol al XVII-lea? O mulţime de ingineri, de arhitecţi, de miniştri, de amirali, de mari militari ai imperiului otoman, care sunt de fapt renegaţi greci, bulgari, sârbi, albanezi sau italieni. Marele-vizir Ibrahim, de la începutul secolului al XVIII-lea, este un renegat ungur.

Renegații din țările române? Pot fi numărați pe degete, mai toți fiind pretendenți la tron, niște rătăciți. În afară de un beglerbey și de unul sau doi pași din neamul Basarabilor, nu se va găsi nici un român în galeria de înalți slujbași ai imperiului otoman. Putem spune, în jargonul nostru contemporan, că, vreme de patru secole de stăpânire otomană, românul a îndurat multe, dar n-a „colaborat". Este o trăsătură de caracter la care se cuvine să medităm.

În lumina aceasta, tragedia lui Constantin Brâncoveanu, din 1714, capătă valoare de simbol. Domnise douăzeci și cinci de ani în Țara Românească, până când învinuirea că s-ar fi dat de partea imperialilor l-a pierdut în ochii sultanului. Pentru a rămâne atât de mult timp pe tron, în vremurile acelea, îi va fi trebuit multă dibăcie, se va fi învoit la multe compromisuri. La judecata lui Dumnezeu însă multe îi vor fi iertate; căci, în fața morții, nici o amenințare, nici o făgăduială, nici o cazną nu l-au făcut să-și lepede credința. La 15 august 1714, ziua Adormirii Maicii Domnului, de față fiind sultanul și o mulțime de viziri, pași și ambasadori, va vedea, înainte de a muri, căzând rând pe rând capetele celor trei fii mai mari, după cel al sfetnicului său Ianache Văcărescu. Când a venit rândul mezinului, Matei, un copil de doisprezece ani, care este și el în fața cumplitei dileme: să îmbrățișeze religia profetului sau să moară, istoria spune că băiatul ar fi cerut îndurare, rugându-l pe sultan să nu-i ia viața, că se va face musulman! Atunci, părintele îl dojenește: mai bine să mori de o mie de ori decât să te lepezi de credință! Copilul își revine, spune că va muri creștin și capul lui tânăr se rostogolește în țărână.

Martiriul lui Brâncoveanu va dăinui în amintirea poporului — criteriu suprem —, iar bardul popular va cânta pentru veacuri: *Brâncoveanu Constantin/boier vechi și domn creștin...*[58]

Și încă ceva de netăgăduit: în acele vremuri tulburi, vremuri de război și, prin unele locuri, de o înspăimântătoare mizerie, în mijlocul sărăciei spirituale caracteristice epocii, Biserica, în pofida păcatelor și a cusururilor ei, rămâne, ca în Evul Mediu occidental, singurul refugiu al culturii. La țară, și adesea și la oraș, popa este cel care joacă rolul de învățător pentru câțiva copii de

ţărani, luaţi la întâmplare, sau fiindcă aşa fusese voinţa boierului. Cele mai frumoase opere de artă religioasă sunt adunate în biserici şi în mânăstiri. Acestea din urmă deţin cea mai mare parte a bibliotecilor, unde sunt păstrate manuscrise şi cărţi de mare preţ; aflăm cu mirare că, în catalogul unei mânăstiri din Iaşi, se află, pe lângă lucrări religioase, un fond deloc neglijabil de lucrări ştiinţifice (matematică, fizică, geografie) şi de numeroşi autori greci şi latini, ca Homer, Eschil, Euripide, Aristofan, Demostene, Vergiliu, Ovidiu, Cicero. În Muntenia, la mânăstirea Horezu, ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu, găsim, în afară de cărţi bisericeşti şi de clasicii Antichităţii, *Pandectele* lui Iustinian şi seria aproape completă a cronicarilor bizantini.

Tot în mânăstiri funcţionează cele mai multe tiparniţe, chiar până în secolul al XIX-lea (abia în 1817 este instalată la Bucureşti prima tiparniţă particulară), şi există dovezi că, spre deosebire de ceea ce s-a crezut, sub fanarioţi, peste 80% din lucrările care ies din tipografii sunt scrise în limba română. Literatura religioasă ocupă, desigur, primul loc, însă literatura laică pătrunde tot mai mult, inclusiv traduceri din autori occidentali.

Unii episcopi sau stareţi de mânăstiri sunt ei înşişi distinşi oameni de cultură, cum a fost, de pildă, Iosif, episcop de Argeş din 1793 până în 1820, autor, traducătorul unui mare număr de opere religioase, pe care le-a şi tipărit. Urmaşul său, Ilarion, a fost tot un om de seamă, cu o cultură generală foarte temeinică; a jucat un rol de primă mână în timpul revoluţiei din 1821, fiind dintre oamenii apropiaţi lui Tudor Vladimirescu. Dosoftei Filitti, mitropolit al Ţării Româneşti din 1793 până în 1810, deşi s-a născut în Epir ca fiu al unui fost preot militar al Ecaterinei II, este un adevărat patriot român, care avea să părăsească scaunul de mitropolit la presiunile Rusiei. A făcut mult pentru dezvoltarea învăţământului religios şi a culturii în general şi a lăsat o moştenire mare, menită să asigure burse unor studenţi săraci.

Unele mânăstiri sunt adevărate mici cetăţi autonome, care trăiesc din veniturile de pe moşiile proprii, după formula economiei închise: au tot ce le trebuie: turme, ogrăzi cu păsări, hambare cu grăunţe, mori, eleştee şi toţi meşteşugarii necesari modului de viaţă patriarhal. În vremuri grele, sate întregi din împrejurimi,

oameni și animale laolaltă, se adăpostesc după zidurile de apărare. În timp de pace, acolo se află școala, spitalul; adesea, mânăstirile slujesc de azil pentru bătrâni sau pentru nebuni, și, uneori, chiar drept închisoare. Au întotdeauna odăi de oaspeți pentru călători. Unele țin adevărate hanuri. De Giers, în timpul călătoriei de la Iași la București, împreună cu Kotzebue, consulul său, în decembrie 1841, pe o vreme cumplită, se miră de ceea ce găsește la Buzău, oraș „vestit pentru minunata clădire a episcopiei. De obicei, călătorii poposesc aici, unde găsesc multă ospitalitate, ba chiar lux și belșug. Clădirea a fost înălțată de către episcopie anume în acest scop, din porunca stăpânirii, și este întreținută din fondurile Bisericii, care, în Principate, sunt foarte mari".

În sfârșit, în Biserică și pentru Biserică se construiește și se pictează necontenit. Este drept că stilul devine, pe vreme ce trece, tot mai searbăd: încetul cu încetul, arta bizantină moare, iar prima influență a artei baroce sau a celei neoclasice occidentale asupra arhitecturii și a picturii este nefericită.

Însă, la adăpostul bisericilor sau în chiliile mânăstirilor, călugări și pictori laici necunoscuți duc mai departe vechea tradiție a picturii bisericești.

Cu umilință și patimă, cu pensula lui neîndemânatică, pe scândură sau pe tencuiala proaspătă de pe pereții afumați ai bisericilor, pictorul de icoane povestea, după canoane, istoria sfântă. Bucuria lumina rareori chipul sfinților, căci viața este suferință. Imaginea nu se dorea frumoasă: nu voia să fie decât învățătură pioasă, rugăciune mută, mărturie limpede a Adevărului. Dar, câteodată, din mila Cerului, icoana era dăruită, pe deasupra, și cu frumusețe.

CAPITOLUL AL CINCILEA

Orașul

Bucureștii: palate, dughene și cocioabe.
Piețe și hanuri.
Petreceri.
Iașii și orașele din Moldova.
Poporul de rând, meseriașii și negustorii: apariția burgheziei.
Străini și alogeni — armeni, evrei, aromâni...
Consulii: trufia protejaților lor.
Breslele — inclusiv cea a cerșetorilor;
primele manufacturi, primele agitații sociale.
Administrația municipală și păstrarea ordinii.
Amestecul puterilor publice în viața privată — ajungând să declare neîntemeiate plângerile mamelor cu copii din flori...
Sănătatea și lucrările edilitare; epidemiile; medici și vraci.
Educația: popi români, *didascaloi* greci și preceptori francezi.
Academiile domnești de la București și Iași.

La începutul secolului al XIX-lea, pe toată aria locuită de românii nord-danubieni, nu există orașe autohtone de tip occidental, orașe de tradiție mediteraneană antică sau care să se tragă din burgul medieval, închis într-o centură întărită, casele fiind construite pe verticală, cu ziduri despărțitoare, cu străzi înguste, mai mult sau mai puțin drepte, cu caldarâm de piatră. Singurele orașe de acest tip sunt cele ale coloniilor germane implantate în Transilvania, în Evul Mediu, de regii Ungariei, și care au dat Transilvaniei numele ei german: Siebenbürgen, cele Șapte Cetăți.

Cetățile antice fuseseră distruse sau părăsite în perioada năvălirilor barbare: numai așezări rurale de tip străvechi vor fi supraviețuit poate; aglomerațiile care se formează, începând din Evul Mediu, în jurul încrucișărilor de căi comerciale sau al punctelor fortificate, vor fi mai întâi niște târguri mari, sate întinse cu casele rare, risipite prin grădini — chiar și când vor atinge dimensiunile unui oraș, chiar ale unui oraș mare pentru vremea aceea, așa cum erau Bucureștii, capitala Munteniei. Etimologia se potrivește cu istoria: *sat* este de origine latină (*fossatum*, rom. med. *fsat*); *târg* este de origine slavă (*trugu*); *oraș*, de origine maghiară (*város*).

București. Să încercăm să ne închipuim această capitală cu înfățișare pe jumătate asiatică, așa cum trebuie să fi apărut ea călătorilor occidentali, la începutul secolului. Impresiile sunt atât de diverse, încât uneori ne întrebăm dacă este vorba de același oraș: aceste impresii se schimbă după anotimp sau după caracterul și dispoziția călătorului; se schimbă mai ales după cum acesta sosește direct „din Europa" sau vine din Turcia sau din sudul Rusiei.

În această privință, Charles de Peyssonnel este un caz tipic: ne împărtășește impresiile sale despre București (în al său *Traité sur le commerce de la mer Noire,* apărut în 1787), după ce a făcut înconjurul Mării Negre, lac turcesc, la care rușii nu au deschidere decât de vreo zece ani:

„București este capitala Valahiei și reședința Voievodului. Este un oraș mare și frumos, foarte populat; sunt peste o sută douăzeci de mii de locuitori; există clădiri publice foarte frumoase și mai ales niște hanuri minunate, un fel de hoteluri, ținute de negustori din cei mai bogați, la care se găsesc tot felul de mărfuri din toate țările lumii unde se face negoț"...

Sosind din Turcia, pe la Călărași, pe Dunăre, în ianuarie 1813, contele de Lagarde este și el plăcut surprins:

„Capitala Valahiei — îi scrie el prietenului său Griffith — mi se pare cu mult deasupra a ceea ce crezusem eu."

Descoperind Bucureștii, în mai 1815, Recordon face o descriere idilică:

„De mai bine de un ceas, zăream, acolo unde se sfârșea câmpia, câteva clopotnițe mici și clădiri risipite, ca să zic așa, într-o pădure ce-mi părea că se află pe un loc destul de întins: aflând că este orașul București, mi-am făcut o anumită părere despre el, părere ce, după câteva zile, avea să se schimbe cu totul; căci, după ce am ajuns pe un dâmb și am ocolit un deal ce-mi astupase privirea mai înainte, am descoperit un tablou mult mai încântător decât mi-aș fi putut închipui. Un oraș imens, presărat cu pomi în floare, mi s-a înfățișat ochilor; clădirile, mulțimea clopotnițelor și mai ales biserica Mitropoliei, care alcătuia una din principalele perspective ale tabloului, mai că m-au făcut să cred că am în față o feerie. Mirarea nu mi-a fost mai mică atunci când am ajuns în oraș: străzile erau pardosite cu bârne groase, legate zdravăn între ele așa cum sunt cele de la podeaua unui hambar, și umbrite de numeroși salcâmi ce înmiresmau aerul cu florile lor; echipajele luxoase care le străbăteau, împreună cu diversitatea portului pe care am găsit-o aici, totul m-a uluit, căci era cu totul altceva

decât celelalte orașe din Turcia, care mi s-au părut atât de pustii și atât de triste. Orașul acesta minunat se află pe Dâmbovița, într-o vale de câteva leghe de jur împrejur, și care, pe alocuri, este destul de mlăștinoasă."

Treizeci de ani mai târziu, Stanislas Bellanger este și mai ditirambic. După ce a vizitat biserica Mitropoliei, descoperă orașul din vârful dealului pe care se află aceasta:

...„Ajunși acolo, am scos toți deodată un strigăt de mirare și admirație. Dominam Bucureștii de la o înălțime de peste șase sute de picioare!

Vremea era cum nu se poate mai senină, nici urmă de nor nu se vedea pe cer; nici o adiere de vânt nu se simțea în aer. Am ridicat capul: câțiva vulturi negri zburau majestuos deasupra noastră. Cu ajutorul unui ochean [...], am cuprins cu privirea valea aceea întinsă, pe fundul căreia orașul s-a risipit după bunul plac al fiecăruia. [...] În sfârșit, în mijlocul acestui cadru vrednic de titani, Bucureștii se întind, în toate părțile, cât vezi cu ochii, înecat, scufundat într-o imensă savană de grădini!

Era la ceasul când soarele alunecă, în toată strălucirea lui, către asfințit, revărsând valuri de aur și de argint peste turlele sclipitoare ale celor trei sute șaizeci și cinci de clopotnițe de la cele nouăzeci și patru de biserici din oraș. Ai fi crezut că este o mare de rubine!

Niciodată, dar niciodată nu mai văzusem ceva mai măreț! Ni s-a părut că Bucureștii sunt unul din acele orașe fantastice cum numai dalta poetică a lui Martynn poate să o făurească.

La acest ceas al zilei, lumea se îmbulzește pe străzi, trăsurile trec în sus și în jos, boierii își arată luxul. Oamenii par ca niște pitici, trăsurile ca niște cărucioare de copii, iar orașul, luat cu totul, o încâlceală de nedescris, tăiată în două părți de o panglică de argint, Dâmbovița!"

Tot de pe dealul Mitropoliei, de Giers, în 1841, găsește că orașul este foarte pitoresc și că îi aduce aminte de Moscova.

Aceeași impresie o fac Bucureștii, în 1844, asupra consulului Prusiei, Neigebaur:

„Privit de pe dealurile de la miazăzi, oraşul are o înfăţişare măreaţă; din mulţimea de clădiri, se înalţă un mare număr de biserici şi de capele acoperite cel mai adesea cu tablă albă strălucitoare, totul fiind înconjurat de grădini întinse"... Dar tot el adaugă: „Cu toate acestea, Bucureştii arată ca un oraş oriental, cu străzi înguste şi întortocheate, cu cocioabe alături de palate şi curţi mari, printre care eşti în primejdie fie să te înăbuşi cu praf, fie să te afunzi în noroi."[59]

Într-adevăr, călătorii, de cele mai multe ori, când pătrund în oraş, sunt dezamăgiţi. Wilkinson recunoaşte că „de la o anumită distanţă, şi de pe o înălţime, oraşul Bucureşti se înfăţişează într-un fel ce place privirii; amestecul de case şi de arbori îi dă o frumuseţe puţin obişnuită, dar — adaugă el — oraşul seamănă cu un foarte frumos decor de teatru, care încântă ochiul atunci când este văzut de departe, însă, văzut de aproape, nu mai arată decât ca o mâzgăleală grosolană".

Raoul Perrin, în anii 1830, este şi mai sever: „Oraşul în general este departe de a fi frumos, străzile, 1500 la număr, sunt lungi, destul de late, însă prost pavate, sau chiar nepavate. Cele oarecum mai îngrijite sunt podite cu bârne puse de-a curmezişul, ca să formeze un soi de pod, pe sub care se scurg murdăriile din oraş, ceea ce, vara, de n-ar fi aerul proaspăt, ar putea prilejui boli statornice şi primejdioase. Casele nu au decât unul sau două caturi, din pricina cutremurelor de pământ, care sunt destul de dese ca să ducă la accidente grave dacă edificiile ar fi mai înalte. Arhitectura, sau mai curând zidăria acestor case este grosolană şi neîngrijită.

Bucureştii sunt atât de mari datorită grădinilor întinse şi terenurilor necultivate aflate înăuntrul oraşului, şi care înconjoară clădirile izolându-le totodată. Cea mai însemnată parte a oraşului este cuprinsă între şapte *mahalale*, unde străzile sunt mărginite de garduri vii sau de împrejmuiri din scânduri prost potrivite, în dosul cărora se zăresc nişte căsuţe mici, unde trăiesc o mulţime de suflete. Bucureştii au o întindere pe care ar putea lesne trăi 500 000 de locuitori, dar pe care nu trăiesc decât 130 000. [...] Pe scurt, oraşul nu se înfăţişează privirii decât ca o aglomeraţie neregulată de case fără stil, fără gust, murdare, cu străzi

strâmbe, triste, pustii și pe care, iarna, nu este decât noroi negru și gros, iar vara, un praf alb și încins."

„Ceea ce deosebește București și Iași — scrie la rândul său Saint-Marc Girardin tot cam pe atunci —, ceea ce face ca aceste orașe să nu semene cu orașele noastre europene pe care caută să le imite, ceea ce-l izbește pe străin de la prima privire este neobișnuita deosebire dintre clădiri. Închipuiți-vă câteva din cătunele noastre cele mai sărace și, printre aceste cătune, palate elegante și nici un fel de construcție care să facă trecerea dintre palat și casele acoperite cu stuf; arată când ca un sat, când ca o capitală; iată cum se înfățișează Iașii și București. Dughenele cele mai dărăpănate se proptesc de casele cele mai frumoase: ieși dintr-o casă ce amintește palatele din Paris și din Viena, ca să dai peste o cocioabă din lemn, să mergi pe străzi podite ca vai de capul lor cu bârne, iar noroiul sau praful îți ajung până deasupra gleznei.

Când spun că praful sau noroiul ajung până deasupra gleznei, mă gândesc la cei ce merg pe jos. La București și la Iași, nu se merge pe jos, se merge numai cu trăsura, picioarele fiind un lux: trăsurile, dimpotrivă, fac parte din ceea ce este necesar. Fără glumă: trăsura este singurul mijloc de a ieși din îngrozitoarele grămezi de noroi, iarna, și din praful adunat vara; pe deasupra, trăsura e semn că ești un om de treabă"...

Să fim drepți: mai era și un alt motiv pentru înmulțirea trăsurilor și a vehiculelor de tot felul: întinderea nemăsurată a orașului. În afară de câteva străzi din centru, rareori casele erau apropiate și, în general, nu aveau etaj: apoi, palatele sau căsuțele erau mai totdeauna înconjurate de grădini mai mari sau mai mici. Construcțiile erau de tot felul. „Palatele", în stilul acelor „hôtels particuliers" din Occident, care se înmulțesc începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, dau adesea spre străzile principale ale orașului. Vechile case boierești, precum cele descrise de Ion Ghica, sunt uneori retrase în fundul unei grădini. În centru, începe construirea „caselor de raport", cu etaje și ziduri despărțitoare comune. Însă înspre *mahala*, și uneori chiar în inima orașului, predomină casa mică în stil țărănesc, făcută din cărămidă sau din vălătuci, acope-

rită cel mai adesea cu şiţă şi întotdeauna spoită cu var, cel puţin o dată pe an, la Paşti.

Înăuntru, mobila în stil european a pătruns, la bogătaşi, o dată cu veacul, însă, cu excepţia salonului, ea va coabita multă vreme cu mobila turcească, măsuţe joase din lemn sculptat, de culori închise, divanuri acoperite cu covoare uşoare, o mulţime de covoare pe jos şi pe pereţi. Casele cele mici se aseamănă destul de bine cu cele ale ţăranilor înstăriţi, pe care le vom întâlni mai încolo, iar mobila, chiar dacă este ceva mai scumpă decât cea din casele de la ţară, tot ţărănească rămâne, câteodată chiar rudimentară; singurul lux erau scoarţele de pe pereţi. Bucătăria este aproape totdeauna afară. În sfârşit, acolo unde este o grădină, sunt şi câteva păsări şi, câteodată, un purcel.

Pe străzile negustoreşti, varietatea este şi mai mare. Raoul Perrin ne-a lăsat o descriere unde, căutând pitorescul cu orice preţ, poate că mai pune un pic şi de la el:

„Mulţimea pestriţă care, la anumite ore şi în anumite zile, circulă pe străzile noroioase ale Bucureştilor se înfăţişează, la prima vedere, ca un mozaic uman, uneori interesant, alteori dezgustător din pricina sărăciei şi a murdăriei. Sunt de toate neamurile: valahi, moldoveni, turci, rumelieni, bulgari, sârbi, bosniaci, greci, armeni, ruşi, oameni veniţi din Crimeea, Basarabia, Transilvania, unguri, italieni, nemţi şi, mai ales, evrei, rasa aceasta întâlnită pretutindeni şi care, în Orient, se cunoaşte după dezordinea şi murdăria ei cum nu se poate mai nerušinate şi mai revoltătoare. [...]

În nepăsarea şi sărăcia lui, muncitorul valah ia un turban de la turc, un calpac de la grec, o opincă de la armean, un brâu de la bulgar sau de la cel venit din Crimeea, un pantalon de la albanez, încât amestecul acesta ciudat este, pentru un european, un spectacol mult mai atrăgător decât bietele noastre carnavaluri."

Caracterul acesta cosmopolit al populaţiei bucureştene data din secolul precedent. Principal loc de încrucişare a căilor comerciale dintre Turcia şi Europa centrală, centru al unei administraţii pletorice, Bucureştii păreau, într-o ţară de bună seamă rodnică, dar parţial părăsită, ca un cap enorm pe un trup plăpând. O sută de mii de locuitori (după socotelile cele mai corecte) era, pe

vremea aceea și pentru o provincie de aproape un milion de locuitori, un oraș mare. (Să ne gândim că Budapesta, care, la sfârșitul secolului, avea să devină unul din cele mai mari orașe din Europa, nu număra, în 1825, decât vreo douăzeci de mii de locuitori la Buda și vreo treizeci și cinci de mii la Pesta, cu garnizoana austriacă de 12 000 de oameni cu tot.)

Pe lângă faptul că era un loc de popas pe drumul comercial (și de schimb monetar) între Turcia și Europa centrală și un nod important de negoț local — îndeosebi de lux —, Bucureștii prezentau și atracția unui centru plin de viață, loc de destindere și de plăceri, deosebindu-se astfel de mohoreala celorlalte orașe din imperiul otoman — inclusiv de cea din capitală. De fapt, pentru popoarele balcanice de sub stăpânirea turcească, ținutul românesc era locul unde fug câinii cu covrigi în coadă.

La București exista, ca să aibă unde trage negustorii străini ce soseau cu încărcătura lor, o mulțime de hanuri, un soi de hoteluri pe care abatele Bošković ni le-a descris când ne-a povestit călătoria lui de la Constantinopol la Iași. Multă vreme, hanurile acestea, adevărate caravanseraiuri, se aflaseră în curțile mânăstirilor sau împrejurul acestora, nu numai pe drumurile cele mari, dar și în oraș. În București, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cele mai importante, trei la număr, erau chiar în centrul orașului, aproape de „Curtea Veche" și de „Podul Mogoșoaiei". Erau hanurile mânăstirilor Sfântu Gheorghe, a lui Constantin Vodă și a lui Șerban Vodă. Acesta din urmă, cu deosebire, ridicat pe vremea lui Șerban Cantacuzino (1678–1688), îi uluia pe străini prin mărimea lui. În jurul unei biserici, se vedea un ansamblu dreptunghiular din care, de afară, nu se vedea decât un zid înalt, cu creneluri, cu un turn de pândă deasupra porții de la intrare — poartă din lemn de stejar, cu drugi de fier —, închisă cu grijă de cum se întuneca. În curte, de jur împrejurul clădirii, erau galerii boltite, iar sub bolți se deschiseseră, cu timpul, prăvălii în care negustorii ce treceau pe acolo își înșirau marfa. Căruțele erau puse în curte; într-o aripă a clădirii, se aflau grajdurile. Pivnițe mari boltite slujeau ca depozite, în vreme ce, la etaj, împodobit de obicei cu un pridvor cu stâlpi și la care se ajungea pe una sau două scări

exterioare, erau camerele pentru oaspeți. Del Chiaro, secretarul florentin al lui Constantin Brâncoveanu, ne spune că aceste clădiri erau inspirate de arhitectura marilor mânăstiri italienești, al căror stil se răspândise pretutindeni unde se implantaseră reprezentanțele comerciale genoveze sau venețiene, pe malurile Mediteranei de răsărit și ale Mării Negre.

Cu timpul, înfățișarea de fortăreață a acestor hanuri s-a mai șters. Ca să câștige mai bine, călugării au spart pereții exteriori, în așa fel încât unele prăvălii să aibă o fațadă către stradă. Apoi, boierii de rangul întâi, care stăpâneau cea mai mare parte a terenurilor din oraș, înlesniseră deschiderea, pe proprietățile lor, a unor hanuri ținute de hangii. Aflăm astfel că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, cel mai cunoscut din aceste hanuri se afla pe un teren cedat de familia Grădișteanu, între spatele „Curții Vechi" și malurile Dâmboviței, și că era ținut de un hangiu căruia bucureștenii îi dăduseră o poreclă ciudată: *Urlă-n sus*. A fost detronat de celebrul han al lui Manuc, construit în 1808 de un negustor armean bogat, Manuc, a cărui viață aventuroasă, ceva între istorie și legendă, ar putea inspira un romancier[60].

În apropiere de aceste hanuri mari erau trei piețe, care, în cele din urmă, au alcătuit un fel de imens bazar — cel mai vechi dintre ele, atestat din veacul al XVI-lea, purta de altfel numele de „pazar". Erau alcătuite dintr-o sumedenie de dughene mititele, cel mai adesea făcute din vălătuci, câteodată chiar numai niște magherițe de lemn, în care micii negustori sau meseriași își îngrămădeau cum puteau marfa, în timp ce, în spațiul îngust lăsat în stradă ca să treacă lumea, ei încercau, strigând din răsputeri și dând din mâini, să atragă mușteriii. În partea cea mai bine rânduită din acest târg permanent, ulițele, în care negustorii erau adunați după meserii, erau acoperite cu ramuri de brad, de unde numele de „târg învelit" pe care-l purta cartierul. Câteva străzi din Bucureștii de astăzi păstrează amintirea acestui trecut negustoresc (Lipscani, Gabroveni, Blănari, Șepcari etc.).

Lipscanii erau acei mari negustori care se duceau de două ori pe an la târgul de la Leipzig — *Lipsca*, în românește —, unde

se punea la cale cea mai mare parte a comerțului de import și de export al țării, în afară de cel care lua calea maritimă prin portul Galați; importanța comerțului făcut de *lipscani* era atât de mare, nu numai pentru țările române, dar chiar și pentru târgul de la Leipzig, încât, în 1737, s-a zvonit că s-ar putea să nu se țină târgul fiindcă ciuma bântuia la București și împiedica plecarea negustorilor valahi și greci.

Înfățișarea generală a acestor piețe de la București trebuie să fi fost destul de apropiată de cea a așa-numitelor *suk* din lumea arabă mediteraneană. Este de prisos să mai spunem că, având în vedere natura materialelor de construcție și înghesuiala clădirilor, când izbucnea un incendiu focul se întindea cu o rapiditate groaznică. Toate măsurile recomandate periodic de cârmuire vor rămâne literă moartă, până ce cumplitul incendiu din 1847, care a mistuit o întreagă parte a orașului, a adus soluția definitivă.

În afara orașului, pe niște maidane mari, erau încă două iarmaroace de vite, de unde capitala se aproviziona, de două ori pe săptămână, nu numai cu carne, ci cu tot felul de produse de la țară. Cel mai important din ele se numea Târgul Moșilor, deoarece acolo se ținea cel mai mare târg din tot anul, târg ce începea, prin tradiție, de Ziua Morților (Moșii).

La București, forfota orașului nu se oprea la marginea târgurilor și nici la ora când acestea se închideau pentru noapte. „Alături de cafenelele europene — ne spune Recordon —, destul de numeroase la București, se mai găsesc și câteva turcești." De fapt, numărul „cafenelelor" turcești, al cârciumilor și al pivnițelor unde se vindeau băuturi era necrezut de mare. Femeile ușoare mișunau în aceste cârciumi și prin preajma lor. Bucureștenii le porecliseră *podărese*, de la cuvântul *pod*, care, așa cum am arătat, desemna străzile pardosite cu bârne groase. Un călător britanic, reverendul Robert Walsh, care trece prin București în 1825, scrie indignat: „Orașul este plin de cârciumi și, ca să ademenească mușteriii, fiecare ține un număr oarecare de femei, gata oricând să joace și să cânte la cel dintâi semn al clienților. Boierii pleacă de acasă ca să vină aici, și-și petrec serile cu cele mai nerușinate femei ce-și pot face tagma de ocară." „Numărul acestor femei — afirmă com-

patriotul său Wilkinson — este atât de mare la București, încât ultimul *aga*, adică șeful poliției, i-a dat domnitorului ideea să pună o taxă pe fiecare, ceea ce ar aduce un nou venit de câteva sute de mii de piaștri. De mirare este că sfatul n-a fost urmat, căci împotrivire n-a putut întâmpina."

Existau însă și distracții mai nevinovate, atât pentru cei bogați, cât și pentru cei săraci. Wilkinson (ale cărui observații datează din 1810) povestește:

„Iarna, boierii din București petrec ducându-se mai ales prin cluburile publice, făcute după planul *Redutelor* din Viena. De trei sau patru ori pe săptămână, se dau aici baluri mascate care atrag multă lume. Există apoi cluburi pentru diferitele clase ale societății. Cel mai de seamă, la care merg cei de la curte și boierii, se numește *club-nobil*. Vine aici o mulțime de lume, mai ales înaintea posturilor, și cu toate că, după nume, s-ar zice că nu este vorba de amestecătură, în dosul măștii pătrund toate clasele. Cei din lumea bună nu dansează decât dacă poartă mască, se așază însă la o masă de faraon sau de altfel de jocuri, căci clubul nu duce lipsă de așa ceva.

Din când în când, se dau baluri mai acătării; însă, de obicei, seara nu se face nici un fel de altă adunare. Nu este musai să ai invitație scrisă, mesele boierilor, ca și casele lor, fiind gata oricând să primească oaspeți, prieteni și cunoștințe.

Serile de vară sunt petrecute, îndeobște, într-un loc numit *Heleșteu*. Este un lac la vreo milă depărtare de oraș: grupurile se plimbă sau se așază două-trei ceasuri pe mal. Acolo unde vine mai multă lume, este o cafenea de la care se pot cumpăra înghețate și alte răcoritoare. Duminica, numărul trăsurilor ce vin la Heleșteu se ridică uneori până la șase-șapte sute: numărul mare de persoane la modă, doamnele care-și arată giuvaierurile și toaletele alcătuiesc un spectacol vesel și strălucitor. Locurile de plimbare nu sunt mărginite de copaci, ca să fie umbră, singura plăcere fiind aceea de a putea vedea câmpia cât cuprinzi cu ochii.

La o milă de Heleșteu, se află o pădurice încântătoare, numită Băneasa, unde se duce o parte din lumea bună. Aparține unui

boier, Văcărescu, și formează un fel de parc pentru casa lui de la țară, situată ceva mai în spate. Nu numai că îl ține deschis publicului, dar face, pe cheltuiala lui, tot felul de înfrumusețări, ca să fie și mai plăcut celor ce vin să-l viziteze. Împreună cu soția sa, își primesc prietenii cum nu se poate mai îndatoritor.

Cei ce vin să se plimbe aici pleacă, pentru a se întoarce în oraș, cu toții deodată; șirul de calești, până departe, stârnește un nor de praf, spre marea suferință a doamnelor care-și strică toaletele; unii își petrec restul serii plimbându-se călare sau pe jos pe străzile principale ale orașului, alții se adună pe la câte unul acasă ca să joace cărți.

Iarna, plimbările de după-masă se fac numai pe străzile orașului, săniile fiind în număr la fel de mare și la fel de frumoase cum sunt și caleștile când este vreme frumoasă."

Petrecerile mai populare aveau loc, de obicei, la *Târgul Moșilor*, la diferite epoci ale anului, mai ales cu prilejul principalelor sărbători religioase. Vinul și rachiul curgeau din belșug în cârciumile în aer liber, în vreme ce, pe grătare uriașe, se frigea carne. Lăutarii țigani treceau cântând printre mese; în alt loc, se aduna lumea ca să se uite la urs. Recordon, care trăiește la București, ca și Wilkinson, în al doilea deceniu al secolului, povestește:

„Sărbătorile acestea țin câteva zile, mai ales cele de Paști, care au și avantajul de a cădea când vremea este mai frumoasă ca oricând; se cântă, se dansează, se dau ospețe, lumea se plimbă prin părțile cele mai frumoase ale orașului sau prin împrejurimile acestuia, unde se găsesc mese încărcate cu răcoritoare, în corturi anume ridicate pentru aceste sărbători, precum și călușei, leagăne, dulapuri și alte felurite scule menite să facă lumea să petreacă. Persoane dintre cele mai sus-puse nu se dau îndărăt să ia parte la bucuria comună și să se uite la toate aceste jocuri."

Recordon mai amintește încă ceva: „De sărbători, o mare mulțime se duce să se uite la lupta arnăuților călare, adică a celor mai de seamă servitori ai domnitorilor greci sau valahi: în aceste lupte, arnăuții aruncă unii către ceilalți un soi de sulițe, de care trebuie să se ferească, și se fugăresc întocmai cum fac turcii." Lagarde, care asistă și el la aceste jocuri în 1813, precizează că

participau vreo sută de călăreți și că spectacolul atrăsese „nu mai puțin de o mie de trăsuri și de cinci sute de boieri călare".

Totuși, caracterul religios al sărbătorilor nu era uitat, lumea se ținea cu grijă de datini și se ducea, la biserica din parohie, să asculte lunga slujbă ortodoxă. Ion Ghica își va aminti, la bătrânețe, într-o scrisoare către Vasile Alecsandri, ce mare bucurie îi făcea, pe când era copil, dangătul asurzitor al miilor de clopote din București:

„Când, după Dealul Mitropoliei, într-o seară de denie, în liniștea melancolică a apusului începea toaca la o sută de biserici, cu milioanele de sunete, pe toate tonurile, care se vărsau în aer din miile de clopote mari și mici ale orașului, note care alergau din toate turlele ca să se confunde într-un huiet general și se suiau împreună la cer, lățindu-și neîncetat vibrațiunile, aruncându-se în cadență ca niște talazuri împinse unele peste altele către malul nevăzut, atmosfera întreagă părea transformată într-un vârtej de armonie, și sufletul, coprins de o senzațiune plină de pietate, se simțea atras către rugă."

Iașii, capitala Moldovei, situați într-o regiune mai accidentată decât capitala Munteniei, nu atinseseră dimensiunile și importanța comercială ale Bucureștilor; populația era estimată, la începutul secolului, la vreo 40 000 de locuitori (ea va depăși însă 90 000 în 1848). Cu toate acestea, edificiile publice erau mai mari: în afară de palatul domnesc, despre care am vorbit mai înainte, se vedeau aici biserici mari de piatră și un număr însemnat de palate mai mici, în stil occidental, în general mai bine construite și mai frumoase decât cele din București. Dar și aici era un mare contrast între locuințele boierești și maghernițele de vălătuci care alcătuiau masa locuințelor și a prăvăliilor. Ca dovadă că activitatea comercială era mai redusă, călătorii notau că, la Iași, nu există *hanuri:* dar puteau fi bine găzduiți pe la negustori, mai ales la evrei.

Spectacolul străzii era destul de asemănător cu cel de la București: străzi principale podite cu bârne de stejar; palate ce se învecinează cu dughene lăsate pe o parte și prăvălii murdare; calești

luxoase, mânate de arnăuți cu turban pe cap, trecând pe lângă micile căruțe mânate de țărani, sau pe lângă cele încărcate cu marfă aparținând negustorilor evrei; iar pe jos, toate neamurile din Orient și Occident, în veșmintele cele mai pestrițe. „Eram uluit de varietatea costumelor", avea să scrie de Giers în memoriile sale.

Vara, pe la ceasurile două după prânz, dintr-o dată forfota înceta, tot orașul parcă adormea. Strada era pustie; lumea mânca și se odihnea. Spre seară, băcanii deschideau obloanele și stropeau prin fața prăvăliei, strada se însuflețea din nou și, în vreme ce negustorii și oamenii de rând se apucau de treabă, muncind până noaptea târziu, domnișorii, călare, și doamnele din lumea bună, în trăsuri, se duceau să se răcorească în pădurea de la Copou.

Celelalte orașe din Moldova nu erau decât niște târguri mari, în afară de Galați care, pe Dunăre, jucau rolul unui adevărat port la mare în lunile când fluviul nu era înghețat. Înainte ca raiaua Brăilei să fi fost dată Munteniei în 1829, Galații serveau, în parte, și această provincie. Mai mult decât atâta, aici se făcea un important comerț de tranzit între Turcia, Polonia și țările germane. Datorită apropierii pădurilor din Moldova, pentru turci, Galații erau și un însemnat arsenal. Abatele Bošković văzuse acolo „o corabie foarte mare, de felul acelora cărora turcii le spun *caravele*, care se afla pe șantier, gata să fie lansată la apă. Fusese comandată de *Isaac-aga*, vameșul cel mare al Constantinopolului". Bošković adaugă, mai departe, că vasul era foarte mare: 70 de pași pe 17, mult mai mare decât corabia venețiană cu care fusese el la Tenedos și care era „încărcată cu optzeci și patru de tunuri de bronz". Dar dacă dragul nostru abate s-a minunat de numărul și de mărimea corăbiilor din port, el se va minuna și mai tare de numărul de prostituate pe care le vede acolo...

Ceva mai târziu, Wilkinson găsește și el că orașul este „foarte înfloritor", căci are „hambare publice pentru grâu și un mare număr de prăvălii cu felurite mărfuri ce aparțin negustorilor particulari". De Giers, la rândul său, se va mira de mulțimea morilor de vânt ce se înalță pe dealurile din jurul orașului. Wilkinson afirmă că „la Galați locuiesc mai cu seamă negustori care, în ciuda

opreliştilor, izbutesc adesea să exporte o cantitate oarecare de grâu şi alte articole de contrabandă; însă negoţul lor de bază este importul de marfă".

De fapt, aproape toate importurile Moldovei se făceau prin portul Galaţi: blănurile din Rusia (pentru care se dă vin în schimb), postavurile şi pânza de bumbac din Germania, iar din Austria, se aduceau vase de faianţă. În fiecare an, se importau 80 000 de ocale de cafea, 900 000 de zahăr, 35 000 de piper — însă o parte mergea în Galiţia, în Transilvania, în Banat, şi chiar până în Serbia.

Dacă, în ciuda stării proaste în care se aflau Principatele, o asemenea activitate era de aşteptat într-un mare port unde ancorau sute de corăbii pe an, suntem cu adevărat surprinşi — aşa cum erau şi călătorii străini din vremea aceea — găsind însufleţire şi chiar un oarecare belşug în alte târguri sau oraşele de provincie. Astfel, abatele Bošković şi cei care-l însoţeau găsesc la Bârlad şi într-un sătuc din inima pădurii toate cele necesare pentru drum. În 1791, Struve, care vine totuşi de la Viena, prin Lemberg, se miră de ceea ce vede în primul târg întâlnit în Moldova: „Cel dintâi loc din Moldova (care se numeşte Herţa) m-a umplut de bucurie şi mi-a făcut o îndoită plăcere, întrucât nu mă aşteptam la aşa ceva. Nu mică mi-a fost mirarea văzând, de o parte şi de alta a străzii, când am intrat în acest târg unde, tocmai atunci, era un mare iarmaroc, un şir de dughene şi de prăvălii, pline cu de-ale gurii, cu tot felul de lucruri folositoare călătorului, cu ţesături, postavuri şi o mulţime de alte mărfuri ce puteau fi cumpărate la preţuri foarte mici."

În Muntenia, primele două capitale istorice, Curtea de Argeş şi Târgovişte, s-au întors la starea de târguri. La Târgovişte, ruinele palatului şi vechea biserică domnească, la Curtea de Argeş, biserica domnească şi impunătoarea biserică a mânăstirii, „minunea Orientului", slăvită de legenda Meşterului Manole, sunt singurele urme ale măreţiei trecute.

Porturile de la Dunăre, în primul rând Brăila şi Giurgiu, nu mai sunt decât nişte fortăreţe turceşti pe malul stâng al fluviului. În 1828, în ajunul retrocedării sale către Muntenia, Brăila, care,

la mijlocul secolului, va deveni un mare port, pe care străinii îl vor găsi mai bine construit și mai „european" decât orașul București, numără mai puțin de 3 000 de locuitori!

O singură aglomerație, în afară de București, merită numele de oraș: Craiova, capitala Olteniei, numită de străini și Mica Valahie. Face o impresie destul de bună, prin anii 1830, asupra lui Thouvenel, viitorul ministru de externe al lui Napoleon III. „Bunăstarea este generală; pe strada principală se află o mulțime de prăvălii care, de fapt, sunt niște dughene bine construite: seamănă cu un bazar foarte întins. Casele, risipite fără nici o rânduială, sunt încăpătoare, și, mai toate, înconjurate de grădini. Un soi de pod făcut din bârne de stejar, care este greu de întreținut și care este și scump, ține loc, pe străzi, de caldarâm..."

Din toată țara, Oltenia era provincia unde omul părea să fie mai puțin strivit decât în altă parte de fatalitatea Istoriei, căci aici proporția moșnenilor era mai mare ca în restul țării, iar boierii nu lipseau cu toții de la moșie. Oltenii erau gata să considere centrul lor administrativ ca o adevărată capitală. Avea peste 20 000 de locuitori, școli secundare și, după cum aflăm de la Dionisie Fotino, un foarte frumos spital, construit în 1811, sub căimăcămia vornicului Emanoil Lahovari, „de fericită amintire"[61].

*

Ar fi oare cu putință să ne facem o idee despre compoziția populației urbane?

Statistica prezentată pentru Iași, în 1848, de prințul Nicolae Șuțu, fost ministru de finanțe al lui Mihai Sturdza (această statistică dă 18 512 familii, reprezentând, la o medie de cinci inși de fiecare familie, un total de aproximativ 92 000 de locuitori), este prețioasă, în primul rând, pentru categoriile pe care le stabilește.

Populația se împarte, mai întâi, în două mari clase: cea a privilegiaților, cei scutiți de dări (reprezintă mai mult de jumătate din populație), și cea a categoriilor care plătesc dări.

De la început, surprinde proporţia enormă a celor pe care, global, îi putem numi *servitorimea:* şase mii de familii, la care trebuie să adăugăm cele 400 de familii de ţigani robi; se ajunge astfel la peste o treime din populaţia oraşului!

Pentru observatorii străini, fenomenul era izbitor. Iată, de pildă, ce scrie Saint-Marc Girardin, care vizitase ţara cu vreo zece ani mai înainte: „Vă daţi seama că, într-o ţară în care oamenii folosesc trăsurile în loc să-şi folosească picioarele, aceiaşi oameni folosesc slugile în loc să-şi folosească braţele. Nimeni nu are mai puţin de şase-şapte slugi, bărbaţi şi femei, şi aceasta doar în casele foarte modeste. La boierii bogaţi, numărul slugilor este aproape nesfârşit. Nu înseamnă că sunt mai bine serviţi: dimpotrivă. Numărul mare de slugi este o caracteristică a societăţilor aristocratice. În acest fel de cârmuire, aristocraţia este silită să-i ajute să trăiască, sub formă de servitori, pe toţi cei pe care i-a desfiinţat ca cetăţeni."

Faţă de această situaţie, procentul de cerşetori şi oameni săraci este relativ mic: 414 familii, adică mai puţin de 2,25% din totalul dat de Şuţu. Ţăranii, adică oamenii care au activităţi agricole chiar în perimetrul urban, sunt încă numeroşi: peste o mie de familii. În rest, clasificarea lui Şuţu nu ne permite să ne facem o idee limpede despre repartizarea populaţiei după meserii şi nici după originea etnică. Rubrica „Evrei", destul de bogată, 3 675 de familii reprezentând peste 12 000 de persoane, îi cuprindea oare pe toţi evreii? Ştim din alte surse că mulţi dintre ei sunt străini sau protejaţi ai unui consulat străin: nu cumva sunt cuprinşi în rubrica „străini" din clasa privilegiaţilor? Pe de altă parte, întrucât evreii sunt, cu precădere, negustori sau meşteşugari, nu trebuie oare să adăugăm o parte — poate chiar cea mai mare — din cele 3 675 de familii la cele 1 789 de familii de negustori şi meşteşugari autohtoni şi la negustorii străini (941 de familii), dacă vrem să cunoaştem cifra totală a celor care muncesc cu mâinile?

Oricum va fi fost, se pare că în afară de minoritatea restrânsă a boierilor şi a funcţionarilor, precum şi a acelora pe care-i putem numi intelectuali (preoţi, profesori, medici), şi ei puţini la număr, grosul populaţiei urbane este constituit, pe de o parte, de

o servitorime pletorică, iar, pe de alta, de masa negustorilor, a meșteșugarilor și a muncitorilor, care reprezintă elementul cel mai activ al orașului și asupra căruia apasă aproape toate impozitele. Să nu se creadă însă că masa aceasta alcătuiește un ansamblu omogen. Eticheta „negustori și meșteșugari" acoperă o varietate nesfârșită de situații: este o lume întreagă între, pe de o parte, *opincar* (cel care face opinci), care trăiește ca un țăran și-și produce marfa ajutat de familie sau de un ucenic, îngrijindu-se, totodată, cel mai adesea, și de vânzarea ei, și, pe de altă parte, marele negustor, care învârtește afaceri la Viena și la Constantinopol, se duce o dată sau de două ori pe an la Lipsca și transportă convoaie de mărfuri din Germania până în Turcia, prin București sau prin Galați.

Dintre acești mari negustori și bancheri (cele două activități merg uneori mână în mână), sunt unii care, așa cum am văzut, ajung să urce până la boierie, mai ales când sunt de origine străină; și, dintotdeauna, o mare parte a comerțului este în mâna străinilor, în țările române ca și în tot estul european. Moldova și Țara Românească nu fac excepție, atâta doar că predominante sunt elementele orientale (greci, armeni, evrei).

S-ar părea că primii veniți au fost armenii. Guillebert de Lannoy, în timpul marii călătorii pe care o face în Orient ca trimis al lui Henric V al Angliei, constată, în 1421, la Cetatea Albă, că populația era alcătuită din genovezi — la început fusese aici o colonie comercială genoveză —, din români și din armeni: „Am ajuns într-un oraș închis, care este port la așa-zisa Mare Majoră și căruia i se zice Mancastru sau Bălgrad, unde locuiesc genovezi, valahi și armeni...". Aceștia din urmă veniseră în valuri succesive, încă din veacul al XI-lea, alungați din țara lor de nenorocirile care, periodic, se abăteau asupra ei: jafurile bizantine, cucerirea persană, năvălirea turcească. Un ultim mare val ar fi sosit, potrivit spuselor lui Raicevich, în veacul al XVII-lea, pe vremea regelui persan Abbas-șah. Alcătuiau colonii mari, ocupația lor fiind îndeobște negoțul pe scară mare (în mai multe orașe, exista o „Uliță Armenească"). Unii dintre ei, care trăiau în apropiere de granița polono–moldovenească, erau specializați în creșterea boilor, arendând, totodată, mari herghelii pentru creșterea și

exportarea cailor. Apartenența la familia cea mare a creștinilor le asigura un oarecare avantaj asupra evreilor. În mai multe centre, își aveau biserica lor, iar arta armenească a avut uneori o vădită înrâurire asupra arhitecturii religioase, mai ales în Moldova. După cedarea Bucovinei către Austria, câteva din cele mai sus-puse familii armenești din acest ținut vor căpăta, de la Viena, titluri de noblețe și vor duce o viață pe picior mare, asemenea boierilor moldoveni (căsătoriile cu aceștia sunt totuși rare înainte de epoca contemporană). Un fapt caracteristic este acela că, adesea, își părăsesc patronimul armenesc pentru a adopta o poreclă românească (Ciuntul, Pruncul etc.).

În Evul Mediu, existaseră în orașele de pe coasta Carpaților, în Moldova și în Țara Românească, colonii maghiare atât de mari, încât, în unele orașe, grupul etnic maghiar avea dreptul să-și aleagă, alternativ cu românii, magistrații. Coloniile acestea par însă în întregime asimilate chiar din secolul al XVII-lea.

În schimb, colonia germană, deși mai puțin însemnată, se înnoiește întruna. În epoca de care ne ocupăm, ea dă — pe lângă vreo câțiva profesori și medici — cadrele din mica industrie și meșteșugarii specializați: Clausewitz, care vizitează București în 1824, o evaluează la 4 000 de suflete, ceea ce, pentru un oraș de 100 000 de locuitori, pare mult. Germanii (adică toți „germanofonii") trăiesc destul de grupați: își au bisericile lor, școlile confesionale, asociațiile sportive. Vor avea și un jurnal, în 1845, *Bukarester Deutsche Zeitung*. Ei sunt cei care au introdus în țară obiceiul de a bea bere și tot ei vor construi prima mare fabrică de bere. Le mergea vestea că beau zdravăn. De unde expresia „a luat luleaua neamțului".

Evreii sunt menționați încă din Evul Mediu: în 1330, la Cetatea Albă; în secolul al XVI-lea, la București. În vremea aceea, cei mai mulți — cel puțin în Țara Românească — sunt *sefarzi*, veniți din țările din jurul Mediteranei. Fotino, în 1810, îi evalua la 10 000 pentru toată Țara Românească. Tot pe vremea aceea, Recordon scria: „Evreii, care sunt în număr de cinci-șase mii în Țara Românească, se bucură, din partea cârmuirii, de o mare libertate pentru exercitarea cultului lor, însă, ca pretutindeni, sunt batjocoriți de oamenii de jos. Aproape toți sunt adunați la Bucu-

rești, la Craiova și la Ploiești..." Clausewitz, în 1824, dă cifra de șase mii, numai la București. Aveau aici o sinagogă mare, iar situația lor economică era destul de înfloritoare. De Giers notează în mod semnificativ: „Exista, la București, o mică populație evreiască. Era alcătuită, în primul rând, din ceea ce numim evrei spanioli, care sunt foarte răspândiți în răsărit și care, în toate privințele, au o situație incomparabil mai bună decât evreii polonezi. Printre ei, se află persoane vrednice de tot respectul, cei mai mulți fiind bancheri." Tot de Giers afirmă că imigrarea lor, în Muntenia, pe vremea aceea, nu era liberă: „Se văd pe ici pe colo (la București) niște maghernițe, dar mult mai arătoase și mai curate decât cele de la Iași, deoarece, aici, nu sunt evrei, stabilirea lor în Valahia fiind, pe atunci, aproape neîngăduită. Acest element este înlocuit, la București, cu bulgari, sârbi, unguri, greci, armeni, albanezi".

Nu la fel stau lucrurile în Moldova, unde — mai ales după pacea de la Adrianopol (1829), care introduce țările române în circuitul marelui comerț internațional — afluxul de evrei din Rusia și din Galiția austriacă ia curând dimensiunile unei adevărate migrații. Din cele câteva date statistice despre Moldova pe care le deținem, reiese că erau 12 000 în 1803, 18 000 în 1820, 31 000 în 1831, 80 000 în 1838[62]. Și mișcarea continuă. În 1837, agentul francez Duclos afirmă: „Evreii [...] se îmbulzesc să vină în Moldova, unde domnește o mare libertate individuală. Numărul celor sosiți de șase luni încoace este de 10 000. Peste jumătate din populația Iașilor este israelită." Ultima informație pare exagerată: în orice caz, este contrazisă de cifrele lui Nicolae Șuțu, pe care le-am dat mai sus, chiar dacă trebuie adăugată la rubrica „evrei" și o parte din negustorii și protejații străini. Imigrația era încurajată de consulii străini, care vedeau în aceasta un prilej de a spori numărul protejaților lor, de la care primeau și ei ceva. Însuși de Giers mărturisește că așa stau lucrurile, precizând însă că, de pildă, consulul rus n-o făcea, ci doar cel austriac, cel prusac, englezul și francezul...

Pe atunci, Moldova era, pentru oamenii aceștia întreprinzători, raiul pe pământ: lipsa unei clase mijlocii bine structurate, în stare să se apere, pasivitatea țăranilor, complicitatea boierilor pe care-i

serveau cu multă dibăcie, ca oameni buni la toate, ca zarafi şi, mai ales, ca stăpâni de cârciumi la sate. Mai rău încă: dările provenind de la evrei erau arendate de către stat boierilor constituiţi în societăţi anume făcute pentru aceasta!

Exista, pesemne, şi complicitatea autorităţilor de la graniţă; cel puţin aşa umbla vorba în timpul domniei lui Mihai Vodă Sturdza: cum că administraţia ar fi coruptă.

Totuşi, sub domnia lui, au fost luate multe măsuri pentru a lupta împotriva abuzurilor; o lege din 8 martie 1835 limitează numărul cârciumilor, în satele libere, la una singură. A fost însă mai greu să se aplice măsura la satele de pe moşiile boierilor. O hotărâre din 6 septembrie 1830 (în timpul ocupaţiei ruseşti) interzice evreilor să ia pământ în arendă. Cu toate acestea, de multă vreme, li se îngăduia s-o facă, de vreme ce cunoaştem un proces ce se judecă în ianuarie 1813, în faţa Divanului Moldovei, între comunitatea evreiască din Herţa şi vornicul Grigore Ghica; acesta vrea să sporească arenda unei moşii pe care numita comunitate o ia în arendă de pe vremea lui Mihai Vodă Racoviţă (care a domnit în Moldova, de trei ori, între 1703 şi 1726, ceea ce arată că arendarea dura cam de un secol). Ordinul comandamentului rusesc a rămas, de bună seamă, literă moartă, deoarece Mihai Sturdza porunceşte judecătorilor, la 14 mai 1835, să anuleze toate contractele arendaşilor evrei. Printr-un proiect de lege din aprilie 1844, se caută să li se interzică evreilor vânzarea băuturilor în sate şi oraşe, dar şi pe drumurile cele mari, şi specula cu produse alimentare. Proiectul nu este adoptat, deoarece, dacă se ţine seama că, încă de pe vremea aceea, densitatea populaţiei evreieşti în oraşe şi în târguri era mare, cu o astfel de măsură acestea ar fi ajuns pustii!

În Moldova, evreii erau activi cu mult înainte de marea imigraţie din anii 1830–1840. Viceconsulul Parrant, în scrisoarea lui către Talleyrand, din 11 iunie 1798, ţine să-i atragă atenţia cetăţeanului ministru asupra piedicii pe care o reprezintă evreii pentru începutul unui comerţ francez în Moldova: „În ţara aceasta, mai există şi altă clasă de indivizi, cea a evreilor, al căror număr este mare, dar care sunt mai disprețuiţi decât alţi supuşi:

uneori sunt totuși ocrotiți de cârmuire, care ia mulți bani de la ei. Ca pretutindeni, oamenii de acest soi, bine distinct, alcătuiesc un grup al lor și se ocupă cu lucruri de pe urma cărora se câștigă mult, și, în general, cu tot ce este pe potriva zgârceniei lor. În Moldova, mai ales, trebuie să se spună despre evrei ceea ce a spus, în Polonia, un autor francez: « că ucid negoțul și că-i descurajează pe puținii negustori cinstiți care ar vrea să-l facă să înflorească ».

Într-adevăr, evreii știu să-și procure, oriunde, cu multă sârguință, mărfurile cele mai cerute, și fac aceasta cu o economie atât de sordidă, încât, oricând, pot să le dea sub prețul curent. Este un lucru foarte important, de care trebuie să țină seama negustorii ce au de gând să pună pe picioare, în provinciile acestea, un comerț ceva mai temeinic."

Ideea că evreii au ocupat, în Moldova, locul unei burghezii autohtone se răspândește tot mai mult. Iată ce-i spune lui Saint-Marc Girardin, în 1836, un tânăr boier moldovean: „În Principate, nu există clasă de mijloc. În Valahia, ea nu există deocamdată; dar se poate naște. În Moldova, este și mai rău: mă tem că nici măcar nu este loc pentru ea. Locul a fost luat de evrei, și vedeți că se tot înmulțesc. Cu evreii de la noi, nu este cu putință să avem o clasă de mijloc. Asemenea unei astfel de clase, ei știu să câștige bani și să facă negoț, însă felul în care o fac și ocara ce li se trage de aici îi vor împiedica să devină o a treia stare. Țineți seama, apoi, că ei nu se amestecă în neamul nostru și că stau tot timpul la o parte. Pe lângă toate acestea, nu dau voie clasei mijlocii să se formeze: căci pe țăran îl duc la sărăcie, împingându-l la viciu, iar pe boier îl învață să disprețuiască industria și comerțul: iată cum nefericita lor activitate face, ca să zic așa, un gol în mijlocul societății, mărind distanța dintre țăran și boier, în loc s-o micșoreze, așa cum ar face o burghezie ce s-ar ocupa cu industria și comerțul."

Alecu Russo (autorul „Cântării României"), în descrierea pitorească pe care o face Iașilor în 1840, ne dă o imagine mult mai simpatică despre comunitatea evreiască.

Numărul mare de evrei veniți din Galiția și reflexul de apărare pe care, treptat, aveau să-l provoace, vor agrava izolarea comunității evreiești, unită prin legătura cu religia ei. Convertirile au fost, se pare, mai frecvente în secolele precedente, când pot fi citate familii de evrei botezați intrate în rândul boierilor: deși, după aceea, se sileau să-și ascundă obârșia. Cazul cel mai celebru — și cel mai controversat — este cel al lui Vasile Alecsandri, al cărui bunic dinspre tată, la sfârșitul veacului al XVIII-lea, a fost un evreu botezat[63].

Cu toată această relativă izolare a comunității evreiești, am văzut că, datorită puterii lor financiare, unele familii evreiești au urcat până la cel mai înalt nivel social. Acestea țin băncile cele mai puternice; au simțul economiei, al prudenței, al solidarității. Întrețin legături strânse cu centrele financiare din Occident. Sunt citați îndeosebi bancherul Mihai Daniel din Iași și fiul său Israel; la București, bancherii Solomon Halfon și Manoah Hillel: acesta se are bine cu domnitorul Alexandru Ghica și-și lasă averea Universității, pentru burse și premii.

Rivalii evreilor, în activitățile bancare și de comerț, sunt grecii și macedoromânii. Despre cei dintâi am vorbit atât de mult în capitolele despre domnitor și boieri, încât parcă n-ar mai fi nevoie să stăruim asupra lor. Trebuie însă să spunem încă o dată că, dintre toți străinii (în afară de evrei, a căror sosire în forță este totuși tardivă), ei sunt cei mai numeroși, cei mai activi, cei mai ambițioși. Alcătuiesc o majoritate relativă în sânul lumii negoțului, mai ales în porturile eliberate după pacea de la Adrianopol, ca Brăila, de pildă. Cu toate acestea, se asimilează repede și, astăzi, nu este deloc ușor de detectat, după onomastică, eventuala origine grecească a familiilor burgheze românești: căci cunoaștem multe cazuri când, în epoca fanariotă, negustori români își luau nume grecești ca să aibă acces la confreriile de negustori greci din Europa Centrală: ajung astfel să se numească Gheorghiade sau Demetriade de la Gheorghe sau Dumitru. Un caz celebru, din afara lumii comerțului: Ion (H)eliade-Rădulescu este poreclit Heliade de către învățătorul său grec, deoarece este fiul lui Ilie, sau Elie. Dimpotrivă, în perioada următoare, când s-a instituit sistematic starea civilă, câți fii de băcani greci oarecare,

Demetrios sau Petros, nu vor fi devenit din oficiu Dumitrescu sau Petrescu?

O mențiune specială trebuie făcută despre macedoromâni sau aromâni. Aceste rămășițe ale romanității din sudul Dunării (destul de impropriu numiți macedoromâni, deoarece ei populau nu atât Macedonia, cât Epirul și Tesalia) erau adesea confundați, în străinătate, cu grecii, de vreme ce, deși între ei vorbeau un dialect românesc, greaca era limba lor de cultură. Un șir întreg de împrejurări politice și economice provocase, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, un mare exod al macedoromânilor către nord: către imperiul habsburgic și către Principatele române, unde vor contribui la apariția capitalismului și, așa cum s-a spus, la propagarea ideilor Revoluției franceze, cu care se nutriseră în coloniile grecești din Europa Centrală[64].

Trei urmași ai acestor familii macedoromâne vor fi, în orice caz, la începutul secolului, printre cei dintâi „capitaliști" din țară, care fac afaceri cu străinătatea, dau statului bani cu împrumut, iau în arendă vămile și ocnele de sare: marele-vistiernic Ion Hagi-Moscu (care se amestecă și în politică, jucând cartea austriacă), marele-vornic Ștefan Bellu și baronul Meitani. Cariera acestuia din urmă este cea mai spectaculoasă, dar și cea mai scurtă: în 1833, banca Meitani suferă un „crah" răsunător, probabil din pricina ostilității generalului Kiseleff, guvernatorul rus al Principatelor. Peste cinci ani, va veni rândul fiului lui Hagi-Moscu. În sfârșit, un alt mare bancher al vremii, Cristea Sachelarie, grec devenit supus — și baron — austriac, tot cam pe vremea aceea, are și el necazuri mari: în 1835, trebuie să cedeze moșii, case, magazine, în valoare de aproape două milioane de lei, lui Miloš Obrenović, principele Serbiei, creditorul său (care investise sume mari în Muntenia și în Banat, uneori pe numele ginerelui lui). Nu cunoaștem nici un caz de dezastru financiar printre bancherii evrei, mai prudenți, fără îndoială, și, cu siguranță, mai legați între ei.

Marele comerț, ca și cel cu amănuntul, pare deci să fie, la începutul veacului, în cea mai mare măsură, în mâinile „alogenilor". Totuși, din niște cercetări recente[65], reiese că, dacă băștinașilor li se adaugă negustorii de origine macedoromână, echilibrul

numeric se restabileşte, chiar cu un excedent în favoarea românilor, cel puţin în Muntenia.

În Transilvania, la Sibiu, Hagi Constantin Pop (tot de origine aromână), punând mâna pe o mare parte a comerţului făcut de Principate cu Europa Centrală, ajunsese un negustor cu adevărat european. La Bucureşti, era un negustor cu ridicata, Hagi Tudorache, Tudor Tudorache pe adevăratul său nume, un ţăran din Argeş, care nu ştia nici să citească, nici să scrie, dar care la afaceri se pricepea. Căruţele lui se duceau de două ori pe an la Lipsca şi-i intrase în cap să aibă, în afară de magazinele din Bucureşti, un număr de negustori ambulanţi, ale căror căruţe, încărcate cu tot felul de mărfuri, treceau, într-o anumită zi, prin târgurile şi satele Munteniei. Îşi luase pe lângă el un nepot, Nicolae Voicu, şi fiindcă puştiului îi plăcea cartea, îl trimisese la Viena ca să înveţe meseria de bancher. Tânărul nostru Voicu o va învăţa atât de bine încât, peste câţiva ani, avea să ţină una din cele mai mari bănci din Viena şi, ajungând cetăţean de onoare al oraşului şi înnobilat fiind sub numele de von Woikowitz, va uita foarte repede satul din Muntenia unde îşi petrecuse copilăria[66].

Prezenţa masivă a străinilor în lumea comerţului şi a meşteşugarilor este agravată de stabilirea la Bucureşti şi la Iaşi, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, a unor consuli străini, cu largi atribuţii, unul dintre ei, cel rusesc, devenind, cum vom vedea, în epoca „regulamentară", un adevărat proconsul.

Cu prilejul încheierii păcii de la Kuciuk-Kainargi, în 1774, Rusia reuşeşte, pentru prima oară, să impună Turciei înfiinţarea unor consulate ruseşti în Principate. Conştientă însă de gravitatea acestei concesii, care avea tendinţa să instaureze în ţările române un regim asemănător regimului Capitulaţiilor obţinut de puterile creştine în Orientul Apropiat, Poarta tărăgănează lucrurile — cu riscul unui nou conflict — până în 1782, când se instalează la Bucureşti primul consul trimis de Rusia, Serghei Lazarovici Laskarov. Prin breşa deschisă de Rusia, intră numaidecât şi Austria (1783), cu atât mai uşor cu cât, teoretic, ea căpătase acest drept încă din 1718, prin tratatul de la Passarowitz. Este

urmată de Prusia, în 1785. Franța se arată mai puțin grăbită; comerțul ei în aceste provincii este, deocamdată, embrionar, iar în ceea ce privește politica, de zeci de ani are aici spioni oficiali: secretarii domnitorilor.

Sub Republică însă, lucrurile se schimbă: interesului economic și politic i se va adăuga prozelitismul revoluționar. Directoratul începe totuși cu o mișcare greșită: numește consul la București un grec din Constantinopol, Constantin Stamati, naturalizat francez și republican înfocat. Turcia refuză acreditarea unei „raiale" a imperiului. Însă Franța, aflată în război, avea neapărat nevoie de un observator la granițele Austriei și ale Rusiei, și, de când Polonia fusese ștearsă de pe harta Europei, Muntenia și Moldova erau singurele puncte de observație „disponibile". Puncte de observație sau chiar baze pentru a ațâța tulburări în Austria și Rusia, mai ales cu ajutorul numeroșilor refugiați polonezi aflați în Principate. Instrucțiunile trimise de Directorat, la 15 februarie 1796, consulului desemnat erau fără echivoc: „Cetățeanul Stamate trebuie să se considere un adevărat agent politic; titlul de consul nu trebuie să-i slujească decât ca să ascundă adevărata lui menire în fața unor oameni cărora nu are de ce să le spună adevărul."

În octombrie 1796, Directoratul reușește să trimită în misiune specială în Principate pe generalul Carra Saint-Cyr, în calitate de „însărcinat cu afaceri". În sfârșit, în 1798, după pacea de la Campio-Formio, impusă Austriei după victoriile lui Bonaparte în Italia, Franța republicană, în plină glorie, poate instala consul la București pe cetățeanul Charles Flûry. Acesta, cu multă îndrăzneală, îi cere domnitorului să fie primit în audiență solemnă într-un mod vrednic de „marea națiune pe care o reprezintă" și, cu toate șovăielile domnitorului, stabilește el însuși cu ce pompă avea să fie primit; pompă ce avea să fie protocolul obișnuit pentru ceremoniile de prezentare a scrisorilor de acreditare de către consuli (am văzut, mai sus, descrierea plină de haz a acestui protocol, în corespondența lui Lagarde).

Iată cortegiul lui Flûry descris într-un document de epocă[67]:

„La 24 Floreal (20 mai 1798), drapelul național a fost înălțat pe casa consulului, unde s-au adunat toți cetățenii francezi sau

protejaţi de Republica Franceză. La ora zece, un ofiţer de la Curte a venit să-l anunţe pe Consul că Domnitorul este gata să-l primească şi, numaidecât după aceea, alaiul s-a alcătuit după cum urmează: « polcovnicul » oraşului, cu 90 de cazaci; « căpitanul de darabani » cu 90 de darabani şi ofiţerii acestora, toţi în mare ţinută: doi mici postelnici, de fiecare parte câte unul: un al doilea « pitar »; al doilea « comis » şi al treilea « postelnic »; şeful uşierilor (al ceauşilor, fără îndoială — *n.n.*); « marele uşier » însoţit de toţi « micii uşieri ».“

În caleaşca domnească, la care erau înhămaţi şase cai şi care era precedată de cetăţeni francezi călare, se aşezase consulul, însoţit de secretarul său şi de ofiţerul domnitorului. Secretarul ţinea la vedere doi săculeţi de mătase în care se aflau scrisorile de acreditare şi *berat*-ul Porţii. Venea apoi trăsura consulului, goală; şi o a doua trăsură a domnitorului, iar alaiul era încheiat de şase trăsuri cu protejaţi de-ai Franţei...

Mai important decât toate aceste semne exterioare de preţuire — care trebuie să fi stârnit totuşi nemulţumirea şi invidia consulului Rusiei şi a celui al Austriei — era faptul că, asemenea ambasadorului Franţei pe lângă Poartă, consulul Franţei la Bucureşti dobândea întâietate asupra tuturor colegilor săi. Din păcate, nu pentru multă vreme. Nemulţumiţi de intervenţia franceză în Egipt, turcii îi arestează pe Flûry şi pe Parrant, şi, după o scurtă şovăială, îi închid în închisoarea celor Şapte Turnuri din Constantinopol.

Anglia profită de neînţelegere ca să-şi instaleze şi ea un consul, în 1803.

Când Franţa reintră în graţiile Porţii, mai ales pe vremea ambasadei generalului Sébastiani, consulii Franţei îşi reiau locurile la Bucureşti şi Iaşi, dar nu fără peripeţii; în decembrie 1806, când ruşii ocupă din nou Moldova, consulul Charles Reinhard e luat în captivitate şi ţinut toată iarnă în sudul Rusiei (v. nota 20).

Lipsa reprezentanţei diplomatice în Principate, precum şi poziţia strategică a acestora la graniţele a trei imperii fac din consulii marilor puteri la Bucureşti şi la Iaşi adevăraţi ambasadori. Lăsând la o parte rolul de informatori ai guvernelor lor şi de agenţi politici, am vrea să stăruim aici asupra influenţei considerabile pe care au avut-o cu toţii, prin simpla lor prezenţă, asupra proce-

sului de occidentalizare a țării. Uneori, au acționat — îndeosebi reprezentantul rus, în virtutea prevederilor tratatului de la Kuciuk-Kainargi — pentru a supraveghea atitudinea Turciei, mai ales în ce privește taxele și monopolul asupra comerțului; ei înlesnesc legăturile cu Apusul și călătoriile în afara țării, procură unui cerc, fără îndoială restrâns, dar cu mare trecere, cărți, și, în primul rând, cu regularitate, gazete. În această privință, consulul Franței este deosebit de activ, dar nici cel al Austriei nu se lasă mai prejos, Viena fiind atât de aproape. Și cum gazete în limba franceză apar nu numai la Viena și în Germania, dar chiar și la Sankt-Petersburg, iar, pe de altă parte, franceza este limba comună a acestei mici lumi a diplomației (baronul Kreuchely, consul al Prusiei la București până prin anii 1830, corespondează cu ministrul său la Berlin în franțuzește), corpul consular în întregime este *nolens volens* un agent de influență franceză în Principate.

Există însă și reversul medaliei: dreptul consulilor de a face naturalizări în țară, chiar și printre autohtoni, atrage urmările cele mai supărătoare. Practica aceasta se transformă, la unii dintre ei, în adevărate operațiuni de „racolare". Nu numai că are efecte negative asupra finanțelor statului, dar ea ajunge să scoată de sub jurisdicțiile naționale o întreagă parte a burgheziei orașelor. Insistența — și uneori aroganța — cu care intervin consulii tot timpul pe lângă domnitor în favoarea protejaților lor îl pune pe acesta mereu în încurcătură. Consulul Austriei și cel al Rusiei la Iași protestează de pildă pe lângă domnitor deoarece sporul la dările pe hornuri, *fumăritul*, a fost trecut, de unii proprietari de case sau de prăvălii, asupra chiriașilor, supuși străini! Degeaba le răspunde vodă că el nu i-a pus direct la dări pe supușii străini, dar că are dreptul să-i pună la dări, așa cum crede el, pe toți proprietarii contribuabili din țara lui, fără să țină seama de naționalitatea eventualilor chiriași: consulii nu se lasă și cer mai departe scutiri.

Neobrăzarea acestor *sudiți* (străini, din it. „suditto") va crește pe măsură ce își vor da seama de slăbiciunea domnitorilor și de atotputernicia consulilor.

În schimb, aceiași sudiți sunt mai în măsură să țină piept abuzurilor funcționarilor sau chiar celor ale puterii centrale. Astfel,

în 1809, negustorii și meseriașii din Ploiești, bizuindu-se pe niște scutiri străvechi, refuzaseră să execute prestațiile în natură și clăcile cerute de la ei de beizadeaua Constantin Caragea, proprietar pe o parte din terenul orașului, datorită unei recente donații făcute de domnitor; cu acest prilej, Divanul Munteniei trimite un raport guvernatorului rus, generalul-maior Engelhart, ca să se plângă de purtarea unui anume Tănase Simigiul, „supus francez, un răzvrătit și pricină a tuturor răzmeriților puse la cale aici de supușii francezi".

Dintr-un recensământ din 1810, aflăm că, numai în București, sunt 3 238 de negustori și meseriași — aceștia din urmă fiind mai mult decât jumătate. Erau organizați în corporații, pe meserii, *breslele*. Corporațiile erau, pentru ei, o legătură de solidaritate și, totodată, un mijloc de apărare, iar pentru putere, un mijloc de control și de presiune fiscală. La sfârșitul epocii fanariote, asistăm la o profundă reorganizare a breslelor.

Meseriile învecinate sunt uneori adunate împreună, alteori despărțite, după cum o cereau interesele sau toanele puterii. La începutul secolului, erau ciubotarii și cizmarii, țesătorii și boiangiii, blănarii și pielarii, precum și işlicarii, cei ce făceau căciuli de blană pentru boieri etc., peste cincizeci de bresle cu totul. Reglementările domnești intră într-o sumedenie de amănunte: durata zilei de lucru, numărul de ucenici, calitatea mărfii, controlul prețurilor (care dădeau prilejul la tot soiul de șicane și de abuzuri). În schimb, autoritatea veghează la gestionarea „cutiei milelor", adevărată casă de asigurare socială ce funcționa în cadrul fiecărei corporații.

Breslele plăteau o taxă domnitorului, pe lângă cele puse la vânzarea mărfii, iar meseriașii nu scăpau niciodată de comenzile venite de la Curte, care trebuiau onorate înaintea celorlalte și sub prețul mediu, corvoadă domnească ce se numea *beylic*. În schimb, câtorva dintre meșterii cei mai pricepuți, ciubotari și cizmari în primul rând, li se dusese vestea până departe, în străinătate, așa că primeau comenzi de la Constantinopol, Brașov, Sibiu și chiar și de la Viena. Tăbăcarii erau atât de mulți încât, la București,

exista un cartier al tăbăcarilor. Jeremy Bentham, vizitând Bucureștii în 1785, laudă calitatea excepțională a pieilor și metodele de tăbăcire și vopsire. Peste câteva zeci de ani, în 1841, Blanqui vede la târgul de la Uzunova, în Bulgaria, un negustor valah de blănuri „a cărui marfă se ridică la 1 500 000 de franci și întrece în frumusețe pe cea din prăvăliile din Londra și din Paris".

Fiecare breaslă avea în fruntea ei un *staroste*, ajutat de patru-cinci *epitropi* sau adjuncți, aleși dintre meșterii cei mai vechi și cei mai buni: aceștia aveau asupra membrilor corporației puteri administrative și judiciare întinse și, cu toată distanța dintre burghezi și boieri, starostele se bucura în oraș de o certă considerație; în mod excepțional, domnitorul putea chiar să-l răsplătească pe câte unul din ei autorizându-l să poarte caftan!

Pe treapta cea mai de jos, *ucenicul*, așa cum se întâmpla de altfel și în Occident, o ducea greu de tot. Încredințat meșterului de către părinți sau de către tutore, pentru mulți ani, nu primea în schimbul muncii lui decât casa și masa: și, pe lângă deprinderea meseriei în prăvălie, din zori și până noaptea, era silit, foarte adesea, în familia patronului, să facă tot soiul de treburi gospodărești.

Dacă, o vreme, sistemul corporativ a răspuns unor nevoi reale, mai târziu, el se va dovedi (prin limitarea numărului lucrătorilor și tot felul de alte opreliști) o frână în calea dezvoltării unei industrii moderne și, în general, a unei economii de tip capitalist. De aceea, după 1830, sub așa-zisul regim al Regulamentului Organic, deși, teoretic, sunt menținute, corporațiile își văd monopolul amenințat de privilegiile acordate unor manufacturi.

Prima manufactură de postav fusese înființată în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVII-lea, cu specialiști germani, pe moșiile Cantacuzinilor; fusese însă părăsită în ajunul războiului ruso–turc din 1768. În Moldova, prima manufactură de postav a fost înființată de Grigore III Ghica în 1764, dar, după doi ani, își închide porțile. O parte din postăvarii străini de acolo vin în Țara Românească, la boierul Radu Slătineanu, care, la rândul

său, în 1766, îşi încearcă norocul, pe moşia lui de la Pociovalişte, lângă Bucureşti. Un alt boier, Dumitru Racoviţă, întemeiază, în 1765, o fabrică de hârtie; paharnicul Mihai Bărbătescu, o fabrică de sticlă, în 1769; logofătul Scarlat Greceanu, două mori mecanice, între 1791 şi 1793 etc. După cum se vede, clasa boierilor nu este cu totul lipsită de simţul afacerilor — de altfel, ea poate, mai bine ca alţii, smulge puterii privilegiile fără de care iniţiativa nu poate izbândi: prioritate la cumpărarea materiilor prime, scutire de taxe vamale şi de interdicţii, obţinerea unor *scutelnici*, adică muncitori scutiţi de impozite etc. Totuşi, multe asemenea iniţiative dau greş, iar progresele, în general, se fac încet.

Principala piedică în calea dezvoltării unei industrii în Principate este reprezentată de tratatele de comerţ dintre imperiul otoman şi puterile europene; ele impun un plafon drepturilor vamale, variind între 3 şi 5%, făcând astfel imposibilă politica protecţionistă, necesară, în general, unei industrii la începuturile ei. Cu toate acestea, încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, există patru fabrici de hârtie, o fabrică de sticlă şi trei manufacturi de postav în împrejurimile Bucureştilor. Cea de la Pociovalişte, pe care o cunoaştem mai bine din documente, se menţine, deşi se loveşte de mari greutăţi. În 1794, domnitorul Alexandru Moruzi, prin privilegii şi scutiri fiscale, încurajează reconstrucţia şi reorganizarea ei sub un nou administrator (*epistat*). Aflăm, cu acest prilej, că manufactura foloseşte 243 de muncitori postăvari şi 40 de căruţaşi ţigani şi că are voie să angajeze până la 50 de specialişti din străinătate (cel mai adesea, saşi din Transilvania, pe care autorităţile austriece se sileau de altfel să-i împiedice prin toate mijloacele să plece, pretinzând că prin plecarea lor se lovea în comerţul austriac: vor merge până acolo încât îl vor aresta pe tânărul Slătineanu, venit să caute muncitori ca să-i angajeze).

Relaţiile dintre epistat şi muncitori sunt însă proaste. Trebuie să spunem că şi condiţiile de lucru erau destul de ciudate: muncitorii postăvari nu lucrau decât o săptămână din două, *dar nu erau plătiţi pentru săptămâna lucrată la manufactură;* erau datori s-o muncească în schimbul scutirii de impozite şi de taxe! Fabrica plătea însă, la preţul pieţei, firul lucrat de muncitori la ei

acasă și îngăduia lipsa de la lucru în caz de boală sau în perioada muncilor câmpului (semănatul, seceratul, prășitul, culesul porumbului etc.).

Un sistem ca acesta va stârni curând nemulțumirea și revolta care, la început, se traduc prin absenteism. Epistatul se plânge că muncitorii își trimit prea des copiii în locul lor, iar munca acestora, după cum spune el, nu face doi bani; muncitorii cer, și obțin, o ușurare a normei de lucru. Doresc însă mai mult: vor două săptămâni libere pentru una lucrată. Epistatul nu se învoiește, și lucrurile ajung în fața Divanului, care, la 17 septembrie 1799, înaintează domnitorului un raport unde, până la urmă, muncitorilor nu li se dă dreptate. La 27 septembrie 1799, Alexandru Moruzi este de aceeași părere: nu poate îngădui să se dea două săptămâni libere pentru una singură de lucru, căci așa ceva nu se pomenește în nici o altă corporație și ar putea fi o pildă proastă; pe de altă parte, manufactura *trebuie* să meargă, orice ar fi, deoarece a fost înființată din porunca împăratului (sultanul). Argument hotărâtor: guvernul otoman se interesează de această producție autohtonă, îi acordă privilegii, ba chiar se aprovizionează cu postav din Țara Românească pentru uniformele soldaților săi[68].

Nemulțumirile muncitorilor nu încetează însă și nici nu se mărginesc la mica minoritate a celor din manufacturi; motive de nemulțumire au toți oamenii de rând — și chiar și burghezia în general. Fiscul este pretutindeni, hărțuielile administrative înzecite (de oamenii puterii, mari și mici), iar, în caz de mare lipsă, pâinea și alimentele de primă necesitate se scumpesc. Mai este și ceva nou: la sfârșitul epocii fanariote, obiceiul de a dona moșii devine tot mai frecvent: domnitorii, prevalându-se de dreptul domniei asupra terenurilor din orașe și târguri, îl donează, cu acte în regulă, rudelor sau creditorilor. De unde și conflictul neîncetat cu locuitorii târgurilor și ai mahalalelor, care, bizuindu-se pe niște scutiri de taxe obținute cândva, se împotrivesc, uneori cu forța (cum s-a întâmplat la Ploiești), strângerii dărilor și taxelor feudale pe care vor să le încaseze noii „proprietari". De aici se trag procese nesfârșite, în care târgoveții pierd cel mai adesea, fără a se da însă bătuți, îndrăznind chiar să-i alunge sau să-i snopească în bătaie pe cei ce vor să strângă dările în numele noului stăpân.

Cazul cel mai cunoscut este cel al cetățenilor din Târgoviște, fosta capitală a Țării Românești. Deși se bucurau de scutiri dobândite cu câteva veacuri în urmă, într-o bună dimineață a anului 1820, ei află că domnitorul cel nou, Alexandru Șuțu (va fi ultimul domn fanariot din Țara Românească), și-a însușit orașul, care, chipurile, „nu avea proprietar", și că a trimis la Târgoviște slujbași de la cadastru ca să arate până unde se întinde orașul. Se trag clopotele, mulțimea aleargă, trimișii domnitorului sunt bătuți cu pietre și alungați din oraș. După care, o delegație de 300 de târgoveți se duce la București ca să protesteze împotriva încălcării drepturilor lor strămoșești. Pierd procesul, dar, peste câteva luni, profitând de schimbările ce au urmat după revoluția lui Tudor Vladimirescu, obțin de la Divan revizuirea procesului în favoarea lor.

În 1819, la Iași, revolta izbucnește din alte motive. Luna iunie începuse prost: la 4 iunie, o furtună năpraznică se abătuse asupra orașului, trăsnetul ucisese oameni, provocase incendii; apoi, bătuse o grindină „mare cât oul de porumbel", după cum aflăm din raportul unui consul, pricinuind mari pagube în oraș și în împrejurimi, mai ales la podgorii. Peste opt zile, vine un cutremur, de intensitate mijlocie. Lumea se alege doar cu spaimă. Și, pretextând că la aceste două calamități se adăugase a treia și mai și, ciuma, autoritățile închid practic orașul, provocând totodată creșterea prețurilor la alimentele de primă necesitate. În oraș, se răspândește însă zvonul că nu este decât un pretext, scornit de agă și de oamenii lui, ca să stoarcă bacșișuri de la cei săraci, în schimbul învoirii de a intra în oraș și de a ieși. Pe zi ce trece, neliniștea crește, în pofida sfaturilor date de autoritățile bisericești. La 26 iunie, poporul se îndreaptă, în gloată, către palat, cerând cârmuirii să ridice carantina. Arnăuții din garda domnească se sperie și trag asupra mulțimii. Raporturile consulare spun că au fost 48 de morți și sute de răniți. Răzmerița este gata. Domnitorul și boierii cei mai de seamă se baricadează în palat, împreună cu garda.

A fost nevoie, ca să se potolească lucrurile, de intervenția consulilor străini și a mitropolitului Veniamin Costache în persoană,

nu fără mari emoții pentru Prea Sfințitul — și de făgăduiala că măsurile de carantină vor fi ușurate.

Unde erau, în acest timp, reprezentanții orășenilor? În Evul Mediu, și până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, orașele aveau o administrație municipală relativ democratică, inspirată de instituțiile din orașele săsești din Transilvania.

Municipalitatea era condusă de un *județ* (lat. *iudicium*), un fel de primar ales, cu puteri juridice și administrative destul de mari. Era ajutat de câțiva *pârgari* (din germ. *Bürger*, printr-un intermediar maghiar, *polgár*), aleși și ei dintre notabili. Însă, în vremea fanarioților, cârmuirea stârbește tot mai mult atribuțiile celor aleși. La începutul secolului al XIX-lea, *județul* și *pârgarii* dispar, iar atribuțiile lor sunt încredințate unui agă (ajutat de spătar, la București, de hatman, la Iași), pe când în orașele mai puțin importante acești reprezentanți ai cârmuirii au cele mai diverse titluri, ca *epistat, polcovnic* (colonel, în rusește), *vornic* sau „căpitan de târg". Pentru problemele de recensământ și de fisc, fusese creat la București (în 1794) și, mai târziu, la Iași (1813), un *vornic de politíe* (gr. πόλις [polis] „oraș") — cuvânt ieșit din uz după adoptarea cuvântului francez *police*, sub forma *poliție*.

Ca să mențină ordinea, aceste autorități aveau la dispoziție câteva sute de arnăuți și de *slujitori* de prin partea locului. Noaptea, la București, câteva patrule de străjeri, care se numeau *caraule* (turc. *karavul*), străbăteau principalele străzi ale orașului. Se povestește că atunci când caraulele zăreau, în depărtare, o umbră suspectă, băteau cu ciomegele în caldarâmul de lemn și strigau: *Te văd, te văd!* dar până acolo nu se prea duceau.

Totuși — iar în această privință, toate mărturiile concordă —, criminalitatea este puțin răspândită; ba chiar, unii observatori străini afirmă, sprijinindu-se pe cifre, că procentul de criminalitate în Principate este cel mai scăzut din Europa.

Generalul de Bawr remarca, încă din 1774, „că rareori auzi vorbindu-se în Valahia de omoruri, de furturi, de asasinate sau de alte crime îngrozitoare", iar Émile Gaudin, tribunul, care fusese consul interimar în Principate sub Directorat, scria și el, în

1822: „Activitatea tribunalelor în privința persoanelor și a bunurilor este aproape inexistentă, prea puțină în privința delictelor și rară în cea a crimelor." Laurençon, în 1822, rezumă aceste impresii. „Valahii sunt în general un popor blând și prea puțin aplecat spre rău." Corolarul: pedeapsa cu moartea era foarte rar aplicată, iar în anii 1830, luând-o înaintea celorlalte țări ale Europei, Principatele o vor aboli în mod oficial. Thouvenel constată cu mirare acest lucru. În 1840, el scrie: „Moartea a dispărut din codul penal. Pedeapsa cu moartea, cea cu tăierea mâinii, schingiuirea și luarea averii sunt abolite ca potrivnice legilor străbune și moravurilor țării: așa sună textual articolul din noul regulament care proclamă această măsură." Deplânge totuși menținerea pedepsei cu muncă silnică în saline. La București, vizitează închisoarea centrală: „Închisoarea ar putea fi mai bine îngrijită; totuși, trebuie să mărturisim, cu umilință și tristețe, ea nu arată atât de rău ca ale noastre." Și se miră, mai departe, constatând că inspectorul închisorilor, un Florescu, „cugetase la frumoasa carte a domnilor de Tocqueville și de Beaumont".

Pedepsele ce se aplicau cel mai des erau pedepsele corporale, îndeosebi vestita *falangă*. Erau administrate în piața publică. Femeile adultere erau plimbate pe străzi, legate călare pe un măgar, cu fața spre coada animalului, și erau silite să strige cât le ținea gura: „Cine-o face ca mine ca mine să pățească!"[69]

Execuțiile prin spânzurare, pe vremea când pedeapsa cu moartea mai era încă aplicată, se făceau de asemenea *în public*, de preferință în zilele de târg. Exista însă un obicei vechi (care, după cum se spune, ar fi fost întâlnit și în unele regiuni din Statele Unite în secolul trecut), potrivit căruia un condamnat la moarte putea fi salvat, dacă o femeie liberă îl cerea de bărbat. Se povestește că, demult, la București, un tânăr chipeș, osândit pentru omor, era dus la spânzurătoare acolo unde se ținea târgul. În timp ce căruța mergea scârțâind, în mijlocul mulțimii de gură-cască ce-l însoțea pe prizonierul cu mâinile legate la spate, un murmur crește și, dintr-o dată, se aude: „Opriți! Opriți! Îl cere o femeie!" O biată femeiușcă, pe care cerul n-o răsfățase la naștere, își croia drum prin mulțime strigând către arnăuții din escortă: „Dați-mi-l

mie, vreu să-l iau de bărbat!" Căruțașul morții oprește caii, osânditul întoarce capul, se uită o clipă la arătarea aceea slută, apoi, fără să spună o vorbă, face semn căruțașului să-și vadă de drum.

Când răsfoim documentele judiciare din epocă, suntem surprinși văzând cât de mult se amestecă domnitorul și Divanul în viața privată a cetățenilor.

O mamă vitregă se plânge de apucăturile cele rele ale fiului ei vitreg, care-i risipitor și desfrânat? Mihai Șuțu, după cercetarea dusă de marele-spătar, poruncește, la 28 ianuarie 1802: „Orânduim pe sluga Domniei mele [...] zapciu spătăresc, ca ridicând pe numitul Constantin (Stere), să-l ducă la mănăstirea Mărgineni, unde poruncim Domnia mea Cuviosiei tale Egumene al numitei mănăstiri, să-l aibi în lăuntrul mănăstirei, păzit spre îndreptarea și pocăința lui, purtându-i mănăstirea grijă de cele trebuincioase din pereusia părintească, după cum se cuprinde mai jos. 1802 Ghenarie 28." La 10 martie 1812, un Alexandru Racoviță, orfan „care bate drumurile ca un derbedeu", este trimis de către Divan la mânăstirea Snagov până ce avea să se ia o hotărâre în privința lui.

Și hotărâri de felul acesta se văd până târziu, prin anii 1840[70].

În grija ei de a apăra bunele moravuri, puterea, după cât se vede, lucrează mână în mână cu Biserica. De altminteri, aceasta poate avea chiar inițiativa: iată-l, de pildă, pe administratorul Mitropoliei din București adresându-se, la 31 octombrie 1831, marelui-logofăt al justiției și cerându-i ca o anume Anica din cartierul Olari, femeie adulteră, a cărei purtare scandalizase cartierul, să fie silită să stea într-o mânăstire.

Răsfoind, la arhive, colecțiile de judecăți ale Divanului, poți da peste întâmplări și mai năstrușnice, cum ar fi cea dintr-un raport trimis de aga Constantin Caragea și paharnicul Ion Crețianu domnitorului, la 7 octombrie 1801, ca să-i semnaleze cazul unei femei, care, dându-se drept bărbat, se căsătorise, cu acte în regulă, cu altă femeie! Drept care, cei doi boieri îi propun domnitorului ca vinovata (numita Maria, schimbată în Marin) să fie bătută cu vergile, ca și nașa ei, care se învoise la o asemenea comèdie (nu se spune însă nimic despre „mireasă"!) Domnitorul poruncește,

la 20 octombrie 1801, „ca atât Maria, cât mai vârtos pe naşi-sa Niţa, să le pedepsiţi cu straşnică bătaie, şi apoi, cu această a noastră domnească volnicie, să trimiţi pe Maria cu sluga Domniei mele [...] la schitul Viforâta, ot sud Dâmboviţa".

În altă parte, vedem cum o doamnă ceva mai coaptă, dorind să se mărite cu un bărbat mai tânăr decât ea, este nevoită să ceară dezlegare de la Divan. Acesta, după cercetări pe lângă autoritatea bisericească, la 18 decembrie 1800, se învoieşte ca „doamna Lucsandra Caramanli, sora *şătrarului* Răducanu, să se mărite cu *polcovnicul* Iordache, Constantinopolitanul, care este mult mai tânăr decât ea, şi să-l lase moştenitor".

Puterea nu se mulţumeşte însă să se amestece doar în cazurile izolate, atunci când i se cere ajutorul sau când îi sunt semnalate; ea se amestecă şi când este vorba de purtarea oamenilor în anumite circumstanţe. De pildă, la 24 august 1805, Constantin Ipsilanti trimite o circulară către ispravnici — la cererea Mitropolitului Ţării Româneşti — ca să le spună să nu mai primească plângeri de la fetele părăsite de logodnic sau de bărbatul căruia i se dăruiseră întrucât li se făgăduise că vor fi luate în căsătorie. Urmează, spune circulara, procese nesfârşite, în care bărbaţii, din laşitate, sunt împinşi să facă jurăminte mincinoase ca să scape de învinuirile fetelor, „şi aşa rămân amândouă părţile într-o căire nedreaptă, bărbatul adică cu pierderea sufletului şi fata cu pierderea curăţeniei fecioriei ei, rămâind ca o curvă".

Un alt domeniu în care puterea colaborează cu Biserica: îndreptarea copiilor delincvenţi.

La 18 august 1801, marele-*aga* Ion Kretzulescu adresează un raport domnitorului Alexandru Moruzi cu privire la o încăierare între nişte copii dintr-o mahala a Bucureştilor, pe malul gârlei, în timpul căreia unul din ei, Ioniţă, băiatul lui Constantin Cojocaru, în vârstă de doisprezece ani, îl răneşte pe altul lovindu-l de câteva ori cu cuţitul. Din fericire, rănitul nu moare — căci, dacă murea, nu i-ar fi fost uşor agăi să propună pedeapsa pe măsura faptei: cercetând „tratatul lui Armenopulos[71], paragraful 244", a găsit că, dacă rănitul moare de pe urma loviturilor primite, agre-

sorul este pasibil de pedeapsa cu moartea, în afară de cazul că este vorba de un *infans*, adică un copil... mai mic de șapte ani. Dar, de vreme ce tatăl copilului a venit el însuși să-i explice agăi cu ochii în lacrimi că nepricopsitul de fecioru-său nu era la prima ispravă, că i se cuvenea o pedeapsă aspră și că trebuia închis într-o mânăstire, vodă pune, la 14 august 1801, următoarea hotărâre: „Poruncim dumnealui (biv vel banul Caragea, epistatul agiei — *n.n.*) ca să i se facă pedeapsa bătăii la agie, și ce cheltuială va fi pricinuit celui junghiat până a se vindeca să plătească tatăl lui Ioniță, și apoi fiindcă și tată-său cere surghiunlucul lui, poruncim să se trimiță la monastirea Mărgineni."

Multe asemenea întâmplări trebuie să fi văzut malurile Dâmboviței. Pe malul drept al râului, acolo unde aveau să fie casa și grădinile lui Dudescu, era demult o *mahala* care, împreună cu mahalaua vecină, cea a țiganilor, era cea mai săracă din oraș: acolo se adunaseră, în cocioabe respingătoare, de-a lungul unor poteci acoperite cu praf gros sau, dimpotrivă, înecate în noroi, toți cerșetorii din oraș. Toate cărările din această jalnică mahala dădeau în drumul cel mare ce ducea la Târgoviște și, fiindcă, la intrarea în oraș, acest drum era podit cu bârne, fusese numit *Podul Calicilor* (căci *calici* li se spunea în vechime cerșetorilor). Pe acolo, zi de zi, într-un șir lung, milogii, orbii și schilozii se târau ca vai de ei către locurile unde se țineau târguri, în fața bisericilor sau la marile răspântii din capitală. Să nu se creadă însă cumva că armata aceasta de cerșetori era lăsată de capul ei, fără nici o rânduială: își avea legile, ierarhia, căpeteniile ei, în frunte aflându-se starostele calicilor.

Numele unora dintre aceste căpetenii ni s-au păstrat: Atinia Surda, Simion Ciungul, Grigore Fulgeratul, Radu Orbul, Lisandru Ologul, Nichita Gușatul, Tudor Gură-stricată, Gavrilă Gură-puțintea, Grigore „ce are ceea nevoie"...[72]

Neobișnuita breaslă era pusă sub directa oblăduire a Sfinției sale mitropolitul Ungro-Vlahiei, și nu doar așa, de formă: un regulament al Mitropoliei stabilea normele morale ale cerșetoriei; astfel, cerșetorilor nu le era îngăduit „să întindă mâna de două ori, căci asta ar însemna hoție", ci, după ce primea pomana,

milogul trebuia să plece din faţa bisericii ca să lase locul altuia. Nu aveau voie să-şi „scociorască rănile, căci asta este înşelăciune"; în sfârşit, cei ce se luau la ceartă în faţa bisericilor erau şterşi de pe lista „adevăraţilor cerşetori", ţinută la zi de către staroste, pentru cutia milelor de la Mitropolie. Autoritatea starostelui era foarte mare şi astfel în *mahalaua calicilor* se păstra ordinea. Era şi acolo un fel de „obicei al pământului" care ţinea seama de cel mai mărunt amănunt, de pildă de soarta „bunurilor" calicului decedat: cocioaba, zdrenţele rămase de la el. Şi vai de acel membru al breslei care s-ar fi încumetat să fure de la un „coleg"! Era bătut cu vergile în faţa întregii comunităţi şi alungat pentru totdeauna.

La începutul secolului al XIX-lea, din pricina extinderii cartierelor mai bogate, calicii fuseseră împinşi mai departe, în spatele dealului Mitropoliei şi al mânăstirii lui Mihai Vodă, însă corporaţia n-a dispărut.

*

Grija Bisericii şi a autorităţilor nu se îndrepta doar către „nevoiaşii organizaţi". Ca pretutindeni, erau oameni săraci care nu se făleau cu acest lucru. Când era vorba de persoane cu oarecare poziţie, am văzut la capitolul despre boierime că exista o cutie a milelor (şi un mare-dregător care o gospodărea) din care văduvele sau persoanele vârstnice, ajunse la greu, primeau câte ceva. Într-un alt domeniu, există o circulară din 23 aprilie 1811, adresată de Divanul din Bucureşti agăi, spătarului şi vornicului de politíe, în care li se spune să aibă grijă ca oamenii sărmani care mor pe stradă să fie îngropaţi numaidecât de către preotul parohiei; cei trei oficiali numiţi mai sus erau obligaţi să asigure cheltuielile imediate, Divanul având datoria să le dea banii înapoi pe temeiul unor acte doveditoare.

În această privinţă, se constată că, în această societate, aparent atât de puţin — sau atât de prost — organizată, şi în care diferenţa de avere şi de situaţie este atât de mare, există un adevărat sistem de asistenţă socială, nu numai datorită acţiunii parohiilor şi a mânăstirilor, sau, cum s-a văzut, a corporaţiilor de

meserii, ci chiar prin acțiunea statului. Sunt o mulțime de documente care arată că, cel puțin în orașe, îngrijirea din spitale era gratuită pentru bolnavii nevoiași.

Într-un ordin din 20 noiembrie 1780, dat de Alexandru Ipsilanti, adresat medicului-șef (*arhiiatros*) al orașului, i se poruncește acestuia să-i adune pe toți medicii și să le spună că el, domnitorul, voiește ca orice bolnav să fie consultat și îngrijit cum se cuvine; de la cei săraci, medicul să nu ceară bani, ci să se mulțumească cu leafa ce i se plătește în fiece lună. Călătorul britanic Thornton ne confirmă acest lucru în 1812: „La București, există medici, plătiți din fondurile publice, la care orice cetățean se poate duce ca să le ceară sfaturi și îngrijire."

Deținem, de altfel, un document, din 25 februarie 1810, cu lefurile vărsate medicilor de către vistierie[73]:

Dr Silvestru Filitti	250 lei
Dr Constantin Darvari	250 lei
Dr Constantin Caracaș	250 lei
Dr Ion Marcu	250 lei
Dr Gheorghe Skina	150 lei
chirurgul orașului	120 lei
moașa orașului	170 lei
Andrei, chirurg la Craiova	100 lei
inspector	30 lei

Cele mai multe spitale erau, ca și mânăstirile, ctitorii ale domnitorilor sau ale vreunui mare-boier. Două familii au făcut deosebit de mult în acest domeniu: Ghica și Cantacuzino.

La începutul secolului al XIX-lea, cel mai vechi spital din București era Colțea, construit de marele-spătar Mihai Cantacuzino între 1701 și 1703. Spitalul ocupa un teren mare, chiar în centrul orașului, și avea mai multe pavilioane cu câte 12 până la 30 de paturi fiecare. În aceeași incintă, se mai aflau o mânăstire, trei paraclise, o școală și locuințele medicilor și ale profesorilor. La intrarea principală se afla acel turn monumental de pază,

numit Turnul Colței, despre care am mai vorbit și care fusese construit cu ajutorul unor meșteri zidari din armata lui Carol XII al Suediei care așteptau să fie repatriați, în vreme ce învinsul de la Poltava se încăpățâna să aștepte la Bender (Tighina) reluarea ofensivei împotriva lui Petru cel Mare.

Al doilea spital din București, cel de la mânăstirea Sfântul Pantelimon, fusese ridicat datorită inițiativei lui Grigore II Ghica în 1733 și terminat în timpul celei de-a doua domnii a acestuia, în 1750.

Avea 400 de hectare de pământ chiar la marginea orașului, veniturile fiind folosite pentru întreținerea spitalului, a pavilioanelor și a școlilor lui; se afla acolo o școală pentru surdo-muți și, ceva mai la o parte, un pavilion pentru bolnavii contagioși. Un hrisov din 1752 punea averea acestui spital sub autoritatea unui triumvirat (epitropie) alcătuit din mitropolit, marele-vistiernic și marele-logofăt.

Molima de ciumă din 1795 arătase că instalațiile de la Pantelimon nu puteau fi de ajuns, drept care Alexandru Moruzi pusese să se ridice un spital anume pentru ciumați, mai departe, în satul Dudești, cu două mari pavilioane separate și împrejmuite cu ziduri. Întreținerea avea să fie asigurată de trei dintre cele mai mari mânăstiri din țară: Cozia, Tismana și Câmpulung.

După ocupația rusească din 1806–1812, este construit în oraș încă un spital cu 70 de paturi, care va căpăta numele de Filantropia.

În 1830, o comisie desemnată de guvern va hotărî contopirea epitropiilor celor trei mari spitale din București: acest nou organism va fi embrionul Eforiei* Spitalelor Civile, organizație unică în felul ei în întreaga Europă de răsărit și care avea în proprietate moșii însumând sute de mii de hectare. Eforia va administra sistemul spitalicesc al țării până aproape de vremurile noastre.

* De la un cuvânt din greaca modernă, *ephoreia*, derivat de la un substantiv *éphoros*, observator, paznic, administrator.

Să spunem, de asemenea, că tot în anii 1830 văduva ultimului Brâncoveanu înființase la București un spital cu 150 de paturi, care și astăzi mai poartă numele familiei, și care, cu un venit anual, enorm pentru epoca aceea, de 400 000 de lei, introducea pentru prima dată puțin lux în așezămintele spitalicești: parchete lustruite, covoare, cearșafuri mai alese...

Să menționăm, în sfârșit, înființarea la București, în acel început de veac, a două spitale specializate: o maternitate, care avea o școală de moașe și un pavilion pentru nașterile anonime (nu se cerea numele mamei, iar copilul era crescut într-un orfelinat), și un azil pentru alienați. Până atunci, bolnavii mintali erau trimiși în mânăstiri; este lesne de închipuit ce bătaie de cap dădeau călugărilor acești bieți bolnavi.

În provincie, existau spitale la Craiova, Slatina, Târgoviște și Buzău. În Moldova, în afară de Iași, mai erau la Roman și Târgu-Ocna.

Problema cea mai importantă pentru spitale era cea a medicilor. Vreme de veacuri, nu existaseră în toată țara decât vreo câțiva medici, aduși cu mare cheltuială de domnitori, pentru ei înșiși și pentru cei din preajma lor. Unii au rămas pe lângă spitalele care existau atunci. Cei mai mulți erau sași din Transilvania, dar fuseseră și câțiva italieni, ba chiar și francezi (care slujeau uneori, ca „cinstiți corespondenți", ambasadorului Franței la Constantinopol). Printre orientali, au fost greci care studiaseră în Italia, la Bologna, Siena, Florența, dar mai ales la Padova.

Se pare însă că, în secolul al XVIII-lea, nivelul studiilor medicale de la Universitatea din Padova scăzuse. Se obținea titlul de „doctor în medicină și filozofie", sau „iatrofilozof", doar cu niște simple noțiuni teoretice de medicină. Ca să capete dreptul de a exercita, „doctorul" trebuia să practice doi sau trei ani medicina pe lângă un medic practician. Cei mai mulți studenți greci nu aveau răbdarea și, fără îndoială, nici dorința de a-și desăvârși în felul acesta învățătura medicală. Se grăbeau să găsească, după pilda binecunoscută a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, vreun post mai avantajos la Patriarhia de la Constantinopol, ca profesor sau tălmaci, sau, în țările române, ca dascăli ai fiilor domnitorului sau ai vreunui boier. Trebuie, de altfel, să spunem că se murea mai rar de ciumă ca profesor decât ca medic...

Înainte de secolul al XIX-lea, nu a existat nici un medic român. Negustorii cei bogaţi preferau să-şi vadă fiii făcând negoţ, de pe urma căruia se câştiga mult mai mult; cât despre fiii de boieri, acestora le erau practic interzise călătoriile în Occident — presupunând că ar fi avut de gând să facă această meserie. Întâlnim însă în secolul al XVIII-lea mai mulţi medici proveniţi din acele familii de negustori şi de bancheri macedoromâni al căror rol în apariţia capitalismului în Principate am mai avut prilejul să-l subliniem.

Cel mai cunoscut fusese, la începutul secolului al XVIII-lea, un anume Dumitru Procopie, zis Pamperi sau Pamberi, originar din Moscopoli, trimis de Nicolae Mavrocordat la învăţătură la Padova, în anii 1720, şi care avea să devină medicul său particular. Fratele lui, Ion, era tot medic, la spitalul Colţea. Pe la sfârşitul secolului, un alt macedoromân, Dumitru Nicolae Luca, poreclit Caracaş, nume turcesc ce i s-a dat din pricina sprâncenelor lui negre şi stufoase, se stabileşte la Bucureşti. Fiul său Constantin îi va urma, în 1801, şi, la începutul secolului al XIX-lea, va fi unul din medicii oficiali ai capitalei, împreună cu doctorul Constantin Darvari, alt macedoromân, a cărui familie avea o bancă la Viena şi care studiase în Germania, la Halle.

Primii „moldovalahi" care se întorc din Apus cu diplomă de doctor în medicină sunt, pe la 1800, mai întâi un Ştefan Manega, zis Episcopescu; începuse prin a învăţa meseria de farmacist „la locul de muncă", la Craiova, după aceea studiase medicina la Viena. Apoi, Ioan Serafim, care susţinuse, la Paris, la 27 iulie 1815 (la cinci săptămâni după Waterloo!), o teză intitulată *Disertaţie despre febrele bilioase în general, considerate în starea lor simplă în care se înfăţişează în mod obişnuit...* Nu se cunoaşte originea lui Episcopescu; ştim, în schimb, că Serafim era fiul unui negustor armean!

Chiar când se va putea călători lesne în Occident, boierii moldovalahi nu se grăbesc să facă din feciorii lor „oameni de meserie". Să ne mirăm de acest lucru? În Franţa, de pildă, va trebui aşteptat secolul al XX-lea pentru ca familiile aristocratice să ca-

tadicsească să nu mai creadă că vlăstarele lor se abat de la îndatoririle rangului dacă se apucă de studii medicale. Este adevărat că, în 1800, partea științifică a profesiunii de medic nu constituie, deocamdată, aspectul dominant în imaginea pe care lumea și-o face despre *doctor* („doftor", cum se spunea). La urma urmei, ce este practicianul care vine pe la casele bolnavilor cu o geantă mică în mână — și, din când în când, face câte un clistir? Din pricina aceasta, multă vreme, statutul medicului nu este prea limpede. Medicul este căutat și respectat, însă rareori un boier îi dă fata de nevastă.

Totuși, pe vremea fanarioților, fuseseră câteva excepții, explicabile însă prin originea familiei: astfel Anton Calliarchi, care studiase medicina la Padova, ajunsese, la mijlocul secolului al XVIII-lea, să facă parte din „marea boierime", ridicându-se până la rangul de mare-ban al Craiovei, însă el era fiul unui alt medic de seamă, un grec din Chios, care ajunsese primul medic al lui Brâncoveanu; el însuși se căsătorise cu o Florească, iar fiii lui aveau să preia și să ducă mai departe numele acestei familii vestite. Mai fusese și un Chrisoscoleos (românizat Hrisoscoleu), însă acesta era rudă cu domnitorii Mavrocordați și, îndată ce ajunsese în „boierie", s-a grăbit să părăsească practica medicală, căci i se va fi părut mai rentabilă „meseria" de boier — ceea ce va face ca, în 1716, să fie ucis de hoți, care-l vor prăda de tot aurul pe care-l avea. Tot pe vremea aceea, mai fusese un doctor, Dumitru Notara, care se însurase cu o Grădișteancă (iar fratele lui cu o Dudească), însă ei erau nepoții a doi iluștri Patriarhi din Orient, despre care s-a stabilit că se trăgeau dintr-o fiică a împăratului Ioan VI Cantacuzino.

În vremea de care ne ocupăm, doar doi doctori, Darvari și Filitti, au izbutit să pătrundă în cercul restrâns al familiilor românești de viță veche. Toți ceilalți medici au rămas, se pare, într-o condiție socială mai modestă, chiar și atunci când capătă câte un titlu neînsemnat de boier.

Iată de ce, când, în 1839, primul fiu de mari-boieri, Nicolae Kretzulescu, se întoarce în țară cu un doctorat în medicină de la

Paris — unde urmase studiile alături de un alt student medicinist care avea s-o apuce pe alte căi, Gustave Flaubert —, în „societatea" bucureșteană se produce o mică revoluție, aproape un scandal. Însă gheața fusese spartă; de acum încolo, studiile medicale aveau să atragă tineri din toate păturile sociale: peste două generații, creatorul Institutului Pasteur din București va fi un Cantacuzino. Kretzulescu, după ce va fi tradus în românește *Tratatul de anatomie* al lui Cruveilhier, avea totuși să părăsească medicina, pentru a se lansa în politică (va fi de trei ori prim-ministru, în anii 1860).

Chirurgii vor fi, câtăva vreme încă, socotiți drept practicieni de mâna a doua. Epoca bărbierilor-chirurgi nu era, ce-i drept, prea departe.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, sunt destul de mulți chirurgi, probabil ca urmare a ocupației austriece din 1789–1791. De altfel, aproape toți sunt „nemți". Este semnalat totuși și un francez, care se află la București în timpul epidemiei de ciumă din 1828: Constant Alphonse Marsille, născut la Guerrieux, în ținutul Somme, în 1800; va avea însă, în câteva rânduri, necazuri cu „comisia medicală de control", întrucât niciodată n-a putut arăta diploma de doctor în medicină. Ceea ce nu-l va împiedica să practice medicina până în 1853 și să adune o avere destul de frumușică.

Dar, ca și în Occident, chirurgia își capătă, în prima jumătate a secolului, titlurile de noblețe, iar progresele sunt atât de mari, încât cea dintâi operație sub anestezie are loc, la Iași, doar după trei luni de la operația lui Morton la Boston, din octombrie 1846.

Mijloacele de care dispunea acest corp medical, destul de mic în orașe, iar la sate inexistent, erau, în caz de epidemie, de o tragică insuficiență. Cea mai ucigătoare și, se pare, cea mai frecventă dintre bolile molipsitoare era ciuma, care, periodic, se abătea asupra Principatelor, venind pe drumul de la Constantinopol. Când izbucnea în capitală, gurile rele spuneau că doctorii fugeau, așa cum făceau și cei mai mulți boieri și oameni cu stare, lăsându-i pe ciumați doar în grija cioclilor. Avem totuși o mărturie care arată că, în timpul molimei celei mari din 1828 douăzeci și unu din

cei douăzeci și șase de medici din București au murit de ciumă. Așadar, nu dezertau cu toții, sau n-o făceau întotdeauna.

De altfel știința medicală, pe vremea aceea, nu putea mare lucru împotriva unor flageluri ca acesta, iar măsurile profilactice erau mai mult de resortul autorităților. Cu timpul, ele vor fi tot mai severe și relativ eficace: închiderea orașului, izolarea bolnavilor, fumigații, îngroparea morților sub straturi de var nestins și arderea hainelor etc. Cu toate acestea, molima era de temut și lumea se temea, într-adevăr, foarte tare.

O altă boală, mai puțin spectaculoasă, dar endemică, ca în toată Europa, era vărsatul de vânt. Avem încă o dată prilejul să ne mirăm de iuțeala cu care o descoperire medicală occidentală este aplicată în Principate: vaccinarea este introdusă în Muntenia în 1800, la numai doi ani de la publicarea descoperirii lui Jenner. Trebuie să se știe însă că vaccinarea — mai puțin perfecționată decât cea a lui Jenner — era de mult cunoscută în Orient: diplomați occidentali în funcție la Constantinopol vorbesc despre acest lucru în corespondența sau în memoriile lor. În orice caz, unul din medicii lui Constantin Brâncoveanu, Iacob Polaryno, originar din Cephalonia, publicase la Veneția, în 1715, un tratat despre vaccinare (care, bineînțeles, nu avea încă acest nume) cu titlul: *Nova et tuta variolas excitandi per transplantationem methodus* (Metodă nouă și sigură de a provoca vărsatul prin transferare).

În 1815, vaccinul devine obligatoriu în Muntenia: un ordin al Divanului îi dă în grijă doctorului Darvari „să altoiască copiii de vărsat". Totuși, fiindcă lipsește personalul sanitar, mai ales la sate, douăzeci de ani mai târziu, pentru a generaliza vaccinarea, se va recurge la o soluție originală: este încredințată preoților; nici un seminarist nu putea fi hirotonisit dacă nu învăța mai întâi cum să vaccineze.

Ca medici specialiști, primii oftalmologi apar pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea (putem cita cazul doctorului Tullia, tot un macedoromân, care studiase la Florența și care fusese chemat în țară de Alexandru Mavrocordat). Dentiștii, nemți cu toții, nu sunt semnalați decât începând cu 1832; înainte, era o treabă de bărbier... dacă nu cumva de potcovar țigan.

Cei dintâi spiţeri menţionaţi de documente în Bucureşti sunt, în 1625, un anume Karaian, probabil grec sau macedoromân (să ne amintim că familia lui Herbert von Karajan este de îndepărtată obârşie balcanică), şi, în 1637, un Giorgio, italian pesemne.

Despre munca farmaciştilor la începutul secolului al XIX-lea avem o mărturie de mare preţ, cea a chimistului francez Pierre Béchamp care, în tinereţe, petrecuse unsprezece ani în Muntenia, din 1824 până în 1835, pe lângă un unchi de-al său. Îşi făcuse studiile secundare la Colegiul Sfântul Sava şi, încă foarte tânăr fiind, începuse meseria de chimist ca preparator la un farmacist neamţ din Bucureşti, Herr Mäuszel. Farmacistul nu-şi petrecea tot timpul în prăvălie sau în laborator pregătind reţetele date de medici. O bună parte din timp şi-o petrecea la domiciliul clienţilor, făcând pansamente ori mici intervenţii chirurgicale sau chiar spălături. La oamenii de rând, îşi trimitea asistentul, însă la cei mari îşi dădea osteneala de a se duce el însuşi. Béchamp îşi amintea că-l văzuse de mai multe ori pe Mäuszel gătindu-se şi îmbrăcându-se cu fracul ca să se ducă la Grigore Vodă Ghica să-i facă o clismă Măriei sale.

Se înţelege de la sine că preparatele farmacistului nu erau pentru toate pungile, aşa că un intens trafic de tot felul de leacuri se făcea pe la băcani şi pe la dughengiii cei mărunţi din piaţă, sau chiar prin mijlocirea negustorilor ambulanţi. Drept care, în 1835, Comisia medicală îl convocase pe starostele băcanilor din Bucureşti, împreună cu vreo câţiva colegi, ca să stabilească de comun acord lista produselor socotite primejdioase şi interzise la vânzare sau la folosirea în alimentaţie, cum ar fi opiumul, arsenicul, stricnina, cantarida etc.; ceea ce nu va împiedica vânzarea pe sub mână a medicamentelor miraculoase pregătite de tot soiul de şarlatani.

De altminteri, chiar şi la oraş, lumea nu se codea să se ducă la vraci, ba chiar şi la vrăjitor sau la babe, care, cu unsorile şi descântecele lor, te puneau pe picioare sau te trimiteau pe lumea cealaltă. Unele descântece datau din Antichitate, de pildă unul descoperit de filologul Candrea-Hecht, aidoma unuia pe latineşte.

Totuși, din când în când, autoritățile îi pedepseau sever pe vracii care dădeau prea des greș.

Să nu fim însă din cale afară de sceptici. În țările noastre, ca și prin alte părți, exista o adevărată farmacopee tradițională, pe bază de rădăcini, de ierburi, de flori, de semințe, se făceau fierturi și alifii, a căror eficacitate, în anumite cazuri, nu putea fi tăgăduită. La țară, această farmacopee era aproape singura cunoscută.

Cu toate acestea, în caz de epidemie, cârmuirea trimitea uneori medici anchetatori în județe. După o astfel de anchetă, Divanul adresează, la 28 aprilie 1808, prefecților din Teleorman instrucțiuni ca să le comunice măsurile profilactice pe care, în urma vizitei doctorului Panaiot Nicolaide, o comisie de cinci medici le-a recomandat pentru a curma epidemia de scorbut, cu instrucțiuni precise de a aplica întocmai amintitele măsuri. Temându-se însă, de bună seamă, ca nu cumva locuitorii să n-aibă încredere în eficacitatea acestor recomandări, și, pe de altă parte, să le intre în cap că trecerea de care se bucurau popii lor pe lângă Atotputernicul n-ar fi de ajuns, Divanul se grăbește să adauge: „Pentru care iată se trimite de aici și un Arhiereu împreună cu un cliric, și cu moaștele sfântului Mihail al Sinadei, ca să se înconjoare prin toate satele județului unde pătimesc locuitorii; să se facă sfeștanii, litanii și rugăciuni către milostivul Dumnezeu, pentru contenirea acestii cumplite boale, și pentru mântuirea celor bolnavi."[74]

Existau însă rețete de familie, transmise din generație în generație, ceva mai savante totuși decât leacurile băbești. S-a dovedit că unele din aceste rețete veneau de la Bizanț. În toate familiile înstărite și, bineînțeles, în mânăstiri, exista întotdeauna o cutie cu medicamente, uneori frumos lucrată, în care erau păstrate cu mare grijă rețetele, precum și tot felul de ceaiuri, licori, prafuri, unsori și alte leacuri.

Oamenii aveau grijă de curățenia trupului lor. Dacă muritorii de rând se duceau vara să se spele la râu (chiar și femeile, după cum mărturisesc schițele unor pictori străini), unele case boierești, raportează Recordon, aveau instalații de baie de aburi. Și, mai întâi de toate, la București, pentru elită, erau trei sau patru băi turcești a căror calitate este lăudată de toți străinii. Călătorul

britanic L.-Ed. Alexander, care vizitează Bucureştii în 1825, va spune despre cel mai important dintre aceste aşezăminte, cel de la „Curtea Veche", că este mai ceva decât cele cunoscute de el la Paris. Doisprezece ani mai târziu, prinţul Demidov, care străbate principatele însoţit de pictorul Raffet — de la care, din fericire, s-au păstrat albume întregi cu schiţe —, îl va sfătui pe călătorul obosit, ajuns în Bucureşti, să facă cel dintâi drum la minunatele băi turceşti aflate în apropierea Dâmboviţei.

Însă, chiar de prin 1825, încep să se deschidă băi „europeneşti", care, în anii 1830, se înmulţesc. În 1833, un regulament oficial obligă toate spitalele să aibă băi cu aburi.

Grija pentru curăţenia corpului pare destul de răspândită. Nu acelaşi lucru s-ar putea spune despre curăţenia oraşelor. Am văzut că, la Bucureşti, străinii se plâng cu toţii de praf, de noroi, de miasmele ce se ridică uneori din gunoaiele ce zac sub „poduri", sau de pe malurile Dâmboviţei unde, zilnic, erau aruncate murdăriile oraşului. Mai rău decât atât, de-a lungul acestor maluri, se instalaseră abatoarele şi, mai încolo, tăbăcarii, de la care duhorile cele grele se răspândeau în toate mahalalele dimprejur. Faţă de plângerile repetate ale locuitorilor din vecinătate, autorităţile luau din când în când măsuri pentru a alunga cât mai departe aceste meserii stânjenitoare — dar folositoare şi de pe urma cărora trăiau atât de mulţi cetăţeni. Apoi, mai erau şi revărsările sezoniere ale Dâmboviţei. Revărsările acestea erau agravate de existenţa unui mare număr de mori de apă cu ecluzele lor; periodic, se hotăra să fie desfiinţate, însă, chiar şi la mijlocul secolului, ele tot acolo se aflau; digurile de lemn, ridicate din loc în loc, nu împiedicau apa, în momente de mare creştere, să înece cartiere întregi de pe malul râului. De altfel, o mare parte a oraşului era construită pe teren mlăştinos.

Ca să preîntâmpine aceste neajunsuri, un comitet de boieri îi propune domnitorului Caragea, la 27 iulie 1815, să construiască o dragă mecanică pentru albia Dâmboviţei, aşa cum se văzuse la Constantinopol (nu ştim dacă raportul acesta a avut vreo urmare)[75].

De unde vine însă apa potabilă? Ei bine, din aceeaşi Dâmboviţă, unde căruţaşii se duc s-o ia în fiecare dimineaţă cu nişte butoaie mari pe roate, *sacalele*. Merg s-o ia din vad, în amonte

de oraș, apoi o vând cu ulciorul, cu găleata. În oraș, există vreo duzină de fântâni publice, însă nu ajung să acopere nevoile celor din cartier. Domnitorul Nicolae Mavrogheni (cel al cărui alai fusese admirat, la Constantinopol, de Lady Craven, și care, cu tot devotamentul lui față de turci, va fi decapitat în 1790) pusese să se construiască, în 1786, un mare apeduct, din olane, care aducea la București apa dintr-un izvor, aflat departe de oraș, la o distanță de „cinci ore și jumătate de mers". Însă, din pricina războaielor și a instabilității aproape permanente care a urmat, apeductul se stricase. Când și când, apar planuri ambițioase de îmbunătățire a sistemului de aprovizionare cu apă a capitalei (în 1842, de pildă, există un prim proiect al unui inginer român cu studii în Occident, Alexandru Popovici), dar abia în 1845, sub domnia lui Bibescu Vodă, va începe, condusă de inginerul francez J.-B. Marsillon, construirea primei stații de filtrare a apei la București. Inaugurarea are loc la 21 septembrie 1847.

În ce privește strângerea gunoaielor, se pare că cea mai mare parte era lăsată pe seama ...haitelor de câini vagabonzi, care străbăteau orașul și care, de altfel, erau mulți și la țară. Străinii o constată uneori cu spaimă. Langeron scria: „Câinii moldovenilor și ai valahilor, de soiul celor ciobănești din Franța și Brabant, sunt cei mai primejdioși și cei mai răi din Europa. Fiecare țăran are câte trei-patru. Sunt adevărați cerberi care nu lasă pe nimeni să se apropie de casa stăpânului. Cine călătorește în cele două provincii, atunci când se apropie de un sat, ar face bine să nu se dea jos din trăsură și nici de pe cal; altfel, poate să fie mâncat de animalele acestea fioroase, pe care nimic nu le sperie și nu le face să dea înapoi." După părerea lui Stanislas Bellanger, care scrie peste câteva zeci de ani, nici la oraș nu erai mai în siguranță: „Câinii, lăsați de multă vreme slobozi, au umplut țara și o distrug. Orașele mari, București în primul rând, au fost năpădite de ei. Pe vremea când mă aflam eu acolo, se plimbau fără teamă pe străzi și, flămânzi cum erau, se repezeau la trecători. O situație statistică dă numărul de 30 000 [...]. Edilii au izbutit, până la urmă, să facă ceva [...]. Țiganii, trăgând nădejdea să câștige ceva parale, dau poliției o mână de ajutor. În fiecare dimineață, de la cinci până la prânz, se duc pe străzi, prin mahalale, pe la

răspântii, alergând după toți câinii pe care-i găsesc fără botniță: îi înghesuie pe la colțurile caselor, îi înfig într-o țepușă fixată de o prăjină, îi pun, ca pe niște trofee, într-o căruță care vine în urma lor, și se duc să-i jupoaie la marginea orașului, ca să folosească, dacă se poate, pielea animalului."

*

Să nu părăsim orașul înainte de a fi spus ceva despre educație, căci partea cea mai însemnată a învățământului public e concentrată în cele câteva orașe.

La sate, ce-i drept, școlile sunt puține, deși învățământul elementar nu lipsește cu desăvârșire, fie că este asigurat de preot, fie că vreun boier mai generos dă bisericii bani ca să țină o școală și un dascăl.

Îl vedem, de pildă, pe Alexandru Ipsilanti cedându-i văduvei vornicului Radu Văcărescu, Veneția na, printr-un hrisov din 18 august 1798, beneficiul taxelor strânse din târgul Jilava, deoarece numita Veneția na Văcărescu ridicase acolo și întreținea o școală gratuită pentru copiii sărmani. Tot astfel, printr-un document din 14 iulie 1803, domnitorul Constantin Ipsilanti reînnoiește privilegiile acordate de înaintașii săi Mihail Șuțu și Alexandru Moruzi, precum și de propriul său părinte, bisericii dintr-un sat, căreia un boier de țară, slugerul Matei Locusteanu, îi făcuse o donație.

Să-l amintim și pe Ion Gheorghe Caragea care, la 4 iunie 1813, îi scutește de orice dări pe cei trei preoți ai unei biserici din județul Muscel „pentru că te înștiințăm Domnia mea că la această sfântă biserică din vechime este școală de învățat copiii carte cu cheltuiala preoților [...] și pentru această cheltuială ce fac preoții au avut privilegiul și de la alți frați domni a scuti vinăriciu, dijmărit și oierit..."[76].

Recordon, în 1821, ne confirmă că practica este destul de răspândită: „Copiii din păturile sărace din orașe, precum și cei de la țară merg la niște școli ținute, cel mai adesea, în pridvorul bisericilor, de către popi [...] ne-am putea teme ca nu cumva acest biet popor să rămână, încă multă vreme de acum înainte, afundat

în aceeași lipsă de învățătură, dacă nu am ști cât de mulți inși cu putere și cu minte luminată se căznesc să răspândească învățătura în aceste locuri; îndemnate de acest nobil țel, au înființat la București o școală de învățământ mutual, și au de gând să facă la fel în toată țara."

Metoda „lancastriană"[77] de învățământ mutual pătrunsese într-adevăr de câtva timp în Principate, adusă, mai întâi în Moldova, de Nicolae Rosetti-Rosnovanu, care călătorise în Apus. Rosetti, introdus în cercurile aristocratice de la Paris și Londra de către contele Capodistria, ministrul de externe al Rusiei și viitor prim-ministru al Greciei independente, pătrunsese, în mod curios, și în cercurile liberale, împrietenindu-se mai ales cu un fost iacobin, Jullien, fondator al publicației *Revue Encyclopédique*. În 1818, ajunge membru al „Societății pentru învățământul elementar" al cărui vajnic propagator va fi, nu numai în Moldova, dar și în Grecia, și chiar și în Rusia.

În sfârșit, prin anii 1820-1830, câțiva boieri liberali înființează, pe lângă moșiile lor, școli gratuite, de nivel secundar, unde aduc dascăli români din Transilvania. Cazul cel mai citat este cel al marelui-logofăt Dinicu Golescu, dar au mai fost și alții, cum ar fi stolnicul Dincă Brătianu, tatăl fraților Dumitru și Ion Brătianu, figuri de frunte ale viitorului partid liberal.

Din când în când, apar circulare pornite de la domnitor sau de la mitropolit, care spun că învățământul primar este obligatoriu în toată provincia. În 1776, Alexandru Ipsilanti poruncise ca, până și în cele mai mici târguri, să existe dascăli de limba română și slavonă, încât copiii să primească o învățătură, cât de mică, și să nu fie cu totul neștiutori când vor ajunge oameni în toată firea — dar nu știm până la ce punct măsurile acestea au avut urmare, deoarece analfabetismul, în secolul al XIX-lea, este încă foarte răspândit.

Pe lângă unele mânăstiri, există seminarii pentru viitorii preoți, și, în programul celui de la mânăstirea Socola, de lângă Iași, descoperim că (în 1804) se predau în limba română multe alte materii decât cele cu subiect religios: gramatica, aritmetica, istoria religiei, istoria lumii, filozofia, și chiar și elemente de latină[78].

În acelaşi timp, în clasele înstărite, există o reţea destul de întinsă de învăţământ privat; la moşie şi în oraş, aşa cum am văzut, mai toţi boierii au, pentru copiii lor, educatori de la care învaţă şi alţi copii: călugări sau popi români pentru limba ţării şi pentru educaţia religioasă: *didascaloi* greci pentru greaca veche şi pentru cea modernă; în sfârşit, din ce în ce mai des, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, preceptori francezi, sau, uneori, nemţi. Aceştia din urmă veneau de la Viena sau din Transilvania, pentru Muntenia, şi, cel mai adesea, din Bucovina, pentru Moldova. Lejeune, care l-a tradus pe Raicevich, ne confirmă acest lucru, în 1822: „Educaţia băieţilor este încredinţată, acum, în casele mari, unor profesori francezi sau germani, iar cea a domnişoarelor unor învăţătoare, aduse anume de la Viena sau Frankfurt, şi care sunt plătite destul de bine; dascălul grec nu mai predă decât religia şi limba greacă literară."

Francezii, pe care, la început, îi întâlnim doar în preajma domnitorilor — uneori ca secretari ai acestora şi, totodată, preceptori ai copiilor —, devin dintr-o dată mai numeroşi în timpul Revoluţiei şi după aceasta, o dată cu valurile succesive de emigrări: regalişti, iacobini, bonapartişti... L-am întâlnit până acum pe marsiliezul François-Thomas Linchou, ai cărui urmaşi s-au pretins descendenţi din conţii de Linche de la Marsilia[79]. Amestecându-se în politică, François-Thomas va fi decapitat la Constantinopol, în 1760, în prezenţa sultanului şi în pofida demersurilor neobosite ale ambasadorului Franţei; însă fratele lui, Jean-Baptiste, va prinde rădăcini în această ţară, şi fiul său, Philippe, ajuns mare-vistiernic, avea să fie unul din marii capitalişti ai ţării la începutul secolului al XIX-lea. L-am avut şi pe Jean-Louis Carra, secretar al lui Grigore III Ghica; certându-se cu acesta, Moldova s-a ales cu un pamflet destul de răutăcios; viitor conventional şi regicid, va pieri pe eşafod, la 31 octombrie 1793, o dată cu girondinii, la două săptămâni după ce votase moartea Mariei-Antoaneta.

Alte personaje pitoreşti: un aventurier, emigrantul Gaspari-Luce, aşa-zis conte de Belleval, care, sub domnia lui Constantin Ipsilanti, în timpul războiului ruso–turc din 1806–1812, îşi zice „Secretar al Afacerilor Străine ale Moldovei şi Ţării Româneşti";

tot cam pe acea vreme, ca preceptor al copiilor lui Ipsilanti, un fost șef de stat-major al armatei emigraților francezi la Koblenz, marchizul de Beaupoil de Sainte-Aulaire, care a lăsat o frumoasă amintire. De partea cealaltă, un anume Fleury, care-și zice „regicid", dar care este probabil un mitoman, deoarece istoricii nu găsesc printre membrii Convenției decât un Honoré Fleury, deputat de Côtes du Nord, un moderat care a votat împotriva morții regelui, mai apoi, în epoca napoleoniană, deputat în Consiliul celor Cinci Sute și care, în 1815, a trecut de partea Bourbonilor, dar în a cărui biografie nu este nici urmă de vreo ședere în Moldo-Valahia. În ciuda acestui iacobinism ostentativ, Fleury, care este un om plăcut și foarte învățat, este bine primit de boierii moldoveni; la Iași, locuiește la marele-logofăt Nicolae Rosetti-Rosnovanu și dă lecții, în oraș, unui mare număr de tineri[80].

În arhivele Rosetti-Rosnovanu, aflate la Academia Română, se găsesc date foarte interesante privitoare la condițiile create acestor perceptori: în 1818, un oarecare M. Paris cerea, ca să vină în Moldova ca preceptor al fratelui logofătului, 416 ducați olandezi pe trimestru, 1 000 de franci pentru cheltuielile de drum, în afară de cinstea „de a fi primit la masa dumneavoastră", locuință și întreținere, în sfârșit, 80 de ducați olandezi pentru cheltuielile de întoarcere. Se angaja să stea la Iași cinci ani[81].

Iată alți câțiva monarhiști: Dopagne, pe lângă fiii logofătului Scarlat Sturdza; pe lângă copiii lui Scarlat Callimachi, Lejeune, care avea să fie traducătorul lui Raicevich. De altfel, nu sunt toți francezi: de pildă, pe lângă fiul domnitorului Scarlat Callimachi, era baronul Kreuchely-Schwertberg, prusac, fost ofițer englez, preceptor de franceză, pictor amator, și care, mai târziu, avea să fie consul al Prusiei la București!

Apoi, vor veni oameni ceva mai profesioniști: abatele Lhommé, în casa tatălui viitorului domnitor Mihai Sturdza; Félix Colson, la familia Văcărescu, apoi, Cuénim, care deschide la Iași, în 1812, un pensionat în care avea să fie formată o întreagă generație de tineri moldoveni, cea care va determina schimbarea moravurilor, a mentalităților și a instituțiilor — adică cea mai pro-

fundă transformare pe care a trăit-o ţara în toată istoria ei. Acelaşi lucru îl va face, într-un mod şi mai revoluţionar, Jean Vaillant, în Muntenia. Ion Ghica îşi aminteşte: „Pe la 1830, Vaillant deschisese şcoală lângă Stavropoleos, şi toţi feciorii de boieri — Filipeşti, Grădişteni, Bălăceni, Ghici, Rosetti, Budişteni, Goleşti — părăseau dascălii greci şi alergau la şcoala franţuzească."[82] Nu se va vorbi niciodată îndeajuns despre influenţa enormă, hotărâtoare pe care au avut-o aceşti câţiva profesori francezi asupra pregătirii noii Românii.

Înainte însă ca această influenţă franceză să devină predominantă — de fapt, aproape exclusivă —, vreme de generaţii dominaţia grecilor asupra învăţământului superior din Muntenia şi Moldova fusese deplină.

Influenţa culturii greceşti precedase cu mult instaurarea regimului fanariot. Chiar din a doua treime a secolului al XVII-lea, Vasile Lupu, în Moldova, Matei Basarab, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu, în Ţara Românească, încurajaseră, cu toţii, instalarea în ţară a unor înalţi prelaţi şi eruditi greci, deschiderea de şcoli greceşti, tipărirea de cărţi greceşti (astăzi, se ştie că din tiparniţele celor două Principate, în secolul al XVII-lea, au ieşit mai multe lucrări greceşti decât româneşti — 92, faţă de 53 —, în vreme ce, în secolul al XVIII-lea, adică tocmai în epoca fanariotă, situaţia se inversează: 231 de cărţi publicate în româneşte, faţă de 37 în greceşte[83]). Acest interes pentru studierea limbii greceşti făcea parte dintr-o renaştere a elenismului în toată lumea greacă şi ţinea de o serie de factori religioşi, politici şi chiar economici: eforturile bisericii ortodoxe de a contracara propaganda catolică şi protestantă, care se intensificase, venind prin Polonia şi Transilvania; conştiinţa domnitorilor români de a fi devenit, după căderea Bizanţului, apărătorii fireşti ai ortodoxismului (se spune că Şerban Cantacuzino visa o coaliţie creştină care l-ar fi readus la Constantinopol pe tronul strămoşilor săi); în sfârşit, o dată cu pătrunderea grecilor în toate mecanismele economice şi administrative ale imperiului otoman, limba greacă devenise *lingua franca* a sud-estului european, indispensabilă mai ales celor ce voiau să facă negustorie pe scară mare.

Șerban Cantacuzino a fost primul care a întemeiat, la București, în anii 1680, o „Academie domnească" de limbă greacă; foarte curând, ea avea să atragă studenți din tot Răsăritul ortodox. Antioh Cantemir (fratele mai mare al lui Dimitrie) deschide, la rândul său, o „Academie domnească" la Iași, în 1707. În ambele cazuri, inspiratorul programelor va fi patriarhul Ierusalimului, Chrisante Notara care nu numai că era un mare erudit în materie religioasă și în cultura clasică, dar era și un bun cunoscător al Occidentului (călătorise „în Europa" și fusese, la Paris, oaspetele lui Jean-Dominique Cassini, primul din ilustra dinastie de astronomi și geografi). Fapt remarcabil: învățământul este aproape în întregime laic. În 1776, sub Alexandru Ipsilanti, erau nouă profesori: doi de gramatică, doi de matematică (aceștia predau aritmetica, geometria, astronomia — dar și istoria), unul de fizică (preda și greaca), trei pentru latină, italiană și franceză, în sfârșit unul singur pentru teologie. Cele mai multe cursuri erau predate în grecește, însă s-au văzut cazuri când profesorii care studiaseră în Occident predau, chiar și științele, în latină, franceză sau italiană.

La București, școala numără în acea vreme 75 de bursieri și un număr oarecare de auditori liberi, însă, în 1812, știm că erau 400 de elevi cu totul și 12 profesori. Lucrări recente arată că majoritatea acestor elevi nu erau fii de mari boieri. Se pare chiar că aceștia ar fi fost nemulțumiți de „academii", și unii dintre ei chiar o și spun: un memoriu, făcut de un grup de boieri din Muntenia, deplânge, în 1746, faptul că boierii nu-și mai trimit copiii „să învețe și să se bucure de învățătura grecească [...], încât ajung să fie mai neștiutori decât cei din clasele mici". Bătându-le în strună, unii domnitori (Grigore Ghica în 1775, Alexandru Mavrocordat în 1785) amenință că nu-și vor mai alege slujitorii dintre fiii de mari boieri, ci din toate stările, „după cât vor fi de învățați". Bursierii (fii de boieri mai puțin înstăriți, de *mazili* sau de negustori și meseriași — și care veneau adesea din cele mai îndepărtate ținuturi ale imperiului otoman) erau primiți prin concurs, toată întreținerea fiind asigurată din banii Academiei.

Deși profesorii erau plătiți relativ prost (cunoaștem cifrele fixate în Moldova de Grigore III Ghica, în 1766: 1 500 de lei pe

an pentru director, 600 de lei pentru ajutorul său), marea problemă este totuşi cea a finanţării acestor şcoli. La început, Constantin Brâncoveanu depusese la o bancă din Veneţia 30 000 de taleri, ale căror dobânzi aveau să subvenţioneze Academia din Bucureşti. Nu ştim ce s-a întâmplat cu aceşti bani, deoarece, peste trei sferturi de veac, sub Alexandru Ipsilanti, bugetul şcolii nu pomeneşte de ei; bugetul acesta, de 15 250 de lei, provine din cotizaţiile mânăstirilor „închinate" (4 000 de lei), de la celelalte mânăstiri (6 000 de lei), contribuţiile preoţilor (5 250 de lei), care, în schimb, sunt scutiţi de unele impozite. În Moldova, sub Grigore III Ghica, marii boieri şi negustorii sunt obligaţi să asigure subsidiile necesare întreţinerii Academiei. Cunoscând tot felul de peripeţii şi de avataruri, Academiile vor funcţiona până la sfârşitul epocii fanariote. La 10 decembrie 1817, Caragea aprobă un regulament — avea să fie ultimul —, întocmit de o comisie de opt boieri mari şi doi episcopi, prezidată de mitropolit: ne surprinde prin modernitatea lui în privinţa regulilor de recrutare a profesorilor şi a supraveghetorilor, privind disciplina elevilor şi a auditorilor, organizarea examenelor.

Şcoala începea la vârsta de şapte ani şi cuprindea cinci cicluri de câte trei ani, acoperind aşadar studiile pe care astăzi le numim primare, secundare şi universitare. În primul ciclu, se învăţau gramatica grecească şi elemente de latină; în al doilea, era aprofundat studiul celor două limbi şi se începea comentariul autorilor clasici; în al treilea, se studiau Retorica, Poetica şi Etica lui Aristotel şi se începea studierea limbilor franceză şi italiană; al patrulea era consacrat aritmeticii, geometriei, istoriei şi geografiei: în sfârşit, al cincilea, astronomiei şi filozofiei (aceasta având uneori ca temă comentarea unor filozofi moderni; de pildă, manualul de logică folosit în cele două Academii era „Logica" lui Eugen Voulgaris, publicat în greceşte, la Leipzig, în 1766, care-i cita pe Leibniz, Newton şi Christian Wolff; acelaşi Voulgaris îl tradusese pe Locke în greceşte). În sfârşit, în ultimul ciclu, au fost, întâmplător, cursuri de chimie şi chiar de medicină. În 1816, Caragea înfiinţează o catedră de Drept, încredinţată unui

român, Nestor, dar elevii n-au arătat interes pentru ea; va fi desființată, iar dreptul va fi din nou laolaltă cu latina.

Departe, după cum vedem, de a practica un învățământ sclerozat și retrograd, așa cum, cam pripit, s-a crezut multă vreme, Academiile se mențin la un nivel universitar mai mult decât onorabil. Toate manualele după care sunt predate științele sunt traduse după lucrări occidentale renumite: matematicile se învață după lucrările germanului Wolff sau ale francezului Bézout, este tradus manualul de planimetrie al „inginerului regal" britanic George Ogray, apărut în 1798. Profesorii sunt adesea ei înșiși mari învățați, ca Lambro Fotiadi, și, cu toții, au studiat în Apus, ca Dumitru Darvari, la Viena, sau cretanul Constantin Vardalah, doctor în științe fizico-matematice și în medicină din universități italiene. Un alt matematician, fizician și astronom, Veniamin din Lesbos, își petrece zece ani, din 1790 până în 1800, în Italia, Franța și Anglia. Chiar și în afara corpului profesoral, unii oameni cultivați sunt înrâuriți de ideile „filozofilor" francezi și știu încotro se îndreaptă pedagogia: un raport despre învățământ, întocmit între 1792 și 1795 de către mitropolitul Moldovei împreună cu trei boieri, pomenește de tezele lui Jean-Jacques Rousseau și Pestalozzi și îl citează pe Montesquieu.

De unde atunci lipsa de interes, de entuziasm a românilor față de învățământul din epoca fanariotă? Motivul nu trebuie căutat în materiile predate, ci, de bună seamă, în faptul că era perceput ca un învățământ străin, sau, în termeni hegelieni, ca un „instrument de alienare". Lipsea, așadar, tragerea de inimă. Îndată ce învățământul grecesc va fi fost înlocuit cu o școală românească, sau chiar cu o școală franceză, amândouă slujind emanciparea națională și marile idei de libertate și de egalitate, lumea s-a trezit dintr-o dată, s-a luminat. Vedem, așadar, că ceea ce numim „cultură" nu este doar o acumulare rece, neutră a unor cunoștințe, ci și o dorință, o sete de învățătură, entuziasmul față de un ideal socotit, deodată, ca un element esențial al propriei personalități.

Iată de ce, în 1818, când, la stăruințele boierilor, Caragea se învoiește să deschidă la București o școală românească, la cursu-

rile tânărului profesor transilvănean Gheorghe Lazăr lumea se îmbulzeşte să-l asculte. Elevii părăsesc şcoala grecească sau urmează ambele şcoli. Cu Gheorghe Lazăr, şcoala românească avusese, ce-i drept, noroc, deoarece profesorul este plin de flacără şi nutreşte o dragoste aproape mistică pentru limba şi istoria neamului, iar entuziasmul său este comunicativ[84].

Apostolatul lui va fi de scurtă durată, însă învăţământul introdus de el va fi reluat de foşti elevi ai Academiilor domneşti, impresionaţi de credinţa acestui înaintaş: sămânţa aruncată, întocmai ca în parabola din Evanghelie, avea să rodească însutit.

La Iaşi, învăţământul superior în limba română începuse cu câţiva ani mai devreme decât la Bucureşti, dar era vorba de un învăţământ specializat: moldoveanul Gheorghe Asachi, spirit enciclopedic, care petrecuse multă vreme în Italia, deschisese la Iaşi, în 1814, o şcoală de ingineri topografi[85].

Academiile domneşti sunt închise după evenimentele legate de Eterie, întrucât Poarta socoteşte că şcolile acestea sunt focare de „naţionalism" grecesc.

În momentul când Gheorghe Lazăr era împuternicit să înceapă învăţământul în limba română, s-a adunat un mare sfat, în frunte cu însuşi domnitorul Ion Gheorghe Caragea, cu directorul Academiei, cu profesorii şi boierii din comisia pentru învăţământ. Tema de dezbatere: poate fi predată filozofia în româneşte? La toate argumentele aduse cu disperare de Lazăr, opozantul lui grec, zâmbind dispreţuitor, răspundea netulburat: Cu neputinţă... Cu neputinţă...

Caragea i-a dat dreptate: nu era cu putinţă ca filozofia să fie predată în româneşte.

CAPITOLUL AL ŞASELEA

Ţăranii

Felurite păreri despre starea jalnică a ţăranilor.
Cei de la câmpie şi cei din ţinuturile de sus:
„moşneni“ şi „răzeşi“.
Transhumanţa; pădurea: *codru-i frate cu românul.*
Satul şi familia: habitatul, portul, hrana; datini şi obiceiuri.
Ţăranca: tânăra gazdă a lui d'Hauterive.
Riturile de căsătorie.
Păreri despre caracterul ţăranului.
Regimul funciar: ţăranii proprietari de pământ şi ţăranii dijmaşi,
la fel de asupriţi de fisc; când se „spărgea“ satul.
Rezistenţa mai mult sau mai puţin pasivă;
moartea unui *ciocoi.*

La începutul veacului al XIX-lea, călătorul ce ajungea în câmpia românească avea în fața lui un fel de pustiu. Întinderi nesfârșite de șes de-ai fi zis că sunt nelocuite: nici o clopotniță, nici un sat pe multe leghe împrejur. Unde s-or fi ascuns oamenii — de cumva vor fi existând — se întreba el. Existau, dar — am mai spus-o — se ascundeau, se fereau de drumul mare și, acolo unde se adunau, trăiau, cel mai adesea, în bordeie îngropate pe trei sferturi în pământ. „Satele de câmpie — scrie consulul Raicevich — sunt locuite de oameni sărmani; le înțelegi sărăcia și te cuprinde jalea. Casele, mai curând niște vizuine, sunt săpate în pământ și se numesc *bordeie*. De departe, nu se zărește decât fumul ce iese din hornuri, iar, de aproape, se vede acoperișul, ca un dâmb mic pe pământ; este făcut din prăjini de lemn acoperite cu pământ, încât, pe deasupra, crește iarbă; locuitorii ocolesc drumul mare și caută să umble prin șanțuri sau prin locurile mai joase, ca să nu fie zăriți de călători, ferindu-se astfel de jafuri și de alte necazuri; iată în ce hal ajung oamenii sub asuprire și tiranie!"... La 4 august 1817, consulul Franței, Formond, îi scrie ducelui de Richelieu: „Nu s-a văzut ceva mai trist decât viața acestui popor valah, pradă tuturor umilințelor sclaviei, ajuns să fie bucuros când nu mai are nimic de dat, așteptându-și mântuirea doar de la nemăsurata lui sărăcie."

Peste vreo douăzeci de ani, același spectacol jalnic i se înfățișează lui Saint-Marc Girardin (el străbate „Bărăganul Brăilei", o stepă imensă, care, până în 1829, alcătuise teritoriul, aproape pustiu, al „raialei" turcești Brăila)... „Când spun câmpii, să nu vă închipuiți câmpii de opt sau zece leghe; vă rog să vă închipuiți niște câmpii de optzeci de leghe, fără urmă de munte, de deal sau

de copac; nimic nu se ridică deasupra pământului, neted ca marea, cu orizonturi joase şi monotone ca ale ei. [...] Măcar de-ai întâlni vreun sat care să mai înveselească şi să mai dea puţină viaţă câmpiilor acestea întinse! De la Galaţi la Bucureşti, pe un drum de şaptezeci sau optzeci de leghe, am văzut cinci sate şi trei pomi, îmi aduc bine aminte. Mă aflam, ce-i drept, pe drumul cel mare, iar aici lucrurile se petrec pe dos decât în alte ţări. Prin alte părţi, o dată cu drumurile, apar şi satele; aici, satele dispar de pe drumuri: deoarece, pe drumurile cele mari, turcii jefuiau şi făceau cele mai multe fărădelegi. De aceea, satele se ascund înăuntrul acestor câmpii, departe de drumuri. Spunând sat, aici, trebuie să te gândeşti la nişte gropi săpate în pământ; o leasă prăpădită lipită cu chirpici de paie şi de lut drept pereţi, şi, pe deasupra, un acoperiş de strujeni de porumb: aceasta-i casa."

Descrierea lui Wilkinson este doar ceva mai puţin sinistră, în măsura în care satele întâlnite de el au case ce ies totuşi din pământ. Satele sunt „alcătuite din nişte colibe, toate de o mărime. Sunt toate construite în acelaşi fel: zidurile sunt din lut, acoperişurile din stuf, dar nici zidurile, nici acoperişurile nu-i apără pe oameni de ploi şi de zăpezi. Atât cât le îngăduie vremea frumoasă, locuiesc în casă [...] însă, când vine iarna, pe frigul cel mare, se retrag în nişte gropi săpate sub fiecare colibă, unde se încălzesc mai uşor, cu un mic foc de gunoi şi de vreascuri, la care, pe deasupra, îşi fierb şi hrana, atâta câtă e. Bărbaţii, femeile şi copiii din fiecare familie, oricât ar fi de mulţi, se culcă claie peste grămadă într-una din aceste locuinţe subterane; patul fiecărui ins este o bucată de postav gros, care slujeşte şi de saltea, şi de plapumă."

Langeron nu pomeneşte nimic despre o locuinţă sub pământ. Poate fiindcă ne aflăm în Moldova, mai departe de câmpia Dunării. „Satele nu sunt decât nişte cătune izolate, alcătuite din case înşirate de-a lungul unui drum lung. Aceste case, înconjurate de grădini, sunt toate la fel; au şase sau şapte picioare lungime şi tot atâtea lăţime şi înălţime. Sunt construite dintr-o paiantă cenuşie (un pic de pământ subţiat cu apă amestecat cu chirpici), apoi spoită cu var. Acoperişul de paie are streşini late, sprijinite pe stâlpi de lemn. El face, în jurul casei, o prispă acoperită, unde se pune

o laviță. Casele nu au decât o fereastră mică, și lumina, ca să pătrundă în odaie, trebuie să treacă prin niște băsici groase de bou, care țin loc de geamuri. Înăuntru, soba foarte înaltă, așezată pe două cuptoare mici, este cât jumătate din încăpere. După soba aceasta, deasupra și chiar în ea, când nu este foc, țăranul moldovean și valah, cu întreaga familie, oricât ar fi de mare, se culcă, fără pat, chiar și fără rogojină, după munca de peste zi și o masă neîndestulătoare, alcătuită din lapte și mămăligă coaptă sau arsă.

Descrierea acestor case se potrivește și celor din Ungaria, Banat și dintr-o mare parte a Poloniei și a Ucrainei."

Iată, în sfârșit, descrierea făcută de marele-boier Dinicu Golescu. După ce a amintit de caznele la care sunt supuși uneori nefericiții datornici ca să dea tot ce au, scrie: „Aceste nedrepte urmări, și nepomenite peste tot pământul, i-au adus pe ticăloșii lăcuitori întru așa stare, încât, intrând cineva într-acele locuri unde să numesc sate, nu va vedea nici biserică, nici casă, nici gard împrejurul casii, nici car, nici bou, nici vacă, nici oaie, nici pasăre, nici pătul cu sămănăturile omului, pentru hrana familiei lui, și, în scurt, nimică; ci numai niște odăi în pământ, ce le zic bordeie, unde intrând cinevaș nu are a vedea alt, decât o gaură numai în pământ, încât poate încăpea cu nevasta și cu copiii împrejurul vetrii, și un coș de nuiele scos afară din fața pământului și lipit cu baligă. Și după sobă, încă o altă gaură, prin care trebuie el să scape fugând, când va simți că a venit cinevaș la ușă-i; căci știe că nu poate fi alt, decât un trimis spre împlinire de bani. Și el neavând să de, ori o să-l bată, ori o să-l lege și o să-l ducă să-l vânză, pentru un an, doi, și mai mulți, sau la un boiernaș, sau la un arendaș, sau la oricine să va găsi, ca el să-i slujească acei ani, și banii ce să dau pentru slujba acelor ani, să ia parte pentru birul lui."

Golescu nu scornește nimic: o scrisoare a domnitorului Constantin Ipsilanti către marele-vistier, cu data de 13 aprilie 1804, poruncește să se facă cercetări, întrucât aflase cu mare nemulțumire că mai mulți locuitori din județul Vâlcea fuseseră vânduți de creditori unor boiernași sau unor negustori, și cere „să le faci dumneata cercetări în ce chip și cum s-au cutezat la o faptă ca

aceasta, ce este împotrivă de legi şi omenirii a supune om slobod la robie..."[86] Golescu scrie mai departe:

„Şi apoi intrând cinevaş întru acele bordeie ale lor, peste putinţă era de a găsi pe trupurile lor şi în casă lucru de zece lei; căci şi căldarea cu care o să-şi facă mămăligă nu o are fieşcine, ci sunt 5, 6 tovarăşi pe una. Şi când aceştia din nenorocire prindea de veste când vinea în satul lor zapciu, polcovnic, căpitan, mumbaşir isprăvnicesc, mumbaşir domnesc, fugea atât ei, cât şi muierile lor, şi copiii care putea fugi, prin păduri şi pe munţi, întocmai ca dobitoacele cele sălbatice, când le gonesc vânătorii cu câinii"...

Ce-i prea mult nu-i bun, spune o vorbă din popor. Viziunea aceasta de groază, tabloul acesta în culori întunecate, nu cumva este făcut cu vreun scop anume? Golescu, patriot generos şi sincer, se întorcea din Apus, dintr-o călătorie lungă prin ţările care, pe vremea aceea, erau din cele mai bogate, din cele mai prospere din Europa: Austria, Elveţia, sudul Germaniei, nordul Italiei. Spectacolul dureros ce i se înfăţişa privirii în ţara sa îi umplea inima de amărăciune şi revoltă. Insistând dramatic, în ale sale note de călătorie, asupra unor cazuri-limită, poate a vrut să scuture inerţia, nepăsarea, chiar inconştienţa celor mulţi din semenii săi, boierii. Credem că tabloul cumplit zugrăvit de Dinicu Golescu nu trebuie generalizat, nici în timp, nici în spaţiu.

Peste vreo zece ani, Thouvenel, care străbate Muntenia dinspre apus spre răsărit, găseşte o primă explicaţie a acestei stări de lucruri:

„De pe malurile Oltului până în Bucureşti, ţinutul este gol: o câmpie de treizeci de leghe, pustiită de război şi care, din vremea aceea, a fost lăsată nearată, nesemănată, de parcă, în mintea valahilor, ea ar trebui să slujească din nou de câmp de bătălie; pădurile au fost tăiate şi arse, n-au mai rămas decât lăstari plăpânzi, dar nici un sat, nici un ogor: natura sălbatică a pus din nou stăpânire pe toate; doar din loc în loc, la mare depărtare unele de altele, două-trei colibe de-abia îşi ridică de la pământ acoperişu-

rile de paie. În bordeiele acestea subterane zac niște ființe atât de roase de mizerie, încât nici nu mai aduc a oameni. Din fericire, îndobitocirea de care vorbim rareori se vede; locuitorii din câmpie au fost împinși către munți, și, în văile Carpaților, lumea trăiește în îndestulare, mai ales înspre Târgoviște"...

Dar chiar și în câmpia Munteniei, în împrejurimile Bucureștilor, satele nu au înfățișarea degradantă zugrăvită de Dinicu Golescu. Elvețianul Recordon — contemporanul lui — ne dă, despre aceleași sate din Muntenia, o cu totul altă imagine:

„Ce tablou mai fermecător ne-am putea oare închipui decât, de pildă, cel de la mânăstirea Mărcuța, cu lacul ei micuț, dealul și păduricea ce țin de ea. — Este unul din acele locuri unde omul ce simte și visează își poate petrece toată viața fericit: niciodată nu va fi singur în acest lăcaș de tihnă; o ciobăniță ce-și duce turma pe costișa dealului, pescarii de pe malul lacului, un țăran de ispravă mânându-și caii și căruța în cătunul vecin, sau în sfârșit câțiva locuitori ai mânăstirii vor fi singurele fărpturi omenești pe care le va întâlni; văzând numai ființe simple și fericite, el însuși se va bucura de o mulțumire pe care zadarnic o căutăm în lumea cea învolburată. Mânăstirea Cotroceni, tot în apropiere de București, însă de partea cealaltă, este și ea un loc de încântare"...

Trebuie, desigur, să ținem seama de romantismul tânărului compatriot al lui Jean-Jacques Rousseau, dar, dacă nu ar fi văzut decât niște vizuini săpate în pământ și oameni în zdrențe, se poate bănui că lirismul lui, oricât de naiv, ar fi găsit mai puține subiecte de inspirație. Iată, de altfel, cum descrie el casele țăranilor:

...„Deși sunt foarte curate, nu prea arată bunăstare, căci sunt foarte mici și adesea săpate în pământ, mai ales în sudul ținutului, unde lemnul este destul de rar; în regiunile de munte, sunt construite din ramuri subțiri împletite în așa fel încât, înainte de a fi isprăvite, casele seamănă cu niște cuști mari; însă valahii [...] lipesc pereții pe dinăuntru și pe din afară cu lut, ca să întărească aceste colibe, pe care, de obicei, le acoperă cu paie sau

cu stuf. Cel mai mare neajuns al acestor locuințe este că sunt prea joase și că au niște ferestre mici de tot, astupate cu petice de băşică de bou, și pe care nici măcar nu le poți deschide.

Grajdurile sunt construite cu și mai puțină grijă, și sunt atât de strâmte, că vitele de-abia au loc."

Pe de altă parte, comparând povestirea călătorilor din prima treime a secolului al XIX-lea cu cea a călătorilor de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, avem impresia că între călătoria abatelui Bošković și a contelui d'Hauterive, de pildă, și cea a lui Thouvenel sau a lui Saint-Marc Girardin, situația se degradase simțitor. Între timp, avusese loc războiul austro–ruso–turc din 1788–1792, incursiunile lui Pasvantoglu între 1796 și 1806, războiul ruso–turc din 1806–1812 și hoția generalizată care a decurs de aici, Eteria din 1821 și răscoala lui Tudor Vladimirescu, urmate de o ocupație turcească în 1821–1822, când au avut loc jafuri înspăimântătoare. Războiul avea să izbucnească din nou, în 1828, între Turcia și Rusia, după care avea să vină o lungă ocupație a Principatelor de către aceasta din urmă. Ce țară ar fi putut supraviețui unui asemenea șir de nenorociri?

Ceea ce văzuse d'Hauterive în 1785 era totuși mai puțin jalnic. Povestind cum străbătuse Muntenia, spune că, ajungând în cel dintâi sat, a văzut „niște căsuțe, destul de asemănătoare cu stupii de albine; satele păreau să fie aproape la fel de sărăcăcioase precum cele din ținuturile noastre Beauce sau Sologne"... Și, mai departe, că „sărăcia nu este decât pe pereți", căci văzuse pretutindeni „găini, gâște, câțiva cai și boi, oi și capre"... Interiorul casei este descris astfel: „Hornurile valahe sunt în interiorul casei. Trunchiurile de copaci, cât sunt de lungi, sunt puse în sobă, cu un capăt care iese deasupra acoperișului și cu celălalt în vatră, unde arde un foc îndrăcit. În josul vetrei, se află un soi de cuptor în care este aruncat jarul pe măsură ce se face, iar acest cuptor este dus într-o odaie destul de curată unde, cu un burlan gros pe deasupra, se alcătuiește un fel de sobă care încălzește casa ca un adevărat cuptor; acolo, în acea odaie, se găsesc rogojini, velințe, saltele"... Același călător, mai departe, mărturisește aproape surprinzător: „În țara aceasta, după cât se pare atât de nefericită, chiar și cei mai săraci dau fetelor lor o zestre: o vacă sau două,

o rochie de lână groasă s-o poarte în fiecare zi, o haină de sărbătoare, lucrată cu un pic de mătase, patru cămăși, o ladă de cincisprezece parale ca să păstreze comorile acestea, și o oglindă. Lăsând oglinda la o parte, pe care patriarhii nu știau s-o facă, Rebecca, Lia și Rașela erau la fel de bogate ca fetele de patriarhi din Valahia și Moldova. Bărbatul adaugă o batistă și o pereche de pantofi; socrul dă cai, un plug, un butoi. Rudele, în două zile și două nopți, clădesc casa proaspeților căsătoriți, iar legile țării le lasă două treimi din ținut să le muncească, dacă doresc s-o facă." În altă parte, vorbind despre moșiile boierilor moldoveni, pomenește de satele îngrijite și de ogoarele bine lucrate. La urma urmei, mizeria s-a întâlnit, din când în când, la sate în toată Europa.

Iată de pildă ce vede Thouvenel în Ungaria, mergând cu vaporul pe Dunăre, după ce a trecut de Bratislava (Pozsony, pe ungurește) în inima imperiului austriac, în inima Europei:

„Pe mal, satele sunt rare. Ici-colo, întâlnești niște colibe înghesuite una lângă alta, mici, joase, cu uși proaste, cu acoperișuri și mai proaste, din stuf pe jumătate putred, având toate o înfățișare atât de jalnică, încât, dacă n-ar fi fost însemnele religiei creștine, ale cărei mângâieri sunt oricând gata să aline suferința, ne-am putea întreba dacă vizuinele acestea sunt locuite de oameni."

Există, de bună seamă, deosebiri în timp, dar ele există, cu siguranță, și în spațiu.

De fapt, în provinciile românești, și mai ales în Muntenia, erau două ținuturi: pe de o parte, cel de șes, imensa câmpie care prelungește către sud-vest stepa ucraineană, trecând prin sudul Basarabiei și prin tot sud-estul Munteniei; este drumul tuturor năvălirilor, câmpul de luptă al tuturor războaielor austro–ruso–turce, dar și zona latifundiilor; este ținutul pe care-l străbat și descriu cei mai mulți din călătorii care se duc la București sau la Iași; apoi, în contrast absolut cu această „mohorâtă câmpie", există, pe măsură ce urci către arcul Carpaților, ținutul de deal și de munte, cu podgoriile, pășunile, pădurile, văile lui, în care se cuibăresc sate frumoase, case cu lemnărie cioplită cu grijă, cu flori în jurul caselor. Un alt peisaj, o altă lume — aproape un alt popor. Jos, către valea Dunării, veacuri de robie, de necazuri și de jaf

au corcit trupurile şi au ticăloşit sufletele. Sus, înspre munte, ţăranul, apărându-se pas cu pas, şi-a putut păstra peticul de pământ, libertatea şi demnitatea.

Dacă străinul se încumetă să se abată de la drumul mare ca să pătrundă în regiunea „prealpină", nu se va căi. Raicevich, după descrierea satelor de la câmpie pe care am citat-o la începutul acestui capitol, nota contrastul: „Satele de la munte sunt mai frumoase; casele, înalte şi destul de bune, au grajduri şi hambare pentru păstrat provizii." Am văzut şi ce gândea Thouvenel despre împrejurimile Târgoviştei. Iată gândurile reverendului Walsh (din care am citat câteva impresii despre Bucureşti) când, prin Piteşti, intră în văile ce aveau să-l ducă în Transilvania: „Oraşul Piteşti este alcătuit din vreo mie de case, dintre care, unele, proprietăţi ale boierilor, se ridică în mijlocul unor curţi împrejmuite cu garduri, şi par elegante şi mari. Piteşti se află la intrarea într-un ţinut a cărui înfăţişare se schimbă dintr-o dată. Ajunseserăm la poalele munţilor Carpaţi. Câmpiile pustii se schimbaseră în dealuri ce se înălţau pretutindeni şi care erau împădurite până pe culmi; ici-colo, se vedeau castele cu foişoarele lor, mânăstiri şi biserici cu clopotniţe şi turle. Ţăranii arătau şi ei altfel, aveau altă înfăţişare şi alt port, semănau cu europenii care trăiesc bine şi care nu sunt la mâna nimănui."

Wilkinson este şi el mirat de contrastul dintre câmpia Munteniei şi regiunea Carpaţilor: „Întinderea nesfârşită de pământ lăsat în ţelină şi obiceiul întâlnit pretutindeni de a nu lucra pământul din apropierea drumurilor celor mari dau ţării, în multe locuri, o înfăţişare tristă, ce-l poate înşela pe călător: judecând după ce vede, este gata să se creadă într-un pustiu; întâlneşte puţine case în drumul său: în afară de popasul poştei, cu greu mai zăreşte vreo altă urmă de locuitori.

Din toate senzaţiile plăcute produse de frumuseţile naturii, nici una n-o întrece pe cea trezită de înfăţişarea locurilor dinăuntrul ţării. Dealuri şi vâlcele romantice, pârâiaşe, ape repezi, câmpii împodobite cu verdeaţă şi flori oferă privirilor, în anotimpul cald, tot felul de frumuseţi, mai ales la douăzeci-treizeci de mile în apropiere de munţii Carpaţi, între Prut şi Dunăre, până la Orşova. În munţi, un spectacol din cele mai minunate, iar de pe piscuri,

până departe, priveliștile cele mai măreț. Cei ce au văzut părțile romantice ale Alpilor nu se pot împiedica să nu și le amintească aici, în clipele acelea; impresiile lor sunt atât de puternice, încât le este cu neputință să spună care sunt mai presus de care..." În Carpații moldovenești, care, prin înfățișarea lor, l-au fermecat ca și pe Wilkinson, de Giers, în timpul unei excursii pe moșiile Cantacuzinilor, va vedea zeci de țărani care vin să vâneze împreună cu ei, călare și înarmați; sunt semeți și bine îmbrăcați.

Să vedem acum descrierea satului natal făcută de un fiu de țăran, Ion Creangă, minunatul nostru povestitor. S-a născut în 1837 — la numai zece ani după ce Dinicu Golescu își scrisese „însemnările de călătorie" — și, chiar dacă socotim că adultul înfrumusețează, transfigurează, „îmbogățește" amintirile din copilărie, cum să nu recunoaștem, la Creangă, sinceritatea în înduioșătoarea evocare a satului copilăriei sale? „Stau câteodată și-mi aduc aminte ce vremi și ce oameni mai erau în părțile noastre, pe când începusem și eu, drăgăliță-Doamne, a mă ridica băiețaș la casa părinților mei, satul Humulești, din târg drept peste apa Neamțului; sat mare și vesel, împărțit în trei părți, care se țin tot de una: Vatra Satului, Delenii și Bejenii. Ș-apoi Humuleștii și pe vremea aceea nu erau numai așa un sat de oameni fără căpătâi, ci sat vechi răzășesc, întemeiat în toată puterea cuvântului: cu gospodari tot unul și unul, cu flăcăi voinici și fete mândre, care știau a învârti și hora, dar și suveica de vuia satul de vătale în toate părțile; cu biserica frumoasă și niște preoți și dascăli și poporăni ca aceia, de făceau mare cinste satului lor"...

Nu poate fi vorba, desigur, de un sat sărac. Și dacă ne gândim la satele de bordeie din lunca Dunării, aici ne aflăm în altă țară.

*

Creangă pomenește de „răzeși fără pământ". Pesemne că țăranii aceștia liberi din Humulești nu erau cu totul „lipsiți de pământ", dar se poate ca pământul lor, *moșiile* lor, să fi fost cu timpul ciopârțite sau împinse către munte, și relativa bunăstare descrisă de Creangă să fi fost asigurată, după aceea, în primul rând de activitățile meșteșugarilor și ale negustorilor, pornind

de la creşterea animalelor mici — în cazul de faţă, după cât se pare, mai ales de producerea postavului gros din lână de oaie.

Chiar în primele documente din Evul Mediu, locuitorii satelor din ţările române apar împărţiţi în trei mari categorii: nobilimea sau boierii; ţăranii liberi, proprietari de pământ, care aveau în fruntea comunităţilor lor un *jude* sau *cneaz* — aceşti ţărani liberi poartă numele generic de *moşneni* în Muntenia (de la *moş*, străbun, cuvânt din fondul străvechi care a dat şi cuvântul *moşie*, pământ ereditar) sau de *răzeşi* în Moldova (cuvânt a cărui etimologie este deocamdată controversată, dar care ar putea aparţine tot fondului autohton)[87]; în sfârşit, *şerbii*, numiţi, în Moldova, *vecini* (din lat. *vicinus*, care n-a mai păstrat decât sensul modern de „vecin"), iar în Ţara Românească, *rumâni*.

Ultimul termen a stârnit, aşa cum se poate bănui, discuţii aprige printre istorici şi filologi. După descoperirea mai multor documente (chiar din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea, în care *român*, în sensul de şerb legat de glie, este înlocuit cu *vlah*, adică valah) nu ne mai este îngăduit să ne îndoim: avem de a face cu o reminiscenţă din Evul Mediu, când băştinaşul (românul sau valahul) ajunsese şerb la un stăpân străin, slav sau cuman. Termenul *român* şi derivatul lui *românie* sunt folosiţi până la mijlocul secolului al XVIII-lea, când şerbia este desfiinţată prin reformele lui Constantin Mavrocordat, şi, în limbajul familiar, chiar până în secolul al XIX-lea, cu sensul de ţăran.

În împrejurările istorice pe care le-am evocat mai sus — şerbia se extinde începând cu secolul al XVI-lea, marea proprietate „muşcând" neîncetat din proprietăţile ţărăneşti, încât un număr tot mai mare de *moşneni* şi de *răzeşi* ajung în situaţia de ţărani clăcaşi. Când vedem în documente, mai ales în cele din secolul al XVII-lea, şirul nesfârşit de cedări de pământ, de către ţărani către boieri, deducem că ţăranii liberi reprezentau, în vremuri îndepărtate, marea majoritate a ţărănimii. La începutul secolului al XIX-lea, situaţia s-a inversat, satele de *moşneni* şi de *răzeşi* fiind în mod vădit minoritare. Dacă, în judeţele din nordul Olteniei, peste 60% din sate sunt încă sate de *moşneni* (există chiar plase, cum ar fi plasa Cloşani care va fi administrată de Tudor

Vladimirescu, în care nu se află nici o moșie boierească), în schimb, în cele cinci județe din estul și sud-estul Munteniei, proporția nu depășește 10%. În ceea ce privește întinderea moșiilor — proprietăți ale boierilor și ale Bisericii, pe de o parte, proprietăți ale țăranilor, pe de alta —, proporția acestora din urmă a scăzut la 25,2% din total, pentru toată Țara Românească (1830), și la 23,2% pentru Moldova (1840), unde această proporție mai era încă de 32% la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Lăsând pentru ceva mai încolo cele câteva cuvinte pe care vrem să le spunem despre reformele lui Constantin Mavrocordat și urmările lor asupra situației foștilor șerbi, liberi acum, dar siliți mai departe la clăci, să ne oprim o clipă în satele acelea de *moșneni* unde formele de viață ancestrală a țărănimii românești s-au păstrat mai bine.

În timp ce noile sate de la câmpie, mai ales pe moșiile boierești, și cu deosebire în regiunile de pe malurile Dunării, recolonizate după retragerea turcilor în 1829, se întind în general de-a lungul unui drum, parcelele individuale dând, toate, către drumul mare, casele fiind către drum cu o latură, nu cu fațada, în zonele deluroase terenul impune satelor așezări mult mai variate. Pe costișe, casele sunt dispuse neregulat și, uneori, destul de izolat unele de altele.

Pe scurt, la românii din aria geografică nord-danubiană, se întâlnesc trei tipuri de sate[88]:

1 — satul de câmpie de-a lungul unui drum sau al unei văi largi, unde agricultura predomină, dar unde, accesoriu, este practicată și creșterea animalelor;

2 — satul pe jumătate adunat, pe jumătate risipit, situat între 200 și 600 m altitudine, alcătuit dintr-un centru grupat și din case sau colibe împrăștiate pe dealuri; activitățile lui sunt pe jumătate agricole, pe jumătate pastorale;

3 — satul de deal și de munte, între 400 și 1 300 m altitudine, situat în depresiunile formate de munții înalți și regiunea de dealuri; casele sunt risipite și lumea se ocupă numai cu creșterea animalelor. Pornind de la aceste sate de înălțime, mai întâlnim două tipuri de așezări, dincolo de linia unde pădurile se sfâr-

şesc: colibe izolate şi, sus de tot, la poalele muntelui stâncos, stânele propriu-zise, unde ciobanii, puţini la număr, trăiesc singuri timp de câteva luni pe an. De fapt, nu sunt singuri: turme întregi sosesc din Transilvania vecină. Generalul de Bawr semnala acest lucru:

„Păşunile din Valahia sunt atât de bune şi atât de vestite, încât chiar şi vecinii trec pe acolo, în fiecare an, câteva mii de cai şi de turme mari de boi şi de oi care se îngraşă în locurile acestea."

Era mica transhumanţă; ea era dublată de alta, cu mult mai amplă: în fiecare an, mii de ciobani, cu sute de mii de oi, coboară din arcul Carpaţilor şi din Transilvania înspre valea Dunării, şi, mai departe, către mlaştinile sărate de la malul Mării Negre. Această transhumanţă mare este unul din fenomenele cele mai caracteristice ale vieţii economice a poporului român încă din Evul Mediu timpuriu. Ciobanii transhumanţi petreceau lunile de vară în stâne la mare înălţime. De cele mai multe ori, aveau o familie într-un sat din vale. După Sântă Maria, porneau la drum, pe jos, cu turmele, până la douăzeci de turme adunate laolaltă, din care unele veneau din Transilvania, câteodată din zone foarte îndepărtate. Un document din 1767 ne spune că au trecut, din Transilvania în Muntenia, într-un singur an, 255 247 de oi, 5 636 de cai şi 3 477 de bovine. Dacă ţinem seama de fraude (cifrele acestea provin din declaraţiile ciobanilor, iar unele turme, luând-o pe nişte poteci mai greu de străbătut, nu mai ajungeau să fie înregistrate), trebuie probabil să dublăm cifrele. În orice caz, în 1900, geograful francez Émmanuel de Martonne evalua transhumanţa din Transilvania în Muntenia la peste un milion de capete de animal pe an.

În general, erau cinci ciobani la o mie de oi. Plecau fără neveste, şi nu luau cu ei decât câte ceva pentru drum, de o extremă frugalitate: un singur veşmânt, cel de pe ei, iar pe măgar, o desagă, sacul cu mălai, plosca cu apă, burduful cu brânză, câteva bucăţi de slănină. Mergeau de-a lungul văilor, însă pe coastă. Drumurile erau multe; cele mai bătute erau cele de pe valea Oltului, de pe cea a Argeşului, a Prahovei, a Buzăului, care coboară dinspre nord spre sud, sau dinspre nord-vest spre sud-est.

Pe drum, turmele erau lăsate să pască pe mirişte, în schimbul unei mici sume de bani dată proprietarului. Însă documentele înregistrează uneori ciocniri violente cu țăranii, așa cum se întâmplă întotdeauna când, pe același teritoriu, se produce o interferență între păstori și agricultorii sedentari.

Ca să ajungă la Dunăre, era nevoie de trei săptămâni; apoi o apucau de-a lungul Dunării, înspre răsărit, până la mlaștinile cele mari, de o parte și de alta a fluviului, pe porțiunea unde acesta curge de la sud către nord, despărțind Muntenia de Dobrogea. Unele turme treceau fluviul, pe plute, fie spre est, către Marea Neagră și mlaștinile ei sărate, fie, spre sud, în Bulgaria (oamenii spuneau că se duc „în țara turcească"). Cu totul, erau vreo șase săptămâni de mers până ce dădeau de pășuni ca să poată ierna, plătind proprietarilor o *sfănțuică* de fiecare oaie, adică o jumătate de *zwanziger* austriac, sau zece *crăițari* (*kreuzer*). Dacă iarna era prea aspră, trebuiau cumpărate paie la fața locului, sau, dacă nu se găseau, erau desfrunziți copacii de pe malul fluviului (un păstor bătrân, în timpul unei anchete sociologice făcute în 1900, folosește ciudata expresie: *dărâmam salcie*, în care *a dărâma* și-a păstrat sensul primitiv din latină, *de-ramare*, a tăia ramuri).

Pe la Sfinții Constantin și Elena, porneau înapoi, drumul fiind încă și mai greu decât la venire, nu numai din pricina oboselii, dar și din pricina riscurilor mari de a se încăiera cu sătenii, deoarece, prin unele locuri, țarina era însămânțată cu grâu.

Să ne întoarcem însă la sat.

Când se vorbește de un sat de *moșneni*, cuvântul *sat* desemnează locul lui geografic, vatra satului, și, totodată, populația, proprietățile lui colective, *moșia* lui[89].

Pământul acesta, *moșia* satului, avea, de cele mai multe ori, în partea arabilă, o formă geometrică ce îngăduia o împărțire în fâșii paralele, de câteva sute de metri — uneori chiar kilometri — în lungime, și doar câțiva metri în lățime.

Când terenul, vălurit fiind, nu putea fi împărțit astfel, puteau fi întâlnite forme aproape circulare: atunci se vorbea de *moșie rotundă*. Pe lângă terenurile cultivate, mai erau, negreșit, pădurea și izlazul comunal, uneori chiar și poieni, un eleșteu, o moară, podgorii, mai rar grădini de zarzavat — deoarece, lucru ciudat,

țăranul român, în general, nu se îndeletnicea cu grădinăritul, cel puțin cel pe scară mare, lăsându-l pe seama imigranților sârbi sau bulgari, care-l făceau la marginea orașelor.

Pădurea a fost un element esențial în viața poporului român. Pentru a o desemna, existau două cuvinte: primul, *codru*, de origine probabil autohtonă (există și în albaneză și înseamnă munte, iar în dialect aromân, munte împădurit), desemna, la început, pădurea cea mare de la poalele munților, dar cu vremea a desemnat și o pădure adâncă și deasă în regiunea de câmpie; al doilea, *pădure* (lat. *paludem*), desemna orice fel de pădure, inclusiv o pădurice oarecare la marginea unui sat.

La începutul secolului al XIX-lea[90], păduri mari de stejar și fag mai acopereau încă suprafețe întinse din câmpia Munteniei și a Moldovei, însă străinii nu le prea vedeau, deoarece, ori de câte ori era cu putință, drumurile le ocoleau, din pricina haiducilor sau a hoților care bântuiau ținutul. Totuși, multe sate se așezaseră în apropiere de acești codri, tocmai fiindcă ei puteau oferi un adăpost, fie și provizoriu, atât pentru individ, cât și pentru sat în întregimea lui, în caz de primejdie.

Istoria poporului român este strâns legată de pădure, iar vechea zicală *Codru-i frate cu românul* nu este o simplă figură retorică. În fața oricărei primejdii, dacă veneau turcii sau tătarii, în caz de război, sau doar pentru a scăpa de rechiziții și de dările abuzive, românul caută adăpost în codrul des, unde știe să supraviețuiască, sau chiar să trăiască: ambasadorul Porter și abatele Bošković, cu toți cei care-i însoțeau, descoperă cu uimire, undeva în Moldova, un sat întreg în inima unui codru des. Oamenii au la îndemână lemnul de construcție și lemnul de foc, taie copacii cu securea ca să facă luminișuri, fac defrișări pe petice mici de pământ ca să cultive ceva grâne, culeg fructe sălbatice (fragi, zmeură, mere, pere), cresc, în pădure, gâște și porci, care, câteodată, sunt corciți cu mistreți. Izbutesc, deși lupii sunt o primejdie, să crească chiar și cai și bovine. La cel mai mic semn, tot satul dispare în pădure. În regiunile de munte, se întâmplă ca țăranii să caute adăpost de partea cealaltă a graniței, sau să poposească, zile și săptămâni de-a rândul, pe poteci de munte, păzite de oameni

ce stau și pândesc. În regiunile acestea, căruțele au două oiști, una în față, cealaltă în spate: îndată ce primejdia a trecut, când țăranii se hotărăsc să vină acasă, căruța nu mai trebuie întoarsă pe poteca aceea îngustă de munte: sunt aduși doar boii, sau caii, la oiștea din spate.

Vacile, în satele de câmpie, erau, după anotimpuri, fie ținute în grajd sau în curte, fie încredințate, peste zi, văcarului, care le ducea să pască pe izlazul comunal, sau, toamna, pe miriște. Oile, așa cum am văzut, erau încredințate, din primăvară până toamna, unui cioban care le ducea departe la munte și nu le aducea acasă decât când se apropia iarna.

Șeptelul era destul de mare pentru o țară relativ puțin populată și pustiită periodic de războaie. O statistică din 1831 (suntem imediat după războiul ruso–turc din 1828–1829, când se rechiziționaseră și pieriseră o mulțime de animale) dă, numai pentru Muntenia, peste 200 000 de cai, aproape 650 000 de bovine, un milion și jumătate de ovine și 345 000 de porci. După șapte ani de pace, statistica din 1838 semnalează o creștere ce merge până la 33% la porci și 50% la bovine[91].

Agricultura propriu-zisă rămăsese primitivă. Aratul se făcea cu boi înhămați la jug, iar plugurile erau deseori din lemn (chiar și după 1850, statisticile arată că peste un sfert din plugurile țăranilor erau de lemn). Când se făceau defrișări, țăranii se asociau ca să poată pune la jug două sau mai multe perechi de boi. Nu se foloseau îngrășăminte: bălegarul era folosit cel mult pentru grădina de lângă casă, pentru lipitul caselor, iar iarna, uscat, drept combustibil suplimentar. Drept care, lăsatul în țelină era practicat curent, pentru ca, în al treilea an, pământul să se odihnească. Abia pe la mijlocul secolului trecut, când populația rurală va fi sporit simțitor, se va generaliza sistemul de asolament (alternanța grâu–porumb).

Culturile cele mai răspândite erau cele de grâu și de porumb, acestea din urmă având de departe prioritate, de când făina de porumb, mălaiul, înlocuise, treptat, în secolul al XVIII-lea, în hrana țăranului, făina de mei (numită tot *mălai*).

O statistică din 1838 ne dă, pentru întinderea culturilor în Muntenia, proporţiile următoare: porumb 59,8%, grâu 24,6%, orz 9,4%, mei 4,8%, ovăz 1,4% — (întrucât totalul face 100%, este de presupus că celelalte culturi, minore, cum ar fi secara, rapiţa, trifoiul, leguminoasele etc., nu au fost puse la socoteală). De altfel, proporţia grâu–porumb varia foarte mult de la o regiune la alta, grâul fiind cultivat, mai ales pentru export, în regiunile de câmpie, unde domina marea proprietate, în vreme ce în regiunea de deal, unde mica proprietate ţărănească se menţinuse, porumbul acoperea uneori peste 75% din întinderile cultivate.

Dovada că toate activităţile agricole şi păstoreşti ţin de o practică foarte veche o găsim în faptul că terminologia de bază este, în mod predominant, latină, rareori slavă sau „autohtonă":

Principalele plante cultivate: *grâu*, *orz*, *secară*, *mei*, *linte*, *lăptucă*, *trifoi* etc.; uneltele şi munca câmpului: *furcă*, *sapă*, *secure*, *seceră*, *a ara*, *a semăna*, *a culege*, *a măcina;* animalele domestice: *cal*, *bou*, *vacă*, *porc*, *capră*, iar pentru ovine, *oaie*, *berbec*, *miel* (lat. *agnellum*, rom. medievală *niel*), *găină*, *câine* etc. sunt toate de origine latină.

Organizarea internă a acestor sate de *moşneni* sau *răzeşi* şi regimul lor de proprietate colectivă asupra pământului par să fi rămas neschimbate de-a lungul veacurilor şi se deosebesc foarte mult de sistemul *zadruga*, răspândit în ţările slave din jur. *Zadruga* sârbească, de exemplu, este o unitate mult mai mică, formată dintr-o singură familie mare, ce numără cam doisprezece membri, rareori mergând până la treizeci, suprapuşi în două, trei sau patru generaţii, însă viaţa comunitară este totală, întrucât ea cuprinde nu numai proprietatea indiviză, ci şi coabitarea cu părinţii şi cu fraţii; faţă de aceasta, comunitatea satului de *moşneni* sau de *răzeşi* este mult mai largă, legăturile fiind, totodată, mai puţin strânse, de vreme ce — vom vedea — regula este ca în momentul căsătoriei copiii să plece din casa părintească.

Întregul sat se socotea urmaș al unui strămoș comun (un *moș*) și, uneori, era păstrată în scris filiația diferitelor familii — ceea ce i-a inspirat lui Iorga expresia „sate genealogice", pentru a desemna aceste comunități. Ca să fii primit într-un astfel de sat (altfel decât prin căsătorie) trebuia să dovedești că faci parte din acel neam. De altminteri, satul purta, cel mai adesea, numele acestui străbun eponim, de unde mulțimea de localități al căror nume se termină în -ești, sufix plural ce înseamnă „urmașii lui", „cei ai lui". Satul se putea întinde sau mări, însă tot pe bază de legătură familială. Se putea, de asemenea, ieși din comunitate, însă evaluarea cotei-părți cuvenite celui ce pleca punea o problemă delicată: nu exista o împărțire a proprietății pe capete, nici măcar pe capi de familie; deoarece, așa cum spune un document din Țara Românească, în 1793, „fiecare *moșnean* păstrează pentru sine și numai pentru sine tot pământul pe care-l poate lucra și desțeleni; un moșnean desțelenește și lucrează mai mult pământ, un altul mai puțin; astfel încât nu există proprietăți egale, atâtea prăjini unul, tot atâtea celălalt"[92]. Autorizația de a defrișa, precum și împărțirea pământului pe familii erau totuși de resortul sfatului satului, care avea puteri destul de întinse, atât în materie administrativă, cât și în materie fiscală, de vreme ce satul răspundea solidar pentru dările la care era pus.

Gruparea cea mai însemnată de astfel de colectivități țărănești, care practicau un fel de democrație primară, era, la epoca de care ne ocupăm, regiunea muntoasă Vrancea. Acolo se afla un grup de 14 sate de răzeși, ce formau un fel de mică republică țărănească, și care trata în calitate de colectivitate cu autoritățile centrale, prin mijlocirea unui trimis al ei. Tot ea desemna un delegat unic pentru negoț, „negustorul Vrancei", iar salinele nu erau monopol de stat. Organizarea internă cuprindea trei niveluri de adunări: o adunare pe sat (*obștea de sat*), o obște pe fiecare vale (*obștea de vale*) și o adunare pentru toată Vrancea (*Vrancea toată*). Această „republică" a fost singura de felul ei care a rezistat până în secolul al XIX-lea, însă, un secol mai devreme, Cantemir mai cita încă două: în județul Câmpulung (în viitoarea Bucovină), mult mai întinsă, deoarece cuprindea 50 de sate, și, în sud-estul țării, la Tigheci, la granița cu Bugeacul, un fel de „marcă" împotriva

tătarilor nogai, care ocupau sudul Basarabiei. Este aşadar foarte probabil ca „republica" din Vrancea să fi reprezentat ultimul vestigiu dintr-un model odinioară mai răspândit.

Sistemul de împărţire a pământului arabil putea comporta variante. Când exista o oarecare suprapopulaţie, iar împrejurimile nu îngăduiau extinderea pământului arabil prin defrişări, se putea ajunge la împărţirea unui lot mare în parcele individuale, distribuirea făcându-se prin tragere la sorţi; bucăţile de pământ se numeau *soarte* şi deveneau ereditare în cadrul familiei — dar, chiar şi atunci, parcelele redeveneau comunitare, după recoltă, pentru păşune.

Tot ereditare erau, pretutindeni, casa individuală şi terenul din jur, împreună cu ograda de păsări şi cu livada. Copiii părăseau casa părintească pe măsură ce se căsătoreau; fetele intrau în familia soţului, iar băieţii îşi făceau casă în alt loc, uneori chiar foarte departe, atunci când satul, saturat, trebuia să se extindă. Până la o epocă foarte recentă, în satul românesc era de neînchipuit ca un băiat să se însoare înainte de a avea casa lui — cu excepţia ultimului născut. El era dator să rămână în casa părinţilor care îmbătrâneau; el şi nevasta lui preluau gospodăria „bătrânilor", îi ţineau pe aceştia pe lângă ei, până la moarte, şi se îngrijeau să facă cele cuvenite pentru înmormântare, precum şi toate pomenirile care, la creştinii ortodocşi, au atât de mare însemnătate. Dacă într-o familie nu erau băieţi — fapt socotit ca o pedeapsă dumnezeiască —, sau dacă muriseră cu toţii înainte să fi putut creşte moştenitori bărbaţi, una din fete avea datoria să se instaleze la bătrânii săi părinţi, împreună cu bărbatul ei, care, de altfel, intra în familia soţiei şi îşi lua, cel mai adesea, numele patronimic al socrului, dacă avea socru, sau preciza, după propriul său nume, că este din satul socrului; în felul acesta, bărbatul îşi schimba nu numai locuinţa, dar şi neamul din care se trăgea. Când nici fată nu era, se înfia un copil, de preferinţă dintre rudele cele mai apropiate. Iar printre acestea, trebuie să socotim şi finii, deoarece năşia crea o adevărată rudenie între naş şi fin; interdicţiile de căsătorie între ei, şi chiar şi între urmaşii lor, erau la fel de severe ca şi între rudele de sânge.

Practica năşiei capătă o mare însemnătate în societatea țărănească: naşii de la botez, dar şi naşii de la căsătorie — adesea erau aceiaşi, naşii de la căsătoria părinților devenind apoi naşi ai copiilor celor cununați, dar putea exista şi reciprocitate, încât se ajungea la un fel de năşie reciprocă, între familii, nu doar între indivizi.

Totuşi, în general, aşa cum scrie d'Hauterive, fetele părăseau casa părintească doar cu „lada de zestre", haine, lăicere, velințe, ştergare şi alte obiecte necesare la întemeierea unei gospodării. Se spunea: „fetele îşi iau zestrea cu carul".

Să amintim că acest obicei ancestral nu se păstrase în clasa boierească, unde evoluția se făcuse, dimpotrivă, în sensul unei înzestrări a fetelor, din ce în ce mai ostentativă, în detrimentul moştenitorilor bărbați.

Familia țărănească românească se fărâmițează, aşadar, la fiecare generație, în cele mai mici unități ale sale — spre deosebire de ceea ce se vede în țările slave vecine. Cuvântul *casă* desemnează atât locuința care adăposteşte o unitate, cât şi grupul social ca atare, cel alcătuit din cuplu şi copiii ce trăiesc sub acelaşi acoperiş, în jurul aceleiaşi vetre şi al aceluiaşi ceaun, şi lucrează pământul împreună; însă, în acest al doilea sens, termenul are un sinonim de origine slavă, *gospodărie*.

Construirea casei noului cuplu este o operă colectivă. Tânărul logodnic o ridică împreună cu neamurile lui, cu fraţii şi surorile, uneori cu vecinii, mai rar cu ajutorul unui dulgher din sat. Căci fiecare bărbat are datoria să se priceapă cât de cât la dulgherie. Şi cum construcția este foarte simplă — şarpantă de lemn, ziduri de vălătuci făcuți din lut frământat cu baligă de vacă, tencuială spoită cu var, acoperiş de stuf sau de strujeni de porumb —, cât ai bate din palme casa este gata.

Construcția cea mai simplă putea să nu aibă decât o încăpere. De obicei, avea măcar două, chiar dacă, iarna, toată familia se îngrămădea într-o singură odaie, în jurul sobei. A doua încăpere,

tinda, este de fapt un loc de trecere şi un soi de magazie, dar dacă există şi o a treia încăpere, aceasta este cămara, locul unde se păstrează hrana. În sfârşit, cu timpul, va apărea o a patra încăpere, unde sunt adunate lucrurile cele mai frumoase: saltele, perne, covoare de perete, velinţe şi ştergare cu cusături, icoane — este odaia de oaspeţi, care nu se deschide decât pentru străinul în trecere, şi unde este pusă la vedere zestrea fetelor.

În odaia comună, mobilierul de lemn nu înseamnă decât un pat — adesea o simplă laviţă cât ţine peretele —, o masă scundă, rotundă, cu trei sau patru picioare, în jurul căreia familia mănâncă stând pe scăunele; nişte bănci de-a lungul pereţilor, un cufăr, uneori câteva poliţe sau vreun colţar; sau o *culme*, adică o prăjină orizontală fixată de grinzi, folosită pentru a agăţa de ea tot felul de obiecte, scule, coşuri şi chiar provizii (fructe uscate, funii de usturoi sau de ceapă), când casa nu are pod unde aceste provizii să fie atârnate, împreună cu slănina, şunca afumată şi brânza uscată. Paturi cu saltele nu se văd decât la ţăranii înstăriţi, şi nici măcar la ei întotdeauna: sunt păstrate pentru odaia de oaspeţi.

Treptat, se răspândeşte obiceiul de a construi, în faţa odăilor, o *prispă* îngustă, sub streaşina lată a acoperişului — Langeron ne semnalează acest lucru în Moldova. În regiunile de munte, cât ţine arcul carpatic, dar mai ales în Oltenia, predomină un alt tip de habitat: casa cu etaj; în partea de sus, construită din lemn, se află încăperile de locuit, cu un foişor în faţă; în partea de jos, construită din cărămidă sau din piatră, este cămara. Acoperişul, înalt şi povârnit deoarece prin părţile acelea ninge mult, este învelit în general cu şindrilă. Modelul acesta aminteşte, la proporţii reduse, *cula* boierească, inclusiv caracterul ei de casă fortificată: ziduri de piatră, locuri de tras cu puşca. La origine, este un vechi model balcano-bizantin. Lemnăria foişorului este, cel mai adesea, frumos lucrată, cum este şi poarta cea mare de la intrarea în curte: în sculpturi se recunosc, stilizate cât se poate de mult, motive de magie străveche (pentru a feri casa de diavol)[93].

Animalele nu sunt niciodată ţinute sub acelaşi acoperiş cu oamenii, aşa cum se face în Bulgaria vecină, sau în unele regiuni din Franţa, fie sub casă, fie alături de aceasta, în acelaşi corp de

clădire. Staulul este în fața casei sau în unghi drept cu aceasta, însă totdeauna separat, deși țăranii s-ar fi putut încălzi la căldura animalelor și n-ar mai fi ieșit din casă în timpul iernilor geroase. Se întâmplă chiar ca un gard de mărăcini sau o împrejmuire de lemn să despartă casa de ograda cu păsări și de țarcul animalelor. Există, desigur, țărani săraci care nu au putut să-și construiască un hambar și un grajd. În cazul acesta, se ridică un soi de împrejmuire aplecată, din lemn, crengi, stuf sau strujeni de porumb, care să apere cât de cât animalele de vânt și de viscol.

În privința hranei, țăranul se mulțumea cu foarte puțin. La oraș, în toate mediile, se impusese bucătăria turco-bizantină, bineînțeles cu variante care deveniseră adevărate „bucate naționale", sarmalele, de pildă. La țară însă, lucrurile se opriseră ...la antichitatea greco-romană: Herodot spunea despre geți că erau galactofagi. Baza alimentației țăranului român era, într-adevăr, *mămăliga*, însoțită de produse lactate, lapte, lapte bătut, lapte prins, brânză.

Înainte de a fi fost introdus porumbul (sfârșitul secolului al XVII-lea, sub Șerban Cantacuzino), mămăliga se făcea din făină de mei, mălai, nume ce va fi dat, mai târziu, făinii de porumb. Fiertura de cereale sau de făină, sau plăcintele necoapte la cuptor fuseseră alimente foarte răspândite în lumea antică — așa cum este și astăzi încă în regiuni întinse din Asia și din Africa — înainte de a se fi impus obiceiul pâinii coapte (noi înșine am văzut un text din perioada imperială târzie, unde era evocată fiertura de mei a legionarului roman).

Lăsând la o parte preferințele alimentare ce țin de obiceiuri străvechi, alegerea meiului ca cereală alimentară de bază ni se pare a fi avut la români o explicație istorică foarte precisă — insuficient subliniată —: dintre toate cerealele, meiul este cel care se maturizează cel mai repede. Este semănat în urma tuturor celorlalte, pe la 1 mai, și se coace înaintea lor, pe la 15 iunie. Într-o țară în care năvălirile străine reprezentau o primejdie permanentă și o obsesie milenară, asigurarea doar în șase săptămâni a

pâinii pe tot anul era un aspect ce nu putea fi nesocotit; după recoltare, oricând, dacă era cazul, sacii erau încărcați în căruță și țăranul fugea în munți sau se înfunda în adâncul codrilor cu proviziile pe un an întreg. Totuși, când, în vremuri ceva mai liniștite, oamenii au cunoscut porumbul, treptat, avantajele acestuia s-au impus. Randamentul la hectar era superior, grăunțele măcinate aveau un gust foarte apropiat de cel al făinii de mei, dar mai plăcut, și, mai ales, porumbul era în măsură să satisfacă aproape toate nevoile casei, oameni și animale, și, pe deasupra, strujenii, chiar și uscați, constituiau o hrană bună pentru vite. În sfârșit, cocenii serveau la aprins focul.

După părerea noastră, Raicevich greșește când spune că lenea îl face pe român să prefere mămăliga — urmare a unei împilări de veacuri: „Împrejurările i-au făcut leneși, iar această nepăsare se vede până și în modul în care trăiesc. Preferă făina de porumb, deoarece se ostenesc mult mai puțin pregătind din ea, în fiecare zi, un terci gros, care folosește și ca pâine, și ca supă pentru toată familia, decât dacă ar frământa și ar coace în cuptor pâinea de grâu"... În realitate, pregătirea mămăligii zilnice era, pentru femeie, o muncă grea și îndelungată — de unde și expresia populară: *a pus-o de mămăligă*, pentru a spune despre cineva că mai are mult până să-și isprăvească treaba.

Brutari nu se vedeau decât prin târguri și orașe și, fapt semnificativ, numele lor derivă de la cuvântul german *Brot* (poate printr-un intermediar slav), deși *pâine* este latinesc.

Pentru cei mai săraci, mămăliga putea fi, într-o mare parte a anului, singurul fel de mâncare, îmbunătățit doar cu o ceapă sau cu un pic de brânză. Dacă, printre porumb, a putut semăna fasole, țăranul poate conta pe o provizie de fasole uscată, care, cu o bucățică de slănină și cu boia de ardei, este felul de mâncare întâlnit cel mai des pe masa săracului. Carne? Rar de tot; *măcelarul*, care și-a păstrat numele latinesc, nu este întâlnit decât în orașe și târguri. La țară, cele câteva păsări din ograda țăranului sunt tăiate de sărbători sau cu prilejul ceremoniilor de familie: căsătorie, botez; dar și înmormântări, când se pregătește și mâncarea mortului, *coliva*, reminiscență a riturilor funerare antice, care este

împărțită rudelor și prietenilor, dar și oamenilor săraci, ca să fie de sufletul mortului.

Când țăranul era silit să taie o vacă sau un bou, în urma vreunui accident sau a îmbolnăvirii animalului, pielea și coarnele erau vândute; din ce rămânea, se lua seul pentru săpun; carnea, se spunea, nu era bună de mâncat. Din când în când, la țăranii cu oarecare dare de mână, se găsea carne afumată și sărată, *pastrama*, dar carnea aceasta era, îndeobște, pregătită la oraș. Negustorii ambulanți străbăteau țara aducând pește sărat de la Dunăre, care se conserva bine și care, după cum se spune, a fost destul de mult consumat la sate, începând din Evul Mediu.

Însă evenimentul cel mai mare din tot anul este, în apropierea sărbătorilor de Crăciun, tăiatul porcului și pregătirea lui.

Aproape fiecare familie trebuie să aibă un porc. Am văzut, în statisticile din 1830, că șeptelul porcin este destul de mare. În medie, revine mai mult de un porc de familie, căci rareori se văd turme mari de porci pe moșiile boierești; este un animal pe care fiecare familie îl crește pe lângă casă. Orice gospodină trebuie să se priceapă cât de cât la pregătirea cârnaților și a afumăturilor. Nimic nu se pierde. Oamenii își îngăduie oarecare risipă de nașterea Domnului și ca să uite o clipă gerul năprasnic al iernii, apoi tot restul este fiert, afumat, pregătit să țină toată iarna și, uneori, chiar mai mult. Astfel, este păstrată osânza, care servește la gătit, așa cum servește și untul topit și — mai rar — uleiul (de nucă, de semințe de dovleac, de cânepă), folosit și pentru candelă.

Când vine vara, natura este atât de darnică, încât poți găsi, din belșug, mai peste tot, miere și fructe — sălbatice sau altoite —, din care o parte se usucă și se păstrează pentru iarnă; pe malul râurilor și uneori în jurul fântânilor, se cultivă mari cantități de pepeni galbeni și verzi, care, pe căldurile cele mari, le fac atât de bine secerătorilor. Merii cresc cam pretutindeni, dar există un soi cu niște mere ce, prin mărimea și gustul lor, trezesc admirația străinilor: li se spune *mere domnești*. Un neamț, Hacquet (probabil de origine franceză), care călătorește în Principate la sfârșitul

anilor 1780, afirmă că a văzut mere domneşti „mari cât un cap de copil". Generalul de Bawr scrie la rândul lui: „Întâlneşti adesea adevărate păduri de pomi fructiferi, peri, meri, cireşi şi o mulţime de podgorii. Cea mai mare parte a munţilor seamănă, datorită acestor păduri, cu nişte grădini cum nu se poate mai frumoase; pâraiele care coboară iute, cu susurul lor dulce, aduc în câmpie o apă limpede şi bună, udând, în trecere, vâlcelele cele mai minunate: ai zice că anume au fost făcute ca să înfăţişeze ochilor cea mai frumoasă priveliştе ce se poate închipui. În zadar se străduie arta să se apropie de natură, chiar şi cele mai frumoase grădini făcute de noi sunt cu mult mai prejos de frumuseţea acestor locuri sălbatice unde trăiesc oamenii din munţii Valahiei. [...] Judecând după blândeţea climei şi bunătatea pământului, ne dăm lesne seama că pe aici nu se duce lipsă de fructe. Pepenii galbeni, dar mai ales cei verzi, sunt de o mărime şi au un gust mai ceva decât cele ale tuturor pepenilor văzuţi de mine prin alte ţări"... Tot el crede că ţăranul nu ştie să se bucure atât cât ar trebui de podgoriile ce acoperă mari întinderi în regiunea de deal: „Vinul, nu numai că este bun, dar este şi din belşug. Unele soiuri sunt mai presus de vinul din Ungaria; iar dacă, din aceste soiuri, se face vin puţin, vinovaţi sunt numai ţăranii, căci nu ştiu nici să-l facă, nici să-l păstreze. Nu cunosc plăcere mai mare decât aceea de a umbla, toamna, prin aceste podgorii, înconjurate de livezi mari şi frumoase."

Viţa de vie se găseşte şi la câmpie, în jurul caselor, dar vinul este prost. De altfel, ţăranul nu are obiceiul să bea vin la masă. Vinul se bea duminica şi la sărbători, pe la unul sau pe la altul, dar mai ales la *cârciumă*, *crâşmă*, în Moldova — cuvânt slav. Femeile nu trebuie să bea la cârciumă, dar acasă pot să bea, iar Cantemir, în *Descriptio Moldaviae*, scrie că unele chiar beau mult, dar că, în lume, nu le vezi niciodată bete. Se poate totuşi crede că remarca lui Cantemir nu avea în vedere decât regiunile cu podgorii; n-am mai găsit-o în nici un alt document.

Pe de altă parte, întinderea podgoriilor (încă un cuvânt slav, care desemnează viile de pe dealuri), în regiunile destinate acestei culturi, pare să fi scăzut în secolul al XIX-lea, din pricina bolilor viţei de vie. Podgoriile sunt înlocuite parţial cu livezi de pruni,

din care se face *țuica*. În cârciumi, țuica tinde să țină loc atât de vin, cât și de rachiul de cereale, mai tare.

Peste săptămână, rareori oamenii se duc la cârciumar, care, totodată, este și băcan, vânzând condimentele cele mai curente; însă duminica și la sărbători, mulți se îmbată, mai ales în satele de țărani clăcași, când cârciumarul, arendaș al boierului sau al mânăstirii, le dă de băut pe datorie — iar țăranul are atât de multe motive să se ducă să-și uite necazul și sărăcia. *Hanuri*, unde să poți „dormi și mânca", erau doar ici-colo câte unul, și numai pe drumurile mari. Se vedeau de departe, datorită unei prăjini lungi înfipte în pământ, în vârful căreia spânzura un mănunchi de fân și o sticlă cu apă vopsită cu roșu. Lângă cârciumi, duminica și sărbătorile, se ține *hora*, unde fete și băieți, în frumoasele lor costume, joacă după muzica unui *taraf* de țigani — de obicei, trei: *lăutarul*, la vioară, *cobzarul*, la cobză, instrument care ține hangul, și *fluierașul*.

În ochii străinului, finețea și frumusețea costumului țărănesc — mai ales cel al femeilor — contrastează în mod ciudat cu sărăcia locuinței.

Iată cum descrie elvețianul Recordon țăranca româncă: „Îmbrăcămintea țărăncilor valahe constă, în primul rând, dintr-o cămașă care, în partea de sus și pe mâneci, este bogat cusută cu arnici albastru sau roșu; peste această cămașă, nu poartă nici rochie, nici fustă, ci două șorțuri dintr-o stofă destul de groasă, cu vrâste albastre, roșii și albe, sau galbene, pe care și le leagă unul în față, celălalt în spate, în așa fel încât cămașa cea frumoasă, de care țărăncile sunt destul de fudule, să se poată vedea; în sfârșit, se poate spune că femeile valahe de la țară nu sunt lipsite de o oarecare eleganță în gătelile lor, mai ales când se leagă la cap cu o băsmăluță, care dă la iveală și mai bine drăgălășenia trăsăturilor, deși, uneori, sunt cam arse de soare. [...] De altfel, nu podoabele sau gătelile fac frumusețea acestor femei, ci, mai curând, dragostea pe care o poartă bărbaților lor, duioșia arătată copiilor, hărnicia și priceperea cu care-și țin gospodăria: tot timpul le vezi cu fusul sau cu suveica în mână, deoarece din țesăturile făcute de ele se cos hainele întregii familii. Aceste bune gospodine îi țin pe toți ai casei atât de curat, încât ai crede că mai tot timpul sunt îmbră-

cați de sărbătoare." Străinii descriu mai rar portul bărbătesc, mai puțin arătos. Observă însă că unele piese de îmbrăcăminte sunt aceleași la bărbați și la femei: în picioare, *opinci*; în opinci, în loc de ciorapi, o simplă bucată de pânză, *obiala*, înfășurată pe picior și legată cu *nojițele* opincilor (cei trei termeni sunt slavi). Femeia poartă și ea *brâu*, în general mai îngust decât cel al bărbaților, dar brodat. Peste cămașă, *cojocul*, brodat și el, uneori scurt până în talie și fără mâneci (*scurteica*, la femei), alteori, iarna, cu mâneci și lung până-n pământ. Acest cojoc mare putea fi cu blana înăuntru sau în afară, după cum era timpul (când ploua, blana era pe dinafară, apa se prelingea pe lâna nedegresată fără să pătrundă în piele, iar broderiile nu-și pierdeau frumusețea).

Pe cap, femeile își puneau o basma mare de pânză vopsită, îndoită în triunghi, legată, la cele mai în vârstă, sub bărbie, la cele mai tinere, la spate, sub coc — iar fetele se duceau la horă, în zilele de sărbătoare, cu capul gol. Bărbații purtau, aproape tot timpul, *căciula* — un cuvânt probabil de origine autohtonă de vreme ce există și în albaneză.

Călătorii străini au semnalat adesea asemănarea dintre costumul țăranului român și costumul războinicilor daci așa cum este el înfățișat pe basoreliefurile de pe columna lui Traian. În orice caz, nu se poate pune la îndoială faptul că ceea ce este esențial în costumul țăranului român, ca și cea mai mare parte din motivele ornamentale, care amintesc motivele ceramicii străvechi, își au originea în Antichitatea timpurie, și că, probabil, acest model a servit drept fond comun costumelor tradiționale ale celorlalte popoare, stabilite, mai târziu, în centrul și sud-estul Europei. În unele amănunte de pe columna lui Traian sau de pe trofeul de la Adamclisi, putem recunoaște până și croiala cămășii femeiești.

Costumul românesc este caracterizat, în primul rând, de broderia de pe cămăși, mai bogată în costumul femeiesc decât în cel bărbătesc, însă, în ambele cazuri, de o mare delicatețe și de o desăvârșită sobrietate; nu vezi niciodată mase compacte și multicolore, ci, dimpotrivă, multe părți albe (pânza, din orice ar fi ea, cânepă, in, bumbac sau mătase, este întotdeauna albă), întretă-

iate pe piept, pe mâneci și la manșete, de dungi fine de broderie, de obicei în una sau două culori (roșu și negru, mai totdeauna).

Străinii sunt, de asemenea, surprinși, așa cum am văzut la Recordon, de curățenia țăranilor. „Săraci, dar curați", spune, în două rânduri, abatele Bošković. Karacsay afirmă că rareori vezi o cămașă murdară, chiar și la țăranca cea mai săracă, și că până și cerșetorii poartă cămăși brodate! „Una din marile lui calități — scrie, la rândul său, consulul Prusiei, Neigebaur, vorbind despre țăran — este curățenia pe care o întâlnești chiar și în coliba cea mai săracă."

Să-l citățm încă o dată pe d'Hauterive, fie și numai pentru farmecul scriiturii, când ne-o zugrăvește pe tânăra lui gazdă din târgul Vaslui:

„Dacă aici toate femeile seamănă cu această încântătoare copilă, Vasluiul este un sat binecuvântat! Are optsprezece ani; statura, ochii, forma feței și ținuta sunt aidoma cu cele ale Genovevei lui Baleschow, n-am mai văzut asemănare mai mare decât aceasta! Nu toarce, dar tot timpul are pe genunchi un gherghef: ducesele noastre nu brodează cu o mână mai fină, cu un braț mai frumos și cu o mai nobilă iscusință. Casa este, de data aceasta, vrednică și de ea, și de noi, de cumva este îngăduit să punem mofturile noastre alături de drepturile frumuseții. Simplă și curată, cum este și costumul gazdei mele, coliba aceasta are pereții albi, tavanul roșu deschis, pardoseala măturată des, o sobă, și chiar și o masă; poți să te așezi, să te culci, să mănânci. Ar mai fi ele și alte dorințe, dar la vârsta aceasta, sub acoperișul de paie, cu atâta neprihănire, virtutea are puterea de a se face respectată măcar o zi: iar noi plecăm mâine [...]. Rămas bun, fermecătoare cusătoreasă; moldoveanul pe care-l vei face fericit, cu adevărat fericit va fi, de te va găsi la fel de frumoasă cum te găsesc eu... La plecare, îi dau un ban; îl ia, pleacă ochii, îmi sărută mâna; eu, ca să dovedesc cumințenia, atât a mea cât și a ei, ce pot spune mai mult decât că mă uit la ea ca la o madonă de Correggio."

Frumusețea țărăncilor romînce a fost mult admirată, însă străinii nu le admiră doar frumusețea, ei le laudă mai ales calitățile de bune gospodine, supunerea față de bărbat, hărnicia. De fapt,

în afară de anumite munci rezervate bărbaților, cum ar fi transportul pe distanțe mari și tăiatul copacilor din pădure, femeile fac, în general, aceleași munci ca și bărbații, atât la câmp, cât și acasă, dar mai sunt și alte treburi, o sumedenie, pe care numai ele le fac: gătitul, spălatul rufelor, îngrijitul copiilor; și tot ele torc, țes, cos, vopsesc pânza.

În unele regiuni, fata de măritat trebuie să fie în stare să facă, într-o singură noapte, tot ce este nevoie pentru o cămașă bărbătească, de la firul de cânepă, până la cusutul mânecilor, trecând deci prin operațiunile de tors, țesut, croit. *Cămașa ginerelui*... Are însă dreptul să-și ia ajutoare!

Cămășile femeiești sunt brodate cu multă grijă; pentru zilele de lucru, sunt făcute din cânepă, iar pentru cele de sărbătoare, din in (mai târziu, in și bumbac); aceeași grijă pentru rufăria menită îngrijirii corpului, îndeosebi pentru ștergarele acelea înguste și lungi, brodate la capete, care folosesc atât ca podoabe în casă, cât și pentru ștersul mâinilor; pe alocuri, ele capătă o valoare simbolică: arată cât de bogată este zestrea, iar nașii și cavalerii de onoare, în ziua nunții, le poartă pe umeri sau la brâu.

Pe câmp, femeia lucrează cot la cot cu bărbatul. Câteodată, în serile de vară, când, după o zi de trudă, se întorc în sat, cu căruța încărcată cu paie sau cu fân, bărbatul stă cocoțat sau culcat în vârful căruței, în timp ce femeia merge, pe jos, pe lângă boi. Ea nu se odihnește niciodată. I se întâmplă să nască pe câmp, neajutată de nimeni, și să se întoarcă în sat cu pruncul în brațe.

D'Hauterive enumeră câteva munci rezervate bărbaților: „Bărbații fac postavul, pânza, mobila, zdrobesc grâul între două pietre mici de moară, cea de sus învârtindu-se deasupra celeilalte cu ajutorul unui băț care, trecând prin mijlocul pietrei superioare, este înfipt în podea; femeile fac restul și, dacă n-ar fi noroaiele acelea veșnice, ca să fie nevoie de ghete și de ciubotari, cred că, în toată Moldova, nu ar fi nevoie nici măcar de un singur meșteșugar."

Pietrele acestea mici de moară se vor folosi din ce în ce mai puțin, mai ales în regiunile cu mari moșii boierești sau mânăstirești, unde proprietarul are interes să instaleze mori de pe urma cărora să aibă câștiguri mari. Cea mai răspândită este moara cu apă, cu palete sau cu elice orizontală, care mișcă un ax vertical. Femeile vin aici, ca și bărbații, cu sacii în căruță. Plata se face mai curând în natură (uium) decât cu bani: atâtea măsuri de fiecare sac.

Bătutul grâului sau al celorlalte cereale se făcea, în general, pe o *arie* comună, în sat, cu ajutorul cailor care trăgeau o piatră lungă cilindrică în jurul unui stâlp înalt. Putea fi făcut și individual, în curtea țăranului, pe *bătătura* din fața casei.

În povestirea lui Creangă, am văzut că sate întregi se puteau specializa într-o mică industrie — cea textilă, în cazul satului Humulești. În satele de munte, întâlnim, destul de des, familii specializate într-o anumită ramură meșteșugărească: *cojocari*, *lemnari*, *olari*.

Arta olarilor are un interes deosebit pentru istoric, deoarece descoperirile arheologice au dovedit o surprinzătoare continuitate în acest spațiu geografic, nu numai în tehnici și în forme, ci și în motivele decorative, din epoca dacică (necropola de la Poenești, Moldova, secolul al IV-lea înainte de Cristos, de pildă, pentru ceramica neagră, a cărei culoare se obține într-un cuptor cu ardere înăbușită) și chiar din neolitic (ceramica de Cucuteni, mileniul al III-lea înainte de Cristos).

La sfârșitul verii sau toamna, când muncile câmpului se isprăvesc, bărbații devin negustori ambulanți, coboară înspre câmpie cu căruța lor cu *coviltir* din rogojini, ca să vândă sau să schimbe pe grăunțe ori alte produse de aici propria lor marfă: piei, butoaie, donițe, strâchini, linguri, oale de lut. Tot la munte, se găsesc sate specializate în cruci de mormânt, cruci votive, icoane. Meșterii iconari coboară și ei la câmpie, la oraș, ca să-și vândă „marfa". Icoana va sta mai întâi într-o biserică, pentru a fi sfințită.

În mai mare măsură decât la oraș, viața la țară ține seama de sărbătorile din calendar, care rânduiesc toate muncile țăranului,

atât cele agricole, cât şi cele familiale; plecarea şi întoarcerea turmelor, aratul, semănatul, seceratul, strânsul fânului, culesul viilor se fac după ce a trecut cutare sau cutare sărbătoare religioasă. Căsătoriile sunt interzise în anumite perioade ale anului, recomandate în altele.

Marele eveniment din viaţa ţăranului era căsătoria, care cuprindea, pe lângă ceremoniile religioase, un întreg ritual străvechi, păstrat — aşa cum am văzut — chiar şi în clasele superioare. Începea cu cererea în căsătorie, făcută părinţilor fetei de către prietenii pretendentului, *peţitorii*. Apoi venea logodna, care, în unele regiuni, se numea şi *tocmeală*, adică târguiala sau înţelegerea[94].

În timpul următoarelor patru-cinci săptămâni, se făceau pregătirile, în primul rând alegerea naşilor şi a flăcăilor şi fetelor. Alegerea naşilor, îndeosebi, capătă o mare însemnătate, având în vedere că naşitul dădea naştere unor legături de rudenie între cele două familii. Strigările se făceau în trei duminici la rând la biserică, sau la cele două biserici, dacă fata nu ţinea de aceeaşi parohie. În unele locuri, era obiceiul ca familiile să-şi facă daruri, inclusiv familia naşilor. În ajunul căsătoriei, părinţii logodnicei arătau zestrea fetei, la ei acasă. În sfârşit, în duminica nunţii, toată lumea venea gătită de sărbătoare, iar petrecerile de după ceremonia religioasă erau însoţite de datini, variabile de la o regiune la alta, însă toate legate de riturile arhaice ale fertilităţii, ca de pildă ruperea unui cozonac sau a unui colac deasupra capului mirilor şi semănarea lor cu boabe de grâu. Apoi, dacă familia avea o oarecare stare, petrecerea şi jocul, însufleţite de lăutarii ţigani, puteau ţine câteva zile-n şir.

Ceremoniile de înmormântare — lăsând la o parte slujba pentru morţi — urmau şi ele un ritual magic de origine vădit păgână. Mortul era expus trei zile într-un sicriu deschis, plâns de cei apropiaţi şi de *bocitoare* de meserie, îndeobşte trei bătrâne, care puteau lua pe lângă ele o femeie mai tânără, ca să înveţe „meseria". În timp ce rudele şi prietenii improvizează, bocitoarele recitau nişte *bocete* cu caracter incantatoriu, menite să înlesnească trecerea sufletului „pe celălalt mal". Noaptea era organizată o *veghe*, sau *priveghi*, şi, dacă era vorba de o moarte „normală", adi-

că de un bătrân, veghea putea fi prilej de ospețe și de chefuri, însoțite de glume mai mult sau mai puțin macabre; în unele sate din Bucovina, de pildă, doi tineri se deghizează, unul ca Moarte, celălalt ca Diavol, iar acesta din urmă îi arată Morții, printre cei de față, următoarele ei victime[95].

Unele *bocete* sunt deosebit de interesante prin faptul că ele evocă o întreagă mitologie precreștină, ba chiar preistorică: apariția, în pădurea întunecată pe care trebuie s-o străbată mortul, a trei animale psihopompe, lupul, vulpea și vidra, puse să-l călăuzească până la „râpa morții", unde un brad uriaș, la rugămintea acestor animale, își va pleca ramurile ca să ajute sufletul mortului să treacă pe celălalt mal. (Teme asemănătoare se găsesc în toată aria influențată de șamanism și până și la unele triburi indiene din America de Nord, în timp ce bradul se regăsește, în alte ipostaze, dar tot cu valoare magică, în foarte multe manifestări din folclorul românesc.)

Pe lângă obiceiurile legate de marile momente ale vieții: naștere, căsătorie, moarte, mai sunt și toate celelalte legate de calendarul creștin și care, și ele, în pofida celor câteva elemente aduse de religie, cum ar fi, în ajunul Crăciunului, scenetele cu *Irozii*, sau *Steaua* (ciobanilor și a Regilor Magi) cu care merg copiii, își au rădăcinile în Antichitatea precreștină. Principalele două grupuri sunt cel al solstițiului de vară și cel al solstițiului de iarnă. Vara, sărbătoarea *Drăgaicii* coincide cu cea a Sfântului Ion — și ar fi mai potrivit să spunem că Sfântul Ion coincide cu sărbătorile primitive ale solstițiului de vară! Prima atestare documentară a acestor datini o avem în *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir, iar descrierea ce ni se dă arată clar reminiscențe dintr-un antic cult cerealier.

Încă și mai bogat era folclorul de iarnă, ale cărui manifestări se desfășoară din ajunul Crăciunului până la Bobotează. Cele mai caracteristice erau *colindele* (lat. *calendae*, sl. *kolende*), cântece rimate, cu semnificație magică, în general urme ale unui cult ani-

malier de vânătoare. Una din aceste teme se recunoştea şi în riturile de căsătorie.

Iată ce scrie acelaşi Dimitrie Cantemir când redă discursul pe care căpetenia *peţitorilor* îl ţine părinţilor fetei pe care au venit s-o ceară în căsătorie pentru un prieten: ...„Preamăritul stăpân cutare, umblând după vânat pe câmpii, în păduri şi-n munţi, a dat peste o ciută sau căprioară, care, sfioasă şi cuminte, nu i-a îngăduit nici măcar s-o privească, ci a luat-o la fugă şi s-a ascuns în culcuşul ei. Noi, ţinându-ne pe urmele ei şi duşi de ele, am ajuns la această casă; de aceea, trebuie fie să ne predaţi vânatul pe care cu ostenelile şi sudorile noastre l-am găsit prin pustietăţi, fie să ne arătaţi pe unde a luat-o. [...] La acestea, vorbitorul adaugă de la sine orice alte alegorii şi metafore născoceşte mintea lui. La început, părinţii le spun că un astfel de vânat n-a intrat în casa lor, că i-or fi rătăcit urmele, că poate căprioara o fi ascunsă prin vecini. Peţitorilor, stăruind să li se arate numaidecât vânatul, li se aduce o slujnică bătrână, urâtă, îmbrăcată în zdrenţe, şi sunt întrebaţi dacă aceasta este căprioara pe care o urmăresc. Peţitorii zic că nu este, nici vorbă nu este, că vânatul lor avea părul ca aurul, ochii ca de şoim, dinţii aşezaţi ca nişte mărgele, buzele mai roşii decât cireşele, mijlocul de leoaică, pieptul de gâscă, gâtul de lebădă, degetele mai fine decât ceara, iar faţa mai strălucitoare ca soarele şi luna. Fiindcă părinţii spun din nou că un astfel de vânat nu s-a văzut vreodată pe la ei, peţitorii răspund că ei au câini foarte buni, care niciodată nu i-au înşelat şi că le-au dat cele mai sigure semne că ciuta urmărită se ascunde aici. În sfârşit, peţitorii ameninţând cu forţa şi cu armele, părinţii scot fata, împodobită pe cât le îngăduie puterile, şi la vederea ei peţitorii spun pe dată că aceasta este ciuta căutată" (*Descriptio Moldaviae*, cap. XVIII).

O temă învecinată a dat Moldovei mitul ei fondator: legenda lui Dragoş, care, urmărind, din Carpaţi până în câmpiile Moldovei, un zimbru sau bour, se hotărăşte să se stabilească acolo unde animalul fusese încolţit şi unde se înecase căţeaua Molda[96].

Însă cea mai mare parte a comorilor folclorice ale neamului nostru, cel puţin în ceea ce priveşte poezia: doinele, baladele sau

cântecele bătrânești, au drept cadru viața pastorală; aceasta întărește părerea filologilor și a etnologilor care consideră că elementul pastoral, prin vechimea și prin întinderea ariei sale de expansiune, este însuși nucleul culturii poporului român și izvorul adânc al viziunii lui despre lume.

O întreagă școală de gândire, al cărei cel mai însemnat reprezentant a fost poetul și filozoful Lucian Blaga, s-a constituit în jurul ideii că universul mental al românului, concepția lui despre lume erau cele al unui om de la munte, chiar și în regiunile de câmpie. Pornind de la primele două versuri ale baladei pastorale *Miorița*, în versiunea lui Alecsandri, care, cu o formulă lapidară, situează cadrul dramei ce avea să se desfășoare.

Pe-un picior de plai
Pe-o gură de rai,

Blaga a creat expresia care a avut atât de mare succes: „spațiul mioritic"[97].

În 1850, Vasile Alecsandri publica pentru prima oară, într-o culegere de poezii populare, o versiune a acestei balade, culeasă de el și de Alecu Russo, între 1842 și 1849, de la ciobanii din munți, în diferite puncte ale Carpaților moldovenești. Alecsandri i-a dat numele *Miorița*. Ușor retușată, de bună seamă, de către Alecsandri, și poate că și îndulcită un pic, balada a cunoscut numaidecât un imens succes. Tradusă în franceză de însuși Alecsandri, a fost cunoscută de Michelet, care o comentează în ale sale *Légendes démocratiques du nord*. Alecsandri și contemporanii săi n-au văzut în această baladă decât frumusețea plastică, măreața alegorie cosmică, în sfârșit seninătatea în fața morții. Această trăsătură îl impresiona cel mai mult pe Michelet — care socotea că poemul este „ceva sfânt și atât de înduioșător, că-ți rupe inima", și deplângea „ușurința cu care oamenii se resemnau". „Din păcate — adaugă el —, aceasta este trăsătura națională. Omul nu se ceartă cu moartea; nu se uită urât la ea: o întâmpină, se însoară cu regina aceasta, logodnica lumii, și consumă

căsătoria fără să crâcnească. Abia ieşit din natură, se pare că-i place că se reîntoarce atât de repede în sânul ei."

Unii etnologi contemporani socotesc că interpretarea aceasta se bizuie pe o desăvârşită neînţelegere. Ei arată, în primul rând, că tema „morţii-căsătorie" vine din preistorie şi că se întâlneşte şi în alte arii de civilizaţie; poemul transpune aşadar rituri funerare antice care, iniţial, aveau un dublu scop: unul, caritabil, să înlesnească trecerea sufletului pe „celălalt mal", al doilea scop fiind, dimpotrivă, un reflex de apărare al celor vii faţă de o posibilă întoarcere, malefică, a defunctului. Este teza susţinută, între alţii, de marele muzicolog Constantin Brăiloiu, care spune că locuţiunile poetice din Mioriţa alcătuiau, fără îndoială, cândva, elementul verbal dintr-un descântec. „Ele nu exprimă — scrie el — nici voluptatea renunţării, nici beţia neantului, nici adoraţia morţii, ci exact contrariul lor, de vreme ce aici se perpetuează amintirea gesturilor originare de ocrotire a vieţii."[98]

Această interpretare ştiinţifică, în pofida adevărului pe care îl comportă, este, poate, prea lipsită de poezie, iar până pe piscurile „mioritice" este loc pentru interpretări mai nuanţate. Trebuie să se ştie, mai întâi, că, de la „descoperirea" lui Alecsandri, *peste 950 de variante* ale aceleiaşi balade au fost culese în aria locuită de români şi că au fost chiar şi unele pătrunderi la popoarele vecine. Însăşi această extindere este un fenomen ce merită atenţia filologului şi a istoricului. Apoi, studierea unor versiuni dovedeşte că resemnarea ciobanului în faţa sorţii nu este elementul esenţial al temei, căci, câteodată, el lipseşte; în unele variante, după destăinuirile făcute de mioara fermecată, ciobanul ameninţat de complot se pregăteşte de luptă. Alte detalii ale povestirii dau la iveală indicii ale unei epoci îndepărtate de rudenie matriliniară: într-o versiune, ciobanii sunt nouă veri, fii a trei surori. În alta, sunt evidente asemănările cu miturile altor popoare indo-europene, de pildă mitul de origine al sciţilor redat de Herodot sau legenda iraniană a celor trei fii ai regelui Feridun, reminiscenţe, toate, antice, transpuse într-o societate cu dominantă pastorală. A trecut un secol de când un tânăr arheolog a atras atenţia că există dovezi arheologice despre o practică a cultului cabirilor în Dacia, cult probabil traco-frigian, în care are loc sacri-

ficarea unui tânăr de către cei doi frați ai lui, după un ritual ale cărui elemente le regăsim în „scenariul" Mioriței[99].

Există, în sfârșit, incontestabila dimensiune poetică a operei, într-un mare număr de variante. Putem crede, asemenea lui Mircea Eliade (care a creat expresia „creștinism cosmic" pentru a califica viziunea religioasă a țăranului român), că s-a petrecut transfigurarea unui rit funerar arhaic într-o operă poetică, încărcată cu multe alte semnificații: în primul rând, pentru istoric, geneza poemului și exegeza lui nu epuizează subiectul; la urma urmei, ele au mai puțină importanță decât sensul pe care opera l-a putut căpăta cu timpul, pe plan afectiv, la un întreg popor, chiar dacă lucrul acesta se datorează unei neînțelegeri.

Blândețea moravurilor, în țările române, este semnalată, într-adevăr, de toți observatorii. Laurençon afirmă că „valahii sunt în general un popor blând și prea puțin aplecat spre rău". „Cred — scrie la rândul său Recordon — că un fizionomist ar recunoaște și semnele unei firi leneșe, deoarece este păcatul de care pot fi învinuiți cel mai mult; dar li se iartă lesne văzând adunate în ei o mulțime de calități rar întâlnite la celelalte popoare, cum ar fi buna-credință, cinstea, legătura față de religie și de îndatoririle impuse de ea, precum și supunerea și respectul pe care-l au față de stăpâni, deși, adesea, sunt foarte hărțuiți, în numele acestora, de zapcii de tot felul, trimiși la sate ca să adune drepturile boierilor, și care, luându-le tot ce au, îi împing pe bieții țărani la deznădejde." Refuzul instinctiv al violenței este o trăsătură de caracter a acestui neam; rareori își pierde cumpătul, când nu mai poate îndura nedreptatea, dar atunci poate fi necruțător.

D'Hauterive înțelesese foarte bine această politețe firească atunci când scria: „Nu se află nici un popor mai primitor. Românii sunt îndatoritori și este interesant să-i vezi cum, între ei, respectă o politețe legată de formele limbii, și care, prin urmare, va dăinui pururi. Nu folosesc nici « illustrissime », ca în Italia, nici formulele umflate întâlnite în limbile din sud, dar este destul să fii om ca să ți se dea titlul de *Domnia ta*. Și nici măcar nu au cum le spune altcumva tovarășilor și stăpânilor lor; dar nici aceștia nu pot sta de vorbă cu ei fără să le dea acest titlu" (*dumneata*, *dumnealui*). La ei, Suveranul este numit *Măria ta* [...]: doar lui

i se spune astfel, nu cum fac nemții, care numesc Măria ta pe toată lumea." Influența franceză avea să introducă termenul *maiestate.*

Liniștea în fața morții nu era doar o simplă imagine poetică, ea era chiar în firea țăranului; și cum ar fi putut să nu fie într-o societate unde, chiar fără să socotim calamitățile accidentale — dar, din păcate, endemice —, mortalitatea era atât de mare la orice vârstă? La apropierea morții, omul se resemna: „Așa i-a fost scris"; iar despre o ființă dragă, moartă prea devreme, se spunea: — *N-a avut zile*, zilele date de soartă se isprăviseră. O pagină din amintirile unui medic german, J.-H. Zucker, care petrecuse mulți ani în Basarabia, la începutul secolului trecut, redă pe scurt această atitudine: „Odată intrai în odaia unei neveste tinere în clipa când își simțea ceasul morții. Ca și când s-ar fi gândit să se înfățișeze cuviincios înaintea lui Dumnezeu, ea se uită la mâinile ei și ceru să i se taie unghiile, apoi mai ceru să i se dea un tulpan nou. O bătrână, dintre rude, care ținea la dânsa și-i avea grija, spuse: « Acum nu, maică, întâi o să mori; pe urmă te-om spăla și ți-om pune pe cap și tulpanul cel frumos. » Bolnava ascultă liniștit și răspunse: « Nu, mai bine acuma. » După câteva clipe, ea dori să sărute mâinile celor de față, le ceru iertare și zise: « Eu mă duc de-acuma. » Îndată după aceasta muri."[100]

Străinii sunt mirați de curajul fizic al țăranilor din această țară unde, de generații — ba chiar de secole —, ei nu mai sunt soldați. Lagarde observă: „Ne dăm lesne seama că neamul valahilor este războinic și că-i place instrucția militară; ce păcat că un popor curajos, încovoiat sub jugul ce-l apasă, nici măcar nu se gândește să sfarme cândva aceste lanțuri." Von Struve, un german în slujba Rusiei, afirmă că „dacă ar sta cu piciorul în scara șeii unui cal bun, moldoveanul ar fi în stare să se războiască până și cu cel mai cumplit împărat din lume"; iar compatriotul său, și el „lefegiu" al Rusiei, generalul de Bawr, scrie: „Valahii sunt războinici buni și îndrăzneți, mai tuturor le place vânătoarea, mai ales celor de la munte, care sunt niște ochitori fără pereche; iar ocupația aceasta îi pregătește cum nu se poate mai bine pentru război." Consulul Austriei, Raicevich, face, în ale sale *Osservazzioni...*, câteva constatări interesante: neamul, după părerea

lui, ar fi vlăguit, iar, la sate, longevitatea este redusă din pricina sărăciei, a caselor nesănătoase, a bolilor venerice: „Vădit lucru — scrie el — că, hrănindu-se cum se hrănește și umblând cu femeile, fără nici o cumpătare, chiar din copilărie, țăranul își sleiește puterile, și trupul se moleșește." Dar, numaidecât, adaugă: „La munte, se văd bărbați chipeși, cu pielea frumoasă, mai ales printre boierii de țară, care, pesemne, se trag din slavi (Raicevich era de origine dalmată!) și care nu sunt lipsiți nici de curaj, nici de puterea trupului. Le place vânătoarea, se pricep să atace urșii cei mai sălbatici din munții Carpați și, în general, trăiesc mult."

Vânătoarea de urși — cu armă albă — este povestită de mulți alți străini, ca Salaberry, de pildă: „Valahilor le place vânătoarea și se pricep să atace urșii cei mai sălbatici din munții Carpați"; sau de Giers, care se exprimă aproape în aceiași termeni. Isprăvile de felul acestora erau săvârșite însă nu numai de dragul vânătorii, ci, pentru păstorii de la munte, din nevoia de a-și apăra turmele împotriva lupilor și a urșilor care atacau tot timpul.

Laurençon deplânge faptul că virtuțile acestea nu pot sluji la apărarea țării: „Fiind obișnuiți cu oboseala, căldura și frigul, s-ar putea scoate din ei niște soldați foarte buni; dovadă sunt cele șase regimente de infanterie, alcătuite din bărbați din nația aceasta, pe care le are Austria, și care, cu siguranță, nu sunt mai prejos decât altele în privința vitejiei și a disciplinei." Și din nou Raicevich: „Locuitorilor din banatul Craiovei li s-a dus vestea de viteji ce sunt; în toate războaiele dintre turci, ruși și austrieci, s-au distins ca voluntari valahi."

Aici era drama: virtuțile războinice nu mai puteau fi dovedite decât prin faptele săvârșite de o mână de disperați, care se duceau să lupte sub steagul suveranilor străini. Fuseseră foarte mulți „valahi" în armatele lui Carol XII; sunt citați în regimentele străine ale mareșalului de Saxa; au fost mii de voluntari, îndeosebi în armatele rusești (cel puțin în primele războaie ruso–turce, deoarece, mai târziu, se vor fi schimbat lucrurile). Spiritul de împotrivire se manifestă și prin revolta individuală: oamenii se ascundeau în pădure, ca să îngroașe rândurile haiducilor ce bântuiau codrii Munteniei și ai Moldovei.

Cu toate acestea, poporul poartă adânc în suflet sentimentul că dreptatea, în cele din urmă, trebuie să biruie. Vedem familii sau comunităţi de ţărani care, ca să-şi apere drepturile, se judecă ani de zile, chiar generaţii întregi! Dacă au credinţa că sunt victime ale unei judecăţi nedrepte sau că judecata nu s-a făcut, o vor lua de la capăt, neobosiţi. Este citat un proces între *răzeşii* din Văsieşti şi familia Ghica-Comăneşti din Moldova, pentru stăpânirea unei suprafeţe de pământ de 32 000 de fălci (cam 45 000 de ha), care a durat trei generaţii, aproape o sută de ani!

Se întâmplă totuşi, câteodată, să câştige ţăranii, mai ales (firește!) când se judecă cu mânăstirile.

Ţăranul român nu este pornit sistematic împotriva puterii sau împotriva boierilor. Zucker observă: „Fiind obişnuit să fie înşelat de cei mai mulţi dintre cei aflaţi deasupra lui, se arată neîncrezător faţă de tot ce vine de la ei şi faţă de tot ce el nu poate pricepe pe loc [...]. Însă am văzut cu ochii mei că este de ajuns ca stăpânul să se poarte cu dreptate şi să-l apere de hărţuielile din afară, ca ţăranul să capete încredere şi chiar să se bucure, cum spune el, « că are un boier »: atunci, va urma sfaturile şi se va supune poruncilor mai ceva decât însuşi ţăranul german." Despre felul cum ţăranul ştie să se apere în faţa judecăţii, acelaşi Zucker scrie: „Cei mai mulţi vorbesc răspicat şi cu hotărâre, ceea ce nu se prea întâlneşte la ţăranul german. În timp ce judecătorul german, după ce pune împricinaţilor o sumedenie de întrebări, abia de îşi poate face o vagă idee despre cauza judecată, cu ţăranul moldovean trebuie, adesea, să bagi bine de seamă ca nu cumva să te laşi prins în capcană de o prezentare limpede, dar pe ocolite, a lucrurilor, în aşa fel încât legea să fie de partea lui. Expunerea este bine legată, uneori chiar convingătoare şi cu atât mai plăcută la auz cu cât aici ţăranul nu vorbeşte o limbă a lui, ci o limbă la fel de curată cu cea a boierului. Când este vorba de treburile întregii obşti, ţăranii se înţeleg între ei asupra a ceea ce trebuie spus şi îl aleg, ca să vorbească în numele lor, pe cel de care se ştie că o poate face mai bine ca oricare altul."

Chiar înainte de Zucker, d'Hauterive fusese surprins de această trăsătură de caracter: „Nu se plâng că dau o parte din munca lor

și din roadele ei așa cum cere legea; însă, la orice cerere neașteptată, se răzvrătesc. Sunt oricând gata să se plângă de moșier în fața ispravnicului și de ispravnic în fața domnitorului. Nu se dau îndărăt să bată drumul toată țara ca să vină la Curte și să-și spună singuri, cu multă cutezanță, care le este păsul. Sunt cu atât mai convingători cu cât vorba lor are o simplitate firească, deși arta nu-i este nici ea străină. Nu se poate vedea o purtare mai modestă decât a lor. Așteaptă, cu ochii înfipți în pământ, să li se poruncească, de câteva ori, să vorbească, de-ai crede că nici nu știu cum să spună, nici nu se încumetă să spună ce gândesc; însă stânjeneala aceasta prefăcută este numaidecât urmată de un șuvoi de vorbe, rostite, uneori, cu o repeziciune uluitoare, alteori susținute cu însuflețire și, întotdeauna, însoțite de un gest care spune multe, în timp ce pe chip li se citește hotărârea. Mărturisesc că tradiția aceasta de veche libertate romană este lucrul la care mă așteptam cel mai puțin și că mi-a făcut tare bine s-o întâlnesc aici, la patru sute de leghe depărtare de Roma și optsprezece veacuri după Cicero."

D'Hauterive scrie mai departe, despre altceva, întâlnindu-se în părerile lui cu mulți observatori străini: „Țăranii moldoveni sunt învinuiți că sunt leneși și necinstiți. Nu voi lua niciodată în seamă spusele celor ce vorbesc împotriva unui neam obidit. Dintre toate clasele societății, poporul este clasa în care, ca în nici o alta, oamenii își nesocotesc interesele proprii, punând mai presus de orice interesele clasei, o clasă care, la urma urmei, are dreptul, mai mult ca orice altă clasă, la iertarea păcatelor, căci nevoia îl împinge pe țăran să le săvârșească. În Elveția, poporul nu este necinstit, căci acolo nici un nobil nu se încumetă să se slujească de rangul lui ca să hărțuiască sau măcar să disprețuiască poporul. Nu este delăsător, fiindcă, acolo, tot rodul muncii sale este numai al lui, fără să aibă a-l împărți cu cineva. Dar când un popor muncește un pământ care nu este al său și când, cu cât muncește mai mult, i se cere mai mult, este mare minune că nu muncește decât atât cât îi trebuie ca să trăiască!

În Polonia, unii se plâng că poporul este leneș. Pământul, roadele lui, munca țăranului, ființa acestuia sunt proprietatea nobililor. Drept care, trebuie să stea călăii la spatele lor ca să-i silească

să lucreze. Iar când stăpânul vede că ogoarele lui nu sunt prea bine lucrate, în timp ce palma de pământ pe care o dă cu împrumut şerbilor ca să nu-i hrănească dă roade ce lasă să se înţeleagă că este mai bine îngrijită, ţipă că ţăranii sunt nişte ticăloşi care nu muncesc decât dacă stai cu bâta lângă ei.

Ţăranul român are mare noroc de sărăcia lui. Dacă ar uda pământul cu sudoarea sa, ar fi mai înstărit; însă starea aceasta i-ar linişti pe stăpânii săi; în loc de asta, ţăranul îşi pune în gând, şi trece şi la faptă, să plece cât mai iute în altă parte, iar moşierul, care prin emigrări pierde mai mult decât câştigă prin împilări, vede că are interesul să fie mai curând drept decât lacom."

Argumentul acesta se întâlneşte şi la alţi contemporani, la Parrant, la Wilkinson; sau la Langeron, de exemplu: „Ţăranul valah [...] este isteţ din fire şi ar fi şi muncitor dacă nu s-ar teme că aceasta l-ar duce la o bunăstare ce i-ar fi numaidecât luată de stăpân."

Avem de a face aici cu o chestiune complexă, mult timp controversată: care era de fapt regimul funciar în Principate, după desfiinţarea şerbiei sub domnia lui Constantin Mavrocordat? Care erau relaţiile dintre stăpânii pământului şi cei ce-l munceau? Aceştia din urmă aveau totuşi nişte *drepturi* asupra pământului şi asupra păşunilor, pădurilor, eleşteelor, râurilor ce ţineau de pământul pe care-l munceau? Vom vedea că statutul ţăranilor care munceau pământul a variat, de-a lungul timpului, după regiuni şi după calitatea proprietarului: statul, Biserica, boierii, şi chiar şi după calitatea celui ce lua pământul să-l muncească: urmaş al unor şerbi, urmaş al unor ţărani liberi sau urmaş al unor fugari veniţi de peste munţi.

Înainte de abolirea şerbiei, decretată de Mavrocordat (în înţelegere cu boierii şi după consultarea „stărilor"), la 5 august 1746 în Ţara Românească şi la 6 august 1749 în Moldova, cei ce munceau pământul puteau fi împărţiţi, *grosso modo*, în trei categorii: ţăranii liberi, stăpâni pe un lot individual sau pe o proprietate mare indiviză, adunaţi în sate de *moşneni* sau de *răzeşi*; ţăranii liberi, dar care nu erau proprietari, care lucrau în dijmă o bucată de pământ din *moşia* marelui proprietar, dând în schimb o parte din re-

coltă și făcând câteva zile de clacă pe an (erau, adesea, foști răzeși, siliți să-și vândă pământul); în sfârșit, șerbii legați de glie (*rumâni* sau *vecini*), țărani clăcași. Soarta acestora se înrăutățise în cursul secolului al XVIII-lea, încât documentele oficiale citează cazuri când proprietarul vânduse sau schimbase un șerb, desprinzându-l de pământul de care era legat și, uneori, chiar și de familie! Deznădăjduiți, țăranii se plâng domnitorului că nu mai sunt șerbi, ci sclavi. Mulți fug de pe o moșie pe alta, destul de departe ca să li se piardă urma; și, cum noul stăpân are nevoie de brațe de muncă, închide ochii asupra proveniență „ilegale" a nou-venitului. Boierii protestează din când în când împotriva acestei „concurențe neloiale", însă nici o măsură legală n-o poate curma. Imediat după războiul austro–ruso–turc din 1736–1739, situația generală s-a degradat atât de tare, încât sate întregi se golesc, regiuni întregi se depopulează (când se golea un sat întreg și țăranii își duceau în altă parte puținul pe care-l aveau, se spunea că *se sparge satul*, expresie ce se aude și astăzi, în care verbul *a sparge* păstra încă sensul primitiv, „a împrăștia", „a răzleți"). Oamenii se afundă în adâncul pădurii, în munți, câteodată trec dincolo de aceștia, în Transilvania, însă acolo situația este adesea și mai rea: pământul este mai puțin roditor, clăcile și mai multe.

La rândul lor, proprietarii al căror pământ rămâne nelucrat sunt gata să îngăduie orice: unii boieri, mai liberali sau, pur și simplu, mai inteligenți, își slobozesc șerbii, în schimbul unei răscumpărări, destul de mici, și îi țin pe moșie ca dijmași; sau se trimite vorbă pretutindeni că fugarii care se întorc vor primi atâta pământ cât pot ei munci și nu vor fi siliți, prin contract, decât la un mic număr de zile de clacă pe an, asemenea *ungurenilor* (adică imigranții din Transilvania). Se ajunge, astfel, la situația paradoxală a unor fugari, altădată șerbi, ce se află, o dată întorși în țară ca imigranți, sub un regim mai bun decât acela al țăranilor liberi din partea locului.

Văzând această mare mișcare de rezistență, Constantin Mavrocordat a luat hotărârea de a desființa șerbia, uniformizând, într-o oarecare măsură, starea tuturor țăranilor în raporturile lor cu stăpânii pământului și favorizând, totodată, strângerea normală a

dărilor. Însă oricare vor fi fost, în hotărârea de reformă din 1746, socotelile domnitorului, ale mitropolitului Neofit al Munteniei şi ale boierilor, fapt este că, în timp ce şerbia se consolida în cele mai multe din ţările vecine, Ţara Românească a fost primul stat din estul şi sud-estul Europei unde şerbia a fost desfiinţată. Şi, în ciuda unei încercări nereuşite a boierilor de a se întoarce la vechea stare de lucruri, cu prilejul războiului ruso–turc din 1768–1774, câteva decrete domneşti precizează, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, regimul relaţiilor dintre stăpânii pământului şi cei ce-l muncesc. Să vedem, pe scurt, care era acest regim la începutul secolului al XIX-lea.

Proprietarul trebuia să-i dea ţăranului atâta pământ cât putea el să muncească, împreună cu familia, până la două treimi din moşie — de unde, fără îndoială, expresia lui d'Hauterive că „legile ţării le lasă două treimi din provincie ca să le cultive"... Tot el precizează, în altă parte:

„Orice bucată de pământ nedeşţelenit aparţine primului venit; nu că nu ar avea proprietari, însă, dacă nu este lucrat şi nu este împrejmuit, cel dintâi care vrea să sape, să planteze sau să zidească ceva pune mâna pe el, plăteşte dijmă dacă nu clădeşte nimic, şi ceva pe deasupra, dacă zideşte. În ultimul caz, pământul este al lui; chiar şi un prăpădit de gard de mărăcini este semnul proprietăţii inviolabile; vinde, dă şi transmite copiilor săi acest bun atât de lesne dobândit, fără măcar să-l întrebe pe primul proprietar, care, pe lângă el, este mai puţin decât un stăpân." Podgoriile plantate pe pământul altcuiva erau garantate în mod special, prin cutumă, împotriva unor eventuale deposedări a podgoreanului: proprietarul pământului (boier, mânăstire, episcopie) nu putea da o vie altcuiva decât dacă cel ce o plantase nu o lucrase trei ani la rând; şi, chiar şi aşa, era nevoie de o hârtie de la ispravnic şi de o hotărâre a domnitorului. După care, mai era şi dreptul rudelor, apoi al vecinilor, de a cere via cu pricina înaintea altora.

Această stare de lucruri îl făcea pe ţăran să considere că are un adevărat drept de proprietate asupra acestui pământ, pe care-l poate lăsa moştenire sau vinde şi de unde stăpânul nu are dreptul

să-l alunge. Iar specialiștii actuali în istoria dreptului nu sunt departe de a împărtăși această opinie, socotind că, dacă ne gândim bine, dreptul de proprietate în Principate, pe vremea aceea, era mult mai puțin absolut decât cel din dreptul roman sau din codul Napoleon; că, practic, era împărțit în drepturile și obligațiile proprietarului nominal și drepturile și obligațiile țăranului care muncește pământul; fără a mai pune la socoteală dreptul, mai presus de oricare altul, al domnitorului de a confisca, în orice moment, pământul unui proprietar, pentru trădare („hainie"), în vreme ce, după cât se pare, nu avea dreptul să-l alunge pe țăran — și, de altminteri, nici nu avea interes s-o facă.

Sistemul din Principate — în ciuda veșnicei nesiguranțe — era de natură să atragă țăranii din Transilvania, mai asupriți acasă la ei. Am văzut, în mai multe rânduri, și mai ales când a fost vorba de transhumanță, cât de permeabilă era imensa frontieră — tot lanțul Carpaților! Chiar dacă țăranii din zonele de graniță din Muntenia și Moldova căutau adesea adăpost peste munți, alungați de război sau de cei puși pe urmele lor, sau care, pur și simplu, fugeau când nu mai puteau îndura asuprirea fiscală, se pare că rareori s-au stabilit acolo. Pământul arabil era mai puțin și mai sărac, iar regimul șerbiei și mai aspru decât în Principate.

În schimb, există o mulțime de dovezi despre o emigrație necontenită a *ungurenilor*, adică a transilvănenilor, înspre Muntenia și Moldova, unde erau atrași de condițiile privilegiate create anume pentru ei, și fiindcă scăpau de iobăgie, încă existentă în imperiul austriac. Nu trebuie să uităm marea răscoală a românilor din Transilvania, din toamna lui 1784, înfrântă și înecată în sânge (a avut, la vremea ei, un răsunet european și i-a inspirat lui Brissot, viitorul membru al Convenției, o scrisoare deschisă către împărat, apărută la Dublin în 1785, sub titlul: „A doua scrisoare a unui apărător al poporului către Împăratul Iosif II, în care este vorba de regulamentul privitor la emigrare și mai ales la răscoala valahilor...")

Internunțiul Herbert-Rathkeal scrie, de la Constantinopol, ministrului său la Viena, la 26 februarie 1796 (în franceză): „L'émigration considérable des Transylvains en Valachie ayant réveillé

l'attention du gouvernement, la Chambre Aulique de Transylvanie vient de s'occuper des moyens d'y remédier pour l'avenir..."[101] Consulul britanic Wilkinson confirmă faptul, peste vreo douăzeci de ani: „Deşi situaţia acestui popor (din Valahia) este nenorocită şi nu prea are de ce să fie râvnită de vecini, foametea care, câteodată, se abate asupra Transilvaniei pricinuieşte, din când în când, mari emigraţii din această întinsă provincie către Valahia şi Moldova. Pământul cel mai bun se află în mâinile ungurilor[102], ale secuilor şi ale saşilor, ceilalţi, care alcătuiesc masa populaţiei, nu pot avea decât terenuri râpoase şi prea puţin roditoare, din care, dintotdeauna, au dus-o de azi pe mâine; de câţiva ani încoace, sărăcia crescândă a făcut ca peste douăzeci de mii de ţărani, supuşi ai împăratului, să treacă pe moşiile stăpânite de boieri (în Muntenia şi în Moldova — *n. n.*), unde diferenţa mare dintre numărul de braţe pentru agricultură şi întinderea terenurilor arabile face ca aceste emigraţii să fie deosebit de folositoare."

Termenul *ungureni* desemna aşadar, prin tradiţie, pe toţi cei care veneau din vechiul regat al Ungariei; se ştie însă că rareori desemna numai imigranţii de rasă maghiară, numiţi mai curând *unguri*. Cel mai adesea, erau români din Transilvania. Mai erau şi *secuii*, adică locuitorii de origine maghiară din regiunea estică şi sud-estică a Transilvaniei, puşi acolo de către regii Ungariei ca să ţină piept năvălitorilor din răsărit. Pe tot tivul de răsărit al Carpaţilor, în Moldova şi în Muntenia, pot fi numărate cu zecile satele numite Ungureni sau Secuieni; acestea din urmă erau atât de multe în nord-estul Munteniei, încât un întreg judeţ a căpătat numele de Secuieni (a fost desfiinţat în secolul trecut, teritoriul lui fiind împărţit între două judeţe vecine).

În schimbul înlesnirilor ce i se făceau, ţăranul român îi datora proprietarului dijma pentru toate produsele şi un număr oarecare de zile de clacă.

Dijma era a 10-a parte din recoltă la cereale, fân, pescuit, lemn (altul decât cel de foc, care putea fi adunat fără nici o oprelişte), a 20-a parte la vin (în Muntenia, dar a 10-a, în Moldova) şi un stup de albine din 50. Partea de fân, deosebit de căutat de

țăran, de vreme ce el avea animalele de tracțiune și de muncă, era adesea răscumpărată, cu bani, de la proprietar. Suprafețele cu fân erau lăsate țăranilor după numărul de animale pe care-l aveau, ceea ce ducea deseori la nemulțumiri. Un hrisov din 1805, dat de Alexandru Moruzi în Moldova, reglementează întinderea acelor suprafețe pe care proprietarii sunt obligați să le dea țăranilor. Aici găsim, pentru prima dată, împărțirea țăranilor în trei categorii, după numărul de boi pe care-i au: *fruntași, mijlocași* și *codași;* primii au dreptul la cinci *fălci* (cam 7 hectare), următorii la 3, ultimii la 2 fălci. De notat, de asemenea, că o comunitate sătească, sau doar un grup de țărani *fruntași*, putea uneori arenda moșia unui mare proprietar sau a unei mânăstiri, și că, în acest scop, comunitatea se bucura, până în 1815, când dreptul acesta a fost suprimat, chiar și de un drept de prioritate.

În ce privește *claca* — numită, în alte regiuni sau în alte epoci ori după genul de prestație, *boieresc* —, reformele din 1746–1749 o fixaseră la 24 de zile pe an în Moldova și la doar 12 zile în Muntenia, deoarece aici rumânii se răscumpăraseră plătind treptat, în timp ce, în Moldova, vecinii fuseseră eliberați fără să dea nimic în schimb. Trebuie știut însă că, înainte de reforme, țăranii liberi din Muntenia nu datorau proprietarului decât trei zile pe an (la strânsul fânului, la seceriș și la arat), iar cei din Moldova șase zile — în afară de țăranii care lucrau pe moșiile mânăstirești și care datorau 12 zile. Așadar, dacă noul regim reprezenta pentru fostul șerb clăcaș o îmbunătățire simțitoare a situației, mai întâi prin limitarea clăcii, apoi prin libertatea totală pe care o avea de acum înainte să se mute unde-i place, el dubla, în schimb, numărul zilelor de clacă al foștilor țărani liberi. De aceea, măsura a trezit mari nemulțumiri la această categorie socială, de fapt destul de numeroasă. Rezistența a fost atât de puternică și atât de generalizată, încât domnitorii au fost siliți să limiteze treptat claca, fixând-o, peste tot, la 12 zile pe an (doar șase în satele de graniță) — și țăranul putea scăpa de toată claca plătind unul sau doi lei pe an, după regiuni, ceea ce însemna salariul lunar al unui muncitor agricol (căci exista și așa ceva, mai ales în viticultură și apicultură)[103].

Dacă am compara obligaţiile ţăranilor români cu cele ale ţăranilor din ţările vecine, am constata că, la aceeaşi epocă, claca era, în Boemia, de *156 de zile pe an*, în Transilvania de 2, 3 sau chiar 4 zile *pe săptămână;* în sfârşit, în Rusia, era de cel puţin trei zile pe săptămână, tot anul, şi putea ajunge, în lunile de vară, până la şase zile pe săptămână, ţăranului nerămânându-i decât duminica!

Înţelegem atunci mirarea călătorului ungur Vincenţiu Batthyány când constată, în 1805, că „ţăranul moldovean este înzestrat de stăpânul său cu mari întinderi de pământ, iar el dă în schimb doar a zecea parte din recoltă şi 12 zile de clacă"[104].

Călătorii apuseni nu sunt nici ei mai puţin miraţi văzând atât de mult pământ şi libertatea de mişcare a ţăranului. De aceea, unii dintre ei au despre viaţa ţăranului român o viziune mai puţin sumbră decât cea a călătorilor impresionaţi doar de locuinţa lui şubredă şi săracă. Am văzut reacţia lui d'Hauterive. Iat-o pe aceea a unui tânăr englez, Wyburn, care vizitează Muntenia în 1812:

După ce dă o mulţime de exemple despre nemaipomenita rodnicie a pământului şi despre preţul de nimic cu care poţi cumpăra orice — de vreme ce exportul, cu excepţia celui către Constantinopol, este interzis — Wyburn scrie mai departe:

„Belşugul acesta are urmări nefericite asupra caracterului oamenilor din clasele inferioare: lăcomie, beţie, delăsare şi pofte trupeşti nestăpânite. Însă tot el le dă sănătate, putere, curaj, minte ascuţită şi (în vremurile când nu au de a face cu *zapciii*) mândrie, şi-i face deosebit de îndatoritori. Un ţăran valah (chiar şi cel mai sărac) mănâncă de patru ori pe zi şi nu se află vreun prinţ în lumea creştină care s-o ducă mai bine ca el. Poate socoti că toată ţara este a lui: seamănă şi coseşte fânul oriunde are chef s-o facă, lăsând doar o zecime din recoltă proprietarului, oricare ar fi el, amănunt de care nu-şi dă întotdeauna osteneala să se sinchisească. Nevasta îi face îmbrăcămintea, şi el nu are altă grijă (prin urmare, nici alt îndemn de a munci) decât cererile necontenite ale zapciilor (cel ce strânge dările, slujbaşul unui ispravnic sau guvernator de provincie). Acest agent este întotdeauna însoţit de al-

banezi înarmați cu pistoale, pușți, săbii, pumnale și mai ales cu niște bice înfricoșătoare. Adevăratul valah nu plătește aproape niciodată nici o *para* mai înainte de a fi fost bătut atât cât îi duce spinarea. Când este vorba să plătească impozitele, îl cuprinde o ură la fel de mare ca și cea care-i cuprinde pe englezi, scoțieni sau irlandezi, dar, întrucât nu se poate aduna împreună cu semenii săi, nu are cui se plânge și nici nu se poate răscula, s-ar părea că a ascultat și urmat sfatul dat de Dl Benjamin Constant francezilor, doctrina *rezistenței pasive*, însă, negreșit, așa cum trebuie s-o fi făcut și francezii, până la urmă plătește nu numai ceea ce i s-a cerut mai întâi, dar și simbria albanezilor care l-au bătut, și pe cea a zapciilor care au grijă ca pedeapsa să fie bine aplicată!"[105].

Wyburn nu spune însă, dar poate nu știe, că se întâmplă ca țăranul să nu aibă într-adevăr cu ce plăti... Atunci, trebuie să te adresezi unui cămătar, adesea un zaraf turc, tagmă ce se înmulțise într-atâta, încât zarafi se găseau chiar și la țară; de obicei, dădeau bani cu împrumut cerând o dobândă de 10% pe lună, iar împrumutul era garantat cu recolta viitoare; dacă recolta era proastă, plata datoriei era amânată pe celălalt an. În cele din urmă, fapt des întâlnit (cum reiese dintr-un document citat mai sus), ca să-și plătească datoria, omului nu-i mai rămâneau decât brațele și ajungea cu adevărat sclav la cămătar.

Se vede deci foarte limpede, din toate aceste exemple, că nenorocirea țăranului român nu se trage numai de la un regim funciar nedrept — dimpotrivă, acest regim era, de foarte departe, cel mai liberal din toată Europa centrală și de răsărit —, ci de la cererile nesăbuite ale fiscului, de la rechiziționările necontenite și arbitrare ale puterii și de la metodele inumane de strângere a dărilor, toate aceste rele fiind urmarea directă a stăpânirii otomane și a sistemului de guvernământ impus de ea în aceste provincii, teoretic vasale, dar, în realitate, cu totul aservite.

Să spunem totuși un cuvânt, ca să fim drepți, și despre un al treilea aspect al relațiilor dintre stăpâni și arendași: „monopolurile feudale", căci aici se afla o sursă de abuzuri și deci o cauză permanentă de neînțelegeri. Veniturile de pe urma dijmei fiind relativ mici, mai ales dacă ținem seama și de prețul scăzut al cerealelor (întrucât exportarea lor era interzisă), proprietarii erau

împinşi bineînţeles să exploateze cât mai mult sursele anexe de câştig, de pildă taxele pe morărit sau pe băuturi. Moşierii obţinuseră, treptat, în secolul al XVIII-lea, monopolul cârciumilor de la sate (cu excepţia satelor de moşneni sau răzeşi) şi chiar şi interdicţia, pentru ţărani, de a-şi vinde propria producţie de vin sau de rachiu. Rezistenţa fusese puternică, însă, în general, prea puţin eficace.

Tot astfel, o dată cu modernizarea morilor şi extinderea neîncetată a marii proprietăţi, moşierii îşi asiguraseră un semimonopol pe marile mori de apă, importantă sursă de venituri.

În privinţa pădurilor, din timpuri imemoriale, tăierea copacilor pentru folosirea lor în gospodărie (lemn de foc şi lemn de construcţie) era liberă; oricum, eventualul proprietar nu putea câştiga cine ştie ce de pe urma ei, de vreme ce exportarea lemnului era monopolul exclusiv al puterii suzerane. Când însă monopolul acesta avea să înceteze, după războaiele ruso–turce, moşierii vor obţine dreptul exclusiv de proprietate şi, corolarul său, dijma în natură. Iată deci că îmbunătăţirea situaţiei politice şi economice a Principatelor, după victoriile Austriei şi, apoi, ale Rusiei asupra Turciei, aveau drept urmare paradoxală aţâţarea poftei de câştig la moşieri şi agravarea, din multe puncte de vedere, a tensiunilor dintre ei şi ţăranii care le munceau pământul.

Atunci au loc nenumărate procese între ţărani şi proprietari. Îndeosebi neînţelegerile dintre mânăstiri şi ţăranii dijmaşi sunt foarte frecvente, cu atât mai mult cu cât, printre ţărani, se face simţită o mişcare de revendicare a pământului pe care străbunii lor fuseseră siliţi să-l vândă boierilor şi pe care aceştia, mai târziu, îl lăsaseră mânăstirilor. Când procesul era pierdut, se recurgea la rezistenţa pasivă, la refuzul îndârjit de a îndeplini cele cerute de lege. Dacă, în cele din urmă, nu mai aveau încotro, ţăranii munceau fără nici o tragere de inimă, o muncă de mântuială; de unde şi expresia rămasă în limbă: *lucru de clacă*, lucru dat peste cap.

Numărul mare de *ordine şi de ordonanţe* date de domnitor care ne-au fost păstrate şi care se referă la aceste probleme arată refuzul ţăranilor, tot mai frecvent, de a face claca sau chiar de a plăti dijma. Vătafii şi arendaşii nu mai ştiu ce să facă.

Refuzul de a munci se generalizează.

În 1821, va izbucni răscoala lui Tudor Vladimirescu și a pandurilor lui. Va urma apoi ocupația turcească a celor două țări (1821–1822), și, după numai șase ani de pace, un nou război ruso–turc (1828–1829) și o lungă ocupație rusească de cinci ani în timpul căreia structurile politice ale Principatelor vor suferi o transformare profundă. Vom vedea, într-adevăr, că Regulamentul Organic, constituție de tip aristocratic, adoptată sub egida Rusiei, avea să înrăutățească și mai mult situația țăranilor. Atunci, încet-încet, de la rezistența pasivă, țăranii vor trece la sabotaj, vor da foc șirelor de paie sau pădurilor și, când vor ajunge la capătul răbdării, vor recurge pur și simplu la violență.

Am putut reconstitui unul din aceste „fapte diverse".

Grigore IV Ghica[106] avea micile lui slăbiciuni: printre altele, îi plăceau vocile frumoase. Îi plăcea, de pildă, vocea gravă de cântăreț de strană a unuia Nicolae Alexandrescu, pe care nu se mai sătura ascultându-l; acesta îi cânta bătrânele noastre doine sau vreo romanță la modă; vodă îl lua adesea în caleașca sa, seara, când ieșea să se plimbe; și, ca să-l aibă mereu în preajmă, la Curte, îi dăduse, în cele din urmă, rangul de cafegi-bașa, boierul acela mărunt care se îngrijește ca domnitorul să aibă, tot timpul, la cel mai mic semn, ceașca cu cafea turcească, adusă pe o tavă de argint de cel de-al doilea cafegiu...

Numai că proaspătul nostru cafegi-bașa nu s-a mulțumit să intre pe ușa din dos în râvnita castă a boierilor, ci, profitând de trecerea pe care o avea la domnitor, a adunat, în câțiva ani, o avere frumușică. Moșii peste moșii — mult timp după moartea lui Grigore Ghica, el tot mai aduna moșii. Când a ajuns om în toată firea, fostul cafegi-bașa se afla în fruntea uneia din marile averi moșierești din Muntenia, și, întrucât se născuse printre cei ce munceau pământul, se pricepea să ia pielea de pe țăran. În droșca lui ușurică, însoțit de un străjer și cu biciul în mână, străbătea tot timpul moșiile și vai de țăranii care nu se aflau pe câmp în ziua și la ora la care fuseseră chemați de vătafi.

Într-o zi de vară, pe vremea secerișului, țăranii n-au răspuns la chemare; pe unii îi găsește prășind porumbul pe propriul lor

petic de pământ, în loc să fie la claca stăpânului; se apucă să-l lovească cu sălbăticie pe primul care se încumetă să răspundă că, după părerea lui, trebuie să lucreze, mai întâi, pentru el, pentru nevasta şi pentru copiii lui... Însă, în ziua aceea, paharul se umpluse peste măsură. Un alt ţăran aleargă de grabă şi îl roagă, în felul lui potolit: — Nu mai da, boierule, e păcat!... Este bătut şi el. Atunci, ţăranul ridică sapa şi loveşte, o dată, de două ori. Vin alţii care, şi ei, îl lovesc până ce-l omoară.

Ucigaşii — sau oamenii dreptăţii — şi-au sfârşit, de bună seamă, zilele în ocnele de sare, în pântecul munţilor.

Hărţile de stat-major semnalează, între Bucureşti şi Târgovişte, la marginea drumului, un loc numit *Crucea Cafegiului*. Astăzi, nimeni nu mai ştie cine era acest cafegiu: cafegi-başa al lui Grigore Ghica, nemilosul ciocoi ucis, într-o zi de vară, de ţăranii cuprinşi de mânie.

CAPITOLUL AL ŞAPTELEA

Ţiganii

Robi dintotdeauna.
Sedentari şi nomazi; ţigani domneşti şi ţigani mânăstireşti
sau boiereşti; *netoţii.*
Alte fapte diverse: ţigăncuşa din iatac
şi răzbunarea rândaşului Grigore;
„bucătarul francez" al Doamnei Profira Cantacuzino
şi emanciparea celor din urmă robi din Moldova.

Nu există vreun călător străin care să nu fie îngrozit la vederea țiganilor din Principate. Cine erau așadar acești nefericiți care stârneau când mila, când scârba?

Primul document care-i menționează pe *ațigani*[107] în Țara Românească datează din 1385. Este probabil ca acest trib nomad, plecat din India cu cinci sau șase secole mai înainte, în împrejurări care nu au fost încă lămurite, să fi fost împins întruna către apus de apropierea turcilor otomani. În secolul al XIV-lea, țiganii începuseră să treacă Dunărea, în grupuri mici; pe măsură ce soseau, erau reduși la robie de către domnitorii și marii proprietari din Țara Românească.

La epoca la care îi studiem noi, s-au scurs deci aproape cinci veacuri de când sunt robi. Aparțin domniei (*țigani domnești*), dar aceștia nu sunt mulți, sau mânăstirilor (*țigani mânăstirești*) și persoanelor particulare (*țigani boierești*). În fiecare din cele trei categorii, există *vătrașii* (sedentarii) și *lăieșii* (din pol. și ucr. *laja*, care înseamnă „haită" de câini), cei din șatrele nomade.

Vătrașii boierești erau folosiți la tot felul de treburi din casă și de pe lângă casă, la bucătărie, la spălătorie, în ograda cu păsări; la grajduri, ca rândași sau vizitii; erau porcari, văcari și, acolo unde mâna de lucru nu ajungea, erau puși și la unele munci ale câmpului, de care se fereau cât puteau, ca toate popoarele nomade sau precum cele care au rămas la stadiul culesului și al vânătorii (de exemplu, odinioară, caraibii, astăzi tuaregii). În această ordine de idei, Doamna Reinhard povestește (în 1806) că un Sturdza încercase să-i pună pe țigani să lucreze într-o manufac-

tură: îi plătea, îi îmbrăca, îi hrănea mai bine decât acasă la ei. După câteva luni, a trebuit să renunțe: nenorociții piereau sub ochii lui.

Când stăpânul trăia pe picior mare, ținea o mulțime de țigani ca meșteșugari la „curte": croitori, ciubotari, fierari, potcovari, zidari, cărămidari, tâmplari, zugravi și, în sfârșit, lăutari. Dacă nu aveau prea mult de lucru la curte, stăpânul îi lăsa uneori să-și facă meseria și în afară, ca să mai scoată și ei un ban. Era îndeosebi cazul lăutarilor, care, în general, aveau voie să-și arate talentele la cârciumi sau la serbările sătești, pentru o sumă plătită anual.

Dintre femei, stăpâna casei își alegea cameristele, spălătoresele, croitoresele și cusătoresele — toată această mică lume robotind sub supravegherea vreunui vătaf, bărbat sau femeie, ales adesea dintre ei. Roboteau? De bună seamă. Dar, cu cât în casă se trăia pe picior mai mare, cu atât numărul de servitori creștea și el. Toți străinii sunt de părere că nu aveau cine știe ce de lucru.

Lăieșii erau nomazi. Rătăceau pe drumuri, îngrămădiți în niște căruțe mici cu coviltir; își puneau cortul la marginea satului ca să-și exercite meșteșugurile: *fierari, căldărari, lingurari* (făceau linguri de lemn), *ursari* (jucau ursul).

Trăiau și din furtișaguri, iar țăranii se temeau când îi vedeau că vin. Sărăcia și murdăria căruțelor și a propriei lor persoane erau de nedescris. Copiii umblau aproape despuiați, vara și iarna. Erau cei mai săraci, dar și cei mai puțin nefericiți: *erau liberi.* Aveau totuși un stăpân: o dată pe an, de obicei de Sfântul Dumitru, trebuiau să se prezinte cu toții împreună la „curtea" boierului, unde aveau de făcut câteva zile de clacă, pentru plata dărilor anuale (Wilkinson vorbește de 40 de piaștri de fiecare persoană trecută de vârsta de 15 ani; Émerit, după cum scrie Kogălniceanu, dă cifra de 30 de piaștri de persoană pe an), și, mai ales, ca să fie înregistrați, atât ei, cât și copiii lor. Căci frica cea mare a stăpânilor era ca nu cumva țiganii să-și vândă ei înșiși copiii altor stăpâni. Tot atunci, de vreme ce erau adunate la un loc atâtea familii, se făceau cele cuvenite pentru cununia perechilor tinere.

Dacă țiganul se însura cu o fată care aparținea altui stăpân, stăpânul fetei, de regulă, o dădea stăpânului băiatului în schimbul unei fete; și dacă așa ceva nu era cu putință, noul stăpân îi făgăduia celui vechi să-i dea un fiu al perechii de țigani, când acel fiu va avea vârsta potrivită[108].

Cu prilejul adunării anuale, se proceda și la alegerea șefilor, *bulibașii* (din cuvântul turcesc *bulukbașa*, „căpitan de companie"), iar dacă șatra era prea mare, se alegea și un șef suprem, *bașbulibașa*. Această mare adunare, acest trist iarmaroc, putea degenera uneori în încăierări. Radu Rosetti povestește, în *Amintirile* sale (bizuindu-se pe cele povestite de unul din unchii săi), că, într-o zi, pe o moșie a bunicului său, hatmanul Răducanu Rosetti, țiganii lăieși, nemulțumiți de alegerea noului bașbulibașa, se răzvrătiseră și împresuraseră conacul. Cei dinăuntru trăseseră zăvoarele, puseseră pe ziduri oameni înarmați cu puști și trimiseseră, pe ascuns, pe cineva după hatman, care era dus de acasă. Se dăduse de veste și în satele dimprejur, încât țăranii veniseră și încercuiseră șatra de țigani. A doua zi, la sosirea boierului, s-a făcut ce se făcea de obicei, cei care au atâțat la răzmeriță au primit o sută de lovituri la tălpi, „falanga", și lucrurile au reintrat în matca lor...

Robii domnești erau aproape toți *lăieși*, adică nomazi, și orice țigan fără stăpân sau care era venit din străinătate devenea din oficiu țigan domnesc; totuși, dintre ei se recruta „aristocrația" țiganilor: *aurarii*, culegătorii de aur. Numai ei aveau dreptul să adune firele de aur din nisipul râurilor din Carpați, în schimbul unei dări anuale care mergea în vistieria Doamnei.

La celălalt capăt al scării sociale a țiganilor, se aflau — săracii săracilor — grupuri mici de nesupuși, ascunși în adâncul pădurilor. Unii dintre ei coborau poate din micile grupuri care izbutiseră, încă din Evul Mediu, să nu cadă în robie. Este greu de spus. Se întorseseră cu adevărat la starea sălbatică, ferindu-se de orice întâlnire cu alte făpturi omenești, trăind din vânătoare, din culesul fructelor de pădure și, din când în când, din hoții. Înfățișarea lor era, pentru ceilalți oameni, atât de ciudată, când, din întâmplare, îi zăreau, încât li se spunea *netoți*, cu mintea *ne-toată*.

După 1830, aveau să fie căutaţi sistematic pentru a-i sili să devină „ţigani domneşti".

Evaluarea numărului ţiganilor variază după autori.

Wilkinson, în anii 1810, dă, pentru ambele principate, cifra globală de 150 000 de suflete. Tot atunci, Fotino îi evaluează la 23 300 de familii, doar pentru Muntenia, adică aproape 120 000 de suflete. În sfârşit, în 1839, Kogălniceanu dă următoarele cifre: ţigani boiereşti şi mânăstireşti, în ambele Principate: 35 000 de familii, cam 165 000 de suflete; ţigani domneşti, 3 000 în Moldova, 33 000 în Muntenia — ceea ce face un total de ceva mai mult de 200 000 de indivizi. Având în vedere că, între primele două evaluări şi cea de-a treia, a trecut un sfert de veac, cifrele sunt aceleaşi: 150 000 până la 200 000, *adică aproape o zecime din populaţie.*

Numai că acestei zecimi din populaţie legea nu-i dădea aproape nici un drept. Ţiganii erau ceva ce aparţinea stăpânilor, care-i puteau folosi şi răsfolosi fără frică. Erau vânduţi, schimbaţi, puteau fi pedepsiţi cu bătaia, practic, fără măsură. „Cu ei, nu se face un negoţ după toate regulile — afirmă Wilkinson —; nu există obiceiul să fie puşi la vânzare. Sunt vânduţi şi cumpăraţi pe ascuns, preţul obişnuit al unui rob, de orice sex, fiind de cinci sau şase sute de piaştri." Să precizăm că acesta era preţul unui rob vătraş, servitor la conac; nomazii, lăieşii, erau cu jumătate mai ieftini. Într-un document din 1832, întâlnim un schimb neobişnuit: în foaia de zestre, Anica Manu, fiica marelui-vornic Mihai Manu şi a Smarandei Văcărescu, care se mărită cu prinţul Teodor Grigorievici Kociubei, colonel în armata rusă, primeşte „o caleaşcă nouă de la Viena", în valoare de 160 de ducaţi de aur, „dând în schimb treizeci de ţigani lăieşi, care i-au fost lăsaţi moştenire, la 9 decembrie 1824, de răposatul vornic Dimitrie Bibescu"[109]. O trăsură pentru 30 de ţigani!

Ţiganii figurează, de asemenea, în toate testamentele boierilor: sunt lăsate moştenire, pe lângă moşii, „(atâtea) suflete de ţigani, (atâţia) bărbaţi, (atâtea) femei". O slugă, dintre cele mai vrednice, poate fi slobozită prin testament. Datoriile pot fi şi ele plătite cu ţigani. La 10 ianuarie 1799, marele-vornic Emanoil Gră-

dișteanu plătește onorariile doctorului Constantin Darvari, dându-i doi țigani tineri.

Sau alt caz: la 10 iulie 1799, fostul mare-logofăt Matei Fălcoianu îi lasă moștenire, după moartea sa și a soției sale, aceluiași doctor Darvari, un țigan, „Nicolae, fiul lui Neacșu brutarul, care trăiește cu o țigancă tânără, tot a lui, Anastasia, fata lui Dumitru", și fiindcă n-au găsit cum s-o schimbe pe Anastasia cu altă țigancă tânără, cad la învoială ca Matei Fălcoianu să-și păstreze țiganul, pe Nicolae, și totodată și pe Anastasia doctorului Darvari, precum și copiii acestei perechi, de se va întâmpla să-i aibă, însă toată familia țigănească avea să fie a doctorului Darvari după moartea soților Fălcoianu![110]

Ca stăpână pe mii de țigani, Biserica participă din plin la aceste tranzacții, după câte s-ar părea fără să se căiască.

Să nu uităm să spunem că Biserica putea să intervină în favoarea țiganilor și pentru respectarea legilor. Iată-l, de pildă, pe mitropolitul Dosoftei trimițând o jalbă domnitorului, la 3 iunie 1803, ca să-i ceară să poruncească oamenilor armașului să n-o mai hărțuiască pe o oarecare Dobrița, spunând că este „țigancă domnească", căci, de fapt, ea este slobodă, fiind fata unei țigănci slobozite, și că, pe deasupra, el însuși o cununase, în timpul domniei lui Alexandru Moruzi, cu un lăutar român — pe care, în treacăt fie spus, mitropolitul a trebuit să-l silească un pic s-o ia, căci, după ce-i făcuse fetei un copil, lăutarul voia să scape de ea, numai fiindcă era țigancă[111].

Legăturile mixte erau rare. Am văzut cum țăranii moldoveni îl ajută pe hatmanul Rosetti să-i potolească pe țiganii răsculați. Țăranul avea o neîncredere firească față de acești nomazi, despre care se spunea că sunt hoți și ale căror obiceiuri se deosebeau atât de mult de ale sale; s-ar putea vorbi chiar de o anumită rezervă — astăzi, am spune „rasistă" — față de acești alogeni cu pielea arămie. Însă, fiindcă așa este firea omului, se făceau totuși căsătorii între țărani și țigani. Regula era ca femeia slobodă care se mărita cu un rob să devină și ea roabă, împreună cu toți urmașii săi.

Iată actul pe care îl semnează o pereche de *imigranţi unguri* la 7 februarie 1798 ca să-i dea voie fiicei lor să se mărite cu un ţigan: „Adecă eu Odor Frenţu, ungur, şi împreună cu femeia mè Călara, adeverim cu acestu zapis al nostru întru cinstită măna dumneaei cuconii Anicăi Roset Bănesăi, precum să să ştii că, având noi o fată, anume Catrina, şi ia având mare dorire ca să să boteză (adică să se convertească la ortodoxie, fiind poate catolică, sau, şi mai probabil, calvină din secuime — *n.n.*) şi să margă după un Ion Bogos, robu a dumneii cuconii Anicăi [...] şi-au cerut voi de la noi ca după botez şi după măritiş iai să nu aibă o vrea supărare de la noi, şi au cerut acest zapis. Pe carele eu dau acestu zapis ca să fii dreptă roabă cuconei Anicăi, atăt căt şi căţi copii va faci fata mè cu Ion Bogos şi copiii lor de copii iar tot robi ai dumnei să fii, şi ăi tot neamul dumnealor..."[112]. Te cutremuri!

Curând însă, căsătoriile mixte sunt pur şi simplu interzise, cel puţin în Muntenia. Astfel, într-o hotărâre a lui Constantin Ipsilanti, din 16 iulie 1804, vedem că un ţigan este silit să-şi părăsească nevasta şi copiii, întrucât femeia nu era nici ţigancă, nici roabă, şi ni se citează litera legii: „Orice ţigan va îndrăzni de acum înainte să se cunune cu muiere slobodă, adică nu ţigancă, să se despartă negreşit şi să se pedepsească foarte greu, şi copiii ce se vor face cu dânsa să fie slobozi şi de se va dovedi că stăpânul ţiganului a dat voie să se cunune, ştiind-o că nu este ţigancă, să-şi piardă ţiganul spre a sa pedeapsă, care ţigan să se facă domnesc, cum şi preotul ce-l va cununa să se pedepsească foarte greu de către biserică."[113]

Ne dăm seama la ce drame omeneşti puteau să ducă asemenea legi.

Vizitatorii apuseni erau cel mai mult scandalizaţi — şi pe bună dreptate — de tratamentul degradant la care erau supuşi ţiganii vătraşi: trăiau prost, erau disprețuiţi, nu aveau nici o tragere de inimă pentru muncă, încât erau cu adevărat mânaţi de la spate de către stăpân sau vătaf. La cea mai mică greşeală, erau pălmuiţi sau snopiţi în bătaie. Erau sortiţi unei înjosiri permanente. Toată lumea era încredinţată că, de la ţigani, nu poţi scoate nimic decât cu biciul.

Radu Rosetti povestește că, în 1821, când mulți boieri moldoveni au fugit la Cernăuți, autoritățile austriece ale orașului, revoltate de obiceiul acestor boieri de a-și bate țiganii de față cu toată lumea, chiar și în stradă (se spunea: „la scară"), au interzis cu desăvârșire asemenea purtări. Boierii noștri sunt indignați! Să li se interzică lor să-și bată țiganii? Asta însemna anarhie, sfârșitul oricărei discipline! O delegație s-a dus pe la cele mai înalte autorități ca să protesteze energic împotriva acestei încălcări a dreptului de proprietate; și, de bună seamă, acești plenipotențiari au știut să fie destul de convingători de vreme ce au obținut o mare derogare de la regulament: bătaia este îngăduită, dar nu de față cu lumea, ci în spatele casei! Strașnic compromis diplomatico-administrativ: bătaia rămâne interzisă „către stradă", dar devine legală „în grădina din dosul casei".

Însă unul din aspectele cele mai dureroase, iar pentru noi cele mai surprinzătoare, ale acestei robii era dreptul pe care și-l luau stăpânii de a abuza de tinerele roabe. Era o practică obișnuită, mai ales pentru fiii stăpânului, care, în felul acesta, „își făceau ucenicia". Se spunea că țigăncile sunt pline de foc, și unele dintre ele — când erau tinere de tot — erau foarte frumoase. Să nu uităm că astfel de moravuri duseseră la crearea unei rase amestecate, așa că deseori se întâlnea câte o țigăncușă cu ochi albaștri, cu părul blond, care doar prin pielea ei ceva mai închisă la culoare amintea că se trage din poporul nomad. Dar câte drame în spatele acestei triste banalități!

În 1836, fostul mare-vornic Sandu Hortopan, boierul din Hortopeni, în Moldova, trecuse de șaizeci de ani, dar, trăind la țară, fiind un vânător pătimaș, era încă tare ca o stâncă și foarte chipeș. Rămas văduv de vreo douăzeci de ani, se da în vânt după fetele frumoase. Având unsprezece moșii și sute de familii de țigani, avea de unde alege. Într-o seară de toamnă, întorcându-se de la vânătoare la conacul său din Hortopeni, a încremenit văzând, lângă grajd, o țigăncușă a cărei frumusețe, cu toate zdrențele ei, l-a uluit: fața albă, părul castaniu, trăsături de o finețe neobișnuită. A oprit-o și i-a pus câteva întrebări; se numea Anica, avea 15 ani, era fata Dochiței, spălătoreasa... După ce a intrat în casă, boierul

a chemat-o pe bătrâna Anastasia, tot o țigancă, mai-mare peste toate slugile din casă. — Cine era copila? Ce era tată-său? — Dochița, a răspuns Anastasia, spune că ar fi avut-o cu boierul Alecu Crivea, prietenul boierului, care venea des să vâneze la Hortopeni...

Stăpânul poruncește: Anastasia o va lua pe sălbăticiunea aceea mică pe lângă ea, o va învăța să se spele, o va îmbrăca, o va învăța să slujească în casă — într-un cuvânt, o va face numai bună pentru iatacul lui atunci când se va întoarce el de la Iași, la primăvară. Vestea l-a împins la disperare pe Grigore, tânărul vizitiu țigan, care dorea cu înflăcărare s-o ia pe Anica de nevastă. Dar cine ar fi cutezat să nesocotească poruncile stăpânului? Iar Anastasia veghea. De altminteri, Anica nici nu se uita la el. Grigore s-a apucat de băutură.

Omul vrea, dar alta-i voia Domnului. Ajungând la Iași, boierul nostru este lovit de o boală ciudată; nici doctorii din Iași, nici cei de la Viena, nici apele de la Karlsbad nu-l putuseră lecui. A murit, după o suferință de peste un an de zile, lăsându-și toată averea nepotului său Vasilică Hortopan. Satul era neliniștit; doar Grigore se bucura: Anica va fi a lui.

Tânărul Vasilică, student la Paris de vreo câțiva ani, aflând vestea că moștenise o avere atât de mare, se grăbise să se întoarcă în țară și să pună mâna pe Hortopeni. Bătrâna Anastasia avusese grijă, chiar din prima zi, s-o scoată pe Anica în față. Un an de îngrijire, de viață mai ușoară, de hrană bună: fata era strălucitoare. Dragoste la prima vedere — și dintr-o parte și de cealaltă.

Vasilică a rămas la Hortopeni. Anica era tot timpul cu el. Avea odaia ei în iatacul stăpânilor, o slujnică țigancă numai pentru ea. Stăpânul chemase chiar și o croitoreasă de la Iași ca s-o îmbrace europenește. Iar el îi povestea tot felul de minuni despre Paris, despre lumea întreagă! Au fost câteva luni de dragoste nebună.

Grigore, vizitiul, s-a luat din nou de băut. Se pricepea la îngrijitul animalelor, știa cum să ia sânge de la boi și de la cai; câștiga bani în sat și, seară de seară, se întorcea beat și nu-și făcea cum trebuie treaba de la grajd. Vătaful, deși noul lui stăpân îi interzisese cu strășnicie acest lucru, îl bătea, dar ce folos?

Toamna, tânărul stăpân a plecat să petreacă iarna la Iași. Cum nu mai putea trăi fără Anica, peste câteva zile, a adus-o și pe ea. Însă la oraș nu era ca la țară. Vasilică lipsea mult timp de acasă și se întorcea seara tot mai târziu. Anica îl simțea că se îndepărtează. Cu puțin înainte de Paști, Vasilică a trimis-o înapoi la conac, spunându-i că avea să vină și el numaidecât. Ea s-a dus la țară, cu durerea în suflet. Grigore începuse iar să tragă nădejde.

Apoi, vestea s-a răspândit printre slugi: — Domnul s-a logodit! Domnul sosește mâine cu viitoarea noastră stăpână!

Văzând-o pe Anica, la rând cu celelalte slugi, sărutând mâna logodnicei sale, văzându-i chipul palid, privirea, Vasilică a înțeles și el cât de nețărmurită-i era suferința. Cum să se răscumpere? Întorcându-se la Iași, a semnat o scrisoare de slobozire și a încredințat-o vătafului ca să i-o dea Anicăi atunci când se vor duce cu toții la Hortopeni, după nuntă.

Când trăsura cu tinerii căsătoriți, trasă de opt cai, se apropie de Hortopeni, se înnoptase de-a binelea; tot satul și toți țiganii se află la poarta cea mare, cu făclii în mână. Slugile așteaptă, la rând, lângă treptele conacului. Vătaful a trimis-o pe Anica să aprindă lumânările în casă. Ea a intrat și în iatacul mirilor, a aruncat o ultimă privire asupra locului iubirii ei pierdute. Ce de lumânări, ce de flori... Apoi, dintr-o dată, adună flori de prin glastre, face la iuțeală două buchete, pune un buchet de trandafiri albi pe o pernă, un buchet de trandafiri roșii pe cealaltă. Se aude însă zgomotul copitelor, scârțâitul roților. Hoo!... Au sosit stăpânii. Anica sare pe fereastră, fuge în parc, la vale, către râu.

A doua zi, trupul i-a fost găsit, în josul apei, în scocul morii.

Grigore s-a apucat iar de băut, cu furie. Iar a fost bătut măr, de față cu toți țiganii de la „curte", iar a făgăduit să se îndrepte.

De opt zile n-a mai băut. Vătaful îl alege pe el să mâne trăsura tinerilor stăpâni, care se vor duce la niște vecini, într-un sat pe celălalt mal al Siretului. Însă, acolo, lumea știe ce poate Grigore; țăranii îi aduc vitele să le ia sânge, plătindu-l bine; iar el le-a dat de băut, și a băut și el, vârtos.

Când tinerii stăpâni cer să li se aducă trăsura, se înșera. De cum au ieșit din sat, Grigore dă bice cailor. Trăsura, ușoară, când caii o pornesc la galop, ai zice că zboară. Hortopan se sperie, îi

poruncește lui Grigore să meargă mai domol, se ridică, îl zgâlțâie, strigă, se agață de el. Degeaba, omul, ca scos din minți, dă mai departe bice cailor.

Pe celălalt mal, oamenii ce trăgeau la podul plutitor au văzut, îngroziți, pe înserate, cum caii aceia bezmetici coboară povârnișul și se aruncă în valuri, acolo unde Siretul este mai adânc, unde apele lui sunt mai învolburate. Când, vâslind din răsputeri, au ajuns acolo, nu se mai vedea nimic, nici trăsură, nici cai, nici stăpân, nici vizitiu.

Așa a răzbunat Grigore, vizitiul țigan din Hortopeni, moartea Anicăi, marea lui dragoste[114].

Drame ca aceasta, pe de o parte, și, pe de alta, întoarcerea din Apus a multor studenți cuceriți de idealurile democratice, progresul general al ideilor liberale au provocat un puternic curent de opinie în favoarea emancipării țiganilor. Cu toate acestea, Regulamentul Organic din 1831, adoptat sub ocupația rusească de către un grup de boieri conservatori, proprietari ai unui mare număr de țigani, consacra principiul robiei, reglementând, totodată, condițiile ei.

Însă mișcarea îndreptată împotriva robiei lua amploare: boieri liberali, ca Ion Câmpineanu și frații Golescu, în Muntenia, își slobozeau toți țiganii. În 1836, Alexandru Ghica, în Muntenia, eliberează 4 000 de familii de țigani domnești și-i împarte unor moșieri, ca muncitori cu contract. În altă parte, statul cumpără țigani de la particulari ca să-i slobozească. În februarie 1844, în Moldova, la îndemnul mitropolitului, Biserica și domnitorul Mihai Sturdza slobozesc, în același timp, toți țiganii pe care-i aveau. În 1847, vine rândul, în Muntenia, țiganilor mânăstirești și al celor din așezămintele publice.

Mai rămăseseră câteva mii de robi boierești, în fiecare din cele două Principate: cam 5 000, în Moldova. În Muntenia, revoluția de la 1848 proclamă solemn desființarea robiei. Regulamentul Organic este ars în piața publică. Din nenorocire, peste câteva săptămâni, rușii, împreună cu turcii, vor ocupa Principatele. Regu-

lamentul Organic este restabilit. Poate că țiganii nici n-au apucat să afle că sunt liberi!...

Grigore V Ghica, urcat pe tronul Moldovei în 1849, era om de treabă, avea cele mai bune gânduri, dar nu avea energia necesară pentru a zdrobi o dată pentru totdeauna rezistența unui mic grup de boieri conservatori. Și tot un „fapt divers" avea să provoace emanciparea țiganilor robi de pe moșii[115].

La începutul anilor 1830, fostul mare-logofăt al Moldovei Dimitrie Cantacuzino-Pașcanu trăia la una din moșiile lui, împreună cu soția sa, Profira, mai în vârstă decât el, de la care nu avusese copii.

Cucoana Profira[116] era o gospodină desăvârșită, care ținea la rânduiala și la curățenia casei; o fostă doică a bărbatului ei, baba Anghelina, conducea cu o mână de fier grupul de țigăncușe care se învârteau prin casă. Stăpâna, o estetă în felul ei, dorea să fie tot timpul înconjurată de subrete, alese dintre cele mai frumoase țigăncușe de la moșie. Cel mai mult o prețuia pe Maria, o tânără care se pricepea ca nimeni alta s-o pieptene, s-o îmbrace și, mai ales, s-o frece pe picioare înainte de a se culca. Atât o lăudase pentru aceasta, încât bărbatul ei s-a arătat dornic să se bucure și el de darurile fetei. Curând însă, după cum se poate bănui, darurile nu s-au arătat numai la frecatul pe picioare. Și, de acum încolo, în fiecare seară, când coana Profira adormea, după ce-i frecase picioarele, Maria se ducea la boier, în iatacul acestuia.

Peste câteva luni, la Iași, doamna Profira s-a mirat văzând că Mariei i se îngroașă mijlocul, ba chiar că se îngrășase puțin. A chemat-o pe Anghelina: ce însemna asta? Cu cine se întâlnea fata? De ce nu băgase de seamă? Anghelina s-a jurat pe toți sfinții că fata nu se întâlnea cu nimeni, că se culca în odaie cu ea... — Atunci cine să fie? Sfântul Duh?... După ce s-a codit mult, căutând să vorbească pe ocolite, Anghelina a mărturisit. Maria nu se vedea decât cu un bărbat: cu conașu.

Coana Profira era femeie deșteaptă și, pe deasupra, hotărâtă. Fără a da ceva de înțeles, peste câteva zile, spunând că are treabă la țară și că trebuie musai să fie acolo, le-a urcat în căruță pe bătrână și pe fată, împreună cu ea, bărbatul rămânând la Iași cu treburile Divanului. La țară, cu ajutorul vătafului, a găsit, printre

ţigani, un vizitiu, Mihai, trecut de 60 de ani, rămas văduv în două rânduri; a trimis vorbă preotului din sat că, duminica viitoare, avea să facă o slujbă de cununie pentru nişte ţigani; Maria, coborâtă în rândul spălătoreselor, a plecat plângând de la conac în coliba bărbatului ei. Moş Mihai a avut bunătatea să se ducă să doarmă, pe viitor, în grajd, pe paie — iar, anul următor, încă şi mai marea bunătate de a-şi da, degrabă, sufletul.

După naşterea pruncului Constantin, mângâiat cu numele de Dincă, situaţia Mariei s-a îmbunătăţit. Stăpâna a chemat-o din nou la conac, i-a dat în grijă ţesătoarele şi cusătoresele şi, până la urmă, a făcut-o prima ei cameristă; pe de altă parte, văzându-l zi de zi pe micuţul Dincă, l-a îndrăgit, l-a răsfăţat, i-a cerut popii să-l înveţe să citească şi să scrie şi, la doisprezece ani, l-a luat pe lângă ea s-o slujească. La şaisprezece ani, era un tânăr frumos, cu purtări alese, mândru în livreaua lui cum sunt cele franţuzeşti. Tocmai atunci, logofătul Cantacuzino-Paşcanu moare subit, însă, mai înainte, îi dăduse Mariei scrisoarea de slobozire.

După moartea bărbatului, Profira Cantacuzino, lăsând moşiile în grija vătafilor, s-a hotărât să plece la Paris. L-a luat şi pe tânărul Dincă; acesta a învăţat repede franţuzeşte şi, fiindcă se dovedea a fi înzestrat pentru pregătirea bucatelor, a fost dat pe mâna unui vestit maestru parizian ca să facă din el un mare bucătar. „Prinţesa Cantacuzino", instalată într-un mic palat din cartierul Saint-Germain, dădea petreceri strălucitoare şi îşi făcuse legături în societatea sus-pusă, împrietenindu-se îndeosebi cu o anumită contesă de Montijo, care avea să fie soacra lui Napoleon III. Numai că, pentru o viaţă ca aceasta, veniturile de pe moşiile din Moldova, curând, n-au mai fost de ajuns. Când datoriile şi ipotecile au crescut îngrijitor de mult, omul ei de încredere de la Iaşi a rugat-o să vină acasă. Ceea ce, înţeleaptă, a şi făcut, deşi cu părere de rău. Îl aducea şi pe Dincă, precum şi pe Clémentine, o tânără cameristă franţuzoaică, foarte îndrăgostită de băiat.

Când caleaşca cea mare s-a oprit în curtea palatului Cantacuzino din Iaşi, iar cei dinăuntru s-au dat jos din ea, o ţigancă bătrână, desculţă, s-a aruncat de gâtul lui Dincă, sărutându-l cu drag. — Cine este femeia aceasta? a întrebat-o Clémentine pe stăpâna ei. — Mama lui, fosta noastră roabă ţigancă!

Aflând că logodnicul ei se născuse rob, Clémentine a leșinat. Dusă în odaia pregătită pentru ea, s-a încuiat înăuntru și a plâns cu sughițuri zile și nopți în șir. Toate visele i se spulberaseră; aveau de gând să se căsătorească, să deschidă un restaurant franțuzesc la Iași... De ce oare Dincă îi ascunsese acest lucru îngrozitor? Să nu-l mai vadă în ochi; voia să fugă, să se întoarcă neîntârziat la Paris.

Dincă era deznădăjduit. Toate rugămințile lui de a fi slobozit au fost zadarnice. Căuta peste tot pe cineva care să-l poată ajuta, punând o vorbă la cei de sus. Așa a ajuns să-și spună păsul tânărului boier liberal Gheorghe Sion, la care intrase mama lui ca slujnică după ce fusese slobozită. Sion s-a gândit să-i vorbească însuși domnitorului, Grigore Ghica, prin mijlocirea prietenei și sfătuitoarea acestuia, pe care o cunoștea bine. Zis și făcut. Doamna era bolnavă și se afla în pat. Nici n-a isprăvit Sion de povestit întâmplarea, că s-a și anunțat venirea domnitorului, care voia să știe cum se mai simte prietena lui. Sion a fost poftit să înfățișeze lucrurile direct lui vodă. Acesta a făgăduit să se ocupe de caz, socotind că totul va fi lesne, întrucât Profira Cantacuzino îi era rudă apropiată. Chiar în aceeași seară, fără să trimită vorbă mai înainte, trăsura domnitorului intra în curtea palatului Cantacuzino, în momentul când cei ce jucaseră cărți se pregăteau să treacă din salon în sufragerie. Stăpâna casei, măgulită de vizita aceasta neașteptată, a poruncit să se mai pună un tacâm la masă, în fața ei, și s-a bucurat că are prilejul să-i arate ilustrului său nepot talentele culinare ale bucătarului ei „parizian". După masă, domnitorul i-a cerut mătușii să-l asculte numai între patru ochi; avea să-i ceară ceva. Bătrâna doamnă s-a grăbit să răspundă că dorințele Măriei sale, pentru ea, erau ordine. Însă când a aflat ce-i cere, deodată s-a întunecat la față. Orice să i se ceară, orice, numai asta nu. Și i-a spus domnitorului adevărul adevărat: băiatul era fiul răposatului ei bărbat; cu cât creștea, cu atât înfățișarea lui o amintea pe cea a omului pe care-l iubise. Băiatul crescuse lângă ea de când era mic, niciodată nu se despărțiseră. Dacă i l-ar lua, ea ar muri.

Domnitorul a plecat foarte nemulțumit de îndărătnicia bătrânei doamne, hotărât să-și folosească autoritatea. În josul scărilor,

tânărul bucătar îl pândea cu privirea neliniştită. Domnitorul i-a adresat câteva vorbe, mărturisindu-i că nu o putuse convinge pe stăpână, rugându-l totodată să mai aştepte puţin: avea el să găsească ceva.

Grigore Ghica avea ciudatul obicei de a-şi aduna miniştrii după masa de seară. Chiar în seara cu pricina, aceştia se adunau la Palat. După ce s-au apucat să lucreze şi s-a hotărât despre ce se va discuta, aghiotantul domnitorului intră în sala sfatului şi-i spune la ureche că aga (prefectul poliţiei) doreşte să fie primit neîntârziat. Introdus în sală, aga povesteşte o nenorocire ce se întâmplase chiar atunci în oraş; bucătarul ţigan al doamnei Cantacuzino-Paşcanu o ucisese cu un foc de pistol pe camerista franţuzoaică, apoi se omorâse şi el.

Grigore Ghica, alb ca varul, a ieşit din sala sfatului, poruncind miniştrilor să nu plece de acolo până ce nu vor fi întocmit proiectul de lege pentru emanciparea ţiganilor. Peste câteva zile, la 22 decembrie 1855, legea era adoptată de Divan în unanimitate, iar a doua zi era promulgată de Domnitor.[117]

Aşa au fost sloboziţi ultimii cinci mii de robi ţigani din Moldova, cu şapte ani mai înainte de emanciparea celor patru milioane de sclavi negri din Statele Unite.

Peste şase săptămâni, boierii din sfatul Munteniei, cam ruşinaţi că moldovenii le-o luaseră înainte, aveau să adopte o lege asemănătoare.

CAPITOLUL AL OPTULEA

Pe vremea lui Pasvantoglu: război, prăpăd și jale

Calamitățile naturale și cele mai puțin naturale;
jafurile cetelor lui Pasvantoglu.
Gloata cerșetorilor domnește o zi la București.
Al cincilea război ruso–turc pe teritoriul Principatelor, 1806–1812.
Minunata primire pregătită de arnăuți la București
generalului Miloradovici.
Boierii mari, pe ascuns, răstoarnă aliațele.
Tratative de pace la hanul lui Manuc;
dacă trimisul lui Napoleon la Poartă ar fi fost mai puțin
flușturatic, astăzi n-ar fi existat o problemă a Basarabiei.
„Volintiri", panduri și haiduci; cum l-a pedepsit Bujor,
haiducul, pe un boier sperjur.
Lucrurile se petrec la fel și la vârful scării sociale:
Lagarde-Chambonas este martor la capcana
întinsă marelui-amiral Rahmiz-pașa, căruia,
de față cu vodă Caragea și cu toată curtea lui,
un capugiu împărătesc îi taie capul.
Ciuma lui Caragea.
Vâlvătaia din 1821: Eteria și Tudor Vladimirescu.
Turcii ocupă cele două Principate: represiunea.
Se non e vero... ce a făcut Marieta Ghica
pentru a-l scăpa de securea gâdelui pe necredinciosul ei iubit.

Să ne întoarcem însă puțin în urmă, deoarece, la începutul secolului al XIX-lea, un șir nemaipomenit de nenorociri sporise necazurile acestui popor, și-așa destul de încercat.

Cutremure de pământ. La 14 octombrie 1802, chiar în ziua când Constantin Ipsilanti, noul domn numit de Poartă, trebuia să-și facă intrarea în București, pe la unu și jumătate după-masă, dintr-o dată, toți cocoșii s-au apucat să cânte, câinii să urle, caii să dea semne de mare neastâmpăr, apoi pământul a început să se scuture, cu un zgomot asurzitor, și a ținut-o așa, după unii martori, timp de zece minute. O mare parte din monumentele din oraș s-au prăbușit, palate, biserici, mânăstiri, precum și partea de sus a Turnului Colței, fala orașului, cu clopotnița și ceasul lui cel mare.

Seismul fusese simțit și făcuse pagube în mai multe regiuni ale țării. Apăruseră, ici-colo, în pământ, crăpături adânci de puteau înghiți — spune un contemporan — un călăreț cu cal cu tot; din pământ, țâșniseră apă și țiței.

Un alt cutremur de pământ, nu atât de puternic, avusese loc, la 9 septembrie 1804, la numai zece zile după cel mai mare incendiu care mistuise Bucureștii vreodată. La 28 august, cu puțin înainte de apusul soarelui, luase foc o farmacie din centrul orașului. Vântul puternic întinsese focul, înspăimântător de repede, în tot cartierul comercial. A ars douăsprezece ore, făcând scrum câteva hanuri mari, nenumărate prăvălii, două poduri peste Dâmbovița și tot ce mai rămăsese din „Curtea Veche". Pagubele fuseseră evaluate la peste 30 000 de pungi de aur. Fuseseră și numeroase victime omenești.

Un nou cutremur de pământ, în aprilie 1812, şi, începând de atunci, sunt înregistrate seisme aproape în fiecare an. Cel mai mare a fost cel din 11 ianuarie 1838, când avea să fie dărâmată una din cele mai frumoase biserici din Bucureşti, Sfântul Gheorghe Nou, împreună cu hanul cel mare ce ţinea de ea.

Calamităţile acestea naturale erau interpretate de popor ca semne ale Cerului, prevestind nenorociri şi mai mari. Lumea s-a înspăimântat nespus şi când a apărut cometa din 1811.

Din nefericire, răutatea oamenilor punea ţara la încercări şi mai grele decât aceste calamităţi naturale. Am făcut cunoştinţă, în primele pagini ale acestei cărţi, cu aventurierul bosniac Pasvan-Oglu sau Pasvantoglu, care, la cumpăna dintre cele două veacuri, reuşise să-şi croiască, la graniţa dintre ţara sârbească şi cea bulgărească, un fel de principat autonom. Poarta nu fusese în stare să-l liniştească. Aceasta a fost marea înfrângere a lui Căpitan-paşa, cel care, indirect, provocase uciderea domnitorului Constantin Hangerli, în 1799. Întrucât nu-l putuse astâmpăra cu forţa, guvernul otoman a crezut că, dacă îl va numi paşă de Vidin, Pasvantoglu se va domoli. Însă, acum, şi mai sigur că nu va fi pedepsit, el îşi trimitea cetele de *cârjalii*, care jefuiau şi mai abitir ţările vecine, mai ales Muntenia. Urmaşul lui Hangerli, Alexandru Moruzi, care domnea pentru a doua oară în Muntenia, neavând cum pune capăt acestor jafuri, roagă Poarta să facă ceva împotriva acestui răzvrătit. Guvernul de la Constantinopol porunceşte, în cele din urmă, comandantului de la Rusciuc să împresoare Vidinul. Înştiinţat de oamenii săi, Pasvantoglu o ia mai înainte, trimite un detaşament mare de călăreţi, care jefuieşte toată Oltenia, ocupă capitala Craiova, lipsită de apărare, şi dă foc oraşului, făcându-l scrum.

Adânc descurajat, după doar doi ani şi jumătate de domnie, se pare că Moruzi a dat câteva pungi cu aur la Constantinopol, numai să fie înlocuit. Era prima oară când un domnitor fanariot plătea ca să fie dat jos de pe tron!

Urmaşul său, bătrânul Mihail Şuţu, n-a fost nici el mai norocos.

La 31 ianuarie 1802, la Bucureşti, se răspândeşte vestea că oamenii lui Pasvantoglu, „Pasvangiii", cum li se spunea, au trecut

din nou Dunărea, îndreptându-se de data aceasta spre București. Orașul este cuprins de panică. Însuși domnitorul, asediat în palatul său de „lefegii" care-i cer simbria, încredințează apărarea orașului fostului comandant al arnăuților, Bimbașa Sava, și fuge cu familia către Transilvania. Boierii, negustorii, toți cei care au cu ce, îngrămădesc în trăsuri, căruțe mici, căruțe mari, ceea ce au ei mai de preț și, noaptea, în miezul iernii, într-o învălmășeală de nedescris, fug către munți. A doua zi, Bimbașa Sava, negăsind suma făgăduită ca soldă, așa cum fusese înțelegerea, la o anumită mânăstire, și văzând că domnitorul îl trăsese pe sfoară, părăsește și el capitala, împreună cu o companie de arnăuți, și pornește în goana mare pe urmele domnitorului fugar. Înainte de a ajunge la graniță, prinde capătul din urmă al coloanei, cu cele două fete ale lui Vodă. Le ia cutia cu giuvaieruri și le dă drumul.

Între timp, capitala rămăsese fără stăpân. Bieții oameni care nu plecaseră se zăvoresc în case, în vreme ce, de pretutindeni, ca niște șobolani pe o corabie în derivă, toată drojdia orașului, toate haimanalele, „craii de la Curtea Veche", împânzesc străzile, alcătuiesc cete, jefuiesc, distrug, sparg butoaiele în pivnițe și în hanuri, încep dezmățul calicilor. O ceată din acestea, văzând palatul fără strajă, intră înăuntru, dă peste însemnele puterii: stindardele, buzduganul, *cuca* domnească, *tuiurile* sau cozile de cal alb, însemnele domnitorilor... și, curând, se vede, străbătând străzile orașului, alaiul cel mai uluitor: în frunte, călare pe un măgar, un nebun, cu *cuca* pe cap, învelit într-un caftan scump, cu buzduganul în mână, și, legate de coada măgarului, tuiurile ce se târau prin noroi. În urmă, o gloată care urla și se schimonosea dând din mâini... În ziua aceea bezmetică, gloata „ticăloșilor", a calicilor își arăta, în parada ei grotească, în acel carnaval al derâderii, adevăratele simțăminte față de puterea stabilită.

Aflând de batjocura aceasta, un *beșli-aga*, ce se afla cu spahiii săi în apropierea unei mânăstiri de la porțile orașului, și-a făcut a doua zi intrarea în București, a pus mâna pe câțiva calici, prea beți ca să mai poată fugi, și a poruncit să fie spânzurați la cele patru colțuri ale orașului, „domnitorul" de o zi având dreptul la o spânzurătoare mai înaltă, în fața porții celei mari a Palatului.

Umilitoarea neputinţă a stăpânirii în faţa neîncetatelor jafuri ale cetelor lui Pasvantoglu a umplut de ruşine şi amărăciune inima patrioţilor.

După toate aceste întâmplări, Şuţu este destituit. Urmaşul său, Constantin Ipsilanti, se dovedeşte mai energic. El înfiinţează o miliţie de orăşeni şi un corp de panduri[118] şi, pentru prima oară de aproape un veac, încearcă să reconstituie o mică armată regulată, echipată europeneşte, pe care o pune sub comanda unui grec, Nicolae Pangal, maior în armata rusă.

Ipsilanti este însă mai ambiţios: trecând, pe ascuns, de partea Rusiei, visează să domnească, ajutat de ruşi, asupra celor două ţări, ba chiar să ajungă „regele Daciei".

În cele din urmă, la Constantinopol, se află de simţământele lui filoruse. Noul ambasador al lui Napoleon, clocotitorul general Sébastiani, izbuteşte să convingă Poarta să-l destituie la 12 august 1806 pe Alexandru Moruzi din Moldova şi, totodată, pe Constantin Ipsilanti din Muntenia, încălcând astfel angajamentele faţă de Petersburg, luate prin *hatişeriful* din 1802[119]. La 16 august dimineaţa, înştiinţat, în secret, printr-un mesaj al ambasadorului rus la Constantinopol, Ipsilanti cheamă boierii la Palat, le încredinţează treburile ţării spunând că el trebuie să plece o vreme din Bucureşti, îşi urcă toată familia în caleştile domneşti şi fuge, în goana cailor, spre nord-est, însoţit de 700 de arnăuţi cu săbiile scoase din teacă.

Ca să invadeze din nou Principatele, Rusia a folosit drept pretext nesocotirea acordului din 1802, şi, deşi Turcia anulase hotărârea din 12 august 1806, ea se va instala în aceste ţinuturi, împingându-i pe turci să înceapă războiul. Acesta, cu izbânzi când de o parte, când de alta, avea să dureze şase ani, întrerupt din timp în timp de o pace vremelnică, de tratative, de rupturi — ca un contrapunct la campaniile lui Napoleon şi la vicisitudinile relaţiilor lui cu ţarul Alexandru I.

Şase ani în care pământul Principatelor avea să slujească din nou de câmp de bătaie. Şi dacă, în saloanele din Bucureşti şi din Iaşi, doamnele vor învăţa valsul, iar bărbaţii vistul şi faraonul,

la țară mizeria, jaful și hoțiile vor atinge un nivel nemaicunoscut până atunci.

Văzând că rușii nu au de gând să plece din Moldova, sultanul se hotărăște să poruncească pașei din Rusciuc, Mustafa Bairactar — viitor mare-vizir —, să treacă Dunărea și să ocupe Bucureștii. În timp ce 300 de arnăuți (sau croați?) din fosta gardă a lui Ipsilanti s-au închis în Mânăstirea Radu-Vodă, garnizoana turcească se pregătea să dea foc orașului de cumva rușii aveau să atace, iar populația fugea sau se ascundea, un detașament rusesc, sub comanda generalului Miloradovici, se apropie de capitală, în marș forțat. Locuitorii unei mahalale zăresc, în depărtare, primele grupuri de cazaci. Vestea se răspândește cu iuțeala fulgerului, toate clopotele din oraș sunt trase anunțând primejdia. Turcii, speriați, fug care încotro. Alungați de populație și de arnăuții care ieșiseră din mânăstire, puțini au scăpat nemăcelăriți. Când, la patru ceasuri după-masă, Miloradovici intră în oraș, în fruntea husarilor, n-a mai rămas nici un turc viu în București. Să-l lăsăm însă pe generalul Langeron să ne povestească: „Seara, croații i-au făcut o mică plăcere, din cele de-ale lor... De cum au aflat că generalul rus avea să fie găzduit în conacul prințului Grigore Ghica, au adunat toate capetele de turci pe care le tăiaseră și le-au pus pe două rânduri deasupra porții, pe scară și în pridvor.

În fața fiecărui cap, au pus câte o lumânare. Miloradovici, care, până atunci, se îngrijise de găzduirea trupelor și de cele ce avea de făcut în oraș, întorcându-se acasă foarte târziu, a fost însoțit în triumf de croați. Zărind de departe luminile, a fost încântat. Dar când a intrat în curte și a văzut acel spectacol îngrozitor, era cât pe-aci să leșine. N-a vrut să doarmă în palatul acela mânjit cu sânge și n-a venit să stea acolo decât peste câteva zile, când totul a fost spălat și curățat."

Poporul de rând a luat parte, din toată inima, la eliberarea orașului. Saloanele boierilor s-au deschis larg în fața învingătorilor. Însă, acum, asistăm la o subtilă și surprinzătoare schimbare; ca să spunem lucrurilor pe nume, la o adevărată răsturnare a aliațelor.

În timpul războiului din 1768–1774, boierii moldoveni, în marea lor majoritate, îmbrățișaseră cu înflăcărare cauza Sfintei

Rusii, care, punându-se în fruntea unei noi cruciade împotriva necredincioşilor, avea să scape popoarele creştine de sclavia în care erau ţinute de secole. O mulţime de călugări ruşi, sosiţi în Principate, în Transilvania şi în toată peninsula balcanică, pregătiseră de mult terenul, dovedindu-se propagandiştii cei mai eficace ai acestor mişcări populare şi de simpatie faţă de „Rusia pravoslavnică". Mii de *volintiri* din Moldova şi Muntenia se angajaseră în armata rusă: la sfârşitul războiului, erau 12 000. Cei mai mulţi proveneau dintre ţărani, însă erau din toate straturile sociale, inclusiv din marea-boierime, ca de pildă fraţii Mihail şi Pârvu Cantacuzino (acesta din urmă, mare-ban al Craiovei pe vremea aceea, va cădea în luptă).

Totuşi, pe măsură ce adevăratele planuri ale ţarilor se dădeau pe faţă, marii boieri, cei care alcătuiau ceea ce în jargon modern numim „clasa politică", începuseră să intre la bănuială. Pe de altă parte, comportamentul trupelor ruseşti de ocupaţie în timpul războiului din 1787–1791 întunecase mult imaginea Rusiei în ochii poporului[120]. De aceea, dacă sunt încă mulţi voluntari din rândul micii boierimi sau din clasele populare, în timpul războiului din 1806–1812 (cazul lui Tudor Vladimirescu este cel mai vestit) şi chiar în timpul războiului din 1828–1829, boierii „divaniţi" formează partide care sprijină fie Austria, fie Franţa — am văzut mai înainte năstruşnicele încercări ale „contelui" Dudescu la Paris, în 1800; a mai fost o misiune a unui boier moldovean, Gheorghe (Iordache) Catargi, în 1810, din care Catargi, la întoarcere, s-a ales cu arestarea de către autorităţile ruseşti. Până la urmă, boierii ajung chiar să creadă că un imperiu otoman slăbit, dar aliat cu Franţa sau cu Anglia este un duşman mai puţin primejdios pentru existenţa naţiunii decât împărăţia ţarilor. Încă de pe vremea războiului din 1787–1791, prinţul de Ligne arăta, într-o scrisoare trimisă contelui de Ségur: „Nu s-a mai pomenit o situaţie precum cea a oamenilor aceştia, bănuiţi de ruşi că i-ar prefera pe austrieci, în timp ce aceştia îi cred mai legaţi de turci; de fapt, ei doresc plecarea celor dintâi la fel de mult cum se tem de întoarcerea celor din urmă"... Langeron a înţeles foarte bine lucrurile, iar aceasta explică, în parte, pica ce o poartă boierilor moldovalahi. Despre logofătul Dudescu, de care ştim cât era de patriot

și de generos, spune, de pildă, că este „cel mai ticălos dintre valahi"... Iar în altă parte:

„Am mai arătat că partidul rus era cel mai slab, sau, mai bine zis, ca și inexistent: era alcătuit din boierii cel mai puțin lacomi și cel mai puțin stricați [...]. Am văzut că în fruntea acestui partid se afla Varlam, care slujise în trupele rusești, în timpul războiului din 1769[121]; era credincios rușilor. De altminteri, avea interes să fie astfel, căci, având în vedere că se bucurase de încrederea domnitorului Ipsilanti, că pregătise, pe ascuns și în ciuda tuturor primejdiilor la care se expunea, provizii pentru ruși, chiar și atunci când turcii erau la București, că știa bine tainele planurilor noastre, nu se putea aștepta la nici un fel de milă din partea turcilor [...]. Cele mai vestite familii din Muntenia, Ghiculeștii, Grădiștenii, Brâncovenii, și boierul Nenciulescu erau legați de Varlam prin aceleași interese și aceleași idealuri, însă tot partidul la un loc nu aduna mai mult de 10 sau 12 persoane din cea mai înaltă societate boierească; toți ceilalți, greci sau valahi, erau devotați sau vânduți turcilor sau boierului Filipescu, principalul lor om de încredere. Vom vedea că acest Constantin Filipescu, care se trăgea dintr-una din cele mai vechi familii din țară, bărbat la 50 de ani, deștept, iute, viclean, pe care eu l-am zugrăvit ca pe cel mai nerușinat ticălos din toată Muntenia, era într-adevăr vrednic de tot ce am spus despre el"...

Furia lui Langeron este de înțeles. Filipescu izbutise să întoarcă toată situația în favoarea sa, să pună mâna pe guvernul țării și, în plin război, să pună piedici, pretutindeni, acțiunii Rusiei. Langeron povestește, în altă parte, pe ce căi ocolite ajunsese Filipescu să-și atingă scopurile:

„Miloradovici a găsit că fiica unuia dintre cei mai mari boieri din Valahia, Filipescu pe nume, ar fi foarte potrivită pentru el [...]; i s-au aprins deci călcâiele, fără să se sinchisească dacă este sau nu de-a noastră. Curând, tatăl fetei și oamenii lui au pus mâna pe toată administrația. Constantin Filipescu, cel mai înverșunat dușman al rușilor, omul de încredere al domnitorului Alexandru Șuțu, șeful facțiunii franceze de la Constantinopol, Filipescu, cel mai perfid, cel mai fățarnic dintre toți valahii, pro-

fită de slăbiciunea de neiertat a lui Miloradovici, îl lasă să se încurce cu fiică-sa, îi capătă încrederea şi, cu ajutorul lui, şi pe aceea a lui Michelson (căpetenia armatelor ruseşti), izbuteşte să arunce dubiul asupra lui Ipsilanti, ca, în cele din urmă, să-l îndepărteze, îl încaieră cu Michelson şi-l înlătură pe Varlam împreună cu toţi partizanii ruşilor"... (Într-o notă în josul paginii, Langeron încearcă să micşoreze răspunderea fetei: „Această tânără, cu drăgălăşenia ei, nu merita să plătească pentru socotelile mârşave făcute de tată-său; fiind însă tânără şi nepricepută, s-a încrezut prea uşor în făgăduielile lui Miloradovici că o va lua de nevastă, făgăduieli pe care el le-a uitat de cum a părăsit Bucureştii".)

Acest mare complot avea să fie încununat, în primăvara lui 1809, cu sabotarea atacului pregătit, pe ascuns, de ruşi, ca să pună mâna pe Giurgiu, ultima fortăreaţă turcească la nordul Dunării. Comandantul locului, fostul om de încredere al marelui-vizir Mustafa Bairactar, măcelărit la Constantinopol de ienicerii răsculaţi, temându-se pentru propria sa viaţă, intrase în tratative cu comandantul rus prin mijlocirea vestitului negustor armean Manuc-bei (a cărui viaţă aventuroasă am schiţat-o mai sus): se angajase să evacueze artileria şi cea mai mare parte a garnizoanei, lăsând doar 400 de oameni, şi, la semnalul convenit, să părăsească şi el locul, cu restul garnizoanei, în faţa atacului rusesc. Însă Miloradovici, care locuia chiar în casa lui Filipescu, avea prostul obicei de a-şi lăsa toate hârtiile pe masa de lucru sau în iatacul amantei sale. Filipescu află de plan şi, prin oamenii săi, îl comunică turcilor, care-l schimbă pe comandantul fortului de la Giurgiu şi întăresc garnizoana cu oameni şi cu tunuri. Ruşii, care se aşteptau să ia fortul fără luptă, se trezesc în faţa straşnicei apărări: sunt ucişi 800 de oameni, dintre care 27 de ofiţeri. Un dezastru. Cum, între timp, fuseseră interceptate nişte mesaje suspecte trimise de Filipescu, acesta este, în sfârşit, descoperit. Înaltul comandant rus îl trimite pe Miloradovici pe un alt front, în timp ce un ucaz al ţarului porunceşte deportarea lui Filipescu în Rusia. Langeron este indignat de grija ce i se arată în continuare boierului: în exil, îşi ia toată familia, în mai multe trăsuri, după care

veneau patruzeci de căruțe încărcate cu bunurile lui mobile... Trebuie să recunoaștem că, de atunci, lecția a fost învățată și că urmașii țarilor, în zilele noastre, nu s-au mai purtat cu noi cu mănuși. Progresul nu poate fi stăvilit!

Greutățile — și dedesubturile — negocierilor ce aveau să ducă, în 1812, la pacea de la București nu sunt nici ele mai puțin neobișnuite. În 1811, Kutuzov luase comanda supremă a forțelor rusești în Principate. Îl cunoscuse odinioară pe marele-vizir Ahmet-pașa, care comanda acum, el în persoană, armatele de pe frontul de la Dunăre; știa cât de mult îl urăște pe Napoleon. Kutuzov îi încredințează lui Langeron o misiune secretă pe lângă marele-vizir. Rezultatul uluitor al primului contact, consemnat de Langeron în raportul său, a fost comunicat țarului printr-un curier special al lui Kutuzov[122]. Efectul nu a fost imediat, deoarece, pesemne, Curtea de la Petersburg trăgea încă nădejde să anexeze ambele țări române. Dar, când amenințarea napoleoniană se va preciza, rușii își vor aminti de bunăvoința marelui-vizir, iar negocierile de la București, care se împotmoleau, vor fi grăbite, ca să se încheie pacea mulțumindu-se cu mai puțin, așa cum constată Langeron cu părere de rău atunci când recunoaște că „împrejurările în care s-a aflat Rusia în 1812 ne-au silit să nu cerem decât Prutul, și încă am fost foarte mulțumiți că am căpătat această frontieră". Rusia anexa Basarabia și, acum, își putea retrage armatele din provinciile românești pentru a-și întări apărarea împotriva unui eventual atac din partea francezilor. Era 28 mai 1812, doar cu trei săptămâni înainte ca armatele napoleoniene să pătrundă în Rusia.

Rămânem încă perplecși, chiar și astăzi, în fața enormității faptului. Însuși Langeron recunoaște că nu se aștepta la așa ceva: „N-am înțeles niciodată ce-i împinsese pe turci să încheie pacea, pentru noi indispensabilă. Sunt încredințat că nici unul dintre reprezentanții turci n-a fost cumpărat și nici câștigat cu făgăduieli. Galib (Reis Efendi sau ministrul afacerilor externe), cel mai de seamă dintre ei, era sărac și sărac a rămas. Dimitrie Moruzi nu avea nevoie de ocrotirea noastră ca să ajungă domnitor, și nici

n-a ajuns. Amânând pacea cu şase luni, chiar şi omul cel mai puţin priceput la ştiinţele militare şi diplomatice putea să vadă limpede că am fi fost siliţi să ne retragem singuri la Nistru." Şi încheie — după ce a evocat încă o explicaţie posibilă a atitudinii Turciei: teama sultanului de necontenita nemulţumire a ienicerilor: „În sfârşit, trebuie să credem în Dumnezeul ruşilor (*ruskii Bog*), căci, nu mai încape nici o îndoială, în război şi în diplomaţie, ei dobândesc tot ce vor"...

Când, peste câteva săptămâni, sultanul avea să înţeleagă enormitatea greşelii, îl va destitui şi exila pe marele-vizir, iar pe marele-dragoman Moruzi îl va decapita, o dată cu fratele său Panait. Dar nu era destul ca să ne luăm noi îndărăt Basarabia[123].

*

În vreme ce uneltirile acestea, cu urmări incalculabile, se făceau şi se desfăceau între cei mari, când sângele continua să curgă pe câmpul de luptă, iar ţăranii din Muntenia munceau mai departe şi pentru stăpâni, şi pentru ocupant, intendenţa rusească venea să arate că, în materie de oprimare fiscală, nu avea ce învăţa de la administraţia turco-fanariotă. Langeron ne povesteşte, de pildă, cum generalul Zass, însărcinat la Craiova cu supravegherea comerţului între Vidin şi Ardeal, dublând taxa pe fiecare balot de marfă, a izbutit să-şi însuşească sume fabuloase şi a fost găsit, la întoarcere, la carantina de la Nicolaiev, cu 60 000 de ducaţi de aur, ascunşi în două butoaie... La Bucureşti, generalii Engelhart şi Isaiev vindeau autorizaţiile de tranzit ale mărfurilor, iar cazacii şi colonelul Melentiev luau bacşişuri pentru trecerea mărfurilor în contrabandă.

Având în vedere corupţia generalizată, atât la ocupanţi, cât şi la „ocupaţi", necinstea slujbaşilor la toate nivelurile, surprizele războiului, greutatea de a lua hotărâri politice pentru cei care simţeau că au datoria s-o facă, nesiguranţa tuturor în legătură cu viitorul ţării — cum să te mai miri că hoţia atinge, în aceşti ani de

război și de ocupație, proporții nemaipomenite? Se pare că nu se mai știe nici măcar ce e bine și ce e rău.

Se mai putea oare face deosebirea între *haiduc*, „hoțul respectabil", revoltatul împotriva acestei societăți nedrepte și absurde, și tâlharul de drumul mare? Poate că istoria și legenda aveau să lămurească aceste lucruri în imaginea pe care aveau s-o lase și despre unii, și despre ceilalți.

În 1810, toamna, la Iași, lumea încremenise aflând cine erau două din cele mai temute căpetenii de hoți: un Cantacuzino și un Catargi. Aveau să fie decapitați, deși Divanul nu voia să verse sânge de boier. (După câte știu, au dispărut, de rușine, și din arborii genealogici ai celor două familii!)

Radu Rosetti povestește un alt caz, când, pe lângă hoție, mai este vorba și de călcarea jurământului[124]. Un boier de origine grecească, de neam nu chiar atât de mare precum cei doi de mai sus, Gheorghe Caravia, se înhăitase cu niște tâlhari, iar conacul lui de la Sârbii, în județul Neamț, servea de gazdă de hoți și, uneori, de ascunzătoare. Astfel, în iarna 1808–1809, îl adăpostise pe un haiduc vestit, Ștefan Bujor, de felul lui din Transilvania, precum și pe un alt transilvănean, Gheorghe Ardeleanu. Aceștia erau prieteni — ba chiar mai mult: deveniseră *frați de cruce*.

Cei doi bărbați se despărțiseră după aceea; hotărâseră să se întâlnească mai târziu, în același sat, Sârbii. Însă Ardeleanu fusese silit de împrejurări să se întoarcă mult mai repede; Caravia a trebuit să-l găzduiască în odăile slugilor. Adusese cu el o tânără țărancă din Vrancea, Ecaterina, de o mare frumusețe, pe care Caravia a pus numaidecât ochii. Deși Ardeleanu nu se încredea în nimeni, într-o zi, Caravia a izbutit să-l îmbete și să-l omoare mișelește, ajutat de trei țigani. Apoi a ascuns trupul în mormântul unui moșneag îngropat cu puțin timp în urmă. După care, Caravia, cu ajutorul țigăncilor din casă, a siluit-o pe tânăra țărancă. Ecaterina și-a pierdut mințile.

Nelegiuirea aceasta cumplită nu avea să rămână nepedepsită. Peste câteva zile, țăranii au văzut niște câini care dezgropaseră și mâncau un hoit, îngropat de curând, sub un strat subțire de

pământ, deasupra unui coşciug, în cimitirul din sat. Cu toată frica lor de Caravia, oamenii începuseră să vorbească — şi, tocmai atunci, Bujor se întoarce la Sârbii, cu şase oameni, ca să-şi întâlnească „fratele de cruce". Caravia nu era acasă, iar de Ardeleanu nici urmă. Atunci Bujor a făcut ceva ce merită să fie povestit: ajungându-i la urechi macabra descoperire din cimitir, i-a luat, ajutat de oamenii săi înarmaţi, pe toţi ţiganii de la conac şi i-a adunat, ca şi pe ţăranii din sat, la han, unde a zăvorât toate uşile. După o zi întreagă de întrebări şi după ce trei ţigani, la care Bujor găsise lucruri de-ale „fratelui" său, au mâncat o bătaie soră cu moartea — unul a murit de-a binelea în timp ce era bătut —, limbile s-au dezlegat. Bujor a scris toate mărturiile, i-a pus să iscălească pe cei ce ştiau să scrie şi a trimis documentul, pe căi sigure, la vornicie la Iaşi, adică la comandamentul suprem al poliţiei; Caravia a fost arestat, judecat, osândit la moarte, la 11 decembrie 1809, şi decapitat la Iaşi, la 28 iunie 1810.

Timp de încă un an, Bujor a scăpat de cercetări. S-a dus să-şi vadă neamurile în Transilvania, s-a întâlnit cu mica lui ceată în Muntenia, a străbătut din nou cu ea Moldova în lung şi-n lat, jefuindu-i pe negustorii cei bogaţi, pe boieri, atacându-i chiar şi pe ofiţerii ruşi şi dând bătălii în toată regula împotriva unităţilor poliţiei moldoveneşti şi împotriva „dragonilor" armatei de ocupaţie. Avea să fie prins la 14 septembrie 1810, vândut fiind de cineva, osândit la moarte şi executat la 20 ianuarie 1811.

Îşi iubea pătimaş nevasta, care trăia la Iaşi. Se spune că, atunci când aceasta a fost lăsată să se ducă să-l vadă la temniţă, după trei ani de despărţire, au leşinat amândoi de emoţie. Deşi osânda spunea că trupul celui spânzurat trebuie să rămână câteva zile pe loc — drept pildă pentru alţii —, nevasta lui Bujor a căpătat dreptul să dea corpul jos din ştreang, chiar în aceeaşi zi, ca să-l îngroape „creştineşte".

Imaginea lui Bujor a rămas neştearsă în amintirea poporului; el este haiducul ce luptă împotriva nedreptăţii, luând de la bogaţi, cruţând sau ajutându-i pe cei sărmani, viteazul vitejilor. Este slăvit în multe cântece populare. Unul din ele a fost cules de Vasile Alecsandri (apoi tradus şi publicat de el în limba franceză): *Foaie verde de cicoară / A părut Bujor în ţară*... După ce-i cântă

isprăvile, se sfârșește cu o notă de tânguire când eroul urcă scările spânzurătorii: *Foaie verde de cicoară / Bujor urcă pe scară...*

Sunt mulți haiduci al căror nume a fost imortalizat de memoria poporului, ca acel Gherghelaș, pe care iubita îl urmase în munți, unde fusese ucisă; în locul unde a căzut, ciobanii îngrijesc cu sfințenie „crucea fetei".

Dintre toți haiducii, unul singur poate sta alături de Bujor, Iancu Jianu, fiul unui boier din Oltenia; tot timpul domniei lui Caragea, s-a vorbit despre el, a scăpat de toate poterile, s-a alăturat pandurilor lui Tudor Vladimirescu în 1821, și n-a fost prins decât în 1823.

*

După retragerea trupelor rusești, în 1812, și înscăunarea altor doi domnitori numiți de către Poartă — la București, Ion Gheorghe Caragea, la Iași, Scarlat Callimachi (care nu mai domnea decât pe jumătate din țară) — situația nu este mai bună. Un raport al ministrului Saxoniei la Constantinopol, cu data de 10 septembrie 1812, redă opinia curentă a stării Principatelor: „Domnitorii aceștia, care vor cârmui cele două Provincii de dincolo de Dunăre, se vor putea îmbogăți numai dacă vor rămâne multă vreme în scaun: toți călătorii care sosesc din ținuturile acelea spun că Principatele sunt cu totul pustiite de armatele care le ocupă de șase ani și că va fi nevoie de multă muncă și de multă grijă ca să arate iar așa cum au fost mai înainte."[125]

Domnia lui Caragea începuse prost: îi arsese palatul — incendiu pe care ni-l povestește contele de Lagarde ca într-un „reportaj". Tot acesta povestește, într-o altă scrisoare, un fapt pe care l-a văzut cu ochii lui. Rahmiz-pașa, fost mare-amiral al flotei (căpitan-pașa), fugise în Rusia, după o neînțelegere cu fostul mare-vizir. Sultanul Mahmud îl poftește să vină înapoi la Constantinopol, făgăduindu-i viziratul. Rahmiz străbate Principatele cu tot alaiul său. Este primit cu mare pompă la Iași. Aceeași primire solemnă i se pregătește la București; garda albaneză este trimisă să-l întâmpine la două leghe înainte de intrarea în București. La porțile orașului, însuși domnitorul se află acolo ca să-l primească, împreună cu toți boierii din Divan, călare pe cai cu

valtrapuri scumpe. Consulii sunt şi ei de faţă, cum este şi Lagarde, invitat de onoare. Când soseşte alaiul lui Rahmiz-paşa, dintr-o dată... Dar să-l lăsăm pe Lagarde să ne povestească:

„Dintre noi, ţâşneşte un capugiu-başi, cu pistolul în mână, şi se năpusteşte asupra lui căpitan-paşa, îl ţinteşte în piept, dar nu-l nimereşte. Amiralul, nepoţii lui şi ofiţerii care-l însoţeau caută să se apere de *ceauşii* comandaţi de capugiu-başi: se încinge lupta; şaisprezece trupuri zăceau la pământ, când, cu o singură lovitură de sabie, mai-marele călăilor zvârle cât colo capul amiralului şi, desfăcând pe loc un firman de la Înălţimea sa, a spus că, întrucât trădase, Rahmiz-paşa îşi luase pedeapsa pentru fărădelegea sa. Înfăşurând capul plin de sânge în şalul turbanului victimei, se întoarce în goană la Bucureşti, în mână cu dovada supunerii sale faţă de hotărârile stăpânului. Iată, dragă prietene, cum a luat sfârşit, sub ochii mei, taina nedezlegată a vieţii marelui-amiral."

Aşa îşi duceau existenţa oamenii din care întâmplarea făcuse supuşi ai Înălţimii sale sultanul turcilor otomani.

Însă domnia lui Caragea avea să fie însemnată îndeosebi de cea mai ucigătoare molimă de ciumă din toate cele înscrise în analele ţării.

Unii susţin că boala fusese adusă chiar de cei din jurul lui Caragea, în decembrie 1812. Faptul nu este dovedit. Sigur este însă că ciuma bântuia la Constantinopol. Chiar din ianuarie 1813, Caragea pune să se înfiinţeze lazarete în două oraşe de pe Dunăre, pe unde ajungeau călătorii din Turcia. La 11 iunie, primii morţi sunt semnalaţi la Văcăreşti, la intrarea în Bucureşti. Sunt luate urgent măsuri severe: interdicţia de a ieşi din oraş; intrarea în oraş nu era autorizată decât prin şase bariere, păzite de armată. Populaţia flotantă este scoasă din oraş. Cerşetorii sunt înregistraţi şi 80 dintre ei sunt trimişi pe la mânăstiri. Toţi banii ce vin din judeţele de la Dunăre unde au fost semnalate cazuri de ciumă trebuie spălaţi cu oţet înainte de a fi atinşi cu mâna... Adunările de orice fel sunt interzise, precum şi băutul la cârciumi: oamenii nu au voie decât să întindă urciorul pe fereastră ca să fie umplut cu vin sau cu ţuică. Iarmaroacele sunt închise, negustorilor ambulanţi nu li se mai îngăduie să umble cu marfă. Cum se face aprovizionarea? Oamenii fug din oraş, deşi nu au voie.

În august, populația este în sfârșit lăsată să părăsească orașul, cu condiția să poposească departe, pe câmp, ca să nu molipsească satele. Măsură imposibil de aplicat: molima se întinde în toată țara. Un regulament în zece puncte este lipit în cele patru colțuri ale orașului: ...oamenii, când se întâlnesc, trebuie să stea la trei pași unul de altul; cine cumpără ceva „nu trebuie să apuce lucrul acela cu mâna, ci cu ceva de lemn, sau cu un clește, sau să-l ia în ceva, după caz" — iar dacă se dau bani, să fie puși într-o strachină cu oțet...

Cu toate aceste precauții, epidemia se răspândește pretutindeni. Toți locuitorii sunt cuprinși de panică. Consulii părăsesc orașul. Domnitorul se retrage și el la mânăstirea Cotroceni. Boierii — cei care n-au fugit — zăvorăsc porțile cele mari ale caselor, păzite, din foișor, de arnăuți înarmați. În octombrie, epidemia atinge paroxismul. Orașul oferă o viziune de coșmar. Ion Sân Dobre, târcovnic la biserica Batiște, notează în caietele lui: ...„Iară când fu la octombrie, să întări o groaznică moarte care nici s-au pomenit să fie vreodată. Și se sparse orașul și se duseră care încotro le-au văzut ochii și rămase târgul pustiu. Și ce era să vezi, încotro ascultai, aceasta se auzea: « Păziți, la o parte, că vin cioclii cu morții », câte opt, câte zece, unul peste altul, morți și cei smreduiți... Și-i căra de prin toate mahalalele până când n-avea ce le mai face și sta pre ulițe morți până când venia cioclii cu cară de-i ridica. Și câți erau vii, ne socoteam morți și umblam amețiți. Apoi începură a se îngropa unul câte unul prin grădini până se umplură... Să pustiiră mahalalele și ținu tot moarte groaznică de la august până la ghenarie... Se spunea că până la ghenarie numai răportuiți în catastihe morți mai mult de 20 000, afară din cei din grădini, care se îngropau noaptea, cât și cei de prin sate... Însă la spital făcea grămezi de câte o sută de trupuri goale, flăcăi, fete mari, copii, bătrâni, săraci, bogați... apoi făceau șanțuri și-i aruncau acolo, unul peste altul, țigani, boieri, ovrei, armeni, nu se căuta la rând și se prăpădiră două părți din lume și mai mult. Astfel de năpraznică moarte s-au făcut în acest leat."[126]

În atmosfera aceasta de groază, apăruse un alt subiect de neliniște: frica de tâlhari. Foști ciumați, mai mult sau mai puțin imunizați la boală, se adunaseră în cete: intrau în case spunând că

sunt ciocli, furau şi ucideau fără să fie prinşi. La 18 octombrie 1813, domnitorul porunceşte să fie căutat şi arestat unul din „calicii oraşului, fost ciumat, *polcovnic* chipurile peste ciocli... care-i fură şi-i jefuieşte, în fel şi chip, pe locuitorii oraşului"... Se poate bănui că râvna poliţailor, în cazurile acestea, nu era cine ştie ce mare.

Pentru a-i deosebi de tâlhari, autorităţile hotărâseră ca adevăraţii slujbaşi ai pompelor funebre să poarte la gât, ca semn de recunoaştere, o bucată de pânză roşie. Ion Ghica povesteşte, în legătură cu aceasta, cele auzite de el în copilărie:

„Toţi beţivii, toţi destrăbălaţii îşi atârnau un şervet roşu de gât, se urcau într-un car cu boi şi porneau pe hoţie din casă în casă, din curte în curte. Ei se introduceau ziua şi noaptea prin locuinţele oamenilor şi puneau mâna pe ce găseau, luau bani, argintării, ceasornice, scule, şaluri etc., fără ca nimeni să îndrăznească a li se împotrivi. Fugea lumea de dânşii ca de moarte, căci ei luau pe bolnavi sau pe morţi în spinare, îi trânteau în car, claie peste grămadă, şi porneau cu carul plin spre Dudeşti sau spre Cioplea, unde erau ordiile ciumaţilor. Se încreţea carnea pe trup, auzindu-se grozăviile şi cruzimile făcute de aceşti tâlhari asupra bieţilor creştini căzuţi în ghearele lor.

Rareori bolnavul ajungea cu viaţă la câmpul ciumaţilor. De multe ori, o măciucă peste cap făcea într-o clipă ceea ce era să facă boala în două-trei zile!... Şi poate că acei ucişi astfel erau mai puţin de plâns, căci mai mult erau de jale acei aruncaţi vii în câmp, fără aşternut şi fără acoperământ, pe pământ ud şi înghemat. Cale de jumătate de ceas se auzeau ţipetele şi vaietele nenorociţilor din câmpul Dudeştilor!...

În urma mai multor scene oribile, neomenoase şi bestiale, petrecute la ordie, unde unul din aceşti mizerabili fusese rupt cu dinţii de un tânăr care apăra cinstea soţiei sale lovită de ciumă chiar în ziua nunţii, şi în urma revoltei ciumaţilor, cari au sărit cu parul şi au omorât zece ciocli, autoritatea în sfârşit a luat măsură de a organiza un fel de serviciu sanitar. Ea înfiinţase câţiva vătăşei însărcinaţi de a întovărăşi pe ciocli din casă în casă, şi aceştia strigau de la poartă: « *Sănătoşi copii!* » Unul din ei, într-un raport către şeful său, zicea:

« Azi am adunat 15 morți, dar n-am putut îngropa decât 14, fiindcă unul a fugit și nu l-am putut prinde. »

Deasupra orașului se ridica un fum galben și acru, fumul băligarului care ardea în curțile boierești, și orașul răsuna de urletul jalnic al câinilor rămași fără stăpân."

Deținem două estimări medicale din acea vreme: cea dintâi dă, numai pentru București, 25 000 de morți — cea de-a doua, 40 000; deci, între un sfert și 40% din populație.

La mijlocul iernii 1813–1814, cumplita epidemie încetase. Încet-încet, oamenii s-au întors la casele lor. Au fost numărați supraviețuitorii, s-au făcut câteva slujbe pentru morți. Iar la Curte și pe la casele boierești se dădeau din nou baluri.

Ralu Caragea, fata cea dragă a domnitorului, va pune să i se construiască un mic teatru și va prezenta, împreună cu prietenii săi, pentru prima oară la București, o piesă franțuzească de teatru, tradusă în grecește: *Brutus* de Voltaire.

Am ajuns însă în 1818: în acest an, la 29 septembrie, vom vedea repetându-se scena din 1806. Aflând că a căzut în dizgrație și nevoind să aibă soarta lui Constantin Hangerli, Caragea se face că se duce să se plimbe la țară, cu toată familia, și fuge spre Brașov însoțit de 300 de arnăuți. Își va sfârși zilele, tihnit, în Italia, la adăpost de orice griji.

Indignat de această nouă trădare, sultanul îl numește, în locul lui Caragea, pe bătrânul Alexandru Șuțu și decretează, în ianuarie 1819, că cei mai înalți patru dregători creștini din imperiu, adică domnitorii Munteniei și ai Moldovei și marii dragomani ai Porții și amiralității, pe viitor, nu vor mai fi aleși decât din patru familii: Callimachi, Moruzi și două ramuri ale familiei Șuțu.

Cartelul celor patru familii, rezultat al unui veac de rivalități, de uneltiri și de supralicitări, avea să țină exact doi ani. În primăvara lui 1821, izbucnea revoluția în Grecia și în Muntenia. La 31 ianuarie, Alexandru Șuțu moare, la București, otrăvit, se va spune, de medicul său, un grec, deoarece nu se învoise să treacă de partea Eteriei.

*

La început, fuseseră mai multe *Eterii*, asociaţii cu caracter filantropic sau literar, în realitate, societăţi politice secrete, cea dintâi fiind înfiinţată, în 1795, de poetul revoluţionar Constantin Rigas, autorul „Marsiliezei grecilor"[127]. Asemenea asociaţii existaseră în diaspora, în Rusia şi în Principate, dar şi în Grecia şi la Constantinopol. Cea care avea să le adune pe toate laolaltă şi să pornească mişcarea insurecţională este Eteria din Odessa, care-şi luase drept căpetenie, în 1820, pe fiul fostului domnitor al Munteniei Constantin Ipsilanti; Alexandru Ipsilanti era general în armata rusă şi aghiotant al ţarului. Această calitate a şefului suprem al Eteriei avea să creeze un echivoc — voit, de bună seamă —, ale cărui urmări vor fi dezastruoase pentru mişcare.

Propaganda eteriştilor fusese foarte puternică în toate coloniile greceşti din Europa şi mai ales în ţările române, unde prezenţa administraţiei fanariote înlesnea implantarea lor. Aveau mulţi partizani printre negustorii de origine balcanică, boierii fanarioţi erau aproape toţi de partea lor, şi chiar şi câţiva înalţi slujbaşi din Muntenia şi Moldova. Domnitorul Moldovei, Mihai Şuţu, fusese şi el câştigat.

La 22 februarie 1821, stil vechi, Alexandru Ipsilanti, împreună cu prinţul Gheorghe Cantacuzino, colonel în armata rusă, şi cu vreo douăzeci de însoţitori, trecea Prutul şi, chiar în aceeaşi seară, se întâlnea cu Mihai Şuţu la Iaşi. A doua zi, lansa o proclamaţie către toţi supuşii creştini ai imperiului otoman, chemându-i la revoltă şi lăsând să se înţeleagă că, dacă turcii se vor mişca, „o putere nemaipomenită" se va ridica împotriva lor.

Nici că se putea un moment mai nepotrivit. Chiar dacă ţarul Alexandru încurajase mişcarea în secret, cu nădejdea de a provoca răzmeriţă în imperiul otoman şi de a-i face chiar pe turci, sau, în orice caz, pe „fraţii" din Sfânta Alianţă, să-i ceară lui să restabilească ordinea, nu putea în nici un caz să susţină în mod deschis mişcarea insurecţională a grecilor în acelaşi moment în care suveranii din Sfânta Alianţă, adunaţi la Laibach (Ljubljana), îi cereau împăratului Austriei să-i potolească pe revoluţionarii din Italia. Gheorghe Cantacuzino, trimis degrabă la Laibach, nici

măcar nu va fi primit de țar, iar o dezmințire șfichiuitoare a declarațiilor lui Ipsilanti îi va face pe eteriști să nu mai priceapă nimic.

Chemarea lui Ipsilanti nu avusese, de altminteri, nici un răsunet în rândul poporului din Moldova, ura față de greci fiind prea mare ca să se poată aștepta la vreo manifestare de solidaritate.

Eteriștii nu au adunat, în Moldova, decât vreo câteva mii de aventurieri, greci sau străini, cete nedisciplinate, care, după ce au măcelărit câteva sute de turci, luați prin surprindere la Iași și la Galați, s-au apucat de jafuri în toată țara. Cei mai mari boieri moldoveni, prevăzând dezastrul, au fugit în străinătate, chiar de cum a început aventura, luându-i cu ei pe toți ai casei[128].

În Muntenia, era altă situație. Numaidecât după moartea lui Alexandru Șuțu, cei trei mari boieri care asigurau cămăcănia, Grigore Ghica, Grigore Brâncoveanu și Barbu Văcărescu, toți trei afiliați la Eterie, încheiaseră o înțelegere tacită cu *slugerul* Tudor Vladimirescu, fost comandant de panduri și *vătaf de plai* (subprefect al unui județ de munte); era, de asemenea, locotenent al armatei ruse și — după istoricii greci — și el afiliat la Eterie, ca să ridice poporul și să alcătuiască o armată. Chiar de cum a sosit în Oltenia, Tudor lansează o proclamație cuprinzând revendicări cu caracter atât social, cât și național. La începutul lui martie, pornea în marș spre București, în fruntea a 8 000 de panduri. Divanul din București s-a speriat și l-a trimis înaintea lui pe boierul Nicolae Văcărescu, care, ca să-l oprească din drum, a făcut apel la „patriotismul" lui. Mânia lui Tudor a izbucnit în răspunsul pe care i l-a dat:

„...ci pre semne Dumneata pre norodu, cu al căruia sânge s-a hrănit și s-a poleit tot neamul boieresc, îl socotești de nimic; și numai pre jefuitori îi numești patriă; măcar că eu nici asupra acestei tagme nu sunt voitor de rău, ci încă mai vârtos le voiesc întregimea și întărirea privilegiilor [...]. Dar cum nu socotiți Dumneavoastră că patria se chiamă norodul, iar nu Tagma jefuitorilor? și cer ca să-mi arăți Dumneata ce împrotivire arăt eu împrotiva norodului? Că eu alta nu sunt decât numai un om, luat de către tot norodul al țărei, cel amărât și dosădit din pricina jefuitorilor, ca să le fiu chivernisitor în treaba cererii dreptăților; iar tagma

jefuitorilor, căci nu le place una ca aceasta, a ridicat arme de moarte asupra patriei şi a ticălosului norod."[129]

La 21 martie 1821, îşi făcea intrarea în Bucureşti, de unde cei mai mulţi boieri fugiseră.

Armata lui Ipsilanti a venit şi ea să poposească la porţile Bucureştilor. Cele două tabere se observau, fără să se contopească; neînţelegerea fundamentală a alianţei era tot mai vădită: Ipsilanti îl considera pe Tudor eterist, credea că pentru Eterie adunase toată armata aceea pe care, fără nici o condiţie, o va pune sub ordinele sale; Vladimirescu socotea că este căpetenia aleasă de popor, ca să lupte alături de celelalte popoare creştine din Balcani, însă numai în interesul neamului său. Urmărise cu atenţie lupta sârbilor, avusese legături cu Karagheorghe; exemplul sârbesc era, după cât se pare, mai aproape de concepţiile sale decât scopurile ceţoase ale fanariotului, pe care nu avea de ce să-l aibă la inimă.

Cei doi bărbaţi s-au întâlnit la 6 aprilie 1821, amândoi fiind însoţiţi de oameni înarmaţi; între ei, domnea neîncrederea. La întrebarea cea mai importantă: ruşii vor interveni? Ipsilanti răspunde în doi peri. Până una alta, se iau câteva măsuri, însă doar în linii mari: îşi împart administraţia ţării, la Ipsilanti cad judeţele din nordul Munteniei, la Tudor, sudul Munteniei şi toată Oltenia; pe deasupra, acesta ţine, la Bucureşti, ostatici mai curând decât colaboratori, pe cei câţiva boieri din Divan care nu fugiseră.

Când se află vestea că ţarul se dezice de mişcare şi că suveranii creştini au dat Porţii dezlegarea de a înăbuşi revoluţia, ambele tabere încremenesc. În faţa ameninţării turceşti, cele două armate se mişcă, paralel, înspre nord-vest, către munţi şi către mânăstirile întărite din Oltenia.

Conştient că fusese înşelat şi trăgând nădejdea să împiedice intervenţia turcilor în Muntenia, Tudor trimite soli la paşii de pe Dunăre, spunându-le că poporul din Muntenia nu cere decât restabilirea vechilor libertăţi şi dreptul de a-şi alege singur dregătorii. Turcii răspund că, mai întâi, trebuie să depună armele. Încurcată treabă!

Demersurile lui, cunoscute de Ipsilanti, sporesc neîncrederea de ambele părți, în timp ce locotenenții lui Tudor sunt cuprinși de neliniște. Pe lângă toate acestea, neînduplecat când era vorba de disciplină, în tot timpul marșului, Tudor fusese de o asprime vecină cu cruzimea. Într-o seară, patru din căpitanii săi nu au răspuns la chemarea lui; a doua zi, unul dintre ei, Urdăreanu, unul din puținii fii de boier din armata sa, un tânăr frumos ca un arhanghel și foarte îndrăgit de panduri, este executat fără judecată. A doua zi, când sosesc principalii locotenenți în delegație cu trimișii lui Ipsilanti la conacul Goleștilor, unde se afla tabăra lui Vladimirescu, trupul tânărului căpitan spânzură de creanga unei sălcii. Oamenii lui Ipsilanti îl vor putea aresta pe Tudor fără ca cineva din tabăra lui să miște un deget. La cartierul general al lui Ipsilanti, avea să fie dat pe mâna a doi ofițeri greci, care, după ce l-au schingiuit, l-au ciopârțit cu sabia și i-au aruncat cadavrul într-un puț, lângă mânăstirea Târgoviște.

Acesta a fost jalnicul sfârșit al căpeteniei revoluționare a celor din Muntenia.

Ar fi putut, ca un Karagheorghe sau ca un Obrenović, să-și elibereze neamul și să creeze o dinastie. A avut soarta lui Masaniello.

Tip aspru de *moșnean* din munții Olteniei, a urcat primele trepte ale ierarhiei boierești și a asigurat, ani de-a rândul, administrația unei plăși; a comandat pandurii sub ordinele înaltului comandament rusesc, dovedind un simț ascuțit de organizare și disciplină. Era învățat și, cu siguranță, avea darul scrisului: proclamațiile, ca și scrisorile sale, au o forță de expresie, o violență stăpânită și înălțătoare, care, chiar și astăzi, mai păstrează parfumul locului și mirosul de praf de pușcă. Curajul lui era legendar, Ion Ghica povestește, într-una din scrisorile către Alecsandri, spusele bătrânului *polcovnic* Ioniță Cegan, care slujise sub ordinele lui Vladimirescu în timpul războiului din 1806–1812:

„Știi dumneata, domnule, ce om era căpitanul nostru Tudor? El, care nu râdea niciodată, când auzea că vin turcii asupra noastră, că se năpustea păgânii ca vijelia, când cu gândul nu gândeai,

el de bucurie începea să cânte şi să joace ca un copil. Intra în foc, domnule, parc-ar fi mers la nuntă."

De ce oare n-a izbutit? Poate că, de la început, unele lucruri n-au fost prea limpezi. Lupta lui era o luptă naţională şi totodată socială. Pe plan naţional, ar fi vrut să scape ţara atât de greci, cât şi de turci, bizuindu-se pe sprijinul ruşilor, dar, în împrejurările date, lipsit de sprijinul ruşilor, s-a trezit că toţi îi sunt duşmani, şi a pierdut. Pe plan social, dorinţa lui de reforme era vădită, iar ura de ciocoi şi de boieri izbucnea la fiece vorbă.

Şi totuşi, s-a învoit să intre în joc: a căutat să se îmbogăţească din negoţ şi, întrucâtva, a reuşit; şi-a construit o *culă* ca ale boierilor, iar în biserica pe care a ridicat-o în sat a pus să fie zugrăvit pe frescă, asemenea tuturor ctitorilor, îmbrăcat în haine boiereşti. În cele câteva luni de revoluţie biruitoare, când deţine puterea la Bucureşti, înăbuşă cu asprime orice încercare de răscoală ţărănească, de jaf sau de răzbunare împotriva boierilor; mai mult decât atât, negociază cu boierii din Divan şi cad la învoială, întrucât socotea că nu se va putea lipsi de ei la cârmuirea ţării. Astăzi, pare lucru sigur că se gândea să păstreze puterea şi, cum singura formă de putere supremă, pe atunci, era cea a domnitorului, a tras fără îndoială nădejde să fie el însuşi ales domnitor. Doar poartă pe cap *işlicul* alb, culoarea domnitorilor! Şi-i lasă pe cei din jur să-i zică „Domnul Tudor"! Mai este ceva care ni se pare că trădează ambiţiile sociale ale Vladimirescului: în vreme ce toată lumea îi dă prenumele popular Tudor, el semnează întotdeauna Teodor, formă preţioasă, bisericească sau străină.

Aceste contradicţii l-au dus pe Tudor Vladimirescu la pieire. Poate că nu sosise încă timpul pentru ceea ce voia el să facă. A dat naştere unei mari speranţe, însă, în afară de câteva mii de panduri, nu a reuşit să ridice masa ţăranilor de la sate, la care mesajul lui nu a ajuns atât cât trebuie. Alt semn de slăbiciune: sunt prea mulţi străini în armata lui; aproape toate corpurile de cavalerie sunt alcătuite din arnăuţi şi din sârbi. În afară de câţiva căpitani de panduri, principalii săi locotenenţi care fac legătura cu Eteria şi cu boierii sunt străini: fraţii Macedonschi şi Hagi Prodan sunt

sârbi, Farmachi, Iordache Olimpiotul și Diamandi Giuvara sunt aromâni. Iar când avea să fie silit să aleagă, ei nu vor fi alături de el.

Clasa pe care s-ar fi putut sprijini — dar căreia nu-i aparținea —, cea a negustorilor și meșteșugarilor, burghezia care abia se năștea, în momentul acela nu era îndeajuns de structurată ca să reprezinte o forță politică. Situația va fi cu totul alta peste un sfert de veac, atunci când capii revoluției de la 1848 — de altminteri, toți fii de boieri sau intelectuali — se vor bizui, la orașe, pe o masă de manevră alcătuită din întreaga burghezie, mică sau mare, iar, la sate, pe o țărănime trezită la noile idei și care știe care-i sunt drepturile.

Poate că aici se va simți adevăratul rol al lui Tudor Vladimirescu: în legenda care s-a creat, legendă ce va crește până la dimensiunile unui mit, în imaginația populară și în literatură, și din care se vor nutri făuritorii României moderne.

După dispariția lui, pandurii vor fi foarte descumpăniți. Unii dintre ei se vor alătura trupelor lui Ipsilanti, un alt grup, condus de fratele lui Tudor, va fi nimicit de turci în munții Olteniei; cei mai mulți aveau să apuce care încotro... Cât despre armata lui Ipsilanti, ea va fi zdrobită de turci, la 19 iunie 1821, în lupta de la Drăgășani, când „Mavroforii" din „batalionul sfânt" se vor lăsa uciși până la unul. Iar șeful lor se va retrage, lipsit de glorie, în Transilvania, unde va fi închis de austrieci.

Lupta va continua, cu ceva mai mult noroc, chiar în Grecia, fiind tot mai susținută de curentul liberal din Europa apuseană, până ce intervenția Franței, a Angliei și a Rusiei, care s-au unit în acest scop, impune Turciei crearea primului embrion al unui regat grec independent.

În Principate, turcii aveau să înceapă o represiune din cele mai sângeroase împotriva tuturor celor bănuiți de a fi participat, direct sau indirect, la revoltă. Un trădător al Eteriei, fostul comandant-șef al arnăuților din Muntenia, Bimbașa Sava, îl va sprijini pe Kara Ahmed Efendi, chehaia-bey al pașei din Silistra, ca să pună mâna, prin trădare, pe foștii săi tovarăși, și, astfel, să lichideze ultimele cuiburi de rezistență. La mânăstirea Cozia, unde s-a

închis cu 70 de arnăuți, serdarul Diamandi Giuvara se lasă ademenit de făgăduielile lui Bimbașa Sava și se predă împreună cu oamenii săi. Sunt capturați și trimiși în lanțuri la Constantinopol, unde sunt decapitați, la 14 august 1821. În Moldova, Iordache Olimpiotul și Farmachi s-au retras cu 500 de oameni la mânăstirea Secu. Rezistă 13 zile, până ce toată clădirea este cuprinsă de flăcări. Iordache este aruncat în aer cu un butoi de pulbere, Farmachi este prins și va fi decapitat la Constantinopol.

Însă Bimbașa Sava avea să-și primească pedeapsa cea dreaptă pentru trădare. Chemat la București, la 6 august, ca să fie răsplătit, de către chehaia-bey, în casele marelui-logofăt Ștefan Bellu (care nu sunt altele decât fosta reședință a lui Ienăchiță Văcărescu, descrisă de episcopul de Argeș), este închis acolo și măcelărit împreună cu toți însoțitorii lui. După care, în oraș, se pornește o adevărată vânătoare de oameni: beiul a făgăduit oamenilor săi câte o *mahmudea* de fiecare cap de arnăut. O piramidă de capete se adună în curtea logofătului Bellu. Și cine ar fi putut spune că erau numai capete de arnăut!

Măcelul nu va înceta decât în urma demersurilor repetate, pe lângă bey, făcute de consulul Austriei, care amenință că va cere intervenția armatei austriece, deoarece, printre victime, fuseseră și supuși austrieci...

Peste tot pe unde trecuseră trupele de ocupație, nu se văzuseră decât jafuri, omoruri, violuri, incendii. Boierii, mari și mici, toți cei care putuseră fugi, se refugiaseră în străinătate: cei din București, în Transilvania, cei din Iași, în Bucovina. Boierii care fuseseră surprinși în casele lor de la moșie nu se puteau bucura de oarecare siguranță decât găzduind (și plătind) un soldat turc ce le slujea de chezaș.

Ocupația avea să dureze un an întreg.

Și iată că, în mijlocul acestor drame, al acestei terori mocnite, putea să apară și o întâmplare neobișnuită; printre mărăcini, o floare mititică. Este cazul nemaipomenitei întâmplări scrise de Radu Rosetti, în ale sale *Povești moldovenești*, după o scrisoare găsită, în mod neașteptat, într-un teanc de hârțoage vechi cumpărate de la un anticar din Iași...

Suntem în 1820. Frumoasa Mărioara A. — autorul, care făcuse legământ să nu-i spună numele, voia poate să sugereze că fata se trăgea din vechea familie Arbore, stinsă între timp — fusese măritată, împotriva voinței sale, cu un grec mult mai în vârstă decât ea. Divorțase cu primul prilej și, de atunci, schimba tot timpul ibovnicii. Unul dintre ei a prins-o însă în mreje: era un grec tânăr, sosit de curând de la Constantinopol, o dată cu suita domnitorului Mihai Șuțu, Nicolae Nerulos. Se spunea că sunt gata logodiți când, lovitură de teatru, lumea bună din Iași află că Nerulos este logodit cu o foarte tânără grecoaică, Zoe, fiica unui bancher bogat, Anton Soter Dracos. Mărioara, deși îndurerată — iubea pentru prima oară —, se retrage cu demnitate.

În primăvara anului 1821, înainte să se facă nunta, izbucnește revoluția grecească. Nicolae este un eterist înflăcărat, ba chiar, uneori, slujește de curier între domnitorul Mihai Șuțu, legat, pe ascuns, de Eterie, și *beizadeaua* Alexandru Ipsilanti, aflat de partea cealaltă a Prutului, în Basarabia. În timpul unei astfel de călătorii, trăsura lui Nerulos se izbește, în goana cailor, de cea a unui *beșliaga* turc și îi sfărâmă o roată. „Accident de circulație", chiar de pe vremea aceea! Se iau la ceartă și bătrânul *beșliagă*, mânios nevoie mare, ia biciul din mâna surugiului său și-l plesnește peste față pe tânărul grec. Acestuia i se urcă sângele la cap: scoate pumnalul de la brâu și-l înfige în trupul turcului, care cade mort. Pentru o *raia* a împărăției uciderea unui musulman, care, pe deasupra, este un înalt slujbaș, însemna osândirea la moarte. Dar ce ne mai pasă, revoluția se apropie, grecii vor fi liberi! Nicolae Nerulos sare în trăsură și poruncește surugiilor să dea bice cailor.

Numai că Istoria avea să hotărască altfel. Știm care a fost jalnicul sfârșit al aventurii lui Ipsilanti în Principate, pe care acum turcii le ocupă în mare grabă. Tânărul *aga* Ibrahim îl caută cu înfrigurare pe un anumit Nicolae Nerulos, ucigașul tatălui său. A aflat că, în ultima vreme, fusese prefect de Neamț — nu putea lupta, deoarece se lovise căzând de pe cal. Turcii pun ieniceri și beșlii în toate satele; la conacul din Dărmănești, ai cărui stăpâni, prieteni de-ai lui Nerulos, au fugit în Transilvania, sunt cinci. Nicolae Nerulos, logodnica lui, părinții acesteia și doi servitori

ţigani trăiesc, ca şi zidiţi, într-un apartament mic de tot, neştiut de nimeni, între zidul exterior al casei şi un perete fals: în această parte a casei, comunică trei caturi, pe scări şi prin chepenguri, de la primul cat până în pivniţă, de unde vătaful aduce, în fiecare noapte, apă şi hrană celor zidiţi acolo. La parter, ascunzătoarea este în dreptul sobei din bucătărie. Aici, vom asista la o dramă: toamnă târzie, frigul a venit prea devreme; străjerii turci umplu vatra cu trunchiuri de copaci şi aprind focul. După câteva ceasuri, se aud nişte bătăi înfundate, repetate, în perete. Merg de jur împrejurul conacului — nici urmă de om sau de animal. Loviturile se înmulţesc. Deodată, turcii pricep ce se întâmplă; cu securea şi cu târnăcopul dau jos peretele. Cei şase sunt acolo, mai mult morţi decât vii. Printr-o nefericită întâmplare, greu de închipuit, cele două chepenguri, cel de sus şi cel de jos, se întepeniseră, încât nenorociţii fuseseră înghesuiţi în locul acela strâmt, de la nivelul parterului, în spatele sobei. Fuseseră cât pe-aci să moară înăbuşiţi, doamna cea bătrână leşinase, când unul din ţigani începuse să strige şi să bată cu pumnii în peretele interior...

Chemat în grabă din oraş, Ibrahim-aga l-a recunoscut numaidecât pe ucigaşul tatălui său, care nu a tăgăduit nimic. Verdictul a fost dat pe loc: Nerulos şi socrii lui aveau să fie executaţi a doua zi, iar ţiganii bătuţi crunt cu biciul; Zoe, grecoaica cea mică, cu ochi negri, va intra în haremul lui Ibrahim.

În căruţa care-l ducea, legat în lanţuri, la Piatra Neamţ, Nerulos se chinuia să găsească ceva ca să apere cinstea logodnicei sale: alt gând n-avea. Dar ce să facă? Ajuns în curtea închisorii, la Piatra, a avut o licărire de speranţă: printre cei din gardă, recunoscuse un tânăr turc căruia îi salvase viaţa cu câteva luni mai înainte, când voluntarii lui Ipsilanti voiseră să-l ucidă. Dar îşi mai aducea oare aminte de el? Şi-a adus. Puţin după aceea, tânărul se va strecura în temniţă şi i se va arunca la picioare: ce putea face ca să-i arate recunoştinţa ce-i purta? Nerulos i-a cerut să-i aducă o pană şi hârtie şi să ducă o scrisoare în oraş; avea să-i scrie Mărioarei A., ştiind că se refugiase în oraşul acela de provincie, unde fratele ei fusese numit ispravnic. A scris scrisoarea, punând tot sufletul: o ruga pe Mărioara să-l ierte pentru purtarea lui josnică şi să facă tot ce-i va sta în putinţă ca să salveze, nu

viața lui, ci onoarea logodnicei. Trebuia să facă ceva cât mai repede, în câteva ceasuri. (Descoperind, din întâmplare, scrisoarea, în 1887, Rosetti a putut reconstitui această nemaiauzită poveste.)

Mărioara n-a stat la gânduri. S-a sfătuit cu fratele ei; și-au dat seama că singura cale posibilă era să încerce să răscumpere fata. Mărioara avea la ea 3 000 de piaștri, fratele i-a mai dat încă 2 000. La nevoie, se vor îndatora, de cumva pretențiile turcului vor fi mai mari. Trebuia să caute să-l vadă neîntârziat, ceea ce a și făcut, după ce s-a gătit cum a putut mai frumos. Era, să nu uităm s-o spunem, o femeie de o frumusețe strălucitoare, cu pielea albă-trandafirie, ochii albaștri, părul lung, bălai. Mărioara a înțeles numaidecât că turcul, văzând-o, n-a rămas nesimțitor. Și-a folosit toți nurii ca să-l înduplece; apoi i-a spus că Zoe este verișoara și foarte draga ei prietenă; că este gata să facă orice ca s-o răscumpere. I-a oferit turcului 3 000 de piaștri. Acesta a rămas neclintit. 4 000... 5 000 de piaștri... Mărioara începuse să se îndoiască de izbânda încercării sale. — Atunci, cât? — Nu avea nevoie de aurul ei. Pe ea o voia: o noapte în patul lui și-i va da fata.

Se încheie târgul, turcul își ține făgăduiala. Iar a doua zi, tânărul aga era atât de îndrăgostit, încât Mărioara, pentru încă o noapte, a scăpat și viața fostului ei iubit. Cât de greu îi venea lui Ibrahim, unui Credincios ca el, să încalce legile cele sfinte care cer răzbunarea cu vărsarea sângelui pentru moartea unui părinte! Nopțile ce au urmat, Mărioara a câștigat viața și libertatea și pentru ceilalți prinși.

Gurile rele spuneau, mai târziu, că, după retragerea trupelor turcești din Principate, tânăra doamnă s-ar fi dus la Constantinopol — și că unora li se păruse a zări, privind din palatele Fanarului, silueta ei, seara, pe *caicul* lui Ibrahim-pașa, alunecând leneș pe apele liniștite ale Cornului de Aur[130].

CAPITOLUL AL NOUĂLEA

Renaștere sub domnii pământeni

La orașe, se trăiește ca la Paris;
„bonjuriști" și „farmazoni".
Revoluție în arte și în literatură:
influență germană, influență franceză.
„Alfabetul de tranziție".
Noua ocupație rusă și Regulamentul Organic, 1828–1834.
Soarta țăranilor sub noul regim.
1848: poeți și revoluționari; zorile vremurilor noi.

Revoluția grecească, pe de o parte, caracterul antigrecesc al mișcării lui Vladimirescu, pe de alta, au avut un prim rezultat pozitiv: sfârșitul regimului fanariot în țările române. O notă comună a puterilor europene, din 14 martie 1822, punea turcilor în vedere să evacueze cele două provincii; totodată, delegații ale marilor boieri din Moldova și Muntenia prezentau Porții revendicările lor privitoare la vechile libertăți ale țării. Cel puțin una din ele a fost satisfăcută: repunerea pe tron a domnitorilor pământeni. La 13 iulie 1822, Poarta îi numea, simultan, pe Grigore Dimitrie Ghica în Muntenia și pe Ion Sandu Sturdza în Moldova. Aveau să domnească mai puțin de șase ani, până la izbucnirea noului război ruso–turc.

Amândoi făceau parte din grupul de mari boieri cărora li se poate spune „naționaliști". Grigore Ghica era fiul marelui-ban Dimitrie Ghica, șeful „partidei naționale" din Muntenia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, și al unei Văcărești. Ion Sturdza, a cărui alegere fusese oarecum neașteptată, era un boier bătrân cu idei surprinzător de „avansate" pentru vremea sa. Lui îi va fi mai greu decât celuilalt să se impună clanului marilor boieri, mulți dintre aceștia refuzând chiar să se întoarcă din exilul lor bucovinean atâta timp cât va fi el pe tron. Sturdza va cârmui cu ajutorul unor boieri de a doua și a treia clasă, cu excepția lui Iordache Catargi, cel care avusese o misiune secretă la Paris, în 1810, și fusese arestat de ruși la întoarcere (întrucât s-ar fi găsit la el dovezi cum că ar fi fost afiliat la francmasonerie). De aceea, se spune despre Sturdza că este înconjurat de *cărvunari* (*carbonari*).

Caracteristica principală a domniei primilor domnitori pământeni va fi accelerarea procesului de occidentalizare. Un număr tot

mai mare de tineri, boieri sau burghezi, vor studia în străinătate, în Italia, Germania şi, mai cu seamă, în Franţa. Influenţa franceză, nu numai asupra ideilor politice, asupra dreptului, asupra literaturii şi chiar şi asupra limbii, este preponderentă — de fapt, cvasi-exclusivă. Francezul de astăzi nu mai are decât o idee foarte vagă despre ceea ce a reprezentat influenţa franceză în Europa în secolul al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea. De la Lisabona la Petersburg, de la Stockholm la Atena, moravurile, instituţiile, gândirea, limba au suferit, pretutindeni, mari transformări provocate de pătrunderea modelului francez. Însă nicăieri în Europa influenţa franceză nu va fi fost mai adâncă şi mai durabilă decât în ţările române. Se poate spune fără exagerare că, vreme de peste un veac, de la începutul secolului al XIX-lea şi până după primul război mondial, românii au fost literalmente „colonizaţi" de francezi — fără prezenţa colonizatorului. Avem probabil de a face cu cea mai frumoasă reuşită a influenţei prin cultură înregistrată de istoria modernă.

Admiraţia românilor pentru Franţa, în secolul al XIX-lea, nu se poate compara decât cu aceea a romanilor pentru Grecia în primele secole ale imperiului, sau cu aceea a japonezilor din secolele al VII-lea–al VIII-lea pentru China. Aşa cum scria Elena Văcărescu, în *Mémorial sur le mode mineur*, legătura românilor cu Franţa a fost „un caz pasional". Aidoma omului care-i gata să se înăbuşe într-o încăpere fără aer, românul, după veacuri de izolare, era ca năucit, ca ameţit de aerul proaspăt, când ferestrele s-au deschis pentru el către Occident.

Deosebirea esenţială dintre „aculturaţia" românilor şi cea a ruşilor, cu un secol mai devreme, sub Petru cel Mare, constă în aceea că românii au făcut-o spontan şi aproape cu pasiune, pe când în Rusia ea se făcuse din poruncă de sus şi sub ameninţarea cnutului.

Şi cum ruşii, ca toţi ceilalţi europeni, adoptaseră franceza ca limbă de comunicare internaţională, şi chiar ca limbă de salon în lumea aristocrată, s-a produs un fenomen paradoxal: chiar în momentul în care Rusia devenise principalul obstacol în faţa preponderenţei franceze în Europa, tot Rusia, în perioadele când a ocupat

Principatele, era unul din „catalizatorii" culturii franceze în țările române.

Cu toate că, în Germania, se afla un mare număr de studenți români, faptul acesta n-a frânat în nici un fel și nici măcar nu a concurat pătrunderea francezei ca „limbă de salon", nici influența Franței în domeniul ideilor politice, al structurilor administrative și al dreptului. În schimb, literatura și gândirea germană au avut o influență foarte profundă asupra poeților și a filozofilor.

Urmările acestea se fac însă simțite mai târziu, adică atunci când procesul de integrare în cultura apuseană avea să fie mai înaintat. De fapt, formarea după modele germane putuse fi văzută la intelectualii români de peste Carpați, în Transilvania aflată sub stăpânire habsburgică. Acolo, școala austriacă contribuise la împlinirea celor dintâi vocații de istorici și de gramatici „moderni" (așa cum se întâmplase și cu croații, slovenii și sârbii din Voivodina), precedând cu o jumătate de veac apariția studiilor de nivel asemănător în Muntenia și în Moldova. Mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, într-un moment de mare efervescență, aproape de maturitate a „inteligenței" românești moderne, putem spune fără să exagerăm că influența școlilor de gândire din Germania romantică a fost preponderentă în tot ținutul românesc (nu s-a întâmplat oare același lucru în întreaga Europă?). Va fi destul să constatăm că cei trei bărbați care domină literatura română de la sfârșitul secolului al XIX-lea: Eminescu, Caragiale și Maiorescu au toți trei o formație fundamental germană.

Studenții — primii sunt semnalați la Paris în jurul anului 1800, și numărul lor va spori întruna, mai ales după 1830 — nu sunt singurii care aduc lumina și moda din Apus. Gazetele sunt căutate cu înfrigurare, cu precădere cele franțuzești — jurnalele de modă nefiind nici ele uitate! Se constituie adevărate rețele de cititori, deoarece abonamentul este scump. Abonamentele se fac la Viena, chiar și pentru jurnalele franțuzești, căci poșta austriacă aplică tariful întreg periodicelor care nu sunt cumpărate în Austria. Așa se face că un abonament la *Journal des Débats* sau la *Le Constitutionnel* sau la *La Presse* costă, la Iași, 120 de franci pe an, dacă abonamentul este făcut la Viena, față de 180 de franci, dacă este făcut direct la Paris. Se deschid cabinete de lectură, la

Iaşi şi la Bucureşti, şi, curând, începând cu 1829, va exista o presă naţională: *Curierul Românesc* (1829), *Albina românească* (1829), *Gazeta Teatrului Naţional* (1835) etc. Toate acestea sunt redactate în română *şi în franceză* — şi, începând cu 1849, la Bucureşti vom avea o gazetă scrisă numai în franţuzeşte: *Le Journal de Bucarest*.

După jurnale, vine rândul literaturii. Asistăm, mai întâi, bineînţeles, la o adevărată frenezie a traducerilor — fără ca alegerea să fie totdeauna bine făcută. Unele din traducerile acestea circulau în manuscris, şi aproape toate erau făcute de boierii cultivaţi. Cel mai harnic dintre ei se pare că a fost marele-vornic din Moldova Alexandru Beldiman (autorul *Jalnicei Tragodii*, operă mediocră, scrisă în româneşte, despre evenimentele din 1821); tradusese, între altele, *Oreste* de Voltaire, o *Istorie a lui Numa Pompilie*, după Florian, şi chiar şi *Istoria Cavaleriului de Grie şi a iubitei sale Manon Lesco* (unde numele proprii transcrise fonetic în româneşte fac astăzi un efect destul de caraghios — e vorba bineînţeles de celebrul roman al abatelui Prévost, *Manon Lescaut*).

Când se poate, lumea citeşte, de asemenea, direct în franţuzeşte; unii încep să-şi alcătuiască biblioteci, cea mai vestită fiind cea a lui Nicolae Rosetti-Rosnovanu, de la Stânca, în care se găsesc operele tuturor „filozofilor" din „Secolul Luminilor": Voltaire, Rousseau, Helvétius, Fontenelle, Montesquieu, Diderot, d'Alembert, Condillac, Mably, Puffendorf etc.

Sunt înfiinţate biblioteci publice, cel mai adesea la librarii care împrumută cărţile acasă. În anii 1830, din cele patru librării din Iaşi, trei nu vând decât cărţi franţuzeşti.

Să citâm încă un autor din secolul al XVIII-lea — astăzi, cu totul uitat de istoriile literare —, contele de Oxenstiern: *Pensées, réflexions et maximes morales* a fost o carte de căpătâi pentru boierii moldovalahi[131].

Timpul trece, gusturile se schimbă, sunt preferaţi romanticii. La Bucureşti, în catalogul librăriei lui Frederic Walbaum, în 1838, apoi în librăria deschisă în 1846 (ce scandal!) de fiul boierului Constantin Rosetti, se găsesc romane de Paul de Kock, Eugène

Sue, Doamna Cottin, Doamna Ancelot, Frédéric Soulié, Roger de Beauvoir; dar și de Alexandre Dumas, George Sand, Chateaubriand, Lamartine, Victor Hugo, Vigny, Musset, Balzac. Se mai găsesc și colecții de piese de teatru și repertorii pe genuri de piese: vodeviluri, comedii, drame și tragedii, melodrame, opere — și chiar și *Le théâtre français au Moyen Âge* de Monmerqué și Michel! —, încât cele mai multe piese jucate la teatru se aflau, foarte curând, la îndemâna cititorilor...

Adevărul este că, atât la Iași, cât și la București, teatrul francez cunoștea un succes neobișnuit — și putem considera că el a avut o mare înrâurire asupra ideilor și moravurilor societății moldovalahe.

Se începuse, modest, cu trupe de amatori. Am văzut că domnița Ralu Caragea își crease un mic teatru la București, în 1818, dar piesele încă mai erau jucate în grecește. În schimb, la Iași, elevii Academiei Domnești dăduseră de câteva ori, în 1814, în grecește și în franțuzește, spectacole cu *Moartea lui Cezar* de Voltaire. Pilda lor a fost urmată de elevii școlii particulare a francezului Lincourt. În 1816, în palatul hatmanului Constantin Ghica, se dă, în franceză, *Alzira* de Voltaire, și, în același an, o mică piesă, în românește, de Gheorghe Asachi, *Mirtil și Hloe*, adaptată după o pastorală de Gessner și Florian; iar faptul că trei tineri boieri (doi Ghiculești și un Sturdza) jucau într-o piesă *în românește* trebuie să fi părut atât de nemaipomenit, încât mitropolitul Veniamin Costache a ținut să fie și el de față.

Vom vedea, după aceea, trupe străine de teatru perindându-se în cele două capitale. Nu toate sunt franțuzești. Sunt și italienești, nemțești și chiar și poloneze... Însă marele eveniment avea să fie înființarea la Iași, de către frații Baptiste și Joseph Foureaux, a unui teatru franțuzesc permanent, într-o fostă casă boierească. Este mare cât Teatrul de Varietăți din Paris, al cărui nume îl și poartă: parter, benoar, trei rânduri de loji și o galerie. Consulul Franței, Duclos, scrie că „așa ceva n-ar strica în orașele noastre de provincie", iar Raoul Perrin: „Moldovenii au un teatru francez unde sunt prezentate cele mai bune vodeviluri de la noi. Teatrul

acesta este permanent şi foarte căutat. Actorii sunt destul de buni şi multe din oraşele noastre de provincie nu au aşa ceva."

Să mai spunem şi că reprezentaţiile nu erau doar vodeviluri. În repertoriul teatrului de la Iaşi, găsim melodrame ca *Treizeci de ani din viaţa unui jucător de cărţi* de Ducange şi Dinaux, opere comice cum ar fi *Cabana de la munte* de Scribe şi Mélesville, pe muzică de Adolphe Adam, *Fra Diavolo* de Scribe şi Auber, *Doamna în alb* de Scribe şi Boïeldieu, *Domnişoara de Belle-Isle* de Alexandre Dumas şi, de acelaşi autor, *Tereza*, în vreme ce, tot atunci, la Bucureşti, se dă *Angelo, tiranul Padovei*, „dramă în trei zile" de Victor Hugo; mai fuseseră văzute, însă traduse în româneşte, *Avarul* lui Molière şi *Britannicus* al lui Racine.

S-ar putea să pară surprinzător că Iaşii, mult mai mic şi mai puţin populat decât Bucureştii, au putut ţine atâta vreme — vreo douăzeci de ani — un teatru francez permanent, în timp ce capitala Munteniei nu avea aşa ceva. Faptul trebuie pus, probabil, pe seama sprijinului susţinut dat de Mihai Sturdza prin subvenţiile lui, precum şi a abonamentelor, foarte scumpe, pe care nu şovăiau să le plătească membrii înaltei societăţi moldoveneşti, mult mai franţuzită decât cea de la Bucureşti — observaţie făcută de mulţi călători francezi. Saint-Marc Girardin, de pildă, găsea în Moldova „mai multă aristocraţie" decât în Muntenia, iar Iaşii treceau înaintea Bucureştilor prin purtările alese şi distincţia persoanelor din saloanele sale.

Orice va fi fost, în cele două capitale, prin saloane şi la Curte, curând, nu se mai vorbeşte decât franţuzeşte. „La Iaşi, ca şi la Bucureşti — scrie Raoul Perrin —, se vorbeşte franţuzeşte în toate familiile cât de cât alese. Moldovalahii au chiar o oarecare pretenţie în această privinţă, iar domnitorii vor ca la curtea lor să fie folosită în primul rând limba franceză." Iar Thouvenel, câţiva ani mai târziu, scrie: „La Bucureşti, un francez este sărbătorit ca un prieten, ca un compatriot, şi, adesea, într-un salon unde lumea stă de vorbă în limba noastră, unde se vorbeşte despre noi, despre literatura noastră, despre Paris, acest mare focar de lumină ce se răspândeşte în Europa, te întrebi dacă Valahia este

într-adevăr despărțită de el de atâtea țări unde obiceiurile și ideile franceze au mai puțină înrâurire."

Billecocq, consulul Franței, descriind un bal la domnitorul Alexandru Ghica, este încântat de chipurile cu trăsături frumoase, de eleganța și farmecul purtărilor, de strălucirea spuselor acelor doamne valahe, într-o limbă curată și subtilă! Sunt vorbite toate limbile din Europa, produse din toată lumea contribuie la bogăția podoabelor lor, fără a le uita pe cele de la Paris, dintre care, cele mai noi, cele mai frumoase, cele mai proaspete, se găsesc tot timpul în prăvăliile franțuzești din București; nicăieri în Europa nu se vede un spectacol atât de măreț ca la curtea domnitorilor valahi și moldoveni, într-o zi de sărbătoare. Toți străinii mi s-au părut la fel de mirați și de încântați ca și mine."

Din fericire, imitarea Franței nu se oprea la acest aspect superficial și frivol — dar care avea rolul lui în avântul influenței franceze.

Studenții, mai ales cei ce se întorceau din Franța, aproape toți, oricare le-ar fi fost obârșia, erau cuceriți de ideile democratice. Am văzut, apoi, că mulți tineri din familii mai sărace s-au putut bucura de generozitatea vreunui protector ca să facă studii la fel ca și cele făcute de „copiii de familie" și, adesea, erau mult mai silitori decât aceștia.

Mai exista și o altă cale de însușire a culturii occidentale, aparent cu totul independentă de influența franceză, dar care țintea către același scop: este vorba de școala latinistă din Transilvania.

Am pomenit ceva, în treacăt, despre unirea unei părți a bisericii ortodoxe din Transilvania cu biserica de la Roma, în 1700. Motivațiile fuseseră, evident, pur politice de ambele părți: Habsburgii, care, nu demult, prin tratatul de la Karlowitz, anexaseră Transilvania, se aflau în prezența unui mare număr de protestanți printre sași, unguri și secui. Credeau că vor putea restabili un oarecare echilibru, cu sprijinul puternic al papalității, legându-i de Roma pe românii ortodocși, care alcătuiau masa populației; la rândul lui, clerul român spera să obțină aceleași drepturi ca și clerul catolic, iar, pentru credincioși, sfârșitul stării de asuprire în care erau menținuți de veacuri de celelalte trei „națiuni". Nu este locul aici să reamintim vicisitudinile, uneori dramatice, ale

acestei Uniri. Episodul cel mai important a fost exilarea la Roma, la care fusese constrâns în 1744, unul din episcopii uniaţi, Inochentie Micu-Klein, vinovat de a fi apărat cu prea multă înverşunare şi statornicie dreptul poporului său la egalitate cu naţiunile minoritare din Transilvania.

Să amintim aici doar urmarea pozitivă, cea mai imediată a Unirii: contactul, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, al câtorva tineri seminarişti şi, mai târziu, al altor studenţi, cu Roma şi cu Occidentul. Ţinând seama de situaţia de inferioritate în care era ţinut elementul românesc din Transilvania, reafirmarea originii latine a limbii şi a neamului a fost fermentul unei adevărate renaşteri naţionale şi al unei treziri rapide la cultura apuseană. Cercetările lingvistice, gramaticile, primele culegeri de documente istorice, încercările de sinteză vin unele după altele cu o repeziciune şi cu un entuziasm extraordinare. De aceea, şcoala deschisă la Blaj, cu autorizaţia guvernului de la Viena, de către urmaşul lui Inochentie Micu, episcopul Petru Aron, va fi nu numai un mare colegiu religios, dar şi o adevărată pepinieră de latinişti şi de patrioţi înflăcăraţi[132].

Sub această influenţă, şi ca o emulaţie, jumătate din biserica transilvăneană, întoarsă la ortodoxism, va contribui, la rândul ei, la mişcarea generală (întrucât, mai presus de rivalitatea dintre cele două biserici, fusese întotdeauna spiritul de solidaritate naţională). Un bărbat ca Gheorghe Lazăr, pe care l-am văzut, în Muntenia, ca apostol al învăţământului românesc, se trăgea din clerul ortodox.

Mai mult decât atât, pilda este urmată în Principate: mitropoliţii din Moldova şi Muntenia, Veniamin Costache şi Dosoftei Filitti, trimit bursieri la Viena, şi chiar şi la Roma, pe urmele studenţilor transilvăneni. În sfârşit, noile şcoli secundare înfiinţate mai pretutindeni în Principate după epoca fanariotă fac aproape toate apel la profesori transilvăneni, care transmit moldovenilor şi muntenilor entuziasmul lor tineresc şi credinţa înflăcărată în destinele neamului împărţit şi totuşi atât de adânc unit.

Efervescenţa intelectuală a românilor din Transilvania, care precedase deci cu mai bine de jumătate de veac deşteptarea unei culturi naţionale moderne în Principate, a cunoscut punctul culminant — punctul ei slab, totodată — în ceea ce s-a numit „şcoala

latinistă". Obsedați de grija de a dovedi ungurilor și nemților originea latină a limbii române, intelectualii transilvăneni nu numai că adoptaseră o ortografie etimologică (ca în limba franceză), care sluțea și desfigura cuvintele, dar introduseseră și o mulțime de neologisme, prost adaptate, care făceau ca limba lor să devină de neînțeles. Poetul moldovean Alecu Russo, care participă ca spectator la marea adunare de revendicări din mai 1848, de pe câmpia de la Blaj, unde veniseră peste 40 000 de români din Transilvania, constată cu mâhnire că, în acea zi înălțătoare, „un singur lucru lipsea de la Blaj: graiul! Limba schimonosită și îmbâcsită de latinisme a reprezentanților *Inteligenței* trecea pe deasupra capului sărmanilor țărani care de-acolo așteptau mântuirea..."

Din fericire, excesele școlii latiniste n-au avut urmări în Principate (cu excepția, poate, unei scurte perioade din cariera literară a lui Eliade-Rădulescu, influențat de Italia). Literatura română modernă nu a cunoscut niciodată zbaterea dramatică și uneori paralizantă pe care a cunoscut-o literatura greacă modernă, sfâșiată între adepții limbii populare și cei ai unei limbi literare savante, arhaizante, ancorată într-un trecut idealizat. Condusă de un instinct sigur, ea a absorbit, treptat, un mare număr de neologisme, cu atât mai ușor de adaptat la caracterul limbii cu cât ele veneau, aproape întotdeauna, din două alte limbi neolatine, franceza și italiana. Paralel, pe măsură ce ne îndepărtăm de epoca fanariotă, pe măsură ce sistemul administrativ se occidentalizează, iar moravurile se schimbă, limba scapă, în mod firesc, ca de o zgură nefolositoare, de aproape toți termenii de origine turco-fanariotă, de care fusese înțesată vreme de peste un veac, și nu mai păstrează decât foarte puțini, care, fapt semnificativ pentru un anumit subconștient colectiv, au alunecat, cu toții, către un sens peiorativ sau ironic. Chiar și astăzi este destul să-i lipești unei persoane (sau unui lucru) un epitet scos din vocabularul epocii fanariote ca să stârnești râsul, sau — și mai rău — zâmbetul[133].

De aceea, vedem dezvoltându-se, chiar din anii 1820, o literatură modernă, la început cu oarecare neîndemânare, cazul unor poeți cum erau Costache Conachi, Iancu Văcărescu (nepotul de fiu al lui Ienăchiță) și mai ales Eliade-Rădulescu, socotit, curând,

ca un scriitor aproape clasic, împreună cu Grigore Alexandrescu şi Vasile Alecsandri. Proza se rezumă, mai întâi, la scrieri istorice şi politice, însă, în anii 1840, genul dă, chiar de pe atunci, modele remarcabile pentru limba literară „clasică" de la sfârşitul secolului al XIX-lea, datorită unui Kogălniceanu sau unui Bălcescu, apoi cu nuvela istorică a lui Constantin Negruzzi *Alexandru Lăpuşneanu*, prima capodoperă propriu-zis literară în proză.

Natura non facit saltus, fără îndoială, însă ea face, câteodată, paşi de uriaş. Între românească lui Dionisie Eclesiarhul, care scrie pe la 1815, şi cea a lui Negruzzi, care scrie pe la 1840, este o deosebire la fel de mare ca aceea dintre franceza lui Commynes şi cea a lui Mérimée. Limba se modernizează, se transformă, putem spune că se transfigurează şi că absoarbe cu o nemaipomenită repeziciune mii de neologisme împrumutate de la Occident — mai ales de la cel latin, înrudirea cu acesta cerându-se afirmată, căci, dintr-o dată, faptul devenise important; în acelaşi timp, în cercurile „progresiste", se pune tot mai stăruitor chestiunea de a părăsi alfabetul chirilic, folosit în ţările române încă din Evul Mediu, sub influenţa bisericii bulgare. Lucrul acesta nu se va face de la o zi la alta. În ciuda entuziasmului celor mai tineri pentru „latinitate", rezistenţa celor mai vârstnici va fi destul de puternică pentru a împiedica orice măsură radicală vreme de vreo douăzeci de ani. De altfel, era firesc să fie aşa: cititorul în vârstă, care nu cunoştea decât scrierea chirilică, strâmba din nas la gândul de a învăţa un alt alfabet, care, de altminteri — zicea el —, nu se potrivea cu sunetele limbii noastre... Dacă o gazetă se hotărăşte, în anii 1840, să anunţe că va fi tipărită cu litere latine, stârneşte atâta nemulţumire printre abonaţii bătrâni, încât va fi nevoită să dea înapoi. Atunci, în mod ciudat, noul alfabet se strecoară pe furiş în acte, chiar şi în cele oficiale, unde caracterele latine, uneori rânduri întregi, sunt amestecate cu cele chirilice — ca de exemplu numele domnitorului în diplomele date de Gheorghe Bibescu. Prin urmare, abia mult mai târziu, pe la începutul anilor 60, alfabetul latin va fi adoptat definitiv; până atunci, va exista un soi de alfabet hibrid, un alfabet de tranziţie[134].

O schimbare atât de mare în instituții, mentalități și obiceiuri și pătrunderea bruscă în limbă a unui număr nemaipomenit de mare de neologisme nu se puteau face în mod perfect. Semidocții, pedanții, o mare parte din mahalagii, o categorie întreagă din marginea burgheziei și din populația de rând a orașelor aveau să creeze, fără voia lor, cuvinte stâlcite, termeni aproximativi, expresii greșite, un limbaj caraghios care, încă de pe la mijlocul secolului, va fi persiflat de un Alecsandri, iar, la sfârșit, va oferi vervei ucigătoare a lui Caragiale păsărească personajelor de comedie, devenite, între timp, legendare.

Un alt domeniu în care asistăm la o mutație bruscă: artele plastice. Pictura de șevalet lipsește, practic, în țările noastre, până în secolul al XIX-lea, ca de altfel în toate țările din sud-estul european de tradiție bizantină. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, sub influența unui realism de origine occidentală, portretele ctitorilor de pe frescele bisericilor pierd din rigiditatea lor tradițională. Se va face un nou pas — ar trebui să spunem un salt — atunci când boierii se hotărăsc să-și mobileze după moda occidentală noile lor mici palate: portretele de familie nu pot lipsi. Drept care, în timp ce se aduce de la Viena, cu mare cheltuială, mobila Biedermeier, la București sau la Iași sunt invitați pictori din Austria, Germania, Polonia, Rusia și chiar din Italia. Unii nu vor fi decât în trecere, ca Popp de Szathmáry (român din Transilvania, a cărui familie fusese înnobilată sub Habsburgi), alții se vor stabili pentru mai multă vreme, ca de pildă Karl Wallenstein sau Anton Chladek. Cazul cel mai emoționant va fi, fără îndoială, Constantin-Daniel Rosenthal, cel care, în 1848, a pictat alegoria „România rupând lanțurile pe Câmpia Libertății", și care, îmbrățișând cauza revoluționarilor din Muntenia, își va da viața pentru ea[135].

Primii autohtoni care studiază pictura în străinătate nu apar decât la începutul anilor 1840, ca Ion Negulici sau Barbu Iscovescu (evreu sefard din Craiova). La început, pictorii se duc mai degrabă la München decât la Paris. Marea vogă a picturii franceze nu vine decât după mijlocul secolului, cu un Theodor Aman, un Tattarescu și, încă și mai târziu, Grigorescu[136].

Influenţa Occidentului nu s-a văzut doar în limbă, în arte, în exprimarea gândirii: ea s-a simţit. mai întâi şi îndeosebi, în evoluţia ideilor politice. Literatura politică din Veacul Luminilor ajunsese până la unii domnitori fanarioţi, Constantin Mavrocordat, de pildă, şi la câţiva boieri mai progresişti. Dar a mai fost încă o cale pe care au pătruns ideile democratice, mai greu de recunoscut şi de urmărit, dat fiind secretul de care era înconjurată: calea masonică.

Nu se ştie, deocamdată, cu precizie care au fost primii francmasoni români — „farmazonii", în limbajul stâlcit al epocii, nici care au fost iniţiatorii lor. S-a spus că Jean-Louis Carra ar fi fost francmason. Este foarte posibil, dar pare îndoielnic ca, în timpul scurtei sale şederi în Moldova şi ţinând seama de legăturile prea puţin prieteneşti cu cei din jur, să fi putut face adepţi şi încă şi mai îndoielnic este să fi putut fonda o lojă. În schimb, unele surse (majoritatea străine) pomenesc de existenţa unei loji la Iaşi, chiar din 1740, şi sunt indicii că, în 1778, conjuraţia boierească în urma căreia Constantin Vodă Moruzi îi condamnă la moarte pe boierii Manolache Bogdan şi Ioniţă Cuza ar fi fost de inspiraţie masonică. O propagandă masonică mai intensă apare, în orice caz, în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, o dată cu valurile succesive de imigranţi francezi, cu preceptorii francezi sau germani, şi mai ales cu refugiaţii polonezi, foarte numeroşi şi foarte activi după a doua şi a treia împărţire a Poloniei (1793–1795). Polonezii erau în contact cu câţiva iacobini francezi din Bucureşti sau din Iaşi, negustorii Hortolan şi Pellet, de pildă, care jucau rolul de adevăraţi agenţi diplomatici ai ambasadorului Republicii la Constantinopol, sub Directorat, înainte de instalarea consulilor francezi în Principate. Oricum, este probabil — aşa cum am văzut — ca boierul moldovean Iordache Catargi să fi fost francmason. „Societatea Filarmonică" pe care Dinicu Golescu şi câţiva boieri din Muntenia o creează — mai întâi, în exilul lor la Braşov — în anii 1820 pare să fi fost de inspiraţie masonică, deşi nu avem nici o dovadă că Golescu şi prietenii lui ar fi fost ei înşişi iniţiaţi. Certitudinea începe cu studenţii români de la Paris, mai ales după 1830. Mulţi se află în loja „L'Athénée des Étrangers". Astăzi, se poate afirma că aproape toţi cei care aveau să

înfăptuiască revoluția de la 1848 și să pună temeliile statului român modern au fost afiliați la masonerie: Ion Câmpineanu, Eliade-Rădulescu, frații Golescu (fiii lui Dinicu), Ion Ghica, Alecsandri, Grigore Alexandrescu, Nicolae Bălcescu, Costache Negri, Christian Tell, generalul Magheru, Constantin Rosetti, frații Brătianu — ca să nu-i citâm decât pe cei mai cunoscuți.

Unii autori moderni au afirmat că alegerea surprinzătoare a lui Alexandru Ioan Cuza, boier de clasa a doua, la tronul Moldovei, apoi al Munteniei s-ar fi datorat faptului că ar fi fost Marele Maestru al recent createi loji masonice de la Galați. Cercetătorii care în ultimii ani au putut consulta arhivele, acum deschise, ale Marelui Orient (Mihail D. Sturdza, Dan Berindei, Mihai Sorin Rădulescu) mi-au declarat că nu au găsit urme ale unei apartenențe a lui Cuza la lojile cunoscute. Dacă totuși a fost mason, va trebui cercetat la loji franceze mai puțin cunoscute, unde ar fi putut fi inițiat în anii de studenție la Paris. Istoriografia românească — cea prezentă, ca și cea din trecut — trece prea ușor peste aceste fapte. Reiese însă limpede, din simpla enumerare a numelor citate mai înainte, că francmasoneria a jucat, în nașterea statului român modern, un rol cel puțin egal cu cel pe care îl jucase în Franța, în faza de dinaintea Revoluției din 1789.

La începutul secolului, „farmazonul", când era bănuit de afiliere la masonerie, era privit ca un animal ciudat; iar tinerilor descreierați care se adunau ca să cânte *La Carmagnole*... „Vive le son, vive le son du canon...", din care nu erau reținute decât primele silabe: „fifleson, fifleson", poporul le-a dat numele de *filfizoni*, cuvânt intrat și rămas în limbă, pentru a-i desemna, cum se știe, pe tinerii de o eleganță prea căutată și cu purtări cam trăsnite...

Orice va fi fost, „farmazonii" și „filfizonii", precum și cititorii lui Voltaire și ai lui Montesquieu, sau, pur și simplu, ai gazetelor liberale din Apus, introduseseră, în cercuri din ce în ce mai largi, idei de-a dreptul revoluționare pentru epoca și locul unde acestea se manifestau. Curând, se vor vedea apărând nu doar pamflete și scrieri politice mai mult sau mai puțin clandestine, ci adevărate proiecte de reformă sau de constituție, scrisori

colective adresate domnitorilor şi memorii către puterile străine. Încep să se schiţeze doctrinele politice, axate, bineînţeles, mai curând pe aspectul naţional al problemelor ce se puneau în faţa ţării (independenţă sau autonomie, unirea tuturor românilor etc.), decât pe aspectul social. În 1822, sub Ion Sandu Sturdza, un grup de boieri mici şi mijlocii — dintre aceia ce erau calificaţi drept „cărvunari" — prezentase un proiect de constituţie foarte amănunţit, întocmit probabil de Ion Tăutu, descendentul unei vechi şi vestite familii, decăzută în rândul boierilor mărunţi: erau proclamate principii moderne, de pildă libertatea individuală (*habeas corpus*), respectarea proprietăţii (exproprierea nefiind îngăduită decât pentru caz de utilitate publică), libertatea comerţului şi a industriei, egalitatea în faţa legii etc. Acest proiect apăra totuşi, chiar mai aprig decât o făceau unele proiecte ale boierilor cei mari, privilegiile boierimii. Dar, întrucât scopul lui era să înlocuiască o cârmuire aproape exclusiv alcătuită din boierii cei mari cu cea a boierilor de rangul al doilea şi al treilea, proiectul a fost viu combătut de boierii cei mari, mai ales de tânărul şi energicul Mihalache Sturdza, viitorul domn, care, deşi fusese crescut ca în Apus, trecuse în fruntea a ceea ce, chiar de pe atunci, se putea numi partidul conservator (se pare, de altfel, că el a fost cel care a folosit pentru prima oară termenul în limba română). Guvernul de la Petersburg s-a neliniştit, aşa că veleităţile lui Ion Sandu Sturdza au fost stăvilite de intervenţia hotărâtă a consulului Rusiei, care preciza că „orice propunere de înnoire sau de schimbare în vechile instituţii ale ţării a fost întotdeauna dezaprobată de Împărat, şi că actele guvernului moldovenesc se împotrivesc tratatelor existente"[137]. Proiectul a fost îngropat.

Cu toate acestea, chiar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se văzuseră documente scrise de marii bani Mihai Cantacuzino şi Ienăchiţă Văcărescu, ceva mai liberale, şi, la începutul veacului al XIX-lea, un *Plan sau o formă de oblăduire republicească aristo-democraticească*, elaborat de spătarul muntean Ioan Cantacuzino în 1786, dar cunoscut abia în 1816, într-o copie datorată moldoveanului Dimitrie Sturdza (care a trecut drept autorul proiectului până de curând). *Planul*... prevedea trei „divanuri":

cel mare, alcătuit din „boierii veliți", al doilea cu boieri fără specificare de rang, și „cel de jos" cu 48 de membri aleși de toți „gospodarii" țării, dar fără atribuții legislative, ci numai de control. Un alt boier, Vasile Mălinescu, într-o scrisoare trimisă mitropolitului Veniamin Costache, lansase ideea năstrușnică, dar care avea să pătrundă, de a-l face pe țăran proprietarul bucății de pământ pe care o lua de la boier ca s-o muncească.

Comentând toată această mișcare de idei, un istoric actual socotește că diferitele memorii adresate, rând pe rând, marilor puteri de către boieri au avut o influență reală asupra politicii acestor țări și că este fapt sigur că cele mai multe clauze, favorabile românilor, din tratatele semnate cu Poarta sau din hatișerifurile sultanului au fost rezultatul petițiilor și al propunerilor pornite din Principate. Același istoric constată că cele mai multe scrieri politice din Principate sunt opera marilor boieri, „în timp ce reprezentanții boierimii mici și mijlocii, îndeobște calificată drept liberală — Tăutu, de pildă —, au avut idei mult mai puțin îndrăznețe, au influențat într-o măsură incomparabil mai redusă procesul de formare a conștiinței naționale, lupta pentru unitate și independență a tuturor românilor. Cât privește pe reprezentanții burgheziei sau a ceea ce am numit, din neputința delimitării precise a categoriei sociale, masele populare, rolul lor în definirea unei concepții românești asupra politicii externe este practic nul"[138].

La 7 octombrie 1826, Turcia, dornică să menajeze Rusia și să evite intervenția acesteia în războiul dus de turci împotriva grecilor, semna cu ea Convenția de la Akkerman (Cetatea Albă), prin care erau recunoscute ca îndreptățite câteva revendicări moldovalahe, îndeosebi alegerea pe șapte ani, de către Divanurile celor două Principate, a unor domnitori pământeni — cu dubla învoire a sultanului și a țarului —, precum și libertatea comerțului, cu condiția ca Turcia să fie aprovizionată cu grâu.

Concesiile acestea nu vor împiedica totuși izbucnirea războiului. La 26 aprilie 1828, Rusia declară război Turciei și, în cinci zile, armatele generalului Wittgenstein ajungeau la Dunăre, în vreme ce mica garnizoană turcească de la București se retrăgea în grabă, potrivit ordinelor primite, către fortul Giurgiu. În oraș,

s-a văzut din nou nebunia, îmbulzeala boierilor şi a negustorilor de a căuta să se adăpostească peste munţi. Ion Ghica, în vârstă de 12 ani la acea vreme, a evocat, mai târziu, în scrisorile către Alecsandri, cu darul lui neîntrecut de povestitor, fuga familiei sale către Transilvania.

Era aceeaşi scenă, care se repeta la fiecare generaţie sau poate chiar mai des.

De data aceasta, soarta armatelor ruseşti fusese mai norocoasă, încă de la începutul războiului. În primele zile ale lui iunie, căzuse Brăila, urmată de alte fortăreţe de pe Dunăre, şi armatele ruseşti pătrunseseră în Bulgaria. Le-a trebuit însă încă un an înainte de a cuceri Adrianopolul, în Balcani, şi Erzerumul, în Caucaz, iar Turcia să ceară pacea, care a fost semnată la 2 septembrie 1829, la Adrianopol. Rusia obţinea teritorii foarte întinse în Asia, dar, de teama unei intervenţii a Austriei şi a puterilor apusene, în revendicările ei în Europa, se arată moderată. Turcia ceda Rusiei gurile Dunării şi restituia Munteniei cele trei „raiale", Turnu, Giurgiu şi Brăila, enclavele sale de la nordul fluviului. Principatele îşi vedeau confirmat dreptul de a-şi alege domnitorii pe viaţă, intervenţia puterii „suzerane" având să fie, de acum încolo, limitată la perceperea unui tribut în bani şi la un oarecare drept de supraveghere, în înţelegere cu Rusia, puterea „protectoare". Aceasta îşi menţinea totuşi trupele de ocupaţie până la achitarea integrală a despăgubirilor de război, fixate la 11 500 000 de ducaţi.

Aveau într-adevăr să rămână încă cinci ani. Şi, o dată cu războiul şi ocupaţia, au venit şi rechiziţionările, jafurile şi umilinţele.

Potrivit spuselor consulului Angliei, chiar din momentul intrării trupelor ruseşti, tezaurul Munteniei fusese nevoit să contracteze un împrumut de zece milioane de piaştri, sumă foarte mare pentru vremea aceea, ca să facă faţă cheltuielilor de întreţinere a armatelor ruseşti.

Saint-Marc Girardin raportează şi el (dar nu mai este o mărturie de primă mână):

„Las anume de o parte suferinţele Munteniei şi ale Moldovei în timpul războiului din 1828 şi 1829. Aceste suferinţe nu pot fi descrise. Nu s-a pomenit niciodată o nimicire mai înspăimântătoare a unor făpturi însufleţite; niciodată dezordinea şi nepăsa-

rea nu au adus atâtea nenorociri; dar, de fapt, în toate aceste rele, trebuie să vedem mai curând urmările războiului decât voința guvernului rus. La început, acesta chiar făcuse totul ca să cruțe Principatele; pusese guvernator acolo pe contele Pahlen, om cinstit și drept; numai că, puțin după aceea, vârtejul războiului, vechea brutalitate moscovită, care dispare în saloane, dar reapare în tabăra militară, au trecut mai presus de voința binefăcătoare a împăratului. Era nevoie ca armata rusă de dincolo de Dunăre să poată trăi, iar lucrul acesta a fost singura sarcină a guvernatorilor ce l-au înlocuit pe contele Pahlen. Și-au îndeplinit-o cu asprime, folosind și constrângerea, și batjocura. Când li s-a spus generalilor ruși că boierii nu mai au boi ca să facă transporturile, ei au răspuns: — Și ce dacă? Să fie înhămați boierii! Nu știu dacă, în locul boilor, au fost înhămați boierii, dar țăranii au fost înhămați, ceea ce tot batjocorirea ființei omenești se cheamă. Lipsa boilor arată până unde ajunseseră lucrurile într-o țară vestită pentru numărul ei mare de vite și care avea cu ce hrăni armate de zece ori mai mari decât armata rusească. Însă haosul consumă mai mult decât douăzeci de armate. Turme imense, adunate prin jaf, istovite de oboseală și lipsite de nutreț, cădeau moarte pe drumurile pe care nu se mai putea umbla din pricina hoiturilor și a duhorii ce ieșea din ele. — Câți boi mai aveți din cei 36 000 pe care i-ați luat de curând din Principate? îl întreba, pe la mijlocului războiului, marele-duce Mihail pe generalul care avea conducerea acestui serviciu. — Nici măcar de o friptură pentru Înălțimea Voastră, răspunde generalul. Furniturile au fost reînnoite în întregime și risipite cu aceeași nepăsare. Aș putea cita nu știu câte fapte ca aceasta..."

După încheierea păcii, armatele au adus, dintr-o dată, o altă nenorocire: holera, care, în ținuturile acestea, apărea pentru prima oară. În câteva săptămâni avea să facă ravagii înfricoșătoare.

Epidemia a fost atât de bruscă și de ucigătoare, încât a lăsat urme și în poezia populară. Alecu Russo a cules un cântec de jale de o zguduitoare frumusețe:

Sus, pe malul Oltului,
La casele Vâlcului,

Vâlcu bea şi veseleşte,
La holeră nici gândeşte...

Dar iată holera că sosește, ca o babă cloanță, zgribulită și în zdrențe...

Am venit să-ți iau copilele...

Omul plânge, intră la tocmeală cu baba hârcă. Își dă viața pentru viața fetelor.

Lasă copilele
Că mi-s dragi ca soarele,
Şi-mi iè zilele

Holera nu se îndură de lacrimile românului, Vâlcu trece la o târguială obișnuită... îi dă carul... boii... oile... totul, numai să-i lase copilele. Dar holera-i neînduplecată; la un semn, copilele bălaie aleargă după dânsa...

Sus, pe malul Oltului,
Pustie au rămas
Casele Vâlcului[139].

Atâtea nenorociri adunate, din vina, directă sau indirectă, a ocupantului, aveau să exacerbeze în țară sentimentul antirusesc și, fapt nou, de acum înainte, avea să fie un sentiment aproape generalizat în toate păturile populației, cu excepția câtorva personaje sus-puse sau câtorva tineri ofițeri orbiți de luxul și de strălucirea ofițerilor țarului (memoriile — publicate abia în 1935 — ale colonelului Lăcusteanu, tânăr cadet în noua armată, în 1830, sunt revelatoare în această privință).

Cum ocupația nu se mai sfârșea, toată lumea se temea ca, în pofida celor scrise în tratate, să nu cumva să devină definitivă. Vorbind despre Rusia și despre simțămintele românilor față de ea, Saint-Marc Girardin povestea, în 1836, următoarea anecdotă în legătură cu plecarea rușilor, în care țăranii nu credeau nicidecum: „Conașule, îi răspunde un țăran moldovean boierului său,

îi văd ducându-se, venind înapoi și întorcându-și spatele unii altora, ca la joc. Ca să plece, ar trebui să se întoarne cu spatele către noi, toți, deodată!"

Ar fi totuși nedrept să nu spunem nimic despre aspectele pozitive ale tratatului de la Adrianopol și ale ocupației rusești din 1828–1834: tratatul punea capăt sistemului de rechiziții practicat de cârmuirea otomană, Principatele nemaifiind obligate decât la un tribut în bani; comerțul devenea liber pe Dunăre și pe Marea Neagră și, mai ales, Muntenia își lua înapoi cele trei enclave, Turnu, Giurgiu și Brăila, unde, foarte curând, aveau să se construiască porturi fluviale prospere.

Domnii celor două țări urmau să fie numiți pe viață.

Pe de altă parte, sub egida Rusiei, Principatele aveau, pentru prima oară, o constituție modernă: Regulamentul Organic.

Redactarea unor astfel de Regulamente în Principate fusese prevăzută în Convenția de la Akkerman, și domnitorii Ion Sandu Sturdza și Grigore Ghica îi numiseră, fiecare, pe membrii comisiilor însărcinate cu aceasta; în momentul intervenției rusești din 1828, aceste comisii se aflau în funcțiune, însă comandamentul rusesc îi schimbă pe membrii comisiilor cu oameni devotați lui.

Cele două comisii au lucrat, paralel, la București, sub conducerea consulului general al Rusiei. Proiectele au fost, după aceea, supuse Consiliului țarului la Petersburg, înainte de a fi prezentate celor două Obștești Adunări (muntenii, moldovenii și rușii s-au pus de acord pe o versiune franceză, textul fiind tradus apoi în românește).

Iancu Văcărescu, poetul, care se împotrivise faptului ca un rus să prezideze discutarea proiectului în fața Obșteștii Adunări, fusese arestat pe loc și exilat.

Textele adoptate de Obștească Adunare a Țării Românești în mai 1831 și de Obștească Adunare a Moldovei în luna octombrie a aceluiași an, fiind aproape identice, se poate vorbi despre Regulamentul Organic la singular.

Prevedea separarea puterilor: executivul aparținea domnitorului, ales pe viață de către un colegiu în sânul căruia boierii cei mari aveau majoritatea; legislativul comporta o Adunare unică —

42 de membri în Muntenia, 35 în Moldova —, unde boierii cei mari aveau de asemenea majoritatea absolută; în sfârşit, exista o putere juridică independentă.

Finanţele erau reformate prin suprimarea unei întregi serii de impozite directe sau indirecte şi prin introducerea unui sistem fiscal modern, însă, totodată, reforma hotăra scutirea de impozite a tuturor boierilor şi a întregului cler, sporind în aceeaşi măsură povara ce apăsa asupra celor lipsiţi de privilegii. În sfârşit, Regulamentul Organic introducea în regimul funciar anumite modificări cu grave urmări pentru ţărănime.

În ansamblu totuşi, nu se poate tăgădui că adoptarea Regulamentului Organic reprezenta un pas înainte în modernizarea ţării. „Preşedintele plenipotenţiar" rus, Pavel Kiseleff — care, în anii 1850, va fi ambasadorul Rusiei la Paris —, era un administrator integru, capabil şi energic. Rolul lui personal în introducerea noilor structuri a fost hotărâtor. Românii nu sunt nerecunoscători: de peste un veac, şi sub toate regimurile, principala ieşire din Bucureşti, înspre Nord, prin pădurea Băneasa, se numeşte Şoseaua Kiseleff.

Kiseleff era totuşi un credincios slujitor al ţarului şi un conservator; multă vremea după plecarea din Bucureşti, în corespondenţa cu domnitorul Gheorghe Bibescu — publicată de fiul acestuia, în *Règne de Bibesco*, Paris, 1898 —, avea să-i ceară cu stăruinţă domnitorului să fie hotărât împotriva elementelor democrate, sfătuindu-l să folosească armata, unde multe cadre superioare mai erau încă tot „consilierii tehnici" ruşi, şi, la nevoie, să facă apel la intervenţia ţarului; Bibescu — spre cinstea lui — nu va da ascultare acestor sfaturi, preferând să abdice.

Mai trebuie subliniat şi alt rezultat al tratatului de la Adrianopol, care a avut consecinţe interne de-a dreptul incalculabile: libertatea comerţului pe Dunăre şi pe Marea Neagră, avantajos cu precădere pentru comerţul britanic cu grâne, dar care, pe plan intern, a însemnat adevăratul început al unei noi burghezii de tip capitalist, ridicată din rândurile micii boierimi, ale tagmei arendaşilor, ale negustorilor, băştinaşi şi străini, şi care va da, mai târziu, „masa de manevră" a partidului liberal[140].

Pentru contemporani, oricum, efectele pozitive ale noii constituții nu erau perceptibile imediat. Ei vedeau, mai înainte de toate, un protectorat rus transformat într-o tutelă cicălitoare și permanentă. Se mai temeau și de altceva: pur și simplu de o anexare. Chiar înainte de intervenția armatei, în 1828, amestecul constant al consulilor ruși în afacerile interne ale Principatelor stânjenea mult acțiunea domnitorului și-i exaspera pe boieri. În 1827, consulului Prusiei, Kreuchely, care credea că-l măngulește spunându-i că, pesemne, el avea să fie viitorul domnitor ales al Munteniei, marele-ban Bălăceanu îi răspunde că va avea grijă să nu se întâmple așa ceva, căci ce cinste este să fii domnitor când un simplu consul te poate dojeni și îți poate da porunci.

Situația va fi și mai rea după adoptarea Regulamentului Organic, în perioada numită „epoca regulamentară". Domnitorii nu mai îndrăznesc să-și aleagă colaboratorii în afara cercului de personalități pe placul consulatului Rusiei.

În contradicție cu cele scrise în tratatul de la Adrianopol, în 1834, primii doi domnitori „regulamentari" nu fuseseră aleși, ci numiți, de comun acord, de către „curtea suzerană" (Turcia) și curtea protectoare" (Rusia): în Muntenia, Alexandru Ghica, fratele vitreg, mai tânăr, al predecesorului său, iar în Moldova, Mihai Sturdza, văr de departe al predecesorului său. Amândoi au avut domnii grele, hărțuiți între pretențiile tot mai tiranice ale Rusiei și o opoziție internă multiformă și tot mai cutezătoare; opoziției tradiționale a unei facțiuni boierești oarecare i se adăuga acum un adevărat front democratic, unde exista o considerabilă bază „burgheză" și chiar populară — însă condusă, și ea, de cele mai multe ori, de tineri boieri cuceriți de idealurile democratice. Mihai Sturdza, mai bine pregătit pentru domnie, și, totodată, mai abil și mai energic, dar, fără îndoială, și mai inteligent, a reușit să se mențină pe tron timp de 15 ani, până după mișcările revoluționare din 1848, dejucând, rând pe rând, toate comploturile și toate intrigile urzite împotriva sa. Alexandru Ghica însă avea să fie destituit în 1842, prin acordul celor două Curți, cea „protectoare" și cea „suzerană". Va fi înlocuit cu Gheorghe Bibescu, ales, pentru prima oară, de către colegiul electoral prevăzut de Regulamentul

Organic, care asigura dominaţia infimei minorităţi a marilor boieri — în Muntenia, 30 de familii, numărând 70 de inşi!

Aici, se cade să deschidem o mică paranteză: este interesant de notat că istoricii actuali, chiar şi în România, folosesc, fără nici un fel de ironie, argumentul principal folosit de marea-boierime ca să justifice înverşunarea cu care şi-a apărat privilegiile la redactarea Regulamentului Organic (încât însuşi Kiseleff fusese nevoit să intervină uneori într-un sens mai liberal): trebuia evitată, cu orice preţ, distrugerea bazei economice a boierilor, întrucât ei erau călăuzele fireşti ale neamului şi singura lui apărare împotriva încălcărilor străine şi a încercărilor de anexare sau de înstrăinare. Familiile ce făceau parte din micul nucleu care monopoliza puterea de două sau trei sute de ani păstraseră, din epopeea fulgurantă a lui Mihai Viteazul şi a voinicilor lui, orgolioasa credinţă că numai ei ştiu ce este bine pentru patrie. Astăzi, nu mai este atât de important de stabilit partea de ipocrizie din această pretenţie; important este să ne întrebăm dacă nu cumva ea conţinea totuşi un sâmbure de adevăr. Clasei boierilor i se pot pune în cârcă toate păcatele acestei lumi. Ca orice aristocraţie, ea a fost lacomă, egoistă şi, adesea, uşuratică. Însă două constatări se impun în mod obiectiv: mai întâi că, dintr-o „minoritate activă", ieşită din sânul boierimii, s-au ivit toţi doctrinarii renaşterii naţionale, mai toţi fruntaşii revoluţiei de la 1848 şi reformatorii de după Unire; apoi, că inteligenţei politice şi stăruitoarei activităţi diplomatice a unui mănunchi de mari boieri îşi datorează probabil ţările române norocul, la mijlocul veacului trecut, de a nu fi fost prefăcute în simple *gubernii* ale împărăţiei ţarilor.

*

În timpul acesta, sub noul sistem agrar instaurat de Regulamentul Organic, condiţia ţăranului se înrăutăţise. Teoretic, nu s-a dorit altceva decât unificarea şi codificarea practicii existente. În realitate, unele stipulări introduceau anumite modificări, toate defavorabile ţăranilor.

Dreptul exclusiv al proprietarului asupra unei treimi din pământul lui, destinat pe viitor aproape în întregime culturii grâului pentru export, era consacrat legal, precum și „monopolurile feudale", cum ar fi cel asupra vânzării vinului; pe de altă parte, fixarea numărului de 12 zile de clacă pe an era însoțită de norme zilnice minime atât de ridicate, încât, practic, numărul de zile se dubla; apoi, întinderea pășunilor pe care proprietarul trebuia să le dea țăranilor pentru vitele lor era mai mică decât în vechile cutume și ținea seama de categoria în care era pus țăranul: *fruntaș, mijlocaș, codaș. Fruntașii* (care aveau patru animale de muncă și una sau mai multe vaci) primeau cam 4 ha și jumătate, *mijlocașii* (două animale de muncă și o vacă), jumătate din suprafața dată fruntașilor, *codașii*, care nu aveau decât brațele lor, nu primeau nimic. Și cum aceste pășuni nu erau, în general, de ajuns, mai ales dacă țăranul avea mai multe animale decât acel minim prevăzut în Regulament, eventualul supliment îi era dat contra unui anumit număr de zile de clacă de hectar — încât, pe această cale ocolită, proprietarul ajungea să scoată de la țăran îndoit, întreit și chiar împătrit numărul de zile de clacă prevăzut de lege. Se ajungea, astfel, la situația din țările vecine, Rusia, Polonia, Austria.

În sfârșit, dijma nu mai era fixată de lege, ci varia după cum erau contractele, așa-zis libere, încheiate între proprietari și țărani; și, întrucât populația țărănească sporise în același timp cu sporirea pretențiilor proprietarilor, care deveniseră mari proprietari exportatori de cereale și de vite, raportul de forțe era, pe viitor, în mod vădit defavorabil țăranului.

Rezultatul economic al noului regim agrar și al creșterii prețurilor agricole, ca urmare a comerțului liber, a fost o sporire puternică a producției cerealiere, mai ales a celei de grâu pentru export, încât, la mijlocul secolului, provinciile dunărene deveniseră, cu un limbaj consacrat, unul din „grânarele Europei".

Exemplul următor, pe care ni-l dă Radu Rosetti în amintirile sale, ne ajută să ne facem o idee despre dimensiunile schimbării: pe moșia de la Bohotin, la începutul secolului, bunicul său își făcea o sfântă datorie din a însămânța 100 de *fălci* (cam 150 ha)

cu grâu; un veac mai târziu, pe aceeaşi moşie, erau însămânţate, în fiecare an, 2 000 de ha cu grâu. Asistăm astfel, după 1830, pentru marii proprietari, la o enormă creştere a veniturilor (din care o parte pleacă, fără îndoială, în străinătate, dar care, oricum, încurajează dezvoltarea capitalismului, comerţul local şi construcţia urbană), în timp ce veniturile ţăranilor rămân pe loc, iar prestaţiile ce li se cer cresc întruna[141].

Trebuie totuşi să recunoaştem că sporirea producţiei şi a exporturilor, într-o lungă perioadă de pace (1829–1854), va fi determinat prosperitatea generală, care se face simţită şi asupra lumii satelor, întrucât aceasta recolta totuşi o parte din cerealele exportate, produse, în general, prin darea pământului în arendă. Există unele semne exterioare de oarecare bunăstare: populaţia creşte repede; satele ies (literalmente) din pământ şi mulţi călători semnalează sate noi, ce se întind, cu micile lor căsuţe albe, de ambele părţi ale unui drum principal; surplusul populaţiei din regiunile de munte coboară — sau coboară din nou — la câmpie, mai ales către vechile enclave turceşti de la nordul Dunării, practic pustii. Această imigraţie internă va continua tot secolul al XIX-lea. În sfârşit, unele lucrări recente[142] aduc dovezi că, între 1830 şi 1848, numărul de bâlciuri şi de târguri, în Muntenia, a crescut, probă că schimburile comerciale au crescut şi ele; la sfârşitul perioadei de care ne ocupăm, există, numai în Muntenia, 663 de locuri pentru bâlciuri (fără a mai socoti târgurile săptămânale), unde se ţin 1 450 de bâlciuri pe an — este drept că ceva mai mult de jumătate din locurile acestea aparţin boierilor. Grosul negoţului rămân vânzarea şi cumpărarea de vite, însă comerţul cu produse meşteşugăreşti, cu postav, cu unelte de tot felul se dezvoltă treptat şi el.

Căci trebuie să spunem că marile lucrări începute sub cele trei domnii din epoca „regulamentară", construirea de drumuri şi poduri, lucrările edilitare, amenajarea porturilor etc., foloseau întregii populaţii, chiar şi atunci când rechiziţiile şi clăcile provocau creşterea nemulţumirilor. O sursă contemporană ne spune, de pildă, că, sub Mihai Sturdza, în zece ani, guvernul din Moldova

construise aproape 200 000 de stânjeni de drumuri și reparase de trei ori mai multe.

Cu toate acestea, noua ordine, impusă de o mică minoritate conservatoare, sub o autoritate străină, și care îi reducea în aproape toate domeniile libertatea de mișcare și avantajele dobândite, a fost primită de țărănime nu numai cu neîncredere, ci adesea cu o vădită ostilitate. Se simțea înșelată, frustrată. În primăvara lui 1831, în Moldova, nemulțumirea luase proporțiile unei adevărate răzmeriță. Raporturile consulare vorbesc de 60 000 de țărani răsculați. În județul Roman, Kiseleff trimisese trupe împotriva unei adunări de câteva mii de țărani. Au fost 300 de morți. Pretextul răzmeriței fusese modul de a stabili recrutarea, însă existau cauze mai generale și mai profunde.

Să adăugăm, de asemenea, că noua constituție, oricum defavorabilă țăranilor în litera ei, deschidea calea abuzurilor de tot felul. Exploatarea nemăsurată a țăranilor de către proprietari, cărora nimeni nu le cerea socoteala — cel mai adesea, era vorba de arendași, însă, uneori, o făceau și proprietarii (printre cei ce s-au distins în această tristă practică, este semnalat și numele nepoților marsiliezului Jean-Baptiste de Linche sau Linchou) —, a creat, cu timpul, o situație explozivă. Trebuie să amintim meritul lui Alexandru Ghica de a fi încercat, în mai multe rânduri, să pună capăt abuzurilor prin măsuri legislative; au dat aproape toate greș, fie din pricina opoziției tacite a proprietarilor, fie chiar prin intervenția directă a puterii suzerane la cererea puterii protectoare.

Nemulțumirea se va manifesta tot mai mult prin acțiuni de sabotaj, de pildă, incendierea șirelor de paie sau a hambarelor, dar, mai ales, printr-o deteriorare a ceea ce astăzi numim „climatul social".

*

Toți intelectualii din noua generație, oricare le-ar fi fost obârșia, sunt impresionați de înrăutățirea situației țăranilor. De acum înainte, lupta pentru independență națională și lupta pentru o societate mai democratică vor merge mână în mână.

În Muntenia, în sânul Adunării, se formează un grup naționalist care va da mare bătaie de cap lui Alexandru Ghica, mai ales în privința legăturilor cu Rusia. În frunte se află Ion Câmpineanu, reprezentantul uneia din cele mai de seamă familii ale țării, coborâtor, pe linie feminină, din Cantemireşti şi Cantacuzini. Când, cu prilejul formalităților de aprobare a Regulamentul Organic de către Turcia, Rusia pretinde să introducă, în această lege fundamentală, un nou articol, potrivit căruia o schimbare ulterioară nu se va putea face fără încuviințarea puterilor suzerane şi protectoare, Obştească Adunare din Bucureşti, îndemnată de Câmpineanu, se împotriveşte cu îndârjire, din 1834 până în 1838. Deputații nu se vor pleca decât atunci când Ghica va primi un ordin expres de la sultan; însă membrii grupului protestatar, majoritar în Adunare, vor spune în scris că n-au acceptat noua clauză decât fiindcă fuseseră siliți.

Câmpineanu, care, împreună cu un mic grup de deputați şi cu sprijinul lui Félix Colson, fostul secretar al consulatului Franței, întocmise un manifest în vederea unei noi Constituții (care prevedea, în primul rând, sfârşitul protectoratului, unirea Principatelor, desființarea clăcii şi a robiei etc.), este nevoit să se refugieze la Constantinopol. De acolo, porneşte într-un mare turneu prin Europa occidentală. Datorită, în parte, prieteniei cu prințul Adam Czartoryski, stabileşte legături cu personalități liberale, ca Garnier-Pagès, Cormenin, Dupont de l'Eure, Berryer, lordul Dudley Stuart. Este primit de Thiers şi de Palmerston. Metternich, în schimb, refuză să-l primească, pune să fie arestat şi-l extrădează în Muntenia, unde avea să fie închis, într-o mânăstire, până în 1841. Va fi gânditorul ce-i va influența pe tinerii revoluționari care, acum cu sutele, desfăşoară la Paris şi în alte capitale, cu ajutorul câtorva minți luminate, ca Edgar Quinet, Michelet, Lamartine, o activitate a cărei intensitate şi eficacitate ne impresionează şi astăzi, dacă ne gândim că cercurile politice şi intelectuale din Occident nu ştiau mai nimic despre starea de lucruri din țările române. Printre acești tineri patrioți, se regăsesc toți pionierii literaturii române moderne.

Unii dintre ei mergeau mult mai departe decât Câmpineanu cu planurile lor de reforme democratice. S-au văzut chiar şi fou-

rieriști împătimiți. Figura cea mai impresionantă este cea a lui Teodor Diamandi, zis Teodor Diamant, inginer topograf, pe care Ion Ghica îl cunoscuse în copilărie, în timpul refugiului din 1828, și pe care — ca tânăr student la Paris — îl reîntâlnise într-o zi, pe stradă, în mijlocul unui grup de muncitori cărora le explica binefacerile sistemului falansterian. Fusese discipolul lui Saint-Simon, apoi al lui Fourier și Victor Considérant. Întors în țară, avea să-l convingă pe un tânăr boier, Emanoil Bălăceanu, să facă, pe proprietatea acestuia, la Scăieni, în 1835, un prim falanster. Nu avea să dureze decât două veri, interzis fiind de cârmuire, neliniștită de experiența aceasta „comunistă" în Țara Românească.

În 1840, poliția descoperă o adevărată conjurație cu scopuri revoluționare, atât pe plan social (abolirea tuturor privilegiilor, împărțirea pământurilor), cât și pe plan politic (independență, unirea Principatelor, regim parlamentar). Printre conjurați, erau mulți tineri burghezi, însă, în frunte, se afla tot un reprezentant al marilor boieri, Mitică Filipescu, tânăr doctor în drept, întors de curând de la Paris. Alături de el, cândva unul din cei mai apropiați colaboratori ai lui Tudor Vladimirescu, Macedonski, și un tânăr cadet în armată, care avea să joace un rol de prim-plan în 1848, Nicolae Bălcescu. Conjurații sperau într-un nou conflict european — care părea gata să izbucnească în legătură cu cele ce se petreceau în Egipt — ca să declanșeze o insurecție armată. Denunțați în octombrie 1840, aveau să fie judecați și osândiți la pedepse grele. Filipescu va muri în temniță, Bălcescu va petrece acolo aproape trei ani, în condiții foarte grele, care-i vor măcina sănătatea, și așa destul de șubredă.

În 1843, abia ieșit din închisoare, Bălcescu întemeiază, împreună cu Ion Ghica și Christian Tell, asociația secretă *Frăția*, cu caracter vădit masonic și care avea să fie nucleul mișcării revoluționare de la 1848. Revoluția va izbucni dintr-o dată, în iunie 1848, în urma mișcărilor revoluționare din Apus. Unii din foștii studenți din Franța, ca frații Dimitrie și Ion Brătianu, de pildă, care, la Paris, în zilele revoluționare din februarie 1848, se pare că participaseră activ, aveau să dovedească, la București, o mare măiestrie în conducerea mulțimilor[143]. De această dată, „strada" se mișca în spatele unor căpetenii cu program bine definit; satele

se mișcau și ele, căci Eliade-Rădulescu, în fruntea unui embrion de guvern revoluționar, lansa, la 21 iunie 1848, Proclamația de la Izlaz, care le arăta țăranilor scopurile revoluției. La București, sub presiunea străzii și a unei fracțiuni a armatei, Bibescu semna, peste două zile, noua constituție — apoi va abdica și se va retrage în străinătate. Timp de trei luni, guvernul revoluționar se va strădui să aplice un program de reforme. Printre altele, comitete mixte, alcătuite din proprietari și din țărani, aveau să pună la punct modalitățile de împărțire a pământului. La una din ședințe, s-a asistat la o scenă extraordinară. Iată cum o povestește Alexandru Xenopol... „În ședința a 4-a, unul din deputații proprietarilor, Ceaușescu, împărtășitor al ideilor liberale [...], se scoală deodată și spune: « Și eu v-am robit, fraților, v-am bătut, v-am dezbrăcat; de 36 de ani de când mă blestemați. Iertați-mă, mă rog, fraților săteni, luați-vă înapoi ceea ce v-am răpit! Iată-mă, vă dau părticica de pământ. » Numerosul public ce umpluse sala, încât acum nu mai încăpea, izbucni într-o detunătură de aplauze, de strigări de ura! iar deputații săteni în exaltația lor, care de care striga: « Dumnezeu să te ierte, frate, să fim frați, să trăim în pace! Ura! Vivat, să trăiască Constituția! »"[144]

Rusia însă veghea. Așa cum avea să dea ajutor armat Austriei ca să zdrobească revoluția ungară, ea obligă Turcia să înfrângă revoluția din Muntenia. La 25 septembrie 1848, armata turcească trece Dunărea; chiar din luna iulie, rușii intraseră în Moldova (unde Mihai Sturdza înăbușise în față orice năzuință de răzvrătire, arestându-i la timp pe toți cei ce ațâțau la revoluție).

Rușii și turcii își împărțeau — de data aceasta, în bună înțelegere — ocuparea țării. Bucureștii erau tăiați în două; în zona turcească, nu au fost măsuri de reprimare, în zona rusească însă, căpeteniile care nu fugiseră au fost ridicate și deportate în Rusia.

La sfaturile stăruitoare ale consulului Angliei, Colquhoun, generalul Magheru, cu inima strânsă, și-a împrăștiat mica lui armată de voluntari, prinsă între două focuri.

Cei mai mulți dintre capii revoluției erau acum în exil: frații Golescu, împreună cu alții, se aflau sub supraveghere în Turcia, la Brusa[145]; Ion Ghica, la Constantinopol; frații Brătianu, Rosetti și cei mai mulți alții, la Paris. Ca în toate emigrațiile, discordia

pătrunsese printre ei. Se constituiseră grupuri antagoniste bazate, uneori, pe dușmănii trainice.

În mijlocul acestui dezastru, Nicolae Bălcescu — care, la început, încercase zadarnic să-i împace, în Transilvania, pe unguri și pe români, în lupta comună împotriva Rusiei, dar nu va izbuti să-l convingă pe Kossuth să acorde românilor egalitatea în drepturi decât când va fi prea târziu și când armata ungară va fi nimicită de trupele generalului Paskievich —, Nicolae Bălcescu, bolnav, descurajat, se retrăgea în Franța, ca să-și isprăvească opera lui cea mai de seamă, *Istoria românilor supt Mihai Vodă Viteazul*, care va fi nu numai un monument de istoriografie, ci și o capodoperă a prozei românești din secolul al XIX-lea. În octombrie 1852, se îmbarcă pentru Constantinopol pentru a-l întâlni acolo pe prietenul său Ion Ghica și, poate, a obține autorizația de a se întoarce în țară. La Palermo, starea lui este atât de gravă, încât trebuie să se oprească din drum. Într-o cameră de hotel, aștepta o scrisoare de schimb de la Constantinopol. La 29 noiembrie 1852, hotelierul cheamă un preot grec la căpătâiul muribundului, ca să-i facă maslul; în testamentul, pe care atunci îl dictează, Bălcescu îi lasă lui Ion Ghica tot avutul său: un cufăr cu haine, un cufăr cu cărți și manuscrise, un ceas de aur și cincizeci de franci. Mărturisește că nu a plătit nici hotelul, nici masa pe o lună, și nici onorariile medicului. În aceeași seară, doi *facchini*, „martori de meserie", declară moartea la primărie, fără să semneze, căci nu știu carte. A doua zi dimineață, este înmormântat în groapa comună din cimitirul capucinilor. Avea 33 de ani.

Nicolae Bălcescu a murit singur, în țară străină, necunoscut sau uitat, lăsându-și opera neterminată; trupul i-a fost aruncat în groapa comună. Însă puțini vizionari din istoria lumii vor fi avut norocul lui postum. Într-o singură generație, toate visurile lui cele mai scumpe, cele mai nebunești se vor realiza: 1859, la doar șase ani de la moartea sa, Unirea Principatelor; în anii 1860, sub Alexandru Cuza, abolirea privilegiilor și a titlurilor boierești, secularizarea averilor mânăstirești, desființarea clăcii, împărțirea a peste 2 000 000 de hectare la aproape 500 000 de familii de țărani; 1866, o dinastie străină pe tron; 1877, independența; 1881,

regatul; 1918, unirea tuturor provinciilor românești în România Mare; 1919–1920, marea expropriere a moșiilor și sufragiul universal...

În istorie, nu există miracole, ci, din când în când, întâmplări minunate; există, câteodată, în viața popoarelor clipe privilegiate când, într-o singură generație, destinul adună mai multe schimbări decât în câteva veacuri de toropeală.

Așa s-a întâmplat, la noi, cu bărbații născuți, să spunem, între 1800 și 1830, și pe care-i putem numi „generația de la 1848". Erau doar o mână de oameni, însă luptau ca mânați de o credință nețărmurită în destinele țării lor. Au zvârlit, ca pe niște vechituri, obiceiurile, instituțiile, până și vocabularul, impuse de o putere străină. Au sorbit cu nesaț din izvoarele culturii apusene; au adoptat instituții noi, au înnoit limba, au creat pe de-a-ntregul o literatură de valoare universală, au început, în liniște, un proces democratic, într-un ritm nemaicunoscut de vreo altă țară din Europa; au fixat, pentru generații, cu îndrăzneală și realism, marile obiective politice ale neamului și au determinat Europa să țină seamă de ele. Ei au făcut toate acestea. Au făcut chiar mai mult: au făurit România.

Note

1 Dionisie Eclesiarhul, *Chronograf*, apud Vl. DICULESCU, *Viața cotidiană a Țării Românești*... (v. Bibliografie).

2 *Ibid.*, pp. 13–16.

3 Se pare că adevărata pricină a căderii lui Hangerli a fost următoarea: ocrotitorul său, Capudan-pașa, după încercarea neizbutită de a-l prinde pe răzvrătitul Pasvantoglu la Vidin, avea de gând, ca să-și scape capul, să arunce răspunderea asupra lui Hangerli, care, chipurile, n-ar fi trimis la timp provizii armatei turcești. Hangerli, aflând toate acestea de la iscoadele lui, încercase să i-o ia înainte, trimițând marelui-vizir un raport în care se dezvinovățea pe sine și, implicit, arunca totul asupra lui Capudan-pașa. În toate aceste intrigi, cel ce a izbândit a fost Capudan-pașa — ajutat, după cum spun unii, de fanarioții care râvneau locul lui Hangerli —, iar capul ce a căzut a fost al acestuia din urmă. Episodul ospățului dat în cinstea lui Capudan-pașa, în 1798, nu este, poate, decât o scorneală, însă ea spune foarte multe în legătură cu părerea oamenilor de rând despre boieri.

4 Louis Alexandre Andrault, conte de Langeron, născut la Paris în 1763, participă la expediția din America, în 1782. În 1788, ajunge colonel. În 1790, emigrat în timpul Revoluției franceze, se angajează în armata rusă. A participat la toate războaiele duse de Rusia împotriva Turciei în provinciile românești, din 1790 până în 1828 (în cele din urmă, ca șef de armată), dar și la războaiele împotriva Franței (1793–1794 și 1812–1814). A refuzat să reintre în armata franceză, în timpul Restaurației, deoarece francezii nu au acceptat să-i păstreze gradul pe care-l avea în armata rusă. În 1815, va fi guvernator al Crimeii, după ducele de Richelieu. Va muri de holeră, în 1831. A lăsat un voluminos *Jurnal* al tuturor luptelor la care a luat parte; în Franța, nu au apărut decât părțile referitoare la campaniile împotriva Franței, dintre 1812 și 1814, sub titlul: *Mémoires de Langeron, général d'infanterie dans l'armée russe, campagnes de 1812, 1813, 1814*, Paris, 1902. Părțile referitoare la Principate au fost însă publicate, la București, în 1887, în importanta colecție a Academiei Române (*Documente pentru a servi la istoria românilor*), așa-numita colecție Hurmuzaki, după numele celui ce a inițiat-o, baronul Eudoxiu de Hurmuzaki, supl. I, vol. III (peste 300 de pagini *in folio*).

Langeron, om integru şi militar cinstit, va descrie în mod critic societatea din Principate. Întrucât, în slujba Rusiei, ajunsese mai rus decât rușii, va pune în spinarea boierilor români toate păcatele iadului, căci, după părerea lui, aceştia se făcuseră vinovaţi de a fi pus tot timpul bețe în roate Sfintei Rusii. Poate că nu se înşela întru totul, cel puţin în această ultimă privinţă.

5 Iată lista domnitorilor Munteniei şi ai Moldovei, precum şi cea a înalţilor dregători din Principate sau Fanar, executaţi din porunca Porţii în epoca fanariotă (mai precis, între 1714 şi 1812):

1714 Constantin Brâncoveanu, domn al Munteniei, decapitat la Constantinopol împreună cu cei patru fii ai săi şi cu sfetnicul Ianache Văcărescu.

1716 Ştefan Cantacuzino, domn al Munteniei, decapitat la Constantinopol, o dată cu tatăl său, marele-stolnic Constantin Cantacuzino, şi cu unchiul său, marele-spătar Mihai Cantacuzino. Să amintim, în legătură cu aceştia din urmă, că fratele lor, Şerban Cantacuzino (domn al Munteniei din 1678 până în 1688), murise într-un fel cam suspect, poate otrăvit; că tatăl lor, marele-postelnic Constantin, fusese executat la porunca lui Grigore I Ghica, în 1663, bunicul lor, Andronic, decapitat de către turci în 1660, iar străbunicul lor, Mihail Cantacuzino, poreclit Şeitanoglu, fusese spânzurat în 1578.

1716 Mitropolitul Munteniei, Antim, înecat.

1737 Ion Ipsilanti, negustor bogat din Constantinopol, strămoş al domnitorilor Ipsilanti, spânzurat.

1741 Alexandru Ghica, mare-dragoman la Poartă, decapitat la Constantinopol.

1759 Alexandru Şuţu, fratele domnitorului Mihai Şuţu, decapitat la Constantinopol.

1765 Iordache Stavrache, capuchehaia domnitorului Munteniei la Poartă, spânzurat la Constantinopol.

1769 Grigore Callimachi, domnitor al Moldovei, şi Nicolae Şuţu, mare-dragoman, decapitaţi la Constantinopol.

1777 Grigore III Ghica, domn al Moldovei, sugrumat la Iaşi.

1790 Nicolae Mavrogheni, domn al Munteniei, decapitat.

1799 Constantin Hangerli, domn al Munteniei, sugrumat la Bucureşti.

1807 Alexandru Ipsilanti, fost domnitor al Munteniei, schingiuit şi executat la Constantinopol.

1807 Alexandru Şuţu, mare-dragoman, decapitat la Constantinopol.

1812 Dimitrie Moruzi, mare-dragoman, şi fratele său Panait, decapitaţi la Constantinopol.

Oprim aici această enumerare macabră, fără a mai menţiona victimele măcelurilor ce au avut loc la Constantinopol şi în întregul imperiu, în 1821, ca represalii împotriva răscoalei Eteriei. Nu i-am menţionat nici pe boierii români, de altfel nu prea mulţi, executaţi în aceeaşi perioadă din porunca domnitorilor Moldovei sau ai Munteniei.

6 Cf. Nicoară BELDICEANU, *Le monde ottoman des Balkans* (1402–1566). Variorum reprints, Londra, 1976, în special cap. IX, pp. 70 la 86: „La crise monétaire ottomane et son influence sur les principautés roumaines."

7 Filiația lui Mihai Cantacuzino nu a fost încă stabilită cu certitudine — ceea ce nu este nicidecum de mirare dacă ne gândim la proporțiile dezastrului din Bizanț, în 1453. Curând după catastrofă, apar câțiva Cantacuzino, în Moreea, în insule, în Creta, iar contemporanii nu au pus niciodată la îndoială apartenența lui „Șeitanoglu" la familia împăratului Ioan VI Cantacuzino. Ulterior, unii istorici au emis dubii, din pricina incertitudinii privitoare la „verigile care lipsesc" și a faptului, atestat, că, sub ultimii Paleologi, numele Cantacuzino ar fi fost uneori acordat ca un titlu câtorva nobili străini; ultima monografie a Cantacuzinilor din Bizanț, datorată profesorului Donald Nicol, *The Byzantine Family of Kantakousenos*, Dumbarton Oaks, 1968, se încheie cu un aviz negativ în ceea ce privește legitimitatea Cantacuzinilor din secolul al XVI-lea, iar studiul acesta pare să-l fi influențat și pe M. D. Sturdza, care, în *Dictionnaire historique et généalogique*... (v. Bibliografie), nu se pronunță. Între timp totuși, prof. Peter Schreiner, în *Byzantinische Kleinchroniken*, Viena, I, 1975, și II, 1977, și P.-Ș. Năsturel, într-o comunicare făcută la Casa Românească, Paris, la 7 mai 1988 (nepublicată încă, dar completată și modificată într-o comunicare făcută la 26 iunie 1992 la Institutul „A. D. Xenopol" din Iași, și care va fi publicată în *Analele* Institutului) au adus în favoarea continuității elemente noi, un mănunchi de prezumții care, după părerea noastră, echivalează cu o cvasicertitudine: astfel, spre deosebire de ceea ce afirmă Nicol, un Mihai Cantacuzino este atestat la Constantinopol, unde moare de ciumă, în 1522; este fiul „marelui slujitor" Andronic, mort la căderea Constantinopolului, în 1453. Surprinde repetarea prenumelor în această familie, înainte și după Șeitanoglu: Dimitrie, Andronic, Mihai..., Mihai C., cel din 1522, este calificat de către sursă drept „fala grecilor prin harul vorbirii și prin faptele lui", ca, peste două generații, Mihail Șeitanoglu să fie calificat de către călătorul german Crusius drept „*princeps* al grecilor de astăzi". Crusius, bun cunoscător al situației de la Constantinopol, nu se va fi făcut oare ecoul unor contestări contemporane? Vom adăuga un argument — care este ceea ce este și nimic mai mult —, și anume: ar fi îndrăznit Mihail Șeitanoglu în capitala sultanilor otomani să se fălească, fără temei, cu un străbun ilustru ca împăratul Ioan VI Cantacuzino, în timp ce o fiică a acestuia, Teodora, fusese (spre scandalizarea contemporanilor) soția lui Orkhan, strămoș al însuși sultanului? Oricum, în ambițiile lor politice, Cantacuzinii din țările românești au făcut întotdeauna mare caz de ascendența lor imperială. De fapt, aceasta ne interesează.

8 Lucrări recente întăresc opinia că mama lui Mihai Viteazul ar fi fost o Cantacuzină.

9 *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis, sive motu et usu pulmonum dissertatio philosophico-medica, authore Alexandro Mavrocordato Constantinopolitano*, Bologna, 1664. (Şi astăzi mai poate fi văzut micul amfiteatru de anatomie al Universităţii din Padova, datând din secolul al XVII-lea, unde probabil Harvey şi-a făcut descoperirea şi unde a învăţat Mavrocordat.)

10 Dimitrie Cantemir (1673–1723), fiul domnului Moldovei Constantin Cantemir (1685–1693), şi-a petrecut toată tinereţea ca *ostatic* la Constantinopol, în timpul domniilor tatălui şi a fratelui său mai mare, Antioh. Cunoscător al culturii turco-arabe (era autorul unui tratat despre muzica turcească şi al unui nou sistem de notare a muzicii orientale), bun cunoscător al literaturii clasice greacă şi latină, precum şi al culturii occidentale, la care ajunge datorită contactelor cu cercurile diplomatice de la Constantinopol, se poate spune despre el că este cel dintâi oriental care a sorbit din izvorul a patru civilizaţii: cea bizantină, căreia îi aparţinea, antică, islamică şi occidentală (a se vedea, în această privinţă, articolul nostru „Démétrius Cantémir, philosophe de l'histoire", in *Revue des études roumaines*, XIII–XIV, pp. 65–90, Paris, 1974). Vorbea zece limbi... româna, slava veche, greaca modernă, greaca veche, latina, italiana, turca, araba şi persana — mai târziu, rusa. Se spune că avea şi noţiuni de franceză. Opera sa (scrisă în mare parte după 1711, în timpul exilului în Rusia, în româneşte, greceşte, turceşte, latineşte şi ruseşte) este foarte bogată, însă doar două opere l-au făcut celebru: *Descriptio Moldaviae*, scrisă în latină, la îndemnul Academiei din Berlin, unde fusese ales, şi istoria imperiului otoman, scrisă în latină şi intitulată *Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae*, publicată mai întâi la Londra, în traducere engleză, în 1734–1735, apoi la Paris, în traducere franceză, *Histoire de l'empire othoman où se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence* (1743). Această istorie a imperiului otoman, bazată, fără o critică suficientă, pe cronici turceşti de valoare foarte inegală, a fost viu criticată încă de la începutul secolului al XIX-lea (mai ales de către Hammer), însă ea este totuşi preţioasă datorită numeroaselor adnotări contemporane pe care le cuprinde; ea i-a asigurat lui Cantemir o celebritate reală, vreme de un secol (numele lui figurează pe friza Bibliotecii Sainte-Geneviève din Paris, din piaţa Pantheonului, alături de numele celor mai mari eruditi ai istoriei universale). — Unul dintre fiii lui Dimitrie, Antioh Cantemir, a fost ambasadorul Rusiei la Londra şi la Paris şi este considerat cel dintâi dintre poeţii „ruşi" moderni (cf. Marcelle EHRHARD, *Le prince*

Cantémir à Paris, 1738–1744. Un ambassadeur de Russie à la cour de Louis XV, Lyon, 1938).

11 Alexandre-Maurice Blanc de La Nautte, conte d'Hauterive (1754–1830), se trăgea dintr-o veche familie din Dauphiné. Fiind sărac, își începe cariera ca profesor la oratorieni. Dus la Constantinopol, în 1784, de contele Choiseul-Gouffier, ambasadorul Franței (în același timp cu arheologul Lechevalier și cu poetul Delille), este propus ca secretar francez al lui Alexandru Mavrocordat, care fusese numit de curând domn al Moldovei — și care va fugi, anul următor, în Rusia, de unde porecla „Firaris", în greceşte: fugarul, care i-a rămas; va fi ultimul domnitor din familia Mavrocordat. D'Hauterive va face mai târziu o strălucită carieră diplomatică sub Imperiu și Restaurație, ca specialist în problemele Orientului. Va ajunge chiar și membru al Academiei. Notele sale despre Moldova nu au fost publicate decât foarte târziu, prin grija filoromânului A. Ubicini, sub titlul: „Journal inédit d'un voyage de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldovie, dans l'hiver de 1785", de contele d'Hauterive, *Revue de Géographie*, 1877, t. II, pp. 120–131, 274–287, și *La Moldavie en 1785*, continuând „Jurnalul de călătorie de la Constantinopol la Iași", de contele d'Hauterive, *Revue de Géographie*, 1879, t. II, pp. 366–376; 1880, t. I, pp. 45–58.

În sfârșit, o a treia lucrare, tot inedită (manuscris dat regelui Carol I al României de către un descendent al contelui), va apărea la București, în 1902, sub titlul: *Mémoire sur l'état actuel et ancien de la Moldavie*, prezentat A.S.S. prințul Ipsilanti, domnitorul țării, în 1787, de către contele d'Hauterive, membru al Academiei Inscripțiilor și Literelor, Secretar al domnului Moldovei Alexandru Mavrocordat (Firaris). — D'Hauterive, deși n-a stat decât scurt timp în Moldova, va fi unul din observatorii străini cei mai lucizi și mai obiectivi din vremea aceea.

12 Ruggiero Giuseppe Bošković, iezuit dalmat (Ragusa 1711–Milano 1787), matematician-fizician și astronom din școala lui Newton; a lăsat, pe lângă mai multe lucrări de fizică (este inventatorul diasporametrului și, o vreme, a fost directorul Opticii Marinei, la Paris), o povestire foarte interesantă a unei călătorii de la Constantinopol în Polonia, publicată la Lausanne în 1772 (v. Bibliografie).

13 I. Raicevich (slav italienizat, ca și abatele Bošković,), care a fost primul consul al Austriei în Principate, a lăsat Memorii foarte prețioase, intitulate *Osservazzioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Neapole, 1788, traduse în franceză, în 1822, de J.-M. Lejeune, care, întrucât el însuși a trăit în Principate, ca preceptor, vreo douăzeci de ani mai târziu, a adăugat note interesante, subliniind schimbările intervenite între timp (v. Bibliografie).

14 Supravieţuirea „perenităţii" bizantine în ţările româneşti, după căderea Constantinopolului, mergea mult mai departe decât această reminiscenţă a ritualului imperial al încoronării. Nicolae Iorga, în acest domeniu ca în atâtea altele, a deschis calea unor noi cercetări şi unor noi idei în lucrarea sa cu titlu provocator: *Byzance après Byzance* (v. Bibliografie). Să citäm printre lucrările recente, din această perspectivă, D. NĂSTASE, „L'idée impériale dans les pays roumains..." (v. Bibliografie).

15 Lady Elisabeth Craven, fata contelui de Berkeley, divorţată de contele W. Craven. În 1791, se va căsători cu margravul de Anspach-Bayreuth. În 1786, a făcut o călătorie lungă, a cărui pitorească relatare a făcut-o în 68 de scrisori adunate sub titlul *Călătorie în Crimeea şi la Constantinopol în 1786*. Două traduceri franceze au apărut, în 1789, la Londra şi la Paris.

16 Titlul de internunţiu, rezervat astăzi unui agent diplomatic al Sfântului Scaun, de a doua clasă, a fost dat, din secolul al XVII-lea până în secolul al XIX-lea (după Războiul Crimeii), trimisului austriac pe lângă Poartă. Împăratul căuta să evite astfel nemulţumirile legate de dreptul de întâietate ce ar fi putut să apară cu ambasadorul Franţei, căruia Soliman Magnificul, printr-un acord cu Francisc I, îi conferise, pentru totdeauna, întâietatea asupra tuturor trimişilor acreditaţi pe lângă Poartă.

17 A fost dărâmată, după cum se ştie, în anii 1980, fără să fi existat măcar pretextul unor mari lucrări de urbanism, precum cele din centrul oraşului, ca să se dea cât de cât o justificare acestui act de vandalism oficial.

18 Termenul *ceauş* (cuvânt turcesc) desemna orice fel de uşieri, portari sau curieri. În 1788, Raicevich povesteşte: „Există obiceiul de a avea la curte *ceauşi* turci, un soi de portari, care merg înaintea domnitorului ţinând în mână un baston cu clopoţei. Cel mai adesea, slujba aceasta o fac armenii, servind totodată şi de măscărici, ca să-l înveselească pe Înălţimea sa când stă la masă; joacă şi teatru, în turceşte, ceva necuviincios şi ca acţiune, şi ca vorbe"...

19 Cuvântul *crai*, cu sensul de rege, este învechit şi a fost înlocuit, în limbajul curent, de *rege;* nu mai este folosit decât în legende, basme ...şi în limbajul ghicitoarelor în cărţi, sau, cu înţelesul peiorativ consfinţit de romanul lui Mateiu Caragiale, *Craii de Curtea-veche*. Să amintim, în treacăt, etimologia lui: este cuvântul slav *krali*, deformaţie a cuvântului german *Karl* (Carol cel Mare) (cf. evoluţia paralelă Caesar → Kaiser). Ungurii l-au adoptat şi ei, sub forma *király*.

20 Cariera lui Charles Reinhard este destul de tipică pentru răsturnările pe care le cunoaşte Europa în timpul Revoluţiei şi al Imperiului. Născut în Württemberg, în 1761, vine în Franţa în 1787, se înflăcărează pentru Revoluţie şi cere naturalizarea. Legat de grupul girondinilor, îi este prezentat lui Talleyrand, care îl ia pe lângă el şi-l va ajuta în ascensiunea socială. Ministru al Franţei la Hamburg, apoi în Toscana în timpul Directoratului,

va fi chiar și ministru de externe câteva luni, înainte de 18 Brumar. Este din nou ministru plenipotențiar în Elveția, apoi în Saxonia Inferioară, înainte de a fi numit consul general în Moldova în primăvara lui 1806. Această neașteptată numire se explică fără îndoială prin importanța pe care o capătă dintr-o dată Principatele dunărene în marea înfruntare dintre Napoleon și Alexandru I. Numai că Reinhard a strâmbat din nas: consul într-o provincie a imperiului otoman după ce ai fost ministru de externe! Este consolat dându-i-se titlul de rezident — ceea ce complică lucrurile pentru Poartă, preocupată să evite tot ce ar putea da Principatelor chiar și numai o aparență de autonomie... Reinhard nu va rămâne decât câteva luni la Iași, deoarece, fără să prindă el de veste, ambasadorul Sébastiani, din ordinul lui Napoleon, a uneltit pe lângă Poartă ca să-i detroneze pe domnii Munteniei și Moldovei, Alexandru Moruzi și Constantin Ipsilanti, fapt ce-i va da Rusiei pretextul de a interveni din nou în Principate: avea să fie cel de al cincilea război ruso–turc, care nu va dura mai puțin de șase ani și se va sfârși, în ajunul intrării lui Napoleon în Rusia, cu pacea de la București, prin care Rusia dobândește jumătatea de răsărit a Moldovei, botezată Basarabia. Reinhard, arestat chiar în ziua intrării rușilor în Iași, este luat prizonier împreună cu familia sa, în pofida dreptului națiunilor, și petrece o iarnă cumplită rătăcind prin sudul Rusiei... înainte de a i se da drumul cu scuze. Își va continua cariera diplomatică, va sluji patru regimuri, va fi făcut baron în timpul Imperiului, conte sub Restaurație și pair al Franței sub Ludovic Filip. — Soția sa, fiica unui burghez bogat din Hamburg, a lăsat o serie de scrisori adresate mamei sale vreme de vreo cincisprezece ani, care au fost traduse în franceză prin grija nepoatei sale și publicate la Paris în 1900 (v. Bibliografie).

21 Ducea de la palatul domnesc până la reședința de la țară, pe care Constantin Brâncoveanu o construise pentru fiul lui mai mare, la Mogoșoaia (cea pe care prințesa Bibescu a restaurat-o admirabil între cele două războaie mondiale). Din acest motiv, i se spunea „Podul Mogoșoaiei". Avea să fie rebotezată „Calea Victoriei" după Războiul de independență din 1877 și, cel puțin până la sfârșitul celui de al doilea război mondial, va fi artera cea mai animată din București. În ultimul război, un diplomat din vechea școală a publicat o carte despre această „cale", de fapt o povestire plină de farmec, scrisă cu mult talent, despre trecutul întregului oraș... Gheorghe CRUTZESCU, *Podul Mogoșoaiei* (v. Bibliografie).

22 Termenul „arnăut" este o deformație prin rotacism, prin intermediul limbilor greacă și turcă, a cuvântului care-i desemna pe albanezi. Multă vreme, aceștia au dat cel mai mare număr de mercenari atât la Constantinopol cât și în Principate, încât, în cele din urmă, s-au numit arnăuți toți cei din garda călare, chiar când proveneau din alte neamuri balcanice, cum

ar fi sârbii şi croaţii; occidentalii îi numesc uneori *Croates, Cravates* sau *Cravats* (de unde vine şi substantivul *cravată*).

23 Friedrich Wilhelm von Bawr (se întâlneşte şi grafia Bauer), general german care a servit în armata Ecaterinei II în timpul războiului ruso–turc din 1768–1774; a lăsat foarte interesante *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, apărute la Frankfurt şi Leipzig în 1778 (v. Bibliografie).

24 Dionisie Fotino, grec ce l-a slujit multă vreme, cu credinţă şi cu cinste, pe marele-boier Dinu Filipescu; în 1818, a scris, în greceşte, o lucrare voluminoasă, înţesată de date şi statistici, şi care n-a fost tradusă în româneşte decât în 1859, sub titlul *Istoria generală a Daciei*... (v. Bibliografie).

25 Mai ales până la lucrările lui Gheorghe Brătianu despre Adunările Stărilor (v. Bibliografie).

26 După Félix Colson (v. Bibliografie), care fusese secretarul Consulatului Franţei şi pare să fi avut acces la statisticile oficiale. Se cuvine însă să semnalăm că o lucrare recentă, de I. Donat şi G. Retegan, folosind o sursă inedită (v. Bibliografie), dă o cifră cu mult inferioară.

27 Despre erodarea piastrului turcesc, iată o nouă mărturie, cea a lui Lejeune, trăducătorul lui Raicevich, într-o notă — ne aflăm în 1822, pe când *Osservazzioni* datează din 1788: „De pildă, ducatul olandez, care, în aceste Principate, serveşte ca bază pentru toate operaţiunile financiare, făcea, în 1783, patru piaştri şi 1/2; 19 ani mai târziu, adică în 1802, făcea 7 piaştri şi 1/4; în sfârşit, în ultima vreme, a crescut atât de mult încât, la începutul lui 1821, făcea 15 piaştri şi 1/2 sau 3/4" (nota 1, p. 111).

28 Constantin (Dinicu) Golescu, *Însemnare a călătoriei mele, în anii 1824, 1825, 1826*. Publicată de Petre V. Haneş, Bucureşti, Ed. Minerva, 1915 (originalul fusese scris în greceşte).

29 Toate trei documentele *apud* Vl. Diculescu, *Viaţa cotidiană a Ţării Româneşti*..., o culegere de câteva sute de texte semnificative pentru diferite aspecte ale vieţii din acea epocă, mai ales la oraş (v. Bibliografie).

30 Cel puţin aceasta este părerea lui Nicoară Beldiceanu, specialist în chestiunile economice ale imperiului otoman.

31 Constantin Caragea Banul, *Efemeride*... (v. Bibliografie).

32 *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Iaşi, 1777 (v. Bibliografie).

33 Despre decapitarea lui François-Thomas Linchou avem numeroase rapoarte; unul din cele mai originale este fără îndoială ciorna unei scrisori a ministrului Saxoniei la Constantinopol, Brühl, care scria, la 7 februarie 1760 (în franceză): „Disgraţia nefericitului Linciow (sic) a fost parcă anume pusă la cale. Poarta ar fi putut muşamaliza totul sau l-ar fi putut preda ambasadorului, de vreme ce acesta căutase să se amestece; dar fiindcă alianţa dintre Austria, Rusia şi Franţa n-a fost deloc pe placul Porţii, acum vrea,

pe orice cale, s-o lovească. În împrejurările date, singurul leac este mușamalizarea" (*apud* IORGA, *Documente... Callimachi, op. cit.*, II, p. 248).

34 Citat de A. XENOPOL, *Istoria partidelor politice în România...*, p. 35 (v. Bibliografie).

35 Vor exista totuși și „fanarioți întârziați", ca acel Alexandru Callimachi, fiu, nepot și strănepot de domnitori fanarioți (de altfel, de origine română) care, deși tatăl lui fugise la Viena în timpul revoluției grecești, iar unchiul său, marele-dragoman al Porții, fusese executat la Constantinopol în cursul acelorași evenimente, avea să facă o carieră strălucită în serviciul Turciei: va fi ambasador la Londra în 1848, apoi la Paris în 1849, bey de Samos în 1853, ambasador la Viena în 1855. Își va sfârși zilele în Franța, ca proprietar al unui castel la Mennecy și al unui splendid palat la Paris, în piața Concorde, colț cu strada Boissy d'Anglas (actuala ambasadă a Statelor Unite?). Vor fi și cei din familia Vogoridi, bulgari grecizați, care, așa cum se întâmplă adesea cu neofiții, în cel de-al 25-lea ceas, vor fi cei mai fanarioți dintre fanarioți... Ștefanachi-bey va fi caimacam (locotenent domnesc) în ambele Principate, în 1821, dar nu va izbuti să capete tronul nici uneia. Fiul său Nicolae, caimacam în Moldova după Războiul Crimeii și Congresul de la Paris, se va sili la rândul său să capete tronul Moldovei, manipulând alegerile din 19 iulie 1857, ca să aducă în Divanul de la Iași o majoritate potrivnică unirii cu Muntenia. Va fi nevoie de perseverența lui Napoleon III ca s-o convingă pe regina Victoria, la întrevederea de la Osborne (2–7 august 1857), pentru a determina Poarta să anuleze alegerile trucate. Ca urmare a acestui fapt, majoritățile unioniste din cele două adunări, din Moldova și din Muntenia, vor alege, în ianuarie 1859, un singur domnitor, în persoana lui Alexandru Ioan Cuza, punând astfel bazele României moderne. O soră a lui Nicolae Vogoridi, Ana, s-a măritat cu cretanul Musurus-pașa, și el slujitor credincios al Porții, care avea să fie ambasadorul Turciei la Londra și chiar marevizir. Fiica lor, Ralu, căsătorită cu fiul mai mare al domnitorului Gheorghe Bibescu, adoptat Brâncoveanu, va fi mama poetei Ana Basarab-Brâncoveanu, contesă de Noailles.

36 Prințul de Ligne (Charles-Joseph) născut la Bruxelles în 1735, intrase de tânăr în armata austriacă, asemeni tatălui și bunicul său, și se distinsese în cursul ultimelor bătălii din timpul Războiului de Șapte Ani. Pe cât de bun soldat, pe tot atât de fermecător curtean, va fi trimis de Iosif II pe lângă armatele lui Potemkin la asediul de la Ociakov. Mai târziu, se va insinua că s-ar fi bucurat, ca și alții, de favorurile Ecaterinei II.

37 Radu Rosetti, descendentul unei familii din cele mai bogate și mai puternice ale aristocrației moldovenești, nepot, prin mama sa, al ultimului domnitor al Moldovei, Grigore V Ghica, el însuși membru de seamă al partidului conservator, a fost, la începutul secolului nostru, unul dintre cei mai înflăcărați apărători ai dreptului țăranilor de a stăpâni pământul pe care-l

muncesc, drept pe care a încercat să-l statornicească nu numai pe considerente umanitare, sociale sau economice, ci şi pe argumente juridice şi istorice care au suscitat vii discuţii. A lăsat Amintiri, a căror primă parte („Ce am aflat eu de la alţii") este o adevărată mină de informaţii asupra vieţii boierilor din Moldova pe vremea bunicului său, hatmanul, apoi marele-logofăt Radu (Răducanu) Rosetti (1762–1838) (v. Bibliografie).

38 Ion Ghica (1816–1897) făcea parte din ramura muntenească a familiei Ghica. Străbunicul său, marele-ban Dimitrie Ghica, fusese, la sfârşitul veacului al XVIII-lea, căpetenia boierilor din „partida naţională", şi doi din unchii săi mari, Grigore şi Alexandru Ghica, fuseseră, unul după altul, primii domnitori „pământeni", după era fanariotă. După mamă, se înrudea cu câteva mari familii de boieri patrioţi, Câmpinenii, Cantemireştii, Dudeştii, Văcăreştii, Grădiştenii. Fost student al Şcolii de Mine din Paris, Ion Ghica avea să fie el însuşi unul din capii revoluţiei din Muntenia de la 1848. Delegat la Constantinopol de către mişcarea revoluţionară, va rămâne acolo după eşecul acesteia. Bucurându-se de încrederea guvernului turc, avea să fie — în timpul Războiului Crimeii — bey de Samos, cu titlul de prinţ, adăugând astfel cea de-a unsprezecea coroniţă pe arborele genealogic al familiei Ghica, de vreme ce nu putuse urca pe tronul Principatelor Unite, ambiţie de care l-au bănuit detractorii săi. După Unirea din 1859, va fi în mai multe rânduri prim-ministru, de fiecare dată pentru scurt timp. Nefiind în stare să se supună unui partid, îşi va sfârşi cariera politică la Londra, din 1881 până în 1891. De acolo, la bătrâneţe, într-o serie de scrisori către prietenul său Vasile Alecsandri (publicate treptat în revista Societăţii literare „Junimea"), va arăta că este un prozator plin de vervă şi de talent, lăsându-ne, despre epoca de tranziţie pe care a trăit-o în tinereţe, memorii care sunt o sursă de informaţii foarte preţioase şi de anecdote mai mult sau mai puţin autentice, însă întotdeauna semnificative. Opera lui completă a fost reeditată nu prea demult; ea cuprinde, în afară de amintirile din copilărie şi de amintirile despre revoluţia de la 1848 şi cele din exilul său, numeroase articole de economie politică, ce conţin date statistice de un real interes (v. Bibliografie).

39 Misiunea Dudescului la Paris, probabil din cauza caracterului ei secret, n-a lăsat, se pare, nici o urmă în arhivele franceze. Realitatea ei nu poate fi însă tăgăduită. Ea este întărită nu numai de povestirea nepotului său Ion Ghica şi de o întreagă legendă care a circulat în ţară, dar şi de povestirea lui Lagarde, pe care o citărm în altă parte, precum şi de un raport, făcut mai târziu de baronul Kreuchely, consulul Prusiei la Bucureşti, către ministrul său Miltitz, datând din 6 ianuarie 1822: „O singură călătorie la Paris, pe vremea când Bonaparte se afla încă acolo, l-a costat pe logofătul Dudescu suma de 75 000 de ducaţi, aşa cum el însuşi mi-a spus" (*Documentele Hurmuzaki,* X, p. 132). Singura îndoială care stăruie este în privinţa datei la care

ar fi avut loc această călătorie. Ghica o situează în 1800; Xenopol (*Istoria partidelor... op. cit.*) în 1803, fără să explice de ce; Radu Rosetti, în *Amintiri,* scrie că a fost o dată cu cea a boierului moldovean Gheorghe (Iordache) Catargi, în 1808 — dar se înșală, întrucât misiunea lui Catargi a avut loc în 1810–1811. Ultimul biograf al Dudescului, Al. Alexianu (*Un bucureștean de altădată...*, v. Bibliografie), înclină pentru data propusă de Ghica: vara lui 1800. Ion Ghica a revenit asupra acestui episod într-un articol apărut în 1896, în *Annales de l'École Libre des Sciences Politiques* (v. Bibliografie), unde povestește câteva din excentricitățile prin care Dudescu își închipuise că avea să poată atrage atenția celor din preajma lui Bonaparte; de pildă, pentru o petrecere dată într-o seară în palatul său de pe lângă Champs-Élysées, se pare că ar fi cumpărat enorme cantități de zahăr de la cofetarii din Paris, ca să-l împrăștie pe o alee ce ducea la reședința lui și să le arate musafirilor — în miezul verii — o sanie trasă de cai, așa cum era trasă iarna la București... Un alt exemplu de extravaganță ne este dat de Lagarde, care îl însoțește în călătorie în 1813: la un dineu dat în cinstea lui de prințul Koháry, guvernatorul Pestei, Dudescu dăruiește celor două vecine ale sale două șaluri indiene, pe care doamnele le admiraseră la el și care, după părerea lui Lagarde, făceau *500 de ludovici de aur* (suma pare de-a dreptul fantastică și ar reprezenta astăzi peste 50 de milioane de lei!). Ultimele rămășițe din imensa avere a Dudescului vor fi scoase la mezat, în 1814. Va muri pe la 1830, sărac lipit pământului, probabil la o mânăstire, ctitorie a familiei sale.

40 Citat de E.D. Tappe în „Some New English Travellers..." (v. Bibliografie).

41 În Alexandru ODOBESCU, *Scrieri alese*, ed. comentată de N. Mihăiescu, Ed. Universul, București, 1943; capit. „Poeții Văcărești", p. 218, nota 1. Ienăchiță Văcărescu (1740–1799) este, incontestabil, figura cea mai emoționantă dintre boierii români din acea epocă. Nepot al celuilalt Ianache Văcărescu, cel care fusese decapitat împreună cu Brâncoveanu în 1714, este, ca și Dimitrie Cantemir, un erudit și un poliglot: învățase slava veche, greaca veche și modernă, turca, araba, persana, franceza, germana și italiana. Dintre limbile occidentale, pe aceasta din urmă o mânuiește cel mai bine. În această limbă stă de vorbă, în mai multe rânduri, cu Iosif II, în timpul unei misiuni încredințate de Alexandru Ipsilanti, în 1782, ca să încerce să-i aducă înapoi fiii care fugiseră la Viena — Viena, unde Văcărescu uluiește Curtea prin fastul și erudiția sa și unde se împrietenește cu baronul de Breteuil, ambasadorul lui Ludovic XVI. Ienăchiță Văcărescu, autor de versuri și al unei prime gramatici românești, este socotit ca marele precursor al renașterii românești din secolul al XIX-lea.

42 Ne putem întreba dacă acest precedent nu a inspirat cumva generației următoare protagoniștii unui alt divorț, care a dat naștere, în anii 1870, unei „cauze celebre", bine cunoscută specialiștilor în drept internațional privat:

prinţesa de Bauffremont, născută Valentine de Caraman-Chimay, dorind să divorţeze ca să se poată mărita cu Gheorghe Bibescu, fiul fostului domnitor al Munteniei, s-a dus să se naturalizeze în ducatul de Saxa-Altenburg, unde divorţul era admis, pe câtă vreme în Franţa era interzis; a obţinut divorţul şi s-a căsătorit cu Bibescu. Curtea de Casaţie franceză printr-o hotărâre din 1878, care a devenit jurisprudenţă, a socotit că divorţul şi recăsătorirea nu erau valabile în Franţa, întrucât naturalizarea fusese făcută cu intenţii frauduloase, numai cu scopul de a ocoli legea franceză.

43 Ne-am ocupat pe îndelete de chestiunea originii instituţiei nobiliare şi a rolului „marilor boieri" în articolul „Les grands boïards..." apărut în vol. XLVI al *Südost-Forschungen*, 1987 (v. Bibliografie).

44 Nu acesta e desigur cazul lui Mihai Viteazul, ieşit totuşi din rândurile marii boierimi, grupată în jurul fraţilor Buzescu, mândri cavaleri de tip medieval, cu toate calităţile şi păcatele lor. S-o ascultăm pe Sima, văduva lui Stroe Buzescu, rămas în amintirea poporului ca un erou de legendă pentru faptele sale măreţe împotriva tătarilor; povestind intrarea lui Mihai Viteazul într-un oraş, Sima scrie: „Veni Vodă cu Buzeştii şi boierii...", ca şi cum fraţii Buzescu ar fi alcătuit o categorie specială între boieri şi domnitor. Ne duce cu gândul la trufaşa deviză a familiei de Rohan: *Roy ne puis, prince ne daigne...* (Nu pot fi rege, iar prinţ nu voi să fiu.) În 1595, boierii trimişi de Mihai Viteazul ca să negocieze un tratat de alianţă cu principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, şi-au înşelat stăpânul semnând cu transilvăneanul un adevărat pact de vasalitate potrivit căruia în Ţara Românească puterea revenea în realitate unui sfat de doisprezece boieri. Dacă, datorită autorităţii lui Mihai Viteazul, clauza aceasta rămăsese literă moartă, după dispariţia lui această atotputernicie a oligarhiei, fără a avea nevoie de o consfinţire scrisă, este un fapt împlinit. În 1631, profitând de o puternică mişcare populară de nemulţumire, boierii i-au smuls domnitorului Leon Tomşa, în timpul unei Adunări a Stărilor, o adevărată „cartă a libertăţilor", prin care obţineau privilegii importante: de pildă, scutirea de unele impozite şi de anumite responsabilităţi fiscale, precum şi renunţarea la dreptul pe care îl avea domnitorul să osândească un boier la pedeapsa capitală, fără judecata Sfatului Boierilor. Din acel moment, domnitorii nu vor mai fi decât reprezentanţii sau instrumentele unui partid al marilor boieri (în Ţara Românească, cel al Cantacuzinilor, al Bălenilor sau al Goleştilor, iar în Moldova, cel al Sturdzeştilor, al Costineştilor sau al Rosetteştilor). Până într-atât încât, în 1672, un Ilie Sturdza va refuza tronul Moldovei pe care i-l ofereau boierii: se simţea mai puternic în „boieria" lui decât pe tronul ţării.

45 A se vedea îndeosebi N. STOICESCU, *Dicţionar al marilor dregători...* (v. Bibliografie), Introducere: „Prima dintre (concluzii) este aceea că marea majoritate a dregătorilor (circa 90 %) au făcut parte din familii boiereşti cunoscute, datele din lucrare confirmând „învăţătura" lăsată de Neagoe Basarab

fiului său, Teodosie, că dacă cei „de neam mare" și rudele domnești erau destoinici pentru dregătorie „este bine să fie aceia în dregătorii... pentru că se cuvine să fie și a fost și mai înainte".

46 Ion IONAȘCU — „L'influence des Grecs des Principautés..." (v. Bibliografie), pp. 217 sqq. Ancheta a fost făcută pe vreo 750 de documente.

47 În timpul ultimei jumătăți de secol a epocii fanariote, între 1771 și 1821, am găsit 21 de familii de boieri mari pământeni, care apar de 198 de ori la un total de 286 de nume, adică o proporție de 69,23 %. Familiile fanariote, sau grecești în general, sunt în număr de 19, apar de 63 de ori, adică 22 %. Boierii autohtoni de a doua clasă, sau *homines novi*, nu sunt decât 12 familii, care apar de 15 ori; în sfârșit, familiile de altă origine, sau a căror origine nu am putut-o stabili, sunt în număr de 7 și apar de 10 ori. — După 1821, membrii marilor familii autohtone dau aproape același procentaj, 69 %, iar familiile de origine grecească, numai 9 % — diferența fiind reprezentată de o creștere a celorlalte două categorii. Și la cele 21 de familii din prima clasă, concentrația este vrednică de luat în seamă: între 1771 și 1848, zece familii apar de 228 de ori în documentele noastre, dintr-un total de 267 de nume pe care noi le-am pus în clasa marilor boieri: astfel, 7 Filipești apar de 38 de ori, 9 Văcărești de 33 de ori, 7 Ghiculești de 30 de ori, 3 Racovițești de 26 de ori, 5 Știrbei de 23 de ori, 6 Kretzulești de 20 de ori, 3 Brâncoveni de 17 ori, 4 Golești de 15 ori, 4 Grădișteni de 15 ori, 4 Bălăceni de 11 ori... Câteva mari nume sunt lipsă la apel, din pricina unei eclipse de moment, aveau însă să reapară, de pildă, Cantacuzinii, Câmpinenii, Bălenii, Floreștii, Grecenii, Năsturel-Herești. Mai sunt și câțiva boieri din Oltenia, ca Glogovenii, Bengeștii, Argetoienii, Otetelișenii, care nu catadicsesc să vină la divanul domnesc, preferând să fie în frunte la Craiova decât, probabil, pe planul al doilea la București. Însă, în ansamblu, se poate considera că, în Muntenia, „nucleul dur" este format din douăzeci până la treizeci de familii care se mențin la putere, fără întrerupere, de la începutul secolului al XVII-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea. — Sondajele făcute în documentele divanului moldovenesc, la aceeași epocă, ne-au arătat rezultate asemănătoare pentru o mână de familii, printre care Sturzeștii, Rosetteștii, Balșii, Cantacuzinii, Ghiculeștii, Catargiii, familiile Pallady, Bogdan.

48 Descendența lui Constantin Brâncoveanu nu s-a stins în 1714, când domnitorul a fost decapitat împreună cu cei patru fii ai lui: un nepot al domnitorului, copil încă, fusese salvat de la măcel datorită devotamentului unei doici. Reîntorcându-se mai târziu în Țara Românească, acest nepot a recăpătat o mare parte din imensa avere a familiei... Nepotul său, Grigore, mareleban al Craiovei, mort în 1833 fără moștenitori, a adoptat în 1820 o nepoată a soției sale, născută Balș, Zoe Mavrocordat, cu obligația pentru aceasta să transmită numele de Brâncoveanu primului ei născut. Fata se va căsători cu

Gheorghe Bibescu, viitorul domnitor al Munteniei din 1842 până în 1848; şi astfel, Grigore, fiul mai mare al lui Gheorghe Bibescu şi Zoe Mavrocordat, a reluat prin adopţiune numele şi titlurile familiei Basarab-Brâncoveanu. Va fi tatăl Anei de Noailles.

49 Cf. Ioan C. FILITTI, *Catagrafie oficială*... (v. Bibliografie). Analiza recensământului boierilor şi fiilor de boieri, ordonată în septembrie 1829 de comandamentul rusesc, în scopul de a stabili pe viitor o distincţie între nobilimea ereditară şi nobilimea personală (legată de funcţie). Titlurile şi privilegiile au fost definitiv desfiinţate în 1858. Recensământul din 1829, completat în 1831 şi 1832, chiar dacă rămâne incomplet din pricina unor posibile erori şi omisiuni, ne dă totuşi o ordine de mărime.

50 Cf. Ioan C. FILITTI, *Arhiva G. Gr. Cantacuzino*, p. 266 de acelaşi autor: „Originea românească a ambasadorului francez Maurice Paléologue", în *Adevărul* din 29 septembrie 1935; de asemenea, Constantin GANE, în revista *Libertatea* din 5 februarie 1935. — Scriitorul Alexandru Paleologu aparţine altei familii, originară, în secolul al XVIII-lea, din Mitilena. — Să adăugăm că fiul popii Dumitru, frumosul Alexandru, numit pe viitor Dumitrescu, apoi Demetrescu, avea să fie mai târziu înnobilat; va ajunge secretar al guvernului în 1856, şi din el avea să se tragă, în urma unei căsătorii legitime, o distinsă familie ce va da ţării consilieri la Curte şi pe diplomatul Camil Demetrescu, nobilă figură a rezistenţei române în faţa sovietizării ţării, care va plăti cu 16 ani de închisoare atitudinea lui dârză la procesele politice din toamna lui 1947.

51 O cărticică fermecătoare, care evocă, cu umor şi nostalgie, lenta agonie, în secolul trecut, a micilor boieri din valea Motrului, valea cea mai dinspre apus a Carpaţilor olteneşti, a apărut la Bucureşti imediat după al doilea război mondial: Miza CRETZIANU, *De pe valea Motrului* (1946).

52 Constantin C. GIURESCU, *Contribuţiuni*... (v. Bibliografie).

53 O lucrare recentă face bilanţul legăturilor seculare, foarte strânse, care au existat între Principatele române şi Muntele Athos, subliniind faptul că, dacă sprijinul material al domnitorilor şi boierilor din Muntenia şi Moldova a fost vital pentru comunităţile monastice de la Athos, mai ales înainte de intervenţia ţarilor de la Moscova, beneficiile pe plan spiritual şi artistic au fost reciproce: P.Ş. NĂSTUREL, *Le Mont Athos*... (v. Bibliografie).

54 După documentele Mitropoliei din Bucureşti (astăzi Patriarhie) citate într-o lucrare cu difuzare restrânsă: *Nobiliarul familiei Grădişteanu*, alcătuită de Grigore C. Grădişteanu în 1883.

55 OBEDENARE (Doctorul M. G. Obedenaru, fost profesor la Facultatea de Medicină din Bucureşti), „La religiosité des Roumains..." (v. Bibliografie).

56 Căsătoriile ruso–române au fost foarte numeroase în prima jumătate a secolului al XIX-lea; ca să nu luăm decât familiile princiare ruse, ai căror membri s-au căsătorit în aristocrația moldovalahă, putem cita familiile Bagration, Gagarin, Galițin, Gorciakov, Kociubei, Massalski, Obolenski, Trubețkoi etc.

57 După Radu ROSETTI, „Lepădarea de lege", in *Povești moldovenești*... (v. Bibliografie), pp. 141–172.

58 Executarea lui Brâncoveanu a avut ecou și în scrierile occidentale ale vremii; indirect, a introdus „moda" Principatelor moldovalahe în domeniul romanesc (v. D.C. AMZĂR, *Der walachische Fremdenroman Johann Friedrich Mayers*).

59 Tradus de Steinkühler în *La Roumanie vue par les voyageurs d'outre-Rhin* (v. Bibliografie).

60 Acest Manuc a fost un personaj mai puțin obișnuit. Fiul unui armean din Turcia, Martyros Mârzaian, care făcuse avere în portul dunărean Rusciuc (astăzi Ruse, în Bulgaria), fusese trimis de tatăl său la Iași ca să învețe, pe lângă limbile străine, limba și obiceiurile țărilor române — unde te puteai îmbogăți atât de repede... dacă nu erai de prin părțile acelea. Moștenitor al unei mari averi, Manuc se apucă să facă negoț pe scară mare, învârtește afaceri în toată Europa, din Turcia până în Franța. Și fiindcă demonul politicii îl stăpânește cum îl stăpânește și cel al afacerilor, ajunge curând trezorierul și sfetnicul apropiat al marelui-vizir Mustafa Bairactar, care merge până acolo încât îi oferă Principatul Moldovei! Nu va avea timp să intre în posesia lui, deoarece Mustafa Bairactar, care avea de gând să pună capăt puterii anarhice a ienicerilor, a fost asasinat de aceștia; însă domnitorul de o zi avea să păstreze toată viața numele de Manuc-bey. Manuc a reușit să scape de la Constantinopol trăind niște aventuri vrednice de pana lui Alexandre Dumas, trece Dunărea pe la Rusciuc și se refugiază la București, ocupat în acel moment de ruși, pe care-i slujise în taină. Suntem în 1808. Atunci își construiește celebrul său han, cel mai frumos și mai mare din București. Însă Manuc, înainte de întoarcerea turcilor, fuge în Transilvania, unde, câtva timp, i se pierde urma. Anul următor, marele-logofăt Dudescu, spre mirarea sa, îl întâlnește la Sibiu. Lucrul acesta ni-l spune Lagarde: „Contele Dudescu a primit vizita lui Manuc-bey, pe care a avut surpriza și bucuria să-l regăsească în viață" — și Lagarde preia un zvon care se răspândise în vremea aceea, povestit și de alte surse, și anume că, în timp ce Mustafa Bairactar era prins și ucis de ieniceri, Manuc-bey ar fi fugit, deghizat fiind, luând totodată, într-o căruță, nu numai banii săi, ci și tezaurul marelui-vizir... Pe vremea când imperiul lui Napoleon se prăbușea, urma lui Manuc este semnalată la

Paris, într-un „palat" de pe strada Verneuil, tot ca agent secret al rușilor. Avea să moară în Basarabia, în 1817, căzând de pe cal.

61 Este un strămoș, după tată, al prințesei Bibescu, romanciera.

62 Cifre culese de Marcel ÉMERIT, *op. cit.*

63 Despre problema originii evreiești a bunicului după tată a lui Vasile Alecsandri s-a scris mult; păcat că, până și în zilele noastre, considerații care nu au nimic de a face cu obiectivitatea istorică îi împiedică pe istorici să decidă. Pentru noi, lucrurile sunt limpezi: există, mai întâi, mărturia paharnicului Constantin Sion, care afirmă, în a sa *Arhondologie* a Moldovei, că bunicul poetului era evreu convertit și că luase numele soției sale, care aparținea unei familii boierești de origine grecească îndepărtată (figurează în boierimea moldovenească încă din secolul al XVII-lea). Este drept că *Arhondologia* lui Sion, scrisă în anii 1850, este mai mult un pamflet decât un dicționar al boierimii și că este plină de greșeli și de afirmații răutăcioase, greu de controlat. Dar, în cazul prezent, informațiile sunt precise, fiindcă Sion era cuscrul lui Vasile Mihai Alecsandri, tatăl poetului. Iată ce scrie: „Au fost un Mihalachi Botezatu, jidov din târgul boilor din Iași, frate cu Cerbu Ochincariu, care a trăit păn pe vremea domniei lui Ioan vodă Sturdza; acel Mihalachi Botezatu au fost stolnic la Sf. Spiridon, s-au însurat și-au luat o soră a șătrarului Alexandri, și au făcut mai multe fete și un fecior, pe Vasile Mihail, care au fost slugă în casă la logofătul Iorgu Ghica; în urmă, când Ghica au fost ispravnic la Bacău, pe la 814 l-au făcut logofăt, și atunce s-au însurat cu Elenca, fata pitarului Dumitrache Cozoni de la Ocnă, și și-au luat porecla de mă-sa. [...] La 821, în vremea enicerilor fiind lipsă de scriitori de vistierie, și eu fiind cu el cuscru, l-am chemat la Iași, au intrat în vistierie. Atunce după împărătească poroncă luându-se moșiile mănăstirilor grecești și ale tuturor grecilor în socoteala vistieriei, pe Vasile Alecsandri l-au rânduit sameș veniturilor acelora, și au ținut sămeșia păn la 827, când s-au dat moșiile iarăș înapoi grecilor. Din sămeșiea aceea, și din tovărășiile ce avea cu cei mai mulți posesori, au făcut mare stare, și-au cumpărat moșiea Mircești de la postelnicul Andrei Milu [Milo]... etc." Mai târziu, va ajunge și mare-vornic. — O altă mărturie, recentă: Emanoil R. Bogdan, distins genealogist, mort de curând la Paris, ne-a declarat că a văzut cu ochii lui, la Arhivele Statului de la Iași, în 1940 sau 1941, un document din anii 1820, echivalent cu un extras de naștere, din anii 1790, „al pruncului Vasile, fiul lui Mihalache Botezatu, evreu botezat, slujbaș la Mitropolia din Iași, și al Mariei Alecsandri...". Este extrasul de naștere al tatălui poetului. — Ne putem evident întreba de ce Vasile Alecsandri, nobilă figură a renașterii naționale a românilor în secolul al XIX-lea, n-a vrut niciodată să recunoască obârșia evreiască a familiei lui după tată. Să ne amintim însă că momentul când el atinge celebritatea națională este acela al imigrației

masive a evreilor galițieni, față de care nici măcar vechii evrei din Principate nu se simțeau prea legați, iar imigrația a produs o reacție puternică în toată țara. Într-un asemenea context, pentru un membru de seamă al aristocrației, uns, pe deasupra, poet național, recunoașterea originii evreiești ar fi însemnat o adevărată sinucidere națională și politică. Să ne amintim de pildă că Alecsandri, împins de unii prieteni, a figurat printre candidații la tronul Moldovei în 1859. Cazul lui Alecsandri nu este însă un caz izolat. Pot fi citate și altele. Noi înșine am descoperit un caz interesant în Memoriile deocamdată inedite ale lui Ioan Bălăceanu, diplomat din secolul trecut. Când este trimis, în 1848, de guvernul revoluționar de la București, ca prefect la Câmpulung (avea douăzeci de ani!), este ajutat să lupte împotriva „reacționarilor" de către comisarul principal al poliției locale, un evreu convertit, Solomonescu (cf. articolul nostru „Les souvenirs politiques et diplomatiques de Jean Bălăceanu. Une autre version de la « découverte » de la candidature Hohenzollern au trône de Roumanie en 1866", in *Buletinul Bibliotecii Române*, vol. XIV [XVIII], Freiburg-im-Breisgau, 1987/1988, pp. 171–199).

64 Problema romanității sud-dunărene a suscitat o abundentă literatură. Semnalăm aici doar o scurtă lucrare de sinteză istorico-sociologică, apărută recent la Paris, care, pe lângă avantajul de a fi scrisă într-o limbă de circulație internațională, prezintă și interesul de a fi însoțită de o cuprinzătoare bibliografie: *Les Aroumains* (lucrare colectivă): Cicerone POGHIRC, „Romanisation culturelle et linguistique dans les Balkans. Survivances et évolution"; P. Ș. NĂSTUREL, „Les Valaques de l'espace byzantin et bulgare jusqu'à la conquête ottomane"; Matei CAZACU, „Les Valaques dans les Balkans occidentaux (Serbie, Croatie, Albanie, etc.). La *pax ottomanica* (XVe-XVIIe siècles)"; Neagu DJUVARA, „La diaspora aroumaine aux XVIIIe et XIXe siècles"; Max-Demeter PEYFUSS, „Les Aroumains à l'ère des nationalismes balkaniques"; Micaela BACOU, „Entre acculturation et assimilation: les Aroumains au XXe siècle", Publications Langues'O, INALCO, Paris (2, rue de Lille, 7e), 1990, 189 p. Adăugăm că, după apariția acestei lucrări, am luat poziție în chestiunea originii aromânilor într-un sens diferit de cea a majorității istoricilor români, în articolul „Sur un passage controversé de Kékauménos", in *Revue Roumaine d'Histoire*, vol. XXX, ianuarie–iunie 1991, pp. 23–66.

65 C. C. GIURESCU, *Contribuțiuni...*, *op. cit.* (v. Bibliografie).

66 Reluat de Al. PREDESCU in *Dâmbovița...*, *op. cit.* (v. Bibliografie).

67 *Apud* Pompiliu ELIADE, *De l'influence française sur l'esprit public...* (v. Bibliografie).

68 Textul noului statut dat manufacturii de către domnitorul Alexandru Moruzi la 18 aprilie 1794, precum și cel al raportului boierilor din 17 septembrie 1799 și al hotărârii domnitorului din 27 septembrie 1799 sunt publicate

in extenso în G. POTRA, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti*, vol. I (v. Bibliografie).

69 Redat de Al. PREDESCU, *op. cit.*, p. 102.

70 Cele mai multe din citatele redate în acest paragraf sunt luate din Vl. DICULESCU, *op. cit.*

71 Constantin Harmenopoulos, jurist bizantin din secolul al XIV-lea, este autorul unui voluminos tratat cunoscut sub numele de *Hexabiblos* (cele şase cărţi) sau *Manual de legi*, în care rezumă vestitul Codex de legi realizat în secolele al IX-lea şi al X-lea de Vasile I Macedoneanul şi Leon VI cel Înţelept. Manualul acesta păstrase o reputaţie atât de bună în ţările de tradiţie bizantină, încât Alexandru Moruzi pusese să fie tradus în româneşte. Cu toate că acel Codex la care se referea el nu a căpătat putere de lege în Muntenia, manualul lui Harmenopoulos servea în mod curent ca o carte de referinţă pentru judecătorii din Divan, ca o culegere de jurisprudenţă.

72 *Apud* PREDESCU, *op. cit.*, după G. I. IONNESCU-GION, care, în *Istoria Bucurescilor* (1899) şi în alte câteva lucrări, a adunat un număr considerabil de documente şi a consemnat o mulţime de anecdote despre vechii Bucureşti.

73 Informaţiile privitoare la organizarea sanitară, atunci când nu sunt luate din documentele de epocă sau din povestirile călătorilor străini, au fost luate, în cea mai mare parte, din două mici lucrări foarte valoroase: G. BARBU, *Arta vindecării*... (v. Bibliografie) şi — în mai mică măsură — Dr. N. VATAMANU, *Originile medicii*... (v. Bibliografie).

74 *Apud* DICULESCU, *op. cit.*

75 *Apud* POTRA *op. cit.*, I, p. 704.

76 Toate trei documentele *apud* DICULESCU, *op. cit.*, pp. 230 sq.

77 Metodă de învăţământ primar promovată de educatorul englez Joseph Lancaster (1778–1838), inspirată de o experienţă făcută în India de Andrew Bell: din lipsă de învăţători, se folosesc şcolarii mai avansaţi pentru a-i „alfabetiza" pe cei mai mici. Dezamăgit în propria lui ţară (a fost şi închis pentru faliment), Lancaster a avut mai mult succes în Statele Unite — unde a emigrat în 1818 —, precum şi în Canada şi în America de Sud.

78 *Apud* XENOPOL, *Istoria partidelor*..., *op. cit.*, p. 205.

79 *Histoire de Marseille*, publicată sub dir. lui Édouard Baratier, Privat, Paris, 1979. A se vedea şi nota 28. Totuşi, potrivit altor genealogişti, M. D. Sturdza, în al său *Dictionnaire généalogique*... (v. Bibliografie), nu crede în această descendenţă.

80 Pentru mai multe amănunte asupra cazului Fleury, a se vedea Pompiliu ELIADE, *op. cit.*

81 *Apud* Vl. GEORGESCU, „Préoccupations intellectuelles chez Nicolas Rosetti-Rosnovanu" (v. Bibliografie).

82 Ion GHICA, *Opere*, I, 259.

83 Cf. Ariadna CAMARIANO-CIORAN, *Academiile domnești*... (v. Bibliografie).

84 Gheorghe Lazăr se născuse în 1779, la Avrig, pe valea superioară a Oltului, dintr-o familie de țărani. Remarcat din întâmplare de către baronul Brukenthal, guvernatorul austriac al Transilvaniei, a fost trimis la Viena, unde a studiat științele fizico-matematice și teologia. Întors în țară, este profesor la seminarul ortodox din Sibiu. Punându-și candidatura pentru un episcopat, este înlăturat de mitropolitul de la Karlowitz (de care țineau atunci ortodocșii din Transilvania) pentru că ar fi avut idei prea „avansate". Dezamăgit, emigrează, în 1816, în Muntenia. Aici, atrage atenția câtorva boieri luminați, care obțin pentru el, în 1818, înființarea unei clase de română la colegiul Sfântul Sava. Va preda de toate: gramatică românească, poetică, istorie, geografie, aritmetică, geometrie, algebră, geodezie etc., traducând el însuși manuale străine sau improvizând cu o neobosită înflăcărare; totul într-o frumoasă dezordine scuzată de patima care-l mistuia, de parcă ar fi simțit că misiunea lui nu avea să dureze. Descurajat de anarhia de după evenimentele din 1821–1822 și grav bolnav, s-a întors în satul natal, unde avea să moară peste câteva luni. Mult după moartea sa, unul din foștii lui elevi, Scarlat Rosetti, a pus să se graveze pe mormântul dascălului aceste două versuri, emoționante prin naivitatea lor: *Așa precum Hristos pe Lazăr din morți a înviat / Așa tu România din somn ai deșteptat.*

85 Tatăl lui Gheorghe Asachi ar fi fost, și el, de origine transilvăneană. Gheorghe Asachi va juca un rol de prim-plan în organizarea învățământului superior din Moldova și nașterea literaturii române moderne. Avea să fie înnobilat și va ocupa înalte slujbe oficiale. Fiica sa, Hermiona, va fi a doua soție a lui Edgar Quinet.

86 *Apud* DICULESCU, *op. cit.*, p. 27.

87 Am pomenit ceva despre această chestiune în articolul nostru „Les grands boïards..." in *Südost-Forschungen*, vol. XLVI, îndeosebi p. 6, nota 10 (v. Bibliografie).

88 Este clasificarea propusă de marele etnolog român Romulus Vuia, mai ales în *Lucrările Institutului de Geografie*, 1921–1922. A se vedea — în franceză — lucrările lui Emmanuel de Martonne, ale cărui observații despre viața pastorală și transhumanța în Muntenia, de-a lungul mai multor ani, începând cu 1898, pot fi fără risc extrapolate asupra jumătății de veac de mai înainte, cu atât mai mult că sunt coroborate cu texte vechi, în tot cazul, cu texte de la mijlocul secolului al XVII-lea (v. Bibliografie).

89 Există despre toate aceste chestiuni o expunere succintă, dar excelentă, în Henri H. STAHL și Paul H. STAHL, *Civilizația vechilor sate românești*, București, 1968. Tot de Paul Henri STAHL (în franceză, dar despre un aspect particular), „La maisnie (gospodăria) du paysan roumain", in *Buletinul Bibliotecii Române*, Freiburg-im-Breisgau (v. Bibliografie).

90 Faptul este confirmat de harta foarte amănunţită publicată de ruşi în 1835 (a se vedea comentariul în C. C. GIURESCU, *Principatele Române...* (v. Bibliografie). Este interesant de notat că, dintre cei opt ofiţeri ruşi, autori ai hărţii, şase au nume germane.

91 Cf. DONAT şi RETEGAN, *La Valachie en 1838* (v. Bibliografie).

92 *Apud* H. şi P. STAHL, *op. cit.*, p. 27.

93 Despre arhitectura caselor ţărăneşti din zona de munte, a se vedea îndeosebi Paul H. STAHL, „Locuinţele ţărăneşti..." (v. Bibliografie).

94 S-a scris mult despre folclorul românesc, de mai bine de un secol încoace, începând cu lucrările lui B. P. Hasdeu, acest precursor genial; nu poate fi vorba să abordăm aici un subiect atât de vast şi atât de special, nici măcar să propunem o bibliografie, fie ea foarte scurtă. Printre lucrările româneşti cu autoritate astăzi, să le citäm totuşi pe cele ale prof. Mihai POP (v. Bibliografie). Să adăugăm, în sfârşit, că Mircea Eliade a atins adesea în lucrările lui temele principale ale folclorului românesc în legăturile lor cu miturile şi cu sacrul; a se vedea în special *De la Zalmoxis la Genghis Han*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1980.

95 Cf. Maria CIOARĂ, *Zona etnografică Rădăuţi*, Bucureşti, 1979, p. 128.

96 Despre legenda lui Dragoş, întemeietorul Moldovei, a se vedea, între altele, două articole în franceză în *Revue des Études Roumaines*, XI–XII, 1969; sub aspect mitologic, Mircea ELIADE, „Dragoş et la « chasse rituelle »", pp. 31–59; sub aspect filologic şi istoric, E. LOZOVAN, „Rurik et Dragoş", pp. 61–80. — Să adăugăm că astăzi există controverse în ceea ce priveşte felul animalului vânat de Dragoş: se pare că *bourul* (*bubalus? bos urus?*), din primele povestiri şi de pe peceţile Moldovei medievale, nu este *zimbrul*, a cărui imagine n-ar fi fost introdusă decât în secolul al XIX-lea (cf. Dan CERNOVODEANU, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977), ci, potrivit descrierii lui Cantemir, un animal cu craniul mai alungit, cu coarne înalte şi cu picioarele fine.

97 *Spaţiul mioritic* este chiar titlul eseului în care Blaga a expus această teorie (al doilea volum din vasta trilogie intitulată *Trilogia culturii* (v. Bibliografie).

98 Constantin BRĂILOIU, *Sur une ballade roumaine* (*La Mioritza*) (v. Bibliografie).

99 Teohari ANTONESCU, *Cultul Cabirilor în Dacia*. Studiu arheologic şi metodologic asupra unor monumente antice (teză de doctorat), Bucureşti, 1889. Acest studiu, uitat, a fost recent actualizat şi completat, în lumina lucrărilor de istorie comparată a religiilor, de Ion Ilie BRIE, într-o comunicare la Centre Interuniversitaire de Recherches et d'Études Roumaines, Sorbonne Nouvelle, Paris III. Este citat şi Jean AMSLER, „L'âme messagère" (v. Bibliografie).

100 *Apud* IORGA, *Istoria românilor prin călători* (v. Bibliografie).

101 *Apud* IORGA, *Documente Callimachi*, *op. cit.*, II, p. 517.

102 E vorba de nobili, căci și printre unguri se găseau iobagi.

103 Pentru Moldova, documentul cel mai complet și cel mai limpede ni se pare a fi hrisovul lui Grigore Callimachi, din 28 mai 1767 (publicat *in extenso* în IORGA, *Documente...*, *op. cit.*, I, pp. 580 sq.). Enumeră, în 16 puncte, obligațiile celor două părți: distribuirea celor 12 zile (în regiunile de frontieră, numai 6) de-a lungul anului; durata zilei de lucru; care din membrii familiei țărănești erau obligați la clacă; excepțiile; plata în bani — generalizată pentru țăranii fără pământ, care lucrează în satele de „răzeși", contribuția aceasta fiind împărțită atunci între ei proporțional cu partea lor în comunitate; limitarea distanței la care țăranul putea fi chemat; normele zilnice la arat; mărimea dijmei; scutirea de dijmă pentru grădina de zarzavat de lângă casă etc.

104 Vincenz BATHIANY, *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukowina im Jahre 1805*, Pesta, 1811, *apud* A. XENOPOL, *Istoria partidelor...*, *op. cit.*, vol. I.

105 *Apud* E. D. TAPPE, „Rumania", in *Contrasts in Emerging Societies* (v. Bibliografie), care îl citează pe WYBURN, *Memoir and Consideration on the Principalities of Wallachia and Moldavia*, f.d. (probabil 1820), publicată mai întâi de Iorga la Academia Română, *Memoriile Secției Istorice*, seria III, tomul XIV.

106 Grigore Dimitrie Ghica, domn al Munteniei din 1822 până în 1828, primul domnitor pământean după epoca fanariotă. Pentru a deosebi omonimele, în țările române s-a luat obiceiul, atât pentru domnitori, cât și pentru boieri, ca, după prenumele persoanei, să se pună prenumele tatălui (practică ce se va răspândi mai târziu și în rândurile burgheziei, prenumele tatălui fiind desemnat cel mai adesea doar de inițială, ca acel *middle name* la anglo-saxoni). Pentru domnitori, istoriografia modernă preferă, pentru a distinge omonimele, dubla numerotare, a prenumelui și a numelui de familie: Grigore Dimitrie Ghica al Munteniei va fi Grigore IV Ghica VIII, pe când Grigore Alexandru Ghica, domnitorul Moldovei din 1849 până în 1856, va fi Grigore V Ghica X — deoarece, între timp, fusese un Alexandru II Ghica IX, domnitor al Munteniei din 1834 până în 1842.

107 Termenul *țigan* este derivat dintr-un termen grec bizantin, *atsingani*, care înseamnă „de neatins" (de la verbul *athigganein*, a nu atinge). Termenul fusese aplicat în secolele al VIII-lea–al IX-lea unei secte creștine răspândite în Frigia, ai cărei adepți socoteau ca o întinare contactul cu anumite obiecte sau chiar numai vederea lor; prin urmare, termenul avea să fie aplicat, peste câteva secole, țiganilor printr-o adevărată răsturnare de sens.

108 Acest lucru reiese dintr-un document dat de Grigore Callimachi, în septembrie 1759 (in IORGA, *Documente...*, *op. cit.*, p. 185).

109 *Apud* DICULESCU, *op. cit.*, p. 185.

110 Ambele documente, în POTRA, *op. cit.*, pp. 620 şi 623.

111 *Apud* DICULESCU, *op. cit.*, p. 49.

112 *Apud* IORGA, *Documente...*, *op. cit.*, I, p. 483.

113 *Apud* DICULESCU, *op. cit.*, p. 50.

114 După Radu ROSETTI, „Ţigăncuşa de la ietac", in *Alte poveşti moldoveneşti*, 1921, reluată în R. ROSETTI, *Scrieri*, Bucureşti, 1980, pp. 309 la 334.

115 Povestea care urmează este luată din George SION, „Emanciparea ţiganilor", in *Suvenire contemporane*, Bucureşti, 1915, reeditat în 1973, Bucureşti, 2 vol. (povestirea se află la începutul celui de al doilea volum, până la p. 53). Autorul, Gheorghe Sion, jucase un rol direct în drama pe care o vom citi: o luase slujnică, după ce fusese slobozită de Cantacuzino-Paşcanu, pe mama tânărului erou al povestirii, şi el va fi cel ce va expune cazul domnitorului Grigore Ghica.

116 Profira Cantacuzino-Paşcanu era fiica marelui-vornic Alexandru Beldiman, autorul *Jalnicei Tragodii* şi al multor traduceri din limba franceză.

117 Grigore V Ghica, într-un moment de depresiune, avea şi el să se sinucidă, cu un foc de revolver, 18 luni mai târziu, la proprietatea sa de la Le Mée, lângă Melun (la vreo 30 km est de Paris), unde se retrăsese în 1856. De o mare sensibilitate, fusese tulburat şi îndurerat de campania de calomnii lansată la Iaşi împotriva lui de către adversarii Unirii Principatelor, adunaţi în jurul caimacamului Nicolae Vogoridi. Partizan convins şi dezinteresat al Unirii, Grigore Ghica fusese afectat şi de refuzul lui Napoleon III de a-i acorda audienţa pe care i-o ceruse ca să pledeze în faţa lui cauza Unirii şi necesitatea de a se pune capăt alegerilor măsluite din Moldova, alegeri care aduseseră în Adunarea de la Iaşi o majoritate antiunionistă. El nu ştia însă că Împăratul, la întâlnirea de la Osborn, de la 9 august 1857, obţinuse de la regina Victoria acordul ca Anglia să se alăture Franţei pentru a cere Turciei anularea alegerilor din Moldova. La 24 august 1857, seara, s-a sinucis, după ce şi-a făcut testamentul, care începea cu aceste cuvinte: „Castelul Le Mée, 24 august — sunt victima unei mârşăvii şi nu mai pot trăi, deşi mă ştiu cu totul nevinovat. Va veni ziua când adevărul va fi dat la iveală. Îi aştept pe duşmanii mei în faţa tribunalului lui Dumnezeu...". Peste două zile, jurnalele pariziene publicau vestea anulării alegerilor din Moldova de către guvernul otoman. Noile alegeri aveau să aducă o puternică majoritate unionistă, deschizând astfel calea Unirii Principatelor, care va fi realizată *de facto*, la 24 ianuarie 1859, prin dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza pe tronul Moldovei şi pe cel al Munteniei (Grigore Ghica este

bunicul monseniorului Vladimir Ghica, episcop *in partibus* și protonotar apostolic, mort în închisoare, în România, în perioada stalinistă, și al cărui proces de beatificare a fost introdus la Curia de la Roma).

118 În Muntenia, pandurii au fost mai întâi milițieni recrutați dintre țăranii liberi — mai ales în regiunile muntoase din Oltenia, pentru menținerea ordinii în județe. Alcătuind mici unități de voluntari în armata rusă, se vor acoperi de glorie în timpul războiului din 1806–1812, datorită unor căpetenii ca Tudor Vladimirescu; cu ei va ridica acesta steagul revoltei în 1821. Laurençon, în 1822, îi caracteriza astfel: „În cele cinci județe ale Olteniei, erau cinci până la șase mii de panduri, un soi de soldați zdrențăroși, a căror singură armă este o flintă, pe care, de altfel, o mânuiesc foarte bine, căci învață să tragă încă de copii. Turcii se tem de ei." În limba română, termenul a avut întotdeauna un sens nobil.

119 Edict care specifică privilegiile acordate celor două Principate și care, pe lângă recunoașterea vechilor drepturi ale acestor țări vasale, introducea, ca noutate, septenatul pentru domnitori, atunci când nu exista un acord prealabil al celor două Curți, cea de la Constantinopol și cea de la Petersburg. Inclus într-un acord bilateral ruso–turc, hatișeriful din 1802 lua astfel caracterul unui angajament internațional. Acesta era acordul pe care Turcia îl viola destituindu-i, înainte de termen, pe cei doi domnitori, fără consultarea prealabilă a Rusiei.

120 Langeron, care numai de sentimente antirusești nu poate fi bănuit, citează în Memoriile sale cazuri de-a dreptul cutremurătoare. Într-o notă, de la pagina 81, sub titlul: „Iată un exemplu, dintr-o mie, de ce era în stare cruzimea rușilor", povestește crimele de care se făcuse vinovat generalul Kamenski în timpul campaniei din iarna 1788, din Moldova: furios că o neașteptată vijelie îi distrusese un sfert din efective, pusese să fie decapitați prizonierii tătari care nu au știut sau nu au vrut să răspundă la interogatoriul lui, poruncise să fie legat, despuiat, de un stâlp un evreu care i se păruse suspect și ceruse să fie stropit cu apă, pe un frig de minus zece grade, ca să moară înghețat; dăduse foc unui sat întreg, alungându-i pe locuitori, pe ger și pe zăpadă, lăsându-i să moară de frig și de foame. Ca să pună vârf, adună toate animalele care nu pieriseră în vijelie sau în incendiu și le trimite în Rusia, la moșiile sale. Vrând parcă să mai atenueze impresia pe care o vor face cele scrise de el, Langeron își încheie nota cu această observație: „Trebuie să adaug că, în timpul războiului din 1806, soldații ruși s-au arătat mult mai disciplinați și ofițerii mult mai puțin cruzi", dar se contrazice pe aceeași pagină când scrie: „Am putut judeca grozăviile la care ofițerii noștri se dedau prea adesea în Moldova, și, chiar dacă n-aș fi fost martor, aș fi putut judeca și după teama cumplită de care este cuprins, dintr-o dată, un

ţăran moldovean când vede că-i intră în casă o uniformă rusească. Rămâne împietrit, şi nu mai este în stare nici să zică, nici să facă ceva. Degeaba îi ceri, îl rogi, îi dai bani ca să-ţi facă vreun serviciu oarecare, moldoveanul nu mai e bun de nimic şi rămâne ca o stană de piatră. Nu mai este nimic altceva de făcut decât să-ţi iei singur cele ce-ţi trebuie — ceea ce se şi face de obicei, şi să laşi banii acolo — ceea ce nu se face întotdeauna."

121 Aici, Langeron se înşală probabil: este vorba de tatăl lui Constantin Varlam, postelnicul Dimitrie Varlam, grec sau macedoromân originar din Corfu; el slujise sub ruşi şi se refugiase în Rusia după plecarea trupelor ruseşti din Moldova, luându-şi şi familia. Crescut în Rusia, Constantin Varlam avea să fie principalul sfetnic al lui Constantin Ipsilanti şi căpetenia partidului rusofil din Muntenia. Căsătorit cu o soră a viitorilor domnitori Grigore şi Alexandru Ghica, va fi mare-ban, în 1812.

122 Pasajul din Memoriile lui Langeron care relatează cele două întâlniri ale lui cu Ahmet-paşa la Rusciuc (figurează în culegerea de documente HURMUZAKI, III, 1, pp. 365–370) este de un interes pasionant, nu numai datorită pitorescului descrierilor, ci, chiar mai mult, prin conţinutul discuţiilor. Marele vizir îi mărturisea lui Langeron simpatia lui pentru ruşi, convingerea că marele duşman al Europei era Napoleon şi că toate marile puteri aveau datoria să se unească împotriva lui. Langeron comentează: „Îmi ziceam în sinea mea: bunul-simţ al acestui tâlhar, pe legea mea, mă înspăimântă. — Generalul Essen, Pisani (tălmaciul) şi cu mine nu ne mai reveneam văzând cum un fost marinar, un pirat fără învăţătură, care nu ştia nici să scrie, nici să citească, vorbea despre cele mai mari chestiuni ale politicii europene cu atâta discernământ şi logică [...]. Spusele acestui vizir ar fi făcut cinste celor mai de seamă diplomaţi din Europa."

123 S-a vorbit mult despre posibila „trădare" a lui Moruzi. Într-un prim moment, aşa cum am văzut, Langeron nu o credea nicidecum probabilă: ce interes putea avea un candidat la tronurile Principatelor să vadă cum unul din ele este înjumătăţit? Peste cincisprezece ani, în 1827, pe temeiul unor destăinuiri făcute de nişte fanarioţi refugiaţi la Odessa, avea să expună teza potrivit căreia pacea de la Bucureşti ar fi fost rezultatul unui adevărat complot al fanarioţilor: se temeau ca nu cumva, după ce va fi înfrânt Rusia, Napoleon să nu se întoarcă împotriva Turciei; în acest caz, Principatele ar fi fost pierdute pentru totdeauna. *Se non e vero...* Ceea ce pare, în schimb, neîndoielnic este răspunderea Parisului pentru acest dezastru diplomatic: în timp ce menţinerea acestui front de război, pe flancul stâng al imensei frontiere pe care Rusia trebuia eventual s-o apere, ar fi trebuit să constituie un obiectiv major al diplomaţiei napoleoniene, postul de ambasador al Franţei la Constantinopol era, în acel moment, vacant, iar ambasadorului desemnat, Andréossy, i-au trebuit câteva săptămâni până să ajungă la post, iar, când a ajuns, afacerea

era încheiată. Langeron remarcă, pe bună dreptate, într-o notă (exprimându-se ca un vrednic supus al țarului): „Rusia îi este îndatorată pe vecie domnului Andréossy. Nu încape nici o îndoială că, dacă ar fi sosit la timp — și o putea face lesne —, ar fi împiedicat încheierea păcii, ceea ce ar fi fost foarte rău pentru noi. Andréossy a călătorit ca un ambasador, când ar fi trebuit să călătorească cu iuțeala unui curier. S-a oprit, a petrecut peste tot pe unde s-a oprit și a găsit pacea gata făcută." Alte surse insinuează că, la Viena, ar fi avut o iubită care l-ar fi oprit lângă ea mai mult decât se cuvenea. Iată cum a apărut „chestiunea Basarabiei". — De fapt, astăzi, trebuie să corectăm afirmațiile lui Langeron. Publicarea recentă a unor documente din arhiva otomană a scos la lumină faptul că, cu câteva zile înainte de încheierea păcii de la București, însărcinatul cu afaceri al Franței la Constantinopol, Latour-Maubourg (un nepot al vestitului general), a dezvăluit guvernului otoman intenția lui Napoleon de a ataca Rusia în viitorul imediat, insistând pe lângă sultan să nu încheie încă pacea. Vestea, discutată în Divan, nu i-a convins pe turci că o eventuală izbândă a ambițiilor lui Napoleon în Rusia ar fi fost în favoarea intereselor otomane. Să nu uităm, de asemenea, eforturile făcute, de multă vreme, de englezi pentru a-i convinge pe turci că Napoleon, atotputernic în Europa, reprezenta pentru ei o primejdie și mai mare decât Rusia. (Cf. Chantal LEMERCIER-QUELQUEJAY, *La Russie, La France et la Turquie à la veille de la campagne de Russie*, in *Cahiers du Monde russe et soviétique*, nr. VI, 2, anul 1965.) Nu este totuși mai puțin adevărat că prezența la Constantinopol a unui ambasador influent și activ, cum fusese generalul Sébastiani în 1806, i-ar fi putut eventual convinge pe marele-vizir sau pe însuși sultanul să nu încheie pacea în acel moment.

124 „Haiduc și tâlhar", in *Povești moldovenești, op. cit.*, pp. 103–122.

125 *Apud* IORGA, *Documente Callimachi, op. cit.*, I, cap. 1, p. 7.

126 *Apud* Ștefan IONESCU, *București în vremea...* (v. Bibliografie).

127 Constantin Rhigas sau Rigas, zis și Velestinlis, deoarece era din Velestin, sat din nordul Greciei populat cu aromâni. Familia sa (cf. Xenopol, *Partidele politice..., op. cit.*, care îl citează pe I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*) era originară dintr-un sat vecin, Băiasa, populată tot cu aromâni, și avea porecla Trușină, care, în dialect macedoromân, înseamnă „funie de păr de capră"; Constantin avea un frate care se numea Ibu Riga Trușină. Rhigas a fost totuși un mare apostol al renașterii grecești. Îmbibat de ideile Revoluției franceze, visa la o confederație, condusă de greci, a tuturor popoarelor din sud-estul european, legate prin apartenența lor la ortodoxism. În 1797, a redactat, la Viena, o proclamație revoluționară pe care a tipărit-o la cei doi frați tipografi Markides Puliu, din Viena, tot macedoromâni. Trădați de un lucrător de la tipografie, un vienez, au fost arestați de autoritățile austriece; în timp ce frații Puliu, cetățeni austrieci,

erau deportaţi în Silezia, Rhigas era predat turcilor, care l-au ucis, la Belgrad, în aprilie 1798, împreună cu opt dintre tovarăşii săi.

128 Iată lista „personalului" pe care bunicul memorialistului Radu Rosetti, hatmanul Răducanu Rosetti, îl luase cu familia sa în exilul de la Cernăuţi: un preceptor francez, dl Rémond; un preceptor german, pastor protestant din Braşov; un profesor de muzică; iar ca servitori, pe lângă ţigani: un majordom, un valet, un bărbier, doi vizitii, o doică, o bonă pentru copii, o jupâneasă, o cameristă şi trei slujnice pentru soţia lui.

129 *Apud* C.D. ARICESCU, *Acte justificative la Istoria Revoluţiunii Române de la 1821*, Craiova, 1874.

130 Suntem în măsură astăzi, pe baza unor surse foarte bune, să dăm în vileag adevărata identitate a acestei tinere femei cu inimă mare: ar fi vorba de Maria Ghica, fiica unui Dimitrie Ghica, zis Kefal (din ramura moldovenească a Ghiculeştilor), şi a Ecaterinei Cantacuzino.

131 *Pensées de M. le comte d'Oxenstirn sur divers sujets, avec les réflexions morales du même auteur*, ediţie nouă, Haga, 1742, 2 vol. in-8° (scrisă în franceză de contele Gabriel Thureson Oxenstjerna, strănepot al cancelarului lui Gustav Adolf. Lucrarea a cunoscut 12 ediţii în secolul al XVIII-lea şi încă una în 1825).

132 Biserica Unită din România a fost pur şi simplu desfiinţată printr-un decret al regimului comunist, la 1 decembrie 1948, şi a trecut, practic, în clandestinitate. Timp de peste patruzeci de ani, a fost o „biserică a tăcerii", o biserică a catacombelor, în Europa secolului al XX-lea. Abrogarea decretului din 1 decembrie 1948 a fost una din primele măsuri luate de regimul de după evenimentele din decembrie 1989, însă Biserica Unită din România n-a intrat încă în toate drepturile ei anterioare.

133 Elementul slav din limbă, atât acela datorat slavonei bisericeşti, cât şi acela asimilat în Evul Mediu timpuriu, nu a suferit această evoluţie depreciativă, deşi frecvenţa lui în limbajul curent a scăzut simţitor. Între timp, el a dobândit un parfum poetic apreciat de scriitorii preţioşi sau arhaizanţi. În mod curios, influenţa franceză asupra limbii române nu a slăbit, în ciuda circumstanţelor politice din ultima jumătate de secol; ea continuă, cu urmări dăunătoare, nu numai asupra vocabularului, dar şi asupra întorsăturilor de frază şi asupra sintaxei. Ne aflăm în faţa unui fenomen foarte asemănător cu influenţa latinei asupra limbii franceze la sfârşitul Renaşterii. Însă, în Franţa, „enfin Malherbe vint..." În România, Malherbe n-a sosit încă.

134 Este titlul unei cărţulii recente, care, pornind de la acest cuvânt mai degrabă hazliu, abordează, cu inteligenţă şi umor, toate celelalte aspecte de profundă transformare pe care le-a trăit atunci societatea românească: Ştefan CAZIMIR, *Alfabetul de tranziţie* (v. Bibliografie).

135 Evreu din Pesta, Rosenthal studiase pictura la Viena, și, în 1842, în vârstă de numai 22 de ani, s-a dus la București, invitat ca „portretist". A pictat acolo nu mai puțin de 40 de portrete în doi ani, apoi a plecat la Paris ca să-și continue studiile de pictură. Acolo s-a întâlnit din nou cu grupul de studenți „moldovalahi" liberali, și, îmbrățișându-le cauza, i-a însoțit la București în timpul revoluției din iunie 1848; va fi naturalizat român sub scurta guvernare „revoluționară". Refugiat la Paris după eșecul revoluției, în 1850 va accepta o misiune de propagandă a revoluționarilor către Transilvania. Arestat pe drum de către poliția austriacă și întemnițat, va muri în urma torturilor suferite.

136 Despre lupta dintre influența germană și influența franceză în arta românească, prof. Ionel JIANU a făcut o comunicare la primul congres al „Institut für Rumänienforschung", München, 6–7 iunie 1988, care urma să apară în Caietul nr.1 al Institutului: „Der deutsche und der französische Einfluss im Wettstreit um die Vorherrschaft in den rumänischen Kunst".

137 *Apud* XENOPOL, *Istoria partidelor..., op. cit.*

138 Vlad GEORGESCU, *Ideile politice și iluminismul*... pp. 178 (v. Bibliografie).

139 După Alecu Russo, *Scrieri*, ed. Petre V. Haneș, 1908, pp. 24 sqq., „Holera".

140 Cf. în special Ștefan ZELETIN, *Burghezia română*... (v. Bibliografie); încercare de interpretare sociologică — lucrare capitală, dar prea dogmatică. O privire de istoric la C. C. GIURESCU, *Contribuțiuni la studiul originilor*... (v. Bibliografie).

141 Avem de a face cu un fenomen foarte general în faza de tranziție de la o societate patriarhală la o societate capitalistă, caracterizat astfel de economistul Celso Furtado: „...creșterea productivității în societățile periferice nu se traducea prin creșterea salariilor, ci provoca o creștere a cheltuielilor de consum ale minorității de proprietari și ale grupurilor profesionale și birocratice urbane. În felul acesta, *dezvoltarea* a ajuns să se confunde cu asimilarea la modele culturale importate sau cu *modernizarea* stilului de viață al unei minorități privilegiate" (*Théorie du développement économique*, tradusă din portugheză, ediția a doua, PUF, Paris, 1976, p. 203).

142 Cf. în special Georgeta PENELEA, *Les foires de la Valachie*... (v. Bibliografie).

143 Cu Dimitrie și Ion Brătianu începe cariera unei familii care a dat, probabil, cea mai strălucită dinastie politică din Europa contemporană. Într-un secol, din 1848 până în 1948, ea a dat României, fără să-i mai socotim pe membrii corpurilor legiuitoare, șase miniștri, dintre care patru prim-miniștri. Frații Dimitrie și Ion au jucat un rol de prim-plan în 1848 ca șefi, alături de Constantin Rosetti, ai fracțiunii celei mai radicale a mișcării revoluționare.

Au participat la actul Unirii Principatelor în 1859, şi acţiunea lui Ion Brătianu a fost fără îndoială hotărâtoare în venirea lui Carol de Hohenzollern pe tronul României... Ion Brătianu a fost apoi şeful guvernului în timpul Războiului de independenţă din 1877 şi în timpul dificilelor negocieri de la Berlin din 1878. La fel de strălucit ca şi el, fiul lui, Ion (Ionel), care-i va urma în fruntea partidului liberal, va călăuzi destinele ţării în timpul primului război mondial, care avea să ducă la formarea României Mari, şi va realiza cele două reforme fundamentale înscrise de multă vreme în programul partidului liberal: împărţirea pământului la ţărani şi votul universal. Bucurându-se de deplina încredere a regelui Ferdinand, s-a putut spune despre el că, vreme de peste douăzeci de ani, a fost regele neîncoronat al României. Contele de Saint-Aulaire, ministrul Franţei la Bucureşti în timpul războiului, a scris despre el, în ale sale *Confessions d'un vieux diplomate*, că era „mai mare decât Lloyd George, mai mare decât Clemenceau"... Ca să încununeze acest palmares, în epoca stalinistă, trei membri ai familiei Brătianu au murit în închisoare sau de pe urma întemniţării.

144 *Apud* XENOPOL, *Istoria partidelor...*, *op. cit.*, p. 292.

145 Cei trei fraţi Golescu, fiii lui Dinicu, asemenea celor trei muşchetari, erau în realitate patru cu vărul lor primar, care, ca să complice şi mai mult lucrurile, se numea Alexandru, ca unul din cei trei fraţi; sunt deosebiţi spunându-li-se Alexandru-Albu şi Alexandru-Negru — dar, dacă Negru este o poreclă din pricina feţei negricioase a purtătorului numelui, Albu era un al doilea prenume. — Corespondenţa (cel mai adesea în franceză) între cei trei fraţi şi mama lor, Zinca Golescu, o adevărată „mamă a Grahilor", patrioată la fel de înflăcărată ca şi fiii ei, este foarte instructivă şi emoţionantă; a fost publicată la Bucureşti, în 1939, de Gheorghe FOTINO (*Din vremea Renaşterii naţionale: boierii Goleşti*).

*Glosar**

agă: ofiţer comandant din armata otomană; în Ţara Românească în secolul al XVII-lea, marele-agă era, după spătar, al doilea comandant al oştirii; la începutul secolului al XIX-lea, este şeful poliţiei capitalei.

armaş: înalt dregător care la origine răspundea de artilerie („pusci") şi de „puşcării"; cu vremea, principala lui atribuţie devine poliţienească: aplicarea „caznelor" şi aducerea la îndeplinire a pedepsei capitale.

ban: înalt dregător; în Muntenia de la sfârşitul secolului al XV-lea, marele-ban al Craiovei guvernează Oltenia şi este, în sfatul domnesc, boierul cu cel mai înalt rang; în epoca ce ne interesează, nu mai stă la Craiova, unde-i ţine locul un caimacam, dar este în fruntea divanului în lipsa domnului; în Moldova, banul este un boier de rang mai mic.

beglerbei *(sau* ***beilerbei****):* guvernatorul general al unei mari provincii din imperiul otoman (cuprinzând mai multe ţinuturi).

beşli-aga (***beşleagă***)*:* căpitan de beşlii (corp de cavalerie uşoară), însărcinat cu ocrotirea călătorilor musulmani.

bei (sau ***bey***)*:* guvernator al unei provincii (mai rar, al unui mare oraş) în imperiul otoman; pentru turci, domnii ţărilor române erau *bei*.

beilic (sau ***beylic***)*:* han rezervat oaspeţilor de seamă turci la Bucureşti sau la popasurile de la Constantinopol spre ţările române.

beizadea: fiu de domn.

biniş: haină largă de postav, tivită cu samur.

cafegi-başa: boier de rang inferior, însărcinat să vegheze la servirea cafelei domnitorului.

caftan: haină de onoare pe care sultanul o oferea domnilor Munteniei şi Moldovei ca semn distinctiv al rangului lor; la rândul lor, domnii îi „căftăneau" pe boierii din divan.

caimacam: locotenent domnesc atunci când domnitorul lipsea sau tronul nu era ocupat; în Oltenia, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, înlocuitorul permanent la Craiova al marelui-ban, care, de atunci, stă la Bucureşti.

---

* Glosarul acesta e necesar şi cititorului român, întrucât cei mai mulţi dintre termenii pe care-i conţine au ieşit din uz.

calpac: căciulă mare sferică de fetru sau de blană, purtată de boieri.
cămăraş: boier care avea grija camerei lui vodă, şambelan.
capudan-paşa: mare-amiral al flotei otomane.
capugiu: străjer la serai; trimis cu o misiune specială de către sultan.
capuchehaie: agent diplomatic al domnilor români pe lângă Poartă.
ceacşiri: pantaloni turceşti bufanţi.
ceauş: curier al Porţii; la noi, grad militar inferior, căpetenie de aprozi.
chehaia: intendent al unui paşă sau vizir.
ciohodar: servitor la înalţii demnitari turci; camerier al domnilor.
clucer: boier însărcinat cu aprovizionarea Curţii; în secolul al XIX-lea, marele-clucer este boier de rangul II, însă cu participare la divan.
comis: boier din divan; la origine, mai-mare peste grajdurile domneşti.
cucă: cască de ienicer acoperită cu catifea şi împodobită cu pene de struţ; ca şi tuiurile şi steagul, era un simbol al puterii, fiind dăruit de sultan domnilor Munteniei şi Moldovei.
divan: (începând din secolul al XVII-lea) sfatul domnesc adunat pentru a împărţi dreptatea; ansamblul boierilor din sfatul ţării.
divan-efendi: secretar turc care-l însoţea pe domnitor în ţară.
dragoman: interpret, tălmaci oficial, marele-dragoman (sau ***drogman***) al Porţii era cel mai înalt demnitar creştin în imperiul otoman, un fel de secretar de stat la afacerile externe.
epistat: intendent; conducător al unui serviciu public.
epitrop: curator, administrator al bunurilor bisericeşti.
falangă: bară de lemn orizontală de care se legau picioarele celor condamnaţi să fie bătuţi la tălpi cu o vână de bou; supliciul ca atare.
falce: unitate de măsură pentru suprafeţe, folosită în Moldova, care avea aproape un hectar şi jumătate (14 323 m.p.).
feregeà: haină lungă din stofă fină sau catifea brodată, deschisă în faţă, purtată de boieri sau boieroaice peste îmbrăcămintea obişnuită.
fermeneà: un fel de ilic cu mâneci lungi, din catifea brodată, purtată peste anteriu.
firman: ordin scris dat de sultan, destinat provinciilor (iscălit de marele-vizir şi purtând pecetea sultanului).
fumărit: dare pe case, identificate prin hornuri (fumuri).
giubeà: haină largă de postav, lungă până la glezne, adesea căptuşită cu blană.
grammaticòs: scrib sau secretar grec.
hanger: pumnal curbat pe care turcii îl purtau la brâu; când hangerul aparţinea unor personaje de seamă, mânerul era încrustat cu nestemate.
hatişerif: poruncă dată de însuşi sultanul (firmanul purta atunci, alături de pecetea sultanului, şi apostila lui).
hatman: comandantul oştirii în Moldova.

hospodar: titlu dat de ruși domnilor Moldovei și Munteniei, și care uneori a fost adoptat și de cancelariile occidentale.

işlic: căciulă de blană scumpă, de formă aproape cilindrică (ca o tocă), purtată de domnitori și boieri.

ispravnic: după reformele lui Constantin Mavrocordat, administratorul unui județ (prefect).

jitnicer: dregător de rangul al doilea, pe vremuri însărcinat cu strângerea și păstrarea cerealelor în hambarul domnesc (jitniță).

jude: în Evul Mediu, căpetenia unei comunități de țărani liberi (uneori, dublet slav: ***cneaz***).

județ: împărțire teritorial-administrativă păstrată din Evul Mediu până în epoca contemporană; la origine, putea avea și înțelesul de primar ales în orașe.

lăieși (țigani): țigani dintr-o ceată nomadă, care aparțineau însă unui proprietar.

lipscani: mari negustori care, o dată sau de două ori pe an, se duceau la marele târg de la Leipzig (Lipsca).

logofăt: la Bizanț, marele-logofăt (*logothétis*) devenise, din secolul al XIII-lea, un fel de controlor general al administrației; în Țara Românească și în Moldova, marele-logofăt apare de la început ca șef al cancelariei domnești (în documentele latinești, i se spune *cancellarius*); în Moldova, marele-logofăt e dregătorul cu cel mai mare rang, în Muntenia trece după marele-ban și marele-vornic; banalizat în secolul al XIX-lea, termenul va desemna la oraș un secretar, la țară un intendent de moșie.

mahmudeà: monedă turcească de aur a cărei valoare a variat; în epoca de care ne ocupăm, valorează aproximativ 25 de lei.

mazil: (de la un adjectiv turcesc însemnând „destituit") 1. calificativ pentru un domnitor după destituirea lui de către Poartă; 2. urmaș al unor foști dregători, dar care el însuși nu mai are nici o dregătorie. La începutul veacului al XIX-lea, mazilii alcătuiau o categorie socială intermediară între boieri și moșneni sau răzeși.

menzilhaneà: serviciul poștei la turci și în țările române în epoca fanariotă.

meși: încălțăminte de piele foarte fină, purtată peste ciorapi, dar cu papuci sau cizme.

meterhaneà: ansamblu de muzică militară turcească.

mucarer: sumă plătită Porții de domnitori ca să obțină confirmarea sau reînnoirea domniei.

ocà: măsură de greutate (1,271 până la 1,291 kg) sau de capacitate (1,288 sau 1,520 l).

paharnic: mare-dregător care avea grija băuturii la Curte și care avea datoria de a gusta în prealabil băutura domnului.

parà: monedă divizionară a piastrului și a leului (1 leu = 40 de parale).

pașalâc: provincie a imperiului otoman guvernată de un pașă.

peșchergiu: copil de casă care-i ducea domnului șervetul de șters pe mâini.

peşcheş: dar făcut înalţilor demnitari otomani.

pârcălab: guvernatorul unei cetăţi în Evul Mediu; mai târziu, şi al unui târg.

pârgar: membru în sfatul administrativ al unui oraş sau târg.

polcovnic: colonel din armata rusească; termen folosit şi la români în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

postelnic: boier din sfatul domnesc având grija camerei domnitorului; în epoca fanariotă, el este însărcinat cu relaţiile externe şi protocolul.

protosinghel: grad monahal, îndată după arhimandrit.

raià: 1. supus creştin al sultanului; 2. provincie a imperiului otoman populată cu creştini (în ţinuturile româneşti, desemna enclavele turceşti de la nordul Dunării).

scutelnici: ţărani sau slujbaşi mărunţi care, în schimbul anumitor munci în folosul domniei sau al vreunui demnitar, erau scutiţi de dări.

serdar: în Moldova, comandant de oaste; în Muntenia, marele-serdar comandă o unitate de cavalerie cu atribuţii de jandarmerie; de la sfârşitul epocii fanariote, boier de rang mijlociu.

spătar: la origine, mare-dregător care purta spada domnului la ceremonii; mai târziu, în Muntenia marele-spătar are comanda întregii oştiri, iar, la sfârşitul epocii fanariote, mai mult atribuţii de menţinere a ordinii.

staroste: căpetenia unei bresle de negustori sau de meseriaşi.

stolnic: boier care purta grija mesei domnitorului; la sfârşitul epocii fanariote, pe lângă marele-stolnic, sunt şi stolnici printre boierii fără atribuţii.

sudit: locuitor din ţările române care se bucura de protecţia unei puteri străine.

şerbegi-başa: boier mărunt, însărcinat, pe lângă domnitor, să se îngrijească de dulceţuri.

tui (tuiuri): semn distinctiv al unor înalţi demnitari otomani, format din cozi albe de cal împletite, legate la capătul unei lănci roşii; numărul cozilor varia după rangul personajului: domnii români aveau dreptul la două cozi, marele-vizir şi unii beglerbei aveau trei.

vătaf: în epoca ce ne interesează, sens general de intendent; ***vătaf de plai:*** şef al plăieşilor unei regiuni de munte.

vătraşi: ţigani robi care locuiau la casele stăpânului.

vecin: ţăran şerb, în Moldova (în Muntenia, i se zicea ***rumân***).

vistier sau ***vistiernic:*** trezorier; marele-vistier era, în ambele ţări, dregătorul care avea sarcina administraţiei financiare.

vornic: mare-dregător însărcinat cu conducerea treburilor interne şi care avea întinse atribuţii judecătoreşti; în Muntenia, avea rang îndată după marele-ban; în Moldova, venea după marele-logofăt.

zapcii: cârmuitori ai unor plăşi; agenţi însărcinaţi cu strângerea dărilor.

Repere cronologice (1800–1848)

Interne	Externe
Ultimele domnii fanariote	
1799–1801 Alexandru Moruzi în Muntenia	Octombrie 1799 Bonaparte părăsește Egiptul
1799–1801 Constantin Ipsilanti în Moldova	
1801–1802 Mihai Șuțu în Muntenia	
1801–1802 Alexandru Șuțu în Moldova	

septembrie 1802 *Hatișerifurile* sultanului inserate într-un acord bilateral cu Rusia, care asigură domnitorilor Moldovei și Munteniei domnii cu o durată de șapte ani. Orice schimbare înainte de termen trebuia încuviințată de Petersburg.

1802–1806 Constantin Ipsilanti în Muntenia	18 mai 1804 Proclamarea lui Napoleon ca împărat al francezilor
1802–1806 Alexandru Moruzi în Moldova	2 decembrie 1804, încoronarea
	2 decembrie 1805 Austerlitz („bătălia celor trei împărați")

august 1806 La instigația generalului Sébastiani, ambasadorul Franței, sultanul îi revocă unilateral pe cei doi domnitori, dând astfel un pretext țarului să intervină în Principate.

decembrie 1806 – mai 1812 Al cincilea război ruso-turc și ocupația rusească a celor două principate. Întreruperi intermitente

7–9 iulie 1807 Tratatul de la Tilsitt între Napoleon și Alexandru I

28 mai 1812 *Pacea de la București*. Rusia anexează Moldova dintre Nistru și Prut.

iunie 1812 „Marea Armată" a lui Napoleon intră în Rusia

1812–1818 Ion Gheorghe Caragea în Muntenia	Septembrie 1814 – iunie 1815 Congresul de la Viena
1812–1819 Scarlat Callimachi în Moldova	

1818–1821 Alexandru Şuţu în Muntenia
1819–1821 Mihai Şuţu în Moldova
1821 martie–aprilie Revolta grecilor din Principate şi Peloponez: „Eteria". Alexandru Ipsilanti vine din Rusia în Moldova apoi în Muntenia
23 ianuarie 1821 Proclamaţia lui Tudor Vladimirescu în Muntenia
27 mai 1821 Executarea lui Tudor de oamenii lui Ipsilanti
mai 1821 – iunie 1822 Ocupaţia turcească în Principate — Insurecţia continuă în Grecia
1822 *Restabilirea domniilor pământene* în cele două Principate
1822–1828 Grigore IV Ghica în Muntenia
1822–1828 Ion Sandu Sturdza în Moldova
25 septembrie 1826 *Convenţia de la Akkerman* (Cetatea Albă) dintre Rusia şi Turcia: Divanurile celor două Principate au dreptul să-şi aleagă domnitorii pentru o durată de şapte ani.
26 aprilie 1828 Rusia declară război Turciei. Armata lui Wittgenstein ajunge la Dunăre în cinci zile. Al şaselea război ruso-turc (1828–1829)
2/14 septembrie 1829 *Tratatul de pace de la Adrianopol*: otomanii părăsesc cele trei „raiale" de la nordul Dunării, Turnu, Giurgiu şi Brăila; libertatea de navigaţie pe Dunăre. Principatele au dreptul să-şi aleagă domnitorii pe viaţă.
1829–1834 *Administraţie rusească în Principate.* „Proconsulatul" generalului contele Pavel Kiseleff
1831 Adoptarea „Regulamentului Organic" de către Obşteasca Adunare extraordinară: Muntenia (mai 1831), Moldova (octombrie 1831)
1834–1842 Alexandru Ghica în Muntenia
1834–1849 Mihai Sturdza în Moldova
1842–1848 Gheorghe Bibescu în Muntenia
4 iulie 1830 Luarea Algerului de către francezi
27–28–29 iulie 1830 Revoluţia la Paris („cele trei zile glorioase")
13 iulie 1841 Convenţia de la Londra între cele cinci mari puteri privind Strâmtorile (Bosfor şi Dardanele)
iunie–septembrie 1848 Guvern revoluţionar provizoriu în Muntenia
ianuarie 1848 Agitaţie revoluţionară în Italia
iulie 1848 Ruşii ocupă Moldova
22–24 februarie 1848 Revoluţia la Paris
25–27 septembrie 1848 Turcii şi ruşii se înţeleg să intre în Bucureşti

Bibliografie

(Bibliografia unui asemenea subiect nu poate, bineînțeles, să fie exhaustivă. M-am limitat la lucrările efectiv consultate și, întrucât cartea a fost concepută și scrisă integral în străinătate, o mai mare importanță au luat-o, aproape pe nevrute, mărturiile străine despre țara noastră aflătoare prin marile biblioteci din Apus — bunăoară din Paris, München, Freiburg-im-Breisgau, Londra, Washington. — De altfel, cum era firesc, bibliografia din versiunea originală (franceză) nu cuprinde decât lucrări în limbi de circulație internațională, referințele la cărți sau izvoare românești apărând doar ocazional, în note sau chiar în text; de asemeni, primul paragraf, „Lucrări cu caracter general", a fost redus la un strict minimum.)

I. LUCRĂRI CU CARACTER GENERAL

BENGESCO (Georges). — *Bibliographie franco-roumaine du XIXe siècle*, Bruxelles, 1895, 192 p.

BRĂTIANU (Gheorghe I.). — *Originile și formarea unității românești*, București, 1942, trad. franceză: Bratiano (Georges I.). — *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943.

DENSUSIANU (Ovide). — *Histoire de la Roumanie*, Paris, 1929.

GIURESCU (Constantin C.). — *Istoria Românilor*, 3 vol., București, 1935–1946.

GIURESCU (Constantin C.). — *Formation du peuple roumain et de sa langue* (traducere din românește), București, 1972.

GIURESCU (C. C.). — *La formation de l'État national unitaire roumain*, București, 1975.

GIURESCU (C. C.) *et alii* — *Chronological History of Roumania*, București, 1974.

GIURESCU (C. C.) *et alii*. — *Histoire chronologique de la Roumanie*, București, 1976.

HOLBAN (Maria) și CERNOVODEANU (Paul) (lucrare colectivă coordonată de). — *Călători străini despre țările române* (din care apăruseră primele

opt volume când s-a isprăvit această carte). Bucureşti, primul volum, 1968.

IORGA (Nicolae). — *Istoria românilor prin călători*, 4 vol., 1928–1929; reeditat într-un volum, Bucureşti, 1981.

IORGA (Nicolae). — *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, 10 vol., Bucureşti, 1937–1945.

LĂZĂRESCU (Dan A.) — *Imaginea României prin călători*, Bucureşti, 1985, 2 vol.

MUNTEANO (B.). — *Panorama de la littérature roumaine contemporaine*, Paris, 1938, 332 p.

RISTELHUEBER (René). — *Histoire des peuples balkaniques*, Paris, 1950.

SETON-WATSON (R.-W.). — *A History of the Rumanians, from Roman Times to the Completion of the Unity*, Cambridge, 1934.

SETON-WATSON (R.-W.). — *Histoire des Roumains, de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité* (traducere din englezeşte), Paris, 1937.

XENOPOL (Alexandru, D.). — *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, 10 vol., Iaşi, 1888–1910.

XENOPOL (Alexandre D.). — *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane, depuis les origines jusqu'à 1859*, Paris, 1896.

II. MĂRTURII DE EPOCĂ

a) Culegeri de documente

HURMUZAKI (Eudoxiu de). — *Documente privitoare la istoria românilor* (primul volum, apărut în 1887).

IORGA (Nicolae). — *Documente privitoare la familia Callimachi*, Bucureşti, 1903, 2 vol.

DICULESCU (Vl.). — *Viaţa cotidiană a Ţării Româneşti în documente, 1800–1848*, Cluj, 1970.

POTRA (George). — *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti*, 1961.

b) Autori

ALECSANDRI (Vasile). — *Ballades et chants populaires de la Roumanie (Principautés Danubiennes)*, recueillis et traduits par V. Alexandri, avec une introduction par M.-A. Ubicini, Paris, 1855.

BACHEVILLE (Barthélemy). — *Voyages des frères Bacheville*, Paris, 1822.

BĂLCESCU (Nicolas). — *Question économique des Principautés Danubiennes*, Paris, 1850 (publicat fără numele autorului).

BATHIANY (*recte* Batthyány, Vincenz), *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukowina im Jahre 1805*, Pesta, 1811.

BAWR (Général Friedrich Wilhelm von). — *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie, avec un Prospectus d'un Atlas géographique et militaire de la dernière guerre entre la Russie et la Porte Ottomane, 1774*, Frankfurt și Leipzig, 1778.

BELLANGER (Stanislas). — *Le kéroutza, voyage en Moldo-Valachie*, 2 vol., Paris, 1846.

BIBESCO (Georges). — *Roumanie;* vol. I: *D'Andrinople à Balta-Liman* (1829–1849), Paris, 1893; vol. II: *Règne de Bibesco. Lois et décrets 1843–1848. Insurrection de 1848, histoire et légende*, Paris, 1894.

BILECOCQ. — *Album Moldo-valaque* (număr din *L'Illustration* nesemnat), 1848.

BOLLIAC (César). — *Mémoires pour servir à l'histoire de la Roumanie* (*Provinces Danubiennes*), Premier Mémoire, Paris, 1856.

BOSCOWITCH (R.P. Joseph). — *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de Son Exc. Mr. J. Porter, Ambassadeur d'Angleterre, en 1762*, par le R.P. Joseph B., de la Compagnie de Jésus, Lausanne, 1772 (originalul italian a apărut la Bassano, 1784).

CARRA (Jean-Louis). — *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux Provinces*, Iași, 1777, „aux dépens de la Société typographique des Deux-Ponts"; reeditată la Lausanne, 1781; conține o anexă — care constituie singurul interes al cărții — unde se află aproape toată lucrarea generalului de Bawr. (J.-L. Carra, fostul secretar francez al lui Grigore III Ghica, este totodată autorul unei plachete, scrisă în același an 1777 și intitulată *Essai particulier de politique dans lequel on propose un partage de la Turquie européenne*, cf. T.-G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914, pp. 315–317).

COLSON (Félix). — *De l'état présent et de l'avenir des principautés de la Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1839.

CONSTANTIN CARAGEA BANUL, în P. P. Panaitescu, „Un manuscript al « Efemeridelor » lui Constantin Caragea Banul", Extras din *Buletinul Comisiei Istorice a României*, vol. III, 1924, pp. 115–120.

CRAVEN (Elisabeth Berkeley, Lady). — *Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786* (două traduceri franceze în 1789, la Londra și la Paris).

DEPREZ (Hippolyte). — „La révolution dans l'Europe orientale" (*La Revue des deux mondes*), Paris, 1848.

DESFEUILLES (Paul) et LASSAIGNE (Jacques). — *Les Français et la Roumanie.* Texte alese, 1937.

DIONISIE ECLESIARHUL — *Chronografulu Ţierei-Rumânesci de la 1764 până la 1815*, in A. Papiu-Ilarianu, *Tesauru de Monumente Istorice*, t. II, pp. 159–236.

FOTINO (Dionisiu). — *Istoria generală a Daciei, sau a Transilvaniei, Ţerei Muntenesci şi a Moldovei*. Traducere de George Sion, 3 vol., 1859 (ediţia grecească a apărut la Viena, 1818–1819).

GAUDIN (Émile). — *Du soulèvement des nations chrétiennes de la Turquie d'Europe*, Paris, 1822.

GIERS (Nicolas de, sau GIRS; Nikolaï Karlovich). — *The Education of a Russian Stateman. The Memoirs of Nikolas Karlovich Giers*. Edited by Charles & Barbara Jelavich. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1962.

GHICA (Ion). — *Opere*, 3 vol. (reeditare), Bucureşti, 1967–1973.

GHIKA (Jean) sub pseudonimul G. Chainoi (anagrama lui Ion Ghica). — *Dernière occupation des principautés danubiennes par la Russie*, Paris, 1853.

GHIKA (Jean D.). — „La France et les principautés danubiennes de 1789 à 1815", in *Annales de l'École Libre des Sciences Politiques*, 1896, 2 articole.

GOLESCO (A.G.). — *De l'abolition du servage dans les principautés danubiennes*, Paris, 1856.

GRADISTEANO (Grégoire). — *Mémoire relatif à la solution de la question moldo-valaque dans l'intérêt de l'équilibre européen*, Paris, 1855.

HACQUET (Balthasar). — *Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 und 1789 durch die dacischen und sarmatischen Karpaten*, Nürnberg, 1790–1791, 2 vol.

HAUTERIVE (Alexandre-Maurice Blanc de La Nautte, comte d'). — *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie (en 1787)*, Bucureşti, 1902 (pentru celelalte două povestiri apărute în *Revue de Géographie* în 1877 şi 1879, a se vedea nota 10).

HELIADE-RĂDULESCU (I.). — *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine ou sur les événements de 1848 accomplis en Valachie*, Paris, 1851.

KARACSAY (Fédor de). — *Beyträge zur europäischen Länderkunde, Die Moldau, Wallachey, Bessarabien und Bukowina*, Viena, f.d. (puţin după 1812).

KOGĂLNICEANU (M.). — *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, Berlin, 1837.

KOGALNITCHAN (Michel de) (Kogălniceanu). — *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains* (ţigani), Berlin, 1837.

LAGARDE-CHAMBONAS (Auguste-Louis-Charles de Messence, comte de). — *Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermannstadt*, ou lettres adressées à Jules Griffith, Paris, 1824.

LANGERON (Mémoires du général comte de Langeron), apărute în *Documente privitoare la Istoria românilor* (Colecția Hurmuzaki), supliment I, vol. III, București, 1887.

LAURENÇON (F.G.). — *Nouvelles observations sur la Valachie* [...], suivi d'un précis d'histoire des événements qui se sont passés dans cette province en 1821, lors de la révolte de Théodore et de l'invasion du prince Ypsilanti, Paris, 1822.

MARCELLUS (vicomte de). — *Souvenirs d'Orient*, Paris, 1839, 2 vol.

MORIOLLES (comte de). — *Voyage en Moldavie du comte de Moriolles*, publicat de Nerva Hodoș, București, 1903.

MOLTKE (Graf Helmuth von). — „Briefe über Zustände und Begehenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839", *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, vol. 8, LXXVII-VI, Berlin, 1893.

NEALE (Adam). — *Travels through some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, Londra, 1818, 2 vol.

NEIGEBAUR (Dr. Johann-Ferdinand). — *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Leipzig, 1848.

PERRIN (Raoul). — *Coup d'oeil sur la Valachie et la Moldavie*, Paris, 1839.

PERTUSIER (Charles). — *La Valachie, la Moldavie et l'influence politique des Grecs du Fanal*, Paris, 1822.

PEYSONNEL (Charles de). — *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Paris, 1787, 2 vol.

POUJADE (Eugène). — *Chrétiens et Turcs, scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient*, Paris, 1859.

RAICEVICH (J.). — *Osservazzioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e la Moldavia*, Neapole, 1788 (fără numele autorului). Trad. franceză: *Voyage en Valachie et en Moldavie*, avec des observations sur l'histoire, la physique et la politique, augmenté de notes et additions... traduit de l'italien par M. J.-M. Lejeune, Paris, 1822.

RECORDON (François). — *Lettres sur la Valachie*, ou observations sur ces provinces, écrites de 1815 à 1821, avec la relation des derniers événements qui y ont eu lieu — par F... R..., Paris, 1821.

RÈGLEMENT ORGANIQUE DE LA PRINCIPAUTÉ DE MOLDAVIE, New York, f. d. (a fost publicat, în realitate, de Gheorghe Asachi, la Bruxelles).

REGNAUD (Élias). — *Histoire politique et sociale des principautés danubiennes*, Paris, 1855.

REINHARD (Mme). — *Une femme de diplomate. Lettres de Madame Reinhard à sa mère, 1798–1815*, traduites de l'allemand par la baronne de Wimpffen, née Reinhard, sa petite-fille, et publiées par la Société d'histoire contemporaine, Paris, 1900.

ROCHECHOUART (général comte Louis-Victor-Léon de). — *Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration.* Mémoires inédits publiés par son fils, Paris, 1889.

ROSETTI (Radu). — *Amintiri*, vol. I (Ce am aflat de la alții), Iași, f.d.; reeditat (incomplet) in Radu Rosetti, *Scrieri*, Ed. Minerva, București, 1980.

SAINT-MARC IRARDIN. — *Souvenirs de voyages et d'études*, Paris, 1852.

SALABERRY (comte de). — *Essais sur la Valachie et la Moldavie, théâtre de la l'insurrection dite Ypsilanti*, Paris, 1821.

SESTINI (Domenico). — *Viaggio in Valachia e Moldavia con osservazzioni storiche, naturali e politiche;* Milano 1853 [șederea în țară datează din 1779].

SION (Paharnicul Constantin). — *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contimporane.* Cu o prefață analitică de Gh. Ghibănescu, Iași, 1892; reeditat Ed. Minerva, 1973, cu note de Ștefan Gorovei.

SOUTZO (prince Nicolas). — *Mémoires*, partea întâi, 1798–1854, Viena, 1899.

STEINKÜHLER — *La Roumanie vue par les voyageurs d'outre-Rhin*, Paris, 1961 (roneotip).

STRUVE (Joseph-Christian von). — *Voyage en Krimée, suivi de la relation de l'Ambassade envoyée de Petersbourg à Constantinople en 1793;* Paris, 1802 (trad. din germană).

STÜRMER (Ludwig von). — (o descriere a Munteniei din 1816, in) *Taschenbibliothek der wichtigsten Reisen*, Hggb. von J. Jäck, fasc. LXXII, Graz, 1830. Trad. franceză în Iorga, *Scènes et histoires du passé roumain*, București, 1902.

SULTZER (Johann-Georg). — *Geschichte des transalpinischen Daziens*, Viena, 1781, 3 vol.

TAPPE (E.-D.). — „Rumania", in *Contrasts in Emerging Societies*, Readings in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century [...] edited by Doreen Wardiner, University of London, The Atthlone Press, 1965 (pentru textul lui WYBURN — a se vedea și nota 100).

THORNTON (Thomas). — *The Present State of Turkey*, London, 1809, 2 vol. Trad. franceză: *État actuel de la Turquie ou Description de la constitution politique, civile et religieuse de l'empire ottoman... Auquel on a ajouté l'état géographique, civil et politique des principautés de la Moldavie et de la Valachie*, traduit par M. de S... (Sancé), Paris, 1812.

THOUVENEL (Édouard). — *La Hongrie et la Valachie* (Souvenirs de voyage et notes historiques), Paris, 1840.

TOTT (Baron de). — *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1785, 2 vol.

UBICINI (A.) și CHOPIN. — *Provinces danubiennes et roumaines*, Paris, 1856.

UBICINI (A.). — *La question des Principautés devant l'Europe*, ediția a doua, Paris, 1858.

VAILLANT (Jean-Alexandre). — *La Romanie, ou histoire, langue, littérature, orographie, statistiques des Peuples d'or, Ardialiens, Valaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans*, Paris, 1844, 3 vol.

VAILLANT (Jean-Alexandre). — *Les Rômes*. Histoire vraie des vrais Bohémiens, Paris, 1857.

WALSH (R.P. Robert). — „Narration of a Journey from Constantinople to England (1821–1825)", traducere franceză cu titlul: „Voyage de Constantinople en Angleterre, par les Balkans, le Danube, la Hongrie et l'Allemagne (1821–1825)", apărut în *Voyages en Europe*, revus et traduits par M. Albert-Montémont, Paris, 1855.

WILKINSON (William). — *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia, including Various Political Observations*, Londra, 1820, XI, 294 p.

WILKINSON (W.). — *Tableau historique, géographique et politique de la Moldavie et de la Valachie*, par. W.-W., etc., traduit de l'anglais par M... (J.-B.-M.-A. Dezos de la Roquette), Paris, 1821.

WOLF (Andreas) — *Beiträge zu einer statistich-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, I, Sibiu, 1805.

WYBURN. — *Memoir and Considerations on the Principalities of Wallachia and Moldavia* (a se vedea mai sus TAPPE, E.-D.).

ZALLONY (Marc-Philippe). — *Essai sur les Fanariotes*, Marseille, 1824.

ZUCKER (J.-H.). — *Bessarabien. Bemerkungen und Gedanken bei Gelegenheit eines mehrjärigen Aufenthaltes im diesem Lande*. Frankfurt a. Main, 1834.

III. LUCRĂRI ȘI ARTICOLE DE SPECIALITATE

ALEXIANU (Al.). — *Un bucureștean de altădată: risipitorul logofăt Dudescu*, Ed. Nadrag, Roma, f. d.

AMSLER (Jean). — „L'âme messagère" (despre Miorița) in *La Revue de la France ancienne*, 1973.

AMZĂR (D.C.). — *Der walachische Fremdenroman Johann Friedrich Mayers*, Wiesbaden, 1961.

ANTONESCU (Theohari). — *Cultul Cabirilor în Dacia*, București, 1889.

ARICESCU (Constantin D.). — *Istoria revoluțiunii române de la 1821*, 2 vol., Craiova, 1874.

BARBU (G.). — *Arta vindecării în București de odinioară*, București, 1967.

BERINDEI (Dan). — *L'année révolutionnaire 1821 dans les pays roumains*, București, 1973.

BLAGA (Lucian). — *Trilogia culturii*, II: *Spațiul mioritic*, București, 1936.

BRĂILOIU (Constantin). — *Sur une ballade roumaine* (*La Mioritza*), Kundig, Geneva, 1946.

BRATIANO (Georges I.). — *Les Assemblées d'états dans les Principautés roumaines*, Louvain, 1952 (extras).

BRIE (Ilie Ion). — „Le culte des Cabires et la ballade roumaine « Mioritza »", in *Cahiers d'Études Roumaines*, nr. 4, 1986 (Sorbonne Nouvelle, Paris III).

BOUHOCIU (Octavian). — *Folclorul de iarnă, ziorile şi poezia păstorească*, Bucureşti, 1979.

CAMARIANO-CIORAN (Ariadna). — *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971.

CAMARIANO-CIORAN (Ariadna). — *Les Académies princières de Bucarest et de Iassy*, Institute for Balkan Studies, Salonic, 1974.

CAMPBELL (John). — *French Influence and the Rise of Roumanian Nationalism*, New York, 1971 (lucrare valoroasă pentru statisticile privitoare la studenţii români din Franţa în anii 1830–1840).

CAZIMIR (Ştefan). — *Alfabetul de tranziţie*, Bucureşti, 1986.

CERNOVODEANU (Dan). — *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977.

CIORĂNESCU (Georges *et alii*). — *Aspects des relations russo–roumaines*, Minard, Paris, 1967.

COLESCU (L.). — *Geschichte des rumänischen Steuerwesens in der Epoche der Fanarioten, 1711–1821*, München, 1897.

CONSTANTINIU (Florin). — „Constantin Mavrocordato et l'abolition du servage en Valachie et en Moldavie", in *SYMPOSIUM: L'époque phanariote*, Institute for Balkan Studies, Salonic, 1974.

CORFUS (Ilie). — *Însemnări de demult*, Bucureşti, 1975.

CRATIUNESCO. — *Le peuple roumain d'après ses chants nationaux*, Paris, 1874.

CRETZIANU (Miza). — *De pe valea Motrului*, Bucureşti, 1946.

CRUTZESCU (Gheorghe). — *Podul Mogoşoaiei*, Bucureşti, 1943; reeditat 1986.

DJUVARA (Neagu). — „Les Grands Boïars ont-ils constitué dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire?", in *Südost-Forschungen*, XLVI, München, 1987, pp. 1–56.

DJUVARA (T.-G.). — *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914.

DONAT (I.) şi RETEGAN (G.). — „La Valachie en 1838 (d'après une source statistique inédite)", in *Revue Roumaine d'Histoire*, IV, 1965, nr. 5.

DURANDIN (Catherine). — *Révolution à la française ou à la russe*, P.U.F., Paris, 1989 (în special, pp. 89–152: „Le bon disciple roumain: illusions et désillusions").

ELIADE (Mircea). — „Dragoş et la « chasse rituelle »", in *Revue des Études Roumaines*, XI–XII, 1969.

ELIADE (Mircea). — *De Zalmoxis à Gengis Khan*, Paris, 1970.

ELIADE (Pompiliu). — *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898.

ELIADE (Pompiliu). — *Histoire de l'esprit public en Roumanie au XIXe siècle*, Paris, 1905.

ÉMERIT (Marcel). — *Les paysans roumains depuis le traité d'Andrinople jusqu'à la libération des terres (1829–1864)*, Paris, 1937.

FILITTI (Jean C.). — *Les principautés roumaines sous l'occupation russe (1828–1834). Le Règlement Organique*, Paris, 1904.

FILITTI (Ioan C.). — *Catagrafia oficială de toți boierii Țării Românești în 1829*, București, 1929.

FLORESCU (Radu R.). — *The Struggle against Russia in the Rumanian Principalities: A Problem in Anglo–Turkish Diplomacy (1821–1854)*, München–Roma, „Societas Academia Dacoromana", 1962.

FOTINO (George). — *Din vremea Renașterii naționale: boierii Golești*, București, 1939.

GANE (Constantin). — *Trecute vieți de Doamne și Domnițe*, ed. a 5-a, București, 1943; reeditat vol. I, Junimea, Iași, 1971.

GANE (Constantin). — (despre originea română a ambasadorului francez Maurice Paléologue) în *Libertatea* din 5 februarie 1935.

GEORGESCU (Vlad). — *Ideile politice și iluminismul în Principatele române, 1750–1831*, București, 1972.

GEORGESCU (Vlad). — „Préoccupations intellectuelles chez Nicolas Rosetti-Rosnovanu (1818–1821)" in *Revue des Études Sud-Est Européennes*, vol. VIII, 1970, nr. 1.

GEORGESCU (Vlad). — „Idées sociales et politiques dans la littérature historique des Principautés Roumaines pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle", in *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 1967, V, 1–2.

GEORGESCU (Vlad). — *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines*, 1769–1830, București, 1970.

GIURESCU (Constantin C.). — *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, 1966.

GIURESCU (Constantin C.). — *Principatele române la începutul secolului al XIX-lea*, București, 1957 (pe temeiul hărții ruse din 1835).

GIURESCU (Constantin C.). — *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*, București, 1972.

IONAȘCU (Ion). — „L'influence des Grecs des Principautés roumaines", in *SYMPOSIUM: L'époque phanariote*, Institute for Balkan Studies, Salonic, 1974.

IONESCU (Ștefan). — *Bucureștii în vremea Fanarioților*, Cluj, 1974.

IONNESCU-GION (G. I.). — *Istoria Bucurescilor*, București, 1899.

IORGA (Nicolas). — *Byzance après Byzance*, București, 1935.

IORGA (Nicolas). — *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, 1918.

JELAVICH (Barbara). — *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821–1878*, Cambridge University Press, 1984.

LEBEL (Germaine). — *La France et les Principautés danubiennes (du XVIe siècle à la chute de Napoléon Ier)*, PUF, Paris, 1955.

LOZOVAN (Eugen). — „Rurik et Dragoş", in *Revue des Études Roumaines*, XI–XII, 1969.

MARINESCU (Florin). — *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, Centre de Recherches Néo-helléniques, Atena, 1987.

MARTONNE (Emmanuel de). — *La Valachie*, Paris, 1902.

MARTONNE (Emmanuel de). — „La vie pastorale et la transhumance dans les Carpathes méridionales", in *Zu Friedrich Ratzel Gedächtnis*, Leipzig, 1904.

MIHORDEA (V.). — *Maîtres du sol et paysans dans les principautés roumaines au XVIIIe siècle* (tradus din română), Bucureşti, 1971.

MITRANY (David). — *The Land and the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform (1917–1921)*, Londra, 1930, XXXIV + 672 p.

NĂSTASE (D.). — „L'idée impériale dans les pays roumains et le « crypto-empire chrétien » sous la domination ottomane", in *Centre de Recherches Byzantines*, SUMMEIKTA, vol. IV, Atena, 1981.

NĂSTUREL (Petre Ş.). — *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Orientalia Christiana Analecta, Roma, 227, 1986, 275 p.

NESTORESCU-BĂLCEŞTI (Horia). — *Ordinul masonic român*, Bucureşti, 1993.

NETTA (Gheron). — *Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen*, Zürich, 1920.

OBEDENARE (Dr. Mihail Georgiade Obedenaru). — „La religion chez les peuples latins. La religiosité des Roumains", Montpellier, 1878, extras din *L'Alliance Latine*, sept. 1878.

PENELEA (Georgeta). — *Les foires de la Valachie pendant la période 1774–1848*, Bucureşti, 1973.

POGHIRC (Cicerone *et alii*). — *Les Aroumains*, in Centre d'études des civilisations de l'Europe Centrale et du Sud-Est, Cahier no. 8, Paris, Publications Langues'O, 1990.

POP (Mihai). — *La struttura della ballata romena Miorița*, Palermo, 1970; *id. Folclor literar român*, Bucureşti, 1976; *id. Obiceiuri tradiționale românești*, Bucureşti, 1976.

POP-CÂMPEANU (Denise). — „L'unité dans les costumes traditionnels roumains", in *Buletinul Bibliotecii Române*, VI (X), Freiburg-im-Breisgau, 1977–1978.

PREDESCU (Alexandru). — *Dâmbovița apă dulce...*, Bucureşti, 1970.

RACOWITZA (Princesse Hélène de). — *Princesse et comédienne, souvenirs de ma vie*, Paris, 1910 (trad. din germană).

RĂDULESCU (Ion Horia). — *Le théâtre français dans les pays roumains (1826–1852)*, Éd. Minard, Paris, 1965.

ROMAN (Viorel). — *Rumänien im Spannungsfeld der Grossmächte, 1774–1878*, Bremen, 1987 (Principatele dunărene ca obiect de rivalitate economică a marilor puteri, într-o optică marxistă; bibliografie foarte bogată, care trebuie folosită totuși cu precauții, deoarece este plină de greșeli de tipar).

ROSETTI (Radu). — *Povești moldovenești*, Iași, 1920; *id. Alte povești moldovenești*, 1921; reluate în R. Rosetti, *Scrieri*, București, 1980.

STAHL (Henri-H.) și STAHL (Paul-H.). — *Civilizația vechilor sate românești*, București, 1968.

STAHL (H.-H.). — *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste*, Académie de la R.S.R., București, și C.N.R.S., Paris, 1969, 254 p.

STAHL (Paul -H.). — „Locuințele țărănești cu două caturi la români", in *Studii și cercetări de istoria artei*, anul IV, 3–4, București, 1957.

STAHL (Paul-H.). — „La maisnie (gospodăria) du paysan roumain", in *Buletinul Bibliotecii Române*, VI (X), Freiburg-im-Breisgau, 1977–1978.

STAN (Apostol). — *Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*, București, 1971.

STOICESCU (Nicolae). — *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și din Moldova, sec. XIV–XVII*, București, 1971.

STOURDZA (Alexandre A. C.). — *L'Europe orientale et le rôle historique des Mavrocordato (1660–1830)*, Plon, Paris, 1913.

STURDZA (Mihail-Dimitri). — *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, 657 p. (lucrare de referință pentru istoria familiilor fanariote care au jucat un rol în Principate).

TAPPE (E.-D.). — „Some New English Travellers in the Rumanian Principalities", in *Revue des Études Roumaines*, VI–VII, 1960.

VATAMANU (Dr. N.). — *Originile medicinei românești*, București, 1979.

VATAMANU (Dr. N.). — *Catastih de bucureștean*, București, 1980.

VUIA (Romulus). — *Lucrările Institutului de Geografie*, Cluj, 1921–1922.

XENOPOL (A. D.). — *Istoria partidelor politice în România. De la origini până la 1866*, vol. I, București, 1910.

ZANE (G.). — *Le mouvement révolutionnaire de 1840, prélude de la Révolution Roumaine de 1848*, București, 1964.

ZELETIN (Ștefan). — *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, 1925; reeditat Ed. Humanitas, București, 1991.

Indice

Abbas-șah (Abbas I cel Mare) (rege persan, 1587–1628): 193
Adam, Adolphe (1803–1856, compozitor francez): 340
Agarici (familie de răzeși, deveniți boieri): 147
Ahmet-pașa (mare-vizir): 313, 388 n
Alecsandri (Alexandri), Maria (mama lui Vasile Alecsandri): 380 n
Alecsandri, Vasile (1818 sau 1821–1890, poet și om politic): 95, 117, 188, 198, 269, 270, 316, 325, 344, 345, 347, 350, 374 n, 380 n, 381 n
Alecsandri, Vasile Mihai (tatăl lui Vasile Alecsandri): 380 n
Alembert, Jean le Rond, D' (1717–1783, matematician și filozof francez): 338
Alexander, L.-Ed. (călător englez): 224
Alexandrescu, Grigore (1810–1885, poet): 344, 347
Alexandrescu, Nicolae: 285
Alexandri (șătrar, bunicul lui Vasile Alecsandri): 380 n
Alexandru Coconul (domn al Țării Românești, 1623–1627; domn al Moldovei, 1629–1630): 31
Alexandru (fiul popii Dumitru, tatăl patriotului Alexandru Paleologu): 143
Alexandru I (țar, 1801–1825): 308, 371 n
Alexianu (familie de boieri din Țara Românească): 141
Alexianu, Al.: 375 n
Aman, Theodor (1831–1891, pictor): 345
Amsler, Jean: 384 n
Amzăr, D. C.: 379 n
Ancelot, Doamna (1792–1875, Marguerite-Louise Virginie Ancelot, literată și pictoriță): 339
Andrei (chirurg la Craiova): 215
Andréossy (conte, ambasador francez la Constantinopol): 388 n, 389 n
Andronici (împărați bizantini): 142
Angheli (împărați bizantini): 142
Antim Ivireanul (c. 1660–1716, mitropolit al Ungrovlahiei, 1707–1716): 366 n
Antonescu, Teohari: 384 n
Antoniu (Marcus Antonius, născut înainte de 86 a.Chr., mort după 30 a.Chr.): 117
Arbore (familie de boieri din Moldova): 139, 329
Ardeleanu, Gheorghe (haiduc): 315, 316
Argetoianu (familie de boieri din Oltenia): 377 n

Aricescu, Constantin D. (1823–1886, scriitor, istoric): 390 n
Aristofan (c. 445–c. 386 a.Chr., poet): 172
Aristotel (384–322 a.Chr., filozof): 232
Armenopoulos *sau* Harmenopoulos, Constantin (secolul al XIV-lea, jurist bizantin): 212, 382 n
Aron, Petru Pavel (episcop uniat, mort 1764): 342
Asachi, Gheorghe (1788–1869, scriitor): 234, 339, 383 n
Asachi, Hermiona (fata lui Gheorghe Asachi şi a doua soţie a lui Edgar Quinet): 383 n
Auber, Daniel-François-Esprit (1782–1871, compozitor francez): 340

Bacheville, Barthélemy (ofiţer al lui Napoleon, refugiat în Moldova în 1815): 107
Bacou, Micaela: 381 n
Bagration (familie de prinţi ruşi): 379 n
Baiazid I Ildirim (sultan, 1380–1402): 170
Bairactar, Mustafa-paşa: 140, 309, 312, 379 n
Balauri (polcovnic): 79
Baleschow (pictor): 263
Balş (familie de boieri din Moldova): 134, 135, 377 n
Balş, Constantin (mare-logofăt): 149
Balş, Teodor (vornic): 149
Balzac, Honoré de (1799–1850, scriitor francez): 339
Baratier, Édouard: 382 n
Barbu, G.: 382 n
Basarab („Întemeietorul") (nume extins mai târziu ca nume dinastic): 31, 58, 64, 171
Basarab, Matei (domn al Ţării Româneşti, 1632–1654): 28, 230
Basarab, Neagoe (domn al Ţării Româneşti, 1632–1654): 376 n
Basarab, Teodosie: 377 n
Basarab-Brâncoveanu (familie): 378 n
Basarab-Brâncoveanu, Ana (contesă de Noailles): 373 n, 378 n
Báthory, Sigismund (principe al Transilvaniei, 1581–1597, 1598–1599, 1601, 1601–1602): 376 n
Batthyány (sau Bathiany), Vincenţiu: 282, 385 n
Bauffremont, prinţesă de, *născută* Valentine de Caraman-Chimay: 376 n
Bawr *sau* Bauer, Friedrich Wilhelm von (general): 61, 72, 73, 209, 248, 260, 272, 372 n
Băbeanu (familie de boieri din Ţara Românească): 148
Bălăceanu (familie de boieri din Ţara Românească): 139, 230, 377 n
Bălăceanu, Emanoil: 361
Bălăceanu, Ioan (diplomat, memorialist): 381 n
Bălcescu, Nicolae (1819–1852, istoric şi om politic): 148, 344, 347, 361, 363
Băleanu (familie de boieri din Ţara Românească): 376 n, 377 n
Băltăreţu (negustor şi samsar): 118, 119
Bărbătescu, Mihai (paharnic): 206
Beaumont, Gustave de: 210
Beauvoir, Roger de (1806–1866, Eugène-Auguste Roger de Bully, *pseudonim*): 339
Béchamp, Pierre (chimist francez): 222
Béla IV (rege al Ungariei, 1235–1270): 131

Beldiceanu, Nicoară: 367 n, 372 n
Beldiman, Alexandru (1760–1826, mare-vornic, autor de teatru și traducător): 96, 338, 386 n
Bell, Andrew (1753–1832, cleric și educator scoțian, fondator al învățământului mutual): 382 n
Bellanger, Stanislas: 179, 225
Bellu *sau* Bellio (baroni): 147
Bellu, Ștefan (mare-logofăt, apoi mare-vornic): 199, 328
Benga, Stanciu: 139
Bengescu (familie de boieri din Țara Românească): 139, 377 n
Bentham, Jeremy (1748–1832, jurisconsult și filozof englez): 205
Berindei, Dan: 347
Berkeley (conte): 370 n
Berryer, Antoine-Pierre (1790–1869, avocat și orator politic): 360
Bézout, Étienne (1730–1783, matematician francez): 233
Bibescu (familie de boieri din Țara Românească): 144
Bibescu, Dimitrie (vornic): 292
Bibescu, Gheorghe (beizadea): 376 n
Bibescu, Gheorghe (domn al Țării Românești, 1842–1848): 84, 143, 225, 344, 354, 355, 362, 373, 378 n
Bibescu, Grigore (fiul mai mare al lui Gheorghe Bibescu, *prin adopție*: Basarab-Brâncoveanu): 378 n
Bibescu, Martha (1889–1973, prințesă, scriitoare): 371 n, 380 n
Bibescu, Ralu: 373 n
Billecocq, Adolphe (consul al Franței la București): 92, 93, 341
Blaga, Lucian (1895–1961, poet, dramaturg, filozof): 269, 384 n
Blanqui, Adolphe Jérôme: 205
Bogdan (familie de boieri din Moldova): 377 n
Bogdan III cel Orb (domn al Moldovei, 1504–1517): 45
Bogdan, Emanoil R. (genealogist): 380 n
Bogdan, Manolache (boier): 346
Bogos, Ion: 294
Boïeldieu, François-Adrien (1775–1834, compozitor francez): 340
Bois-Crécy (viconte de): 168
Bois-Crécy (vicontesă, văduva vicontelui de Bois-Crécy): 168, 169
Bošković *sau* Boscovich, Ruggiero Giuseppe (abate, 1711–1787, matematician, fizician, astronom): 35, 36, 48, 54, 55, 77, 83, 88, 183, 189, 190, 242, 250, 263, 369 n
Botezatu, Mihalachi: 380 n
Bourbon (dinastie): 229
Brancovici (Brancović, despoți ai Serbiei, ramură a neamului Nemanja): 141
Brăescu (familie de boieri din Moldova): 139
Brăiloiu, Constantin (1893–1958, folclorist, compozitor, muzicolog): 270, 384 n
Brătășanu (familie de boieri din Țara Românească): 141
Brătianu (familia): 392 n
Brătianu (frații): 347, 362
Brătianu, Dimitrie: 361, 391 n
Brătianu, Dincă (stolnicul): 227
Brătianu, Dumitru: 227
Brătianu, Gheorghe: 372 n
Brătianu, Ion C.: 227, 361, 391 n, 392 n
Brătianu, Ion I.C., *zis* Ionel: 392 n
Breteuil, Louis-Auguste Le Tonnelier, baron de (1733–1807): 375 n
Brie, Ion Ilie: 384 n

Brissot, Jacques-Pierre (1754–1793, membru al Convenției): 279
Brâncoveanu (familie de boieri munteni care a dat Țării Românești doi domni: Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu): 64, 122, 135, **143**, 144, 311, 377 n
Brâncoveanu (fiul mai mare al lui Gheorghe Bibescu, *adoptat*): 373 n
Brâncoveanu Preda (mare-spătar, bunicul lui Constantin Brâncoveanu): 85
Brâncoveanu, Basarab: 137
Brâncoveanu, Constantin (domn al Țării Românești, 1688–1714): 28, 34, 51, 59, 82, 97, 151, 157, 171, 172, 184, 217, 221, 230, 232, 366 n, 371 n, 375 n, 377 n, 379 n
Brâncoveanu (doamna): 19
Brâncoveanu, Grigore (mare-ban): 123, 377 n
Brâncoveanu, Grigore: 323
Brâncoveanu, Matei (*sau* Matei din Brâncoveni, fiu al lui Constantin Brâncoveanu, decapitat de turci o dată cu tatăl său): 139, 171
Brühl, Heinrich von (1700–1763, ministrul Saxoniei la Constantinopol): 372 n
Brukenthal, Samuel (baron, guvernator al Transilvaniei, 1777–1787): 383 n
Budișteanu (familie de boieri din Țara Românească): 230
Bujor, Ștefan (haiduc): 303, 315, 316
Bujoreanu (familie): 147
Buzescu (familie de boieri din Țara Românească): 135, 139
Buzescu (frații): 376 n
Buzescu, Sima (soția lui Stroe Buzescu): 376 n
Buzescu, Stroe (stolnic): 376 n
Byron, George Gordon, Lord (1788–1824, poet englez): 101

Calliarchi, Anton (medic, mare-ban): 219
Callimachi *sau* Callimaki (familie de răzeși din Moldova „fanariotizați", care a dat Moldovei patru domnitori între 1758 și 1819): 98, 148, 160, 321, 389 n
Callimachi, Alexandru (cumnat al călugărului Ioanichie, fiu al marelui-vornic Gavril Conachi): 159
Callimachi, Alexandru (domn al Moldovei, 1795–1799): 161, 373 n
Callimachi, Grigore (domn al Moldovei, 1761–1764 și 1767–1769): 48, 49, 98, 366 n, 385 n, 386 n
Callimachi, Scarlat (domn al Moldovei, 1812–1819): 159, 161, 229, 317
Calmășul (familia): 98, 139
Camariano-Cioran, Ariadna: 383 n
Candrea, I.-Aurel (Hecht) (1872–1950, lingvist și filolog român): 222
Cantacuzino (familie de origine bizantină care dă țărilor române trei domnitori): 31, 98, 103, 122, 141, 142, 144, 205, 215, 360, 367 n, 376 n, 377 n
Cantacuzino (fondatorul Institutului „Louis Pasteur" din București): 220
Cantacuzino (căpetenie de hoți): 315
Cantacuzino (mama lui Mihai Viteazul): 368 n

Cantacuzino, Andronic (mort 1453): 367 n
Cantacuzino, Andronic (fiul lui Mihail Cantacuzino *zis* Șeitanoglu): 30, 366 n, 367 n
Cantacuzino, Constantin (fiul lui Andronic Cantacuzino, ?–1663, mare-postelnic): 30
Cantacuzino, Constantin (c. 1650–1716, mare-stolnic): 34, 366 n
Cantacuzino, Ecaterina: 390 n
Cantacuzino, Gheorghe (prinț, colonel în armata rusă): 322
Cantacuzino, Ioan (spătar): 348
Cantacuzino, Ioan VI (împărat al Bizanțului, 1341–1355): 29, 219, 367 n
Cantacuzino, Mihai (atestat la Constantinopol, mort 1522): 367 n
Cantacuzino, Mihai (mare-spătar, mort 1716): 34, 59, 215, 348, 366 n, 367 n
Cantacuzino, Mihai (voluntar în armata rusă): 310
Cantacuzino, Mihail, *zis* Șeitanoglu (mort 1578, strămoșul Cantacuzinilor din România și Rusia): 30, 31, 366 n
Cantacuzino, Pârvu (mare-ban al Craiovei, voluntar în armata rusă): 310
Cantacuzino, Șerban (domn al Țării Românești, 1678–1688): 28, 230, 231, 257, 366 n
Cantacuzino, Ștefan (domn al Țării Românești, 1678–1688): 34, 183, 366 n
Cantacuzino, Teodora (fiica lui Ioan VI Cantacuzino, soția sultanului Orhan): 367 n
Cantacuzino-Pașcanu, Dimitrie (mare-logofăt): 299, 300
Cantacuzino-Pașcanu, Profira: 287, 299–302, 386 n
Cantemir (familie de răzeși moldoveni care a dat Moldovei trei domni între 1685 și 1711): 148, 360, 374 n
Cantemir, Antioh (domn al Moldovei, 1695–1700, 1705–1707): 231, 368 n
Cantemir, Constantin (tatăl lui Dimitrie Cantemir, domnitor al Moldovei, 1685–1693): 368 n
Cantemir, Dimitrie (1673–1723, domn al Moldovei, martie–aprilie 1693, 1710–1711): 13, 31, 34, 43, 44, 97, 231, 260, 267, 268, 368 n, 375 n, 384 n
Capodistria, Ion (1776–1831, conte): 227
Capudan-pașa: 17, 365 n
Caracaș, Constantin (doctor): 215, 218
Caragea (familie fanariotă care a dat Țării Românești doi domni): 30
Caragea, Constantin (ban): 87, 211, 212, 372 n
Caragea, Constantin (beizadea): 204
Caragea, Ion Gheorghe (domn al Țării Românești, 1812–1818): 47, 52–54, 56, 75, 98, 119, 224, 226, 232–234, 303, 317, 318, 321
Caragea, Ralu: 321, 339
Caragiale, Ion Luca (1852–1912, scriitor): 337, 345
Caragiale, Mateiu (1885–1936, scriitor): 370 n
Caragiani, Ion: 389 n
Caramanli, Lucsandra: 212
Caramanli, Răducanu (fratele Lucsandrei Caramanli): 212
Caravia, Gheorghe (boier): 315, 316

Carol cel Mare (742–814, rege al francilor şi împărat al Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană): 370 n
Carol I (de Hohenzollern-Sigmaringen, domn[itor] [1866–1881] şi rege al României [1881–1914]): 123, 369 n, 392 n
Carol II (de Hohenzollern-Sigmaringen, rege al României, 1930–1940): 123
Carol XII (rege al Suediei, 1697–1718): 28, 34, 59, 216, 273
Carra Saint-Cyr (general): 201
Carra, Jean-Louis (secretar al lui Grigore III Ghica; membru al Convenţiei şi regicid): 88, 228, 346
Casandra a Moldovei (descendentă din Ştefan cel Mare): 35
Cassini, Jean-Dominique (1625–1712, celebru astronom): 231
Catargi (familie de boieri moldoveni de origine grecească): 141, 377 n
Catargi (căpetenie de hoţi): 315
Catargi, Gheorghe *sau* Iordache: 310, 335, 346, 373 n
Cazacu, Matei: 381 n
Cazimir, Ştefan: 390 n
Căldăraru, Nicolae: 79
Căpitan-paşa: 19–22, 47, 306
Ceauşescu (deputat liberal de la 1848): 362
Cegan, Ioniţă (polcovnic): 325
Cerchez (familia): 139
Cernovodeanu, Dan: 384 n
Chateaubriand, François-René, vicomte de (1768–1848, scriitor francez): 339
Chiriac (clucer): 165
Chladek, Anton (1794–1882, pictor): 345
Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel, Auguste, Laurent (1752–1817, ambasador al Franţei la Constantinopol): 35, 46, 369 n
Cicero, Marcus Tullius (106–43 a.Chr., orator, prozator latin): 172, 275
Cioară, Maria: 384 n
Ciungul, Simion: 213
Ciurea, Teodor (paharnic): 149
Câmpineanu (familie de boieri din Ţara Românească): 139, 374 n, 377 n
Câmpineanu, Costache: 165
Câmpineanu, Ion (boier liberal): 298, 347, 360
Clausewitz, Karl von (1780–1831, general): 194, 195
Clemenceau, Georges (1841–1929, om politic francez): 392 n
Codreanu (sfetnic): 95
Cojocaru, Constantin: 212
Cojocaru, Ioniţă: 212
Colquhoun, Robert Gilmour (consul al Angliei la Bucureşti): 362
Colson, Félix: 229, 360, 372 n
Commynes *sau* Commines *sau* Comines, Philippe de (1445–1509, cronicar francez): 344
Comneni (împăraţi ai Bizanţului, apoi ai Trebizondei): 29, 98, 142
Conachi, Constantin (Costache) (1778–1849, mare-logofăt, poet): 129, 343
Conachi, Gavril (mare-vornic): 158
Condillac, Étienne Bonnot de (1714–1780, filozof francez): 338
Considérant, Prosper-Victor (1808–1893, om politic şi socialist francez): 361
Constantin (Dincă): 300, 301
Constantin Vodă: 183

Constant de Rebecque, Henri-Benjamin (1767–1830, scriitor şi om politic francez): 283
Cormenin, Louis-Marie de Lahaye, viconte de (1788–1868, om politic, publicist francez): 360
Cornescu (doamna): 19
Correggio, Antonio Allegri (c. 1489–1534, pictor italian renascentist): 263
Corvin, Matei (rege al Ungariei, 1458– 1490): 167
Costache *sau* Costaki, Veniamin (mitropolit al Moldovei): 156, 208, 339, 342, 349
Costescu, Pană (mare-logofăt): 165
Costin (familie de boieri din Moldova, care a dat doi cronicari în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea): 139, 376 n
Cottin, Doamna, *născută* Sophie Ristaud (1773–1807): 339
Cozoni, Dumitrache (pitar): 380 n
Craven, Elisabeth, Lady: 46, 90, 91, 224, 370 n
Craven, W. (conte): 370 n
Creangă, Ion (1837 *sau* 1839–1889, scriitor): 245, 265
Cretzianu, Miza: 378 n
Creţianu, Ion (paharnic): 211
Crivea, Alecu (boier): 296
Crivea, Pătraşcu: 167–169
Crusius (secolul al XVI-lea, călător german): 367 n
Crutzescu, Gheorghe: 371
Cruveilhier, Jean (1791–1874, anatomist francez): 220
Cuénim: 229
Cuza, Alexandru Ioan (domnitor al Principatelor Unite [1859–1862] şi al statului român [1862–1866]): 140, 160, 347, 363, 373 n, 386 n
Cuza, Ioniţă (boier): 346
Czartoryski, Adam Jerzy (1770–1861, om politic polonez): 360

Daniel (călugăr grec): 158
Daniel, Mihai (bancher din Iaşi): 198
Daniel, Israel (fiul lui Mihai Daniel): 198
Darvari, Constantin (doctor): 215, 218, 219, 221, 293
Darvari, Dumitru: 233
Del Chiaro, Antonio Maria (din 1709, secretar italian al lui Constantin Brâncoveanu): 59, 81, 97, 184
Delille, Jacques (1738–1813, poet francez): 369 n
Demetrescu, Alexandru: 378 n
Demetrescu, Camil (diplomat): 378 n
Demidov (prinţ): 224
Demostene (384–322 a.Chr., orator şi om politic atenian): 172
Di Scarlatti (familie de mari negustori de la Constantinopol): 31
Di Scarlatti, Roxana (soţia domnitorului Alexandru Coconul, apoi al lui Nicolae Mavrocordat, mama lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul): 31, 32
Diamandi, Teodor, *zis* Teodor Diamant (1810–1841, socialist utopist): 361
Diculescu, Vl.: 365 n, 372 n, 382 n, 383 n, 386 n
Diderot, Denis (1713–1784, filozof şi scriitor francez): 338
Dinaux = pseudonim colectiv al autorilor Jacques-Félix Beudin (1796–1880, literator şi om politic francez) şi Prosper-Parfait

Goubaux (1795–1859, literator francez): 340
Dionisie Eclesiarhul (1759–c. 1820, cronicar muntean): 22, 78, 95, 344, 364 n
Djuvara, Neagu: 381
Djuvara, Răzvan, dr.: 16
Dobre, Ion Sân (ţârcovnic): 319
Dobrescu, Ion (ţârcovnic): 114
Donat, I.: 372 n, 384 n
Dopagne: 229
Dosoftei (mitropolit): 270
Dracos, Anton Soter: 329
Dracos, Zoe: 329–331
Drágfi (familie de conţi unguri, de origine română): 167
Dragoş (întemeietor al voievodatului Moldovei, mijlocul veacului al XIV-lea): 268, 384 n
Duca, Gheorghe (domn al Moldovei, 1665–1666, 1668–1672, 1678–1683, domn al Ţării Româneşti, 1673–1678): 35
Ducange, Victor-Henri-Joseph Brahain (1783–1833, dramaturg francez): 340
Duclos (consul al Franţei): 195, 339
Dudescu (familie de boieri din Ţara Românească, conţi ai Sfântului Imperiu): 139, 144, 213, 219, 374 n
Dudescu, Constantin (mare-logofăt): 103, 116, 117, 310, 374 n, 375 n, 379 n
Dudescu, Niculae: 118, 119
Dumas, Alexandre, *zis* Dumas-tatăl (1802–1870, dramaturg şi romancier francez): 339, 340, 379 n
Dumitrescu *sau* Demetrescu, Alexandru: 378 n
Dupont de l'Eure, Jacques-Charles (1767–1855, om politic): 360
Dupront, Alphonse: 7, 8
Duţu, Alexandru: 7

Ecaterina II cea Mare (împărăteasă a Rusiei, 1762–1796): 172, 372 n, 373 n
Ehrhard, Marcelle: 368
Eliade, Mircea (1907–1986, istoric al religiilor, scriitor): 271, 384 n
Eliade, Pompiliu: 7, 8, 381 n, 382 n
Émerit, Marcel: 130, 290, 380 n
Eminescu, Mihai (1850–1889): 337
Engelhart (general-maior rus): 204, 314
Eschil (c. 525–456 a.Chr., poet tragic): 172
Essen, Hans Henrik (1755–1824, ofiţer şi om de stat): 388 n
Eugeniu de Savoia (François-Eugène de Savoie-Carignan) (1663–1736, feldmareţal austriac): 33
Euripide (c. 480–406 a.Chr., poet tragic): 172

Farmachi (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 327, 328
Fălcoianu (soţii): 293
Fălcoianu, Matei (mare-logofăt): 293
Ferdinand I (de Hohenzollern-Sigmaringen, rege al României, 1914–1927): 392 n
Filimon, Nicolae (1819–1865, scriitor): 150
Filipescu (familie de boieri din Ţara Românească): 64, 122, 134, 230, 311, 312, 377 n
Filipescu, Alexandru: 143
Filipescu, Constantin (Dinu): 311
Filipescu, Dinu: 372 n
Filipescu (doamna): 19
Filipescu, Mitică (mare-boier): 361

Filitti, Dosoftei (mitropolit al Țării Românești): 172, 293, 342
Filitti, Ioan C.: 378 n
Filliti, Silvestru (doctor): 215, 219
Flaubert, Gustave (1821–1880, prozator francez): 220
Fleury, Honoré: 229, 382 n
Florescu (familie de boieri din Țara Românească): 135, 139, 210, 219, 377 n
Florian, Jean-Pierre Claris de (1755–1794, autor francez): 338, 339
Flûry, Charles (primul consul al Franței la București): 201, 202
Fontenelle, Bernard le Bovier de (1657–1757, filozof raționalist și scriitor): 338
Formond (consul al Franței): 237
Fotiadi, Lambro (profesor): 233
Fotino, Dionisie: 69, 73, 154, 155, 191, 194, 292, 372 n
Fotino, Gheorghe: 392 n
Foureaux, Baptiste *și* Joseph (frați): 339
Fourier, Charles (1772–1837, socialist utopist francez): 361
Francisc I (rege al Franței, 1515–1547): 370 n
Frențu, Călara: 294
Frențu, Odor: 294
Freyre, Gilberto: 129
Freysteg, Karl (baron de): 168
Fulgeratul, Grigore: 213
Furtado, Celso (economist): 391 n

Gagarin (familie de prinți ruși): 379 n
Gagarin (prinț rus): 108
Galib, Reis Effendi: 313
Galițin (familie de prinți ruși): 379 n
Gane, Constantin: 378 n
Garnier-Pagès, Étienne-Joseph-Louis (om politic francez, 1801–1841): 360
Gaspari-Luce, *așa-zis* conte de Belleval: 228
Gaudin, Émile: 209
Genghis-han (1167–1227, conducător mongol): 89, 384 n
Georgescu, Vl.: 382 n, 391 n
Gessner, Salomon (1730–1788, poet, pictor și gravor elvețian): 339
Gheorghe (polcovnic): 79
Gherghelaș (haiduc): 317
Ghica *sau* Ghika *sau* Ghyka (familie de origine albaneză, care a dat Moldovei și Țării Românești zece domni între 1658 și 1856): 35, 64, 98, 134, 144, 215, 230, 311, 339, 374 n, 377 n, 390 n
Ghica, Alexandru (mare-dragoman): 366 n
Ghica, Alexandru II (domn al Țării Românești, 1834–1842): 123, 143, 198, 298, 341, 355, 359, 360, 374 n, 385 n, 388 n
Ghica, Constantin (hatman): 339
Ghica, Costache (fiu al lui Dimitrie Ghica, *zis* Dumitrache Banul Bătrânul): 118
Ghica, Dimitrie, *zis* Kefal: 390 n
Ghica, Dimitrie, *zis* Dumitrache Banul Bătrânul (mare-ban): 117, 118, 134, 335, 374 n
Ghica, Elenca (soția logofătului Iorgu Ghica, *născută* Cozoni): 380
Ghica, Gheorghe (domn al Moldovei, 1658–1659; domn al Țării Românești, 1659–1660): 35
Ghica, Grigore (vornic): 196
Ghica, Grigore: 323

Ghica, Grigore I (domn al Ţării Româneşti, 1660–1664 şi 1672–1673): 58, 366 n
Ghica, Grigore II (domn al Moldovei, 1726–1733, 1735–1739, 1739–1741, 1747–1748; domn al Ţării Româneşti, 1733–1735, 1748–1752): 55, 98, 216
Ghica, Grigore III (domn al Moldovei, 1764–1767, 1774–1777; domn al Ţării Româneşti, 1768–1769, sugrumat din porunca sultanului în 1777, în urma cedării Bucovinei): 88, 117, 205, 228, 231, 232, 366 n
Ghica, Grigore IV (domn al Ţării Româneşti, 1822–1828): 109, 113, 160, 164, 165, 222, 285, 286, 309, 335, 353, 385 n, 388 n
Ghica, Grigore V (domnitor al Moldovei, 1849–1856): 299, 301, 302, 373 n, 374 n, 385 n, 386 n
Ghica, Ion (1816–1897, prinţ, scriitor şi om politic român): 103, 115–117, 122, 128, 135, 164, 165, 181, 188, 230, 320, 325, 347, 350, 361–363, 374 n, 375 n, 382 n
Ghica, Iorgu (logofăt): 380 n
Ghica, Maria: 390 n
Ghica, Matei (nepot al domnitorilor Grigore IV şi Alexandru II): 142
Ghica, Marieta: 303
Ghica, Scarlat Dimitrie (mare-ban, fiu al lui Dimitrie Ghica, *zis* Dumitrache Banul Bătrânul): 118
Ghica, Vladimir (monseniorul) (1873–1954): 387 n
Ghica-Comăneşti (familie): 274
Ghika, Alexandru P.: 16
Giers, Nicolas de (viceconsul la Iaşi, apoi, ministru al afacerilor externe al Rusiei): 124, 126, 155, 156, 173, 179, 189, 195, 245, 273
Giorgio (spiţer): 222
Giurescu, Constantin C.: 148, 378 n, 381 n, 384 n, 391 n
Giuvara, Diamandi (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 327, 328
Glogoveanu (familie de boieri din Oltenia): 377 n
Golescu (familie de boieri din Ţara Românească): 122, 135, 139, 143, 144, 158, 230, 325, 376 n, 377 n, 392 n
Golescu (fraţii): 298, 347, 362, 392 n
Golescu, Alexandru-Albu: 392 n
Golescu, Alexandru-Negru: 392 n
Golescu, Constantin *sau* Dinicu (*sau* Constantin Radovici din Goleşti, mare-logofăt din Ţara Românească): 78, 123, 139, 149, 150, 227, 239–241, 245, 346, 372 n, 392 n
Golescu (doamna): 19
Golescu, Radu (tatăl lui Dinicu Golescu): 139
Golescu, Zinca: 392 n
Gorciakov (familie de prinţi ruşi): 379 n
Grădişteanu (familie de boieri din Ţara Românească): 148, 160, 184, 219, 230, 311, 374 n, 377 n, 378 n
Grădişteanu, Bunea *sau* Bunca din Grădiştе (mare-vistiernic din secolul al XVII-lea): 140
Grădişteanu, Emanoil: 292
Grădişteanu, Grigore C.: 378 n
Grădişteanu, Şerban: 160
Greceanu (familie de boieri din Ţara Românească): 139, 377 n
Greceanu, Scarlat (logofăt): 206

Griffith: 53, 117, 178
Grigore (arhimandrit, apoi episcop de Argeș): 121
Grigore: 213
Grigore (rândaș): 287, 296–298
Grigorescu, Nicolae (1838–1907, pictor): 345
Guliano (familie din Fanar): 142
Guliano, Constantin (mare-logofăt între 1668–1672): 142
Guliano, Paleolog: 142
Gură-puțintea, Gavrilă: 213
Gură-stricată, Tudor: 213
Gustav Adolf *sau* Gustav II *supranumit* cel Mare (rege al Suediei, 1611–1632): 390 n
Gușatul, Nichita: 213

Habsburg: 341
Hacquet (călător german): 259
Hagi-Moscu, Ion (bancher și marevistiernic): 147, 199
Halfon, Solomon (bancher din București): 198
Hammer, J. de: 368 n
Haneș, Petre V.: 372 n, 391 n
Hangerli, Constantin (domn al Țării Românești, 1797–1799, sugrumat la București din porunca sultanului): 17, 22, 47, 52, 78, 161, 306, 321, 365 n, 366 n
Hangerli (doamna): 21
Harvey, William (medic și fiziolog englez, 1578–1657): 32, 368 n
Hasdeu *sau* Hâjdeu, Bogdan Petriceicu (1838–1907, istoric, filolog, poet și prozator): 384 n
Hauterive, Alexandre Maurice Blanc de la Nautte, conte d' (1754–1830, diplomat francez): 10, 23, 35, 36, 49, 60–62, 76, 83, 84, 86, 88, 123, 155, 158, 235, 242, 255, 263, 264, 271, 274, 275, 278, 282, 369 n
Heliade-Rădulescu, Ion (1802–1872, scriitor român): 198, 343, 347, 362
Helvétius, Claude-Adrien (1715–1771, filozof francez): 338
Henric V (rege al Angliei, 1413–1422): 193
Herbert-Rathkeal, baron de (internunțiu la Constantinopol): 47, 61, 279
Herescu, Dosoftei (episcop de Rădăuți): 168, 169
Herodot (c.490–c. 420 a.Chr., istoriograf): 257, 270
Hillel, Manoah (bancher din București): 198
Homer (secolul al VIII-lea a.Chr.?, poet epic): 165, 172
Hortolan (negustor): 346
Hortopan, Sandu (mare-vornic): 295
Hortopan, Vasilică: 296, 297
Hrisoscoleu/Hrisoscoleos/Chrisoscoleos (familie fanariotă înrudită cu Mușatinii și cu Mavrocordații): 30, 141, 219
Hrisoscoleu/Hrisoscoleos, Sultana (soția lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, descendentă din Ștefan cel Mare): 35
Hugo, Victor-Marie (1802–1885, scriitor francez): 339, 340
Hurmuzachi *sau* Hurmuzaki (familie de boieri din Moldova): 139, 388 n
Hurmuzaki, Eudoxiu, baron de (1812–1874, istoric și om politic): 140, 365 n

Iancu de Hunedoara (voievod al Transilvaniei între 1441–1446,

împreună cu Nicolae de Ujlak guvernator al Ungariei, 1446–1453): 167
Ibrahim-aga (mare-vizir): 170
Ibrahim-paşa (agă): 329–321
Ilarion (episcop de Argeş): 172
Ioanichie (fratele, *născut* Conachi): 158, 159
Ionaşcu, Ion: 377 n
Ionescu, Ştefan: 389 n
Ionnescu-Gion, Gheorghe I. (1857–1904, profesor de istorie): 382 n
Iordache (polcovnic): 212
Iorga, Nicolae (1871–1940, istoric şi om politic): 97, 147, 160, 253, 370 n, 373 n, 384 n, 385 n, 386 n, 389 n
Iosif (episcop de Argeş): 172
Iosif II (împărat al Sfântului Imperiu, 1765–1790; rege al Ungariei, 1780–1790): 105, 279, 373 n, 375 n
Ipsilanti (familie fanariotă care a dat Ţării Româneşti şi Moldovei doi domni şi un conducător al insurecţiei greceşti din 1821): 98, 366 n
Ipsilanti, Alexandru (domn al Ţării Româneşti, 1774–1782 şi 1796–1797; domn al Moldovei, 1786–1788): 37, 51, 55, 64, 65, 69, 77, 89, 97, 99, 215, 226, 227, 231, 232, 309, 366 n, 369 n, 375 n
Ipsilanti, Alexandru (fiul domnitorului Constantin, general rus, conducătorul insurecţiei greceşti din Principate): 101, 322–325, 327, 329, 330
Ipsilanti, Constantin (domn al Moldovei, 1799–1801; domn al Ţării Româneşti, 1802–1806): 52, 55, 79, 82, 101, 212, 226, 228, 229, 239, 294, 305, 308, 311, 312, 322, 371 n, 388 n
Ipsilanti, Ion (negustor): 366 n
Isaiev (general rus): 314
Iscovescu, Barbu (1816–1854, pictor): 345
Iustinian I (împărat bizantin, 527–565): 172

Jenner, Edward (1749–1823, medic englez): 221
Jianu, Iancu: 317
Jianu, Ionel: 391 n
Jullien, Marc-Antoine, *zis* Jullien de Paris (1775–1848, om politic şi publicist francez): 227

Kamenski (general): 387 n
Kara Ahmed Efendi: 327
Karacsay, Fédor de: 74, 84, 125, 263
Karagheorghe, Gheorghi Petrović (1768–1817, conducătorul răscoalei sârbeşti din 1804–1813): 324, 325
Karaian (spiţer): 222
Karajan, Herbert von (1908–1989, dirijor austriac): 222
Kaunitz, Wenzel Anton (conte, apoi prinţ de K.-Rietberg, 1711–1794, cancelar austriac): 47
Kekaumenos (secolul al XI-lea, scriitor bizantin): 381 n
Kiseleff, Pavel Dimitrievici, conte (1788–1872, general şi diplomat): 199, 354, 355, 359
Kociubei (familie de prinţi ruşi): 379 n
Kociubei, Teodor Grigorievici (prinţ): 292
Kock, Paul de (1793–1871, literat francez): 338

Kogălniceanu (familie de boieri din Moldova): 139
Kogălniceanu, Mihail (1817–1891, om politic, scriitor): 140, 290, 292, 344
Kohári (prinț, guvernator al Pestei): 375 n
Köprülü, Ahmed (mare-vizir): 32, 35
Köprülü, Mehmed-pașa: 140
Kossuth, Lajos (1802–1894, om politic, conducător al revoluției maghiare din 1848): 363
Kotzebue (consul al Rusiei): 173
Kretzulescu *sau* Crețulescu (familie de boieri din Țara Românească): 64, 123, 377 n
Kretzulescu *sau* Crețulescu, Radu (*sau* Radu din Crețulești): 139
Kretzulescu, Ion (agă): 212
Kretzulescu, Nicolae (doctor în medicină): 219, 220
Kreuchely-Schwertberg, baron (consul al Prusiei): 203, 229, 355, 374 n
Kutuzov, Mihail (1745–1813, feldmareșal, comandant al armatei rusești): 313

La Roche, de (secretar francez al domnului Moldovei): 88
Lagarde-Chambonas, Auguste Louis Charles de Messence, conte de: 52–54, 91, 107, 111, 116, 119, 132, 137, 140, 154, 178, 187, 201, 272, 303, 317, 318, 374 n, 375 n, 379 n
Lahovari, Emanoil (vornic): 191
Lamartine, Alphonse de (1790–1869, poet francez): 339, 360
Lancaster, Joseph (1778–1838, educator englez): 382 n
Langeron, Louis Alexandre Andrault, conte de (emigrat francez, general în armata rusă): 25, 47, 66, 72, 74, 78, 98, 107, 108, 110, 125, 142, 225, 238, 256, 276, 309–314, 365 n, 366 n, 387 n, 388 n
Lannoy, Guillebert de: 193
Lascaris (împărați bizantini): 142
Laskarov, Serghei Lazarovici (consul al Rusiei): 200
Latour-Maubourg: 389 n
Laurençon, F.G.: 111, 119, 120, 125, 155, 210, 271, 273, 387 n
Lazăr, Gheorghe (1779–1823, scriitor): 234, 342, 383 n
Lăcusteanu (colonel): 352
Lechevalier, J. B. (arheolog): 369 n
Ledoulx (consul al Franței): 53
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716, filozof german): 232
Lejeune, J.-M. (secretar francez al lui Alexandru Șuțu, traducător al lui Raicevich): 44, 46, 55, 228, 229, 369 n, 372 n
Lemercier-Qeulquejay, Chantal: 389 n
Leon VI cel Înțelept (împărat bizantin, 886–912): 382 n
Lhommé (abate): 229
Ligne, Charles Joseph, prinț de: 105–107, 113, 115, 119, 125, 130, 310, 373 n
Linche *sau* Linchou *sau* de Linche (familie din Marsilia, strămoș al unei familii de boieri din Țara Românească): 88, 147, 228, 372 n
Linchou *sau* Linche, François-Thomas: 228, 372 n
Linchou *sau* Linche, Jean-Baptiste: 228, 359

Linchou *sau* Linche, Philippe: 228
Lincourt: 339
Liotard, Jean-Étienne (1702–1789, pictor elveţian): 59
Llyod George, David (1863–1945, om politic britanic): 392 n
Locke, John (1632–1704, filozof englez): 232
Locusteanu, Matei (sluger): 226
Lozovan, Eugen: 16, 384 n
Luca (călugăr): 159
Luca, Constantin (medic): 218
Luca, Dumitru Nicolae, *poreclit* Caracaş (tatăl medicului Constantin Caracaş): 218
Ludovic XV (rege al Franţei, 1715–1774): 100
Ludovic XVI (rege al Franţei, 1774–1792): 375 n
Ludovic Filip I (rege al Franţei, 1830–1848): 370
Lupaşcu (familie de boieri din Moldova): 139

Mably, Gabriel Bonnot de (1709–1785, publicist francez): 338
MacMichael, William: 113
Macedonschi (fraţii, locotenenţi ai lui Tudor Vladimirescu): 326
Macedonski (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 361
Magheru, Gheorghe (1802–1880, general): 148, 347, 362
Mahomed II *sau* Mehmet II (sultan otoman, 1451–1481): 29
Mahmud (sultan): 317
Maiorescu, Titu (1840–1917, om politic şi critic literar): 337
Malherbe, François de (1555–1628, poet şi teoretician al literaturii francez): 390 n
Manega, Ştefan, *zis* Episcopescu (doctor în medicină): 218
Manu (familie de boieri din Ţara Românească de origine fanariotă): 30
Manu, Anica: 292
Manu, Mihai (mare-vornic): 292
Manuc *sau* Manuc Mârzaian, *zis* Manuc-bey: 184, 303, 312, 379 n
Marcellus, conte de: 92
Marcu, Ion (doctor): 215
Maria-Antoaneta (1755–1793, soţia lui Ludovic XVI): 228
Markides Puliu (fraţi, tipografi): 389 n
Marsille, Constant Alphonse (chirurgi): 220
Marsillon, J.-B. (inginer): 225
Martonne, Emmanuel de (geograf francez): 248, 383 n
Martynn: 179
Masaniello, Tommaso Aniello (1620–1647, insurgent italian): 325
Massalski (familie de prinţi ruşi): 379 n
Mäuszel (farmacist german din Bucureşti): 222
Mavrocordat (prima în timp dintre familiile fanariote, care a dat, în veacul al XVIII-lea, Moldovei şi Ţării Româneşti şase domni): 35, 98, 142, 219
Mavrocordat, Alexandru, *zis* Exaporitul (1641–1709, mare-dragoman al Porţii): 23, 31–35, 87, 217
Mavrocordat, Alexandru (eroul de la Missolonghi): 101
Mavrocordat, Alexandru, *supranumit* Firaris (domn al Moldovei, 1785–1786): 35, 101, 221, 231, 369 n

Mavrocordat (care a studiat la Padova): 368 n
Mavrocordat, Constantin (domn al Țării Românești de șase ori: 1730; 1731–1733; 1735–1741; 1744–1748; 1756–1758; 1761–1763; domn al Moldovei de patru ori: 1733–1735; 1741–1743; 1748–1749; 1769): 51, 64, 68, 71, 73, 74, 77, 97–101, 136, 246, 247, 276, 277, 346, 395 n
Mavrocordat, Ioan (domn al Țării Românești, 1716–1719): 87
Mavrocordat, Nicolae (primul domn fanariot în țările române; domn al Moldovei, 1709–1710, 1711–1715, domn al Țării Românești, 1715–1716, 1719–1740): 33–35, 49, 51, 74, 99, 160, 218
Mavrocordat, Nicolae (tatăl lui Alexandru Exaporitul): 32
Mavrogheni, Nicolae (domn al Țării Românești, 1786–1790): 46, 225, 366 n
Mavrocordat, Zoe (*născută* Balș): 377 n
Măciucă (bașciohodar): 165
Mălinescu, Vasile (boier): 349
Meitani (baroni): 147
Meitani, Ștefan (baron): 122, 123, 150, 199
Melentiev (colonel): 314
Mélesville, Anne-Honoré-Joseph Duveyrier, *zis* (dramaturg francez): 340
Mérimée, Prosper (1803–1870, scriitor francez): 344
Metternich, Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von (1773–1859, om politic și diplomat austriac): 360
Michel, Francisque-Xavier (1809–1887, erudit francez): 339
Michelet, Jules (1798–1874, istoric): 269, 360
Michelson (general în armata rusă): 312
Miclescu (familie de boieri din Moldova): 139
Miclescu, Calinic (mitropolit al Moldovei): 156
Micu-Klein, Inochentie (episcop uniat al Transilvaniei): 342
Mihai Vodă: 214
Mihai Viteazul (domn al Țării Românești, 1593–1601): 13, 27, 28, 30, 51, 356, 376 n
Mihail (mare-duce): 351
Mihăiescu, N.: 375 n
Mihăilescu, Virgil: 16
Mille, de: 88
Miloradovici (general în armata rusă): 309, 311, 312
Miltitz (ministru prusian): 374 n
Milu *sau* Milo, Andrei: 380 n
Mârzaian, Martyros (tatăl lui Manuc-bey): 379 n
Molière, Jean-Baptiste Poquelin, *zis* (1622–1673, dramaturg francez): 340
Monmerqué, Louis-Jean-Nicolas (1780–1860, literator francez): 339
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de (1689–1755, literat și filozof francez): 15, 233, 338, 347
Montijo (contesă de, soacra lui Napoleon III): 300
Moore (colonel, atașat al ambasadei Angliei): 82
Moriolles, conte de: 56

Morton, William Thomas Green (1819–1868, chirurg stomatolog): 220
Moruzi (familie fanariotă, care a dat Moldovei şi Ţării Româneşti doi domnitori): 98, 321
Moruzi, Alexandru (domn al Ţării Româneşti, 1793–1796, 1799–1801; domn al Moldovei, 1792, 1801–1806): 41, 52, 57, 206, 207, 212, 216, 226, 281, 293, 306, 308, 371 n, 381 n, 382 n
Moruzi, Constantin (domn al Moldovei, 1777–1782): 87, 346
Moruzi, Dimitrie (mare-dragoman): 313, 314, 366 n
Moruzi, Panait 388 n
Moruzi, Nicolae (beizadea): 92
Moruzi, Panait (fratele lui Dimitrie Moruzi): 314
Movilă *sau* Moghilă (familie de boieri din Moldova care a dat Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şase domnitori, iar Kievului un mitropolit): 139
Musset, Alfred de (1810–1857, poet francez): 339
Musurus-paşa: 373 n

Napoleon I Bonaparte (împărat al Franţei, 1804–1814; 1815): 84, 103, 107, 117, 131, 201, 279, 303, 308, 313, 371 n, 374 n, 375 n, 379 n, 388 n, 389 n
Napoleon III (Ludovic Napoleon) (împărat al Franţei, 1852–1870): 191, 300, 373 n, 386 n
Narâşkin (maestru de ceremonii de la Sankt-Petersburg): 111
Năstase, D.: 370 n
Năsturel, Petre Ş.: 9, 367, 378 n, 381 n
Năsturel-Herescu (familie de boieri din Ţara Românească): 377 n
Neacşu: 293
Negri, Costache (1812–1876, om politic şi scriitor): 347
Negruzzi, Constantin (1808–1868, scriitor): 344
Negulici, Ion (1812–1851, pictor): 345
Neigebaur (consul al Prusiei): 179, 263
Nenciulescu (boier): 311
Neofit (mitropolit al Munteniei): 278
Nerulos, Nicolae: 329, 330
Nestor (profesor de drept): 233
Newton, Isaac (1642–1727, fizician şi matematician englez): 232, 369 n
Nica (zapciu): 79
Nicol, Donald: 367 n
Nicolaide, Panaiot (doctor): 223
Nikoussios, Panaiotakis (primul în timp dintre marii-dragomani ai Porţii): 32
Notara (familie aristocratică bizantină): 98, 219
Notara, Chrisante (patriarh al Constantinopolului): 231
Notara, Dumitru: 219

Obedenare *sau* Obedenaru, M. G. (doctor): 378 n
Obolenski (familie de prinţi ruşi): 379 n
Obrenović Miloš (cneaz al Serbiei, 1815–1839 şi 1858–1860): 199, 325
Ochincariu, Cerbu: 380 n
Odobescu, Alexandru (1834–1895, scriitor): 375 n
Ogray, George (inginer englez): 233

Olănescu, Pană: 165
Olimpiotul, Iordache (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 327, 328
Ologul, Lisandru: 213
Orbul, Radu: 213
Orhan *sau* Orkhan (sultan otoman, 1326–1359): 29, 367
Orléans, Gaston duce de (1608–1660): 142
Otetelișanu (familie de boieri din Oltenia): 377 n
Ovidiu (Publius Ovidius Naso) (43 a.Chr.–17 p.Chr., poet latin): 172
Oxenstiem, Gabriel Thureson Oxenstjerna (conte de): 338, 390 n

Pahlen (conte): 351
Paleologi (împărați ai Bizanțului): 103, 367 n
Paleologu, Alexandru: 143, 378 n
Paleologu, Radu (descendent din Guliano): 142
Paléologue, Maurice (ambasador al Franței): 143, 378 n
Pallady (familie de boieri de origine grecească, din Moldova): 141, 377 n
Palmerston, Henry John Temple (1784–1865, om politic britanic): 360
Pandrea, Andrei dr.: 16
Pangal, Nicolae (maior în armata rusă): 308
Panzini, Lionardo (abatele): 37
Paris, M. (preceptor): 229
Parrant *sau* Parant (viceconsul al Franței): 38, 84, 86, 124, 196, 202, 276
Paskievich (general): 363
Pasvantoglu *sau* Pasvanoglu (răsculat bosniac, pașa de Vidin): 78, 242, 303, 306, 308, 365 n
Paul din Alep: 85
Pellet (negustor): 346
Penelea, Georgeta: 391 n
Perrin, Raoul: 59, 93, 125, 180, 182, 339, 340
Pertusier, Charles: 76
Pestalozzi, Johann Heinrich (1746–1827, educator elvețian): 233
Petru I cel Mare (țar și, din 1721, împărat al Rusiei, 1682–1725): 13, 34, 110, 216, 336
Peyfuss, Demeter: 381 n
Peyssonnel, Charles de: 83, 178
Pisani (tălmaci): 388 n
Pârșcoveanu (familie de boieri din Țara Românească): 141
Poghirc, Cicerone: 381 n
Polaryno, Iacob (unul din medicii lui Constantin Brâncoveanu): 221
Pop, Hagi Constantin: 200
Pop, Mihai (profesor): 384 n
Popovici, Alexandru (inginer): 225
Popp de Szathmáry, Carol (1812–1888, pictor): 345
Poroineanu: 147
Porter, James (ambasador al Angliei la Poartă): 35, 49, 83, 88, 250
Porter, Robert Ker (călător englez în țările române): 121
Potemkin, Grigori Aleksandrovici (1739–1791, cneaz): 55, 105, 108, 373 n
Potra, George: 382 n, 386 n
Predescu, Al.: 381 n, 382 n
Prévost d'Exiles, Antoine François (abatele) (1697–1763, scriitor francez): 338

Procopie, Dumitru, *zis* Pamperi *sau* Pamberi (medicul particular al lui Nicolae Mavrocordat): 218
Procopie, Ion (medic): 218
Prodan, Hagi (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 326
Prozorowski (prinţ): 110
Puffendorf, Samuel, baron de (1632–1694, publicist şi istoric): 338
Purice (familie de boieri din Moldova, strămoşi probabili ai Movileştilor): 139

Quinet, Edgar (1803–1875, istoric, scriitor şi filozof francez): 360, 383 n

Racine, Jean (1639–1699, dramaturg francez): 340
Racoviţă (familie de boieri din Moldova, care a dat Moldovei şi Ţării Româneşti trei domni, între 1703 şi 1765): 98, 377 n
Racoviţă, Alexandru: 211
Racoviţă, Constantin (domn al Moldovei, 1749–1753; domn al Ţării Româneşti, 1753–1756 şi 1763–1764): 78, 88, 161
Racoviţă, Dumitru (boier): 206
Racoviţă, Mihai (domn al Moldovei, 1703–1705, 1707–1709 şi 1715–1726): 196
Radu Şerban Basarab (domn al Ţării Româneşti, 1602–1611): 31
Raffet, Denis-Auguste-Marie (1804–1860, pictor şi desenator francez): 224
Rahmiz-paşa (mare-amiral): 303, 317, 318
Raicevich, Ignaţiu (abate, născut la Ragusa/Dubrovnik, preceptor al fiilor lui Alexandru Ipsilanti, apoi, în 1782, primul dintre consulii Austriei în Principate): 40, 44, 48, 53, 55, 61, 70, 81, 84–86, 89, 106, 119, 145, 154, 156, 193, 228, 229, 237, 244, 258, 272, 273, 369 n, 370 n, 372 n
Ralli (familie aristocratică bizantină): 98
Rami (Mahomed)-paşa, Reis Effendi (1699): 33
Ranke, Leopold von: 14
Rădulescu, Mihai Sorin: 347
Recordon, François (secretar al lui Caragea): 109, 115, 119, 122, 155, 178, 185, 187, 194, 223, 226, 241, 261, 263, 271
Reinhard (Doamna): 52, 56, 90, 91, 115, 289
Reinhard, Charles, conte: 202, 370 n, 371 n
Rémond (preceptor francez): 390 n
Retegan, G.: 372 n, 384 n
Rhigas *sau* Rigas, Constantin, *zis* Velestinlis (1757–1798, poet revoluţionar grec): 322, 389 n, 390 n
Richelieu, duce de (emigrant francez, guvernator al Crimeii, ulterior prim-ministru al Franţei sub Ludovic XVIII): 112, 237, 365 n
Râmniceanu, Naum: 96
Rochechouart, conte de (general): 112, 125
Rohan, de (ilustră familie franceză): 376 n
Romanetti *sau* Romanit (familia): 122
Romanetti *sau* Romanit (cap familie): 122
Rosenthal, Constantin Daniel (1820–1851, pictor): 345, 391 n

Rosetti (familie de boieri de origine grecească; în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a dat Moldovei doi domnitori): 30, 124, 134, 141, 230, 362, 376 n, 377 n
Rosetti (Roset) Băneasa, Anica: 294
Rosetti, Constantin: 338, 347, 391 n
Rosetti *sau* Ruset, Antonie (domn al Moldovei, 1675–1678): 35
Rosetti, Gheorghe/Iordache (marevistiernic): 137
Rosetti, Radu (memorialist): 113, 130, 167, 291, 295, 315, 328, 331, 357, 373 n, 375 n, 379 n, 386 n, 390 n
Rosetti, Radu (Răducanu) (1762–1838, mare-logofăt): 374 n
Rosetti, Răducanu (hatman): 291, 293, 390 n
Rosetti, Scarlat: 383 n
Rosetti-Rosnovanu, Nicolae: 125, 126, 227, 229, 338, 382 n
Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778, filozof și scriitor francez): 233, 241, 338
Rurik (căpetenie a varegilor, considerat fondator al primului stat rus, mort 879): 384 n
Russo, Alecu (1819–1859, scriitor): 197, 269, 343, 351, 391 n

Sachelarie, Cristea (baron): 199
Saint-Aulaire, conte de (ambasador al Franței la București): 392 n
Saint-Luce, de (agent al consulatului Franței): 56
Saint-Marc Girardin, Marc Girardin, *zis* (1801–1873, literator și om politic francez): 93, 103, 114, 126, 181, 192, 197, 237, 242, 340, 350, 351
Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, conte de (1760–1825, economist, filozof): 361
Sainte-Aulaire, marchiz de Beaupoil de: 229
Salaberry, conte de: 85, 273
Sand, George (1804–1876, scriitoare franceză): 339
Sava, Bimbașa (comandant de arnăuți): 307, 327, 328
Saxa, mareșal de: 273
Schreiner, Peter (profesor): 367 n
Scribe, Eugène (1791–1861, dramaturg francez): 340
Sébastiani, Horace (general, trimis de Napoleon la Constantinopol): 202, 308, 371 n, 389 n
Ségur, conte de (ministru al Franței la Sankt-Petersburg): 105, 310
Seidlitz, von (maior prusac): 61
Serafim, Ioan (doctor în medicină): 218
Shelley, Percy Bysshe (1792–1822, poet englez): 101
Simigiul, Tănase: 204
Sion, Constantin (paharnic): 380 n
Sion, George: 386 n
Sion, Gheorghe: 301, 386 n
Skina, Gheorghe (doctor): 215
Slătineanu, Catinca (născută Filipescu): 140
Slătineanu, Radu: 205, 206
Soliman I Magnificul (sultan otoman, 1520–1566): 45, 76, 370 n
Solomonescu (comisar): 381 n
Soulié, Frédéric (1800–1847, scriitor francez): 339
Stahl, Henri H: 383 n, 384 n
Stahl, Paul Henri: 383 n, 384 n
Stamati (*sau* Stamate), Constantin (consul): 201

Stavrache, Iordache (capuchehaie): 366 n
Steinkühler: 379 n
Stere, Constantin: 211
Stârcea (familie de boieri din Moldova): 135, 139
Stoicescu, N.: 376 n
Stuart, sir Dudley: 360
Struve, Joseph Christian von: 55, 190, 272
Sturdza (familie de boieri din Moldova, care a dat Moldovei doi domnitori în veacul al XIX-lea): 134, 135, 139, 144, 156, 289, 339, 376 n, 377 n
Sturdza, Constantin: 126
Sturdza, Dimitrie: 348
Sturdza, Ilie (boier, a refuzat tronul Moldovei în 1672): 376 n
Sturdza, Ion Sandu (domn al Moldovei, 1822–1828): 160, 167, 335, 348, 353, 380 n
Sturdza, Maria: 126
Sturdza, Mihai *sau* Mihalache (domn al Moldovei, 1834–1849): 75, 126, 138, 191, 196, 229, 298, 340, 348, 355, 358, 362
Sturdza, Mihail D. (genealogist): 347, 367 n, 382 n
Sturdza, Mihail Dimitri: 16
Sturdza, Scarlat (logofăt): 229
Sue, Eugène Marie Joseph (1804–1857, scriitor francez): 338
Surda, Atinia: 213

Ştefan cel Mare (1457–1504): 35
Ştirbei *sau* Ştirbey (familie de boieri din Ţara Românească): 144, 377 n
Şuţu (familie fanariotă care a dat, între 1783 şi 1821, Moldovei şi Ţării Româneşti trei domnitori): 321
Şuţu, Alexandru (domn al Moldovei, 1801–1802; domn al Ţării Româneşti, 1818–1821): 208, 311, 321, 323
Şuţu, Alexandru (mare-dragoman, fratele domnitorului Mihai Şuţu, decapitat în 1759 la Constantinopol): 366 n
Şuţu, Mihai I (domn al Ţării Româneşti: 1783–1786, 1791–1793 şi 1801–1802): 211, 226, 306, 308, 366 n
Şuţu, Mihai II (domn al Moldovei, 1819–1821): 322, 329
Şuţu, Nicolae (mare-dragoman): 366 n
Şuţu, Nicolae (ministrul de finanţe al lui Mihai Vodă Sturdza): 75, 127, 191, 192, 195

Talleyrand-Périgord, Charles Maurice de (1754–1838, om politic francez): 38, 86, 124, 196, 370 n
Tappe, E. D.: 375 n, 385 n
Tattarescu, Gheorghe (1820–1894, pictor): 345
Tătutu, Ion (paharnic): 149, 348, 349
Tell, Christian (1807–1884, general şi om politic): 346, 361
Thiers, Marie-Joseph-Louis-Adolphe (1797–1877, om politic şi istoric francez): 360
Thornton, Thomas: 59, 215
Thouvenel, Édouard-Antoine (1818–1866, diplomat francez): 191, 210, 240, 242–244, 340
Timur Lenk *sau* Tamerlan (1336?–1405, conducător mongol): 170
Tocqueville, Charles-Alexis-Henri-Maurice Clérel de (1805–1859,

istoric și om politic francez): 210
Tomșa, Leon (domn al Țării Românești, 1629–1632): 376 n
Tott, baron de (călător francez de origine maghiară): 83
Toynbee, Arnold Joseph (1889–1975, istoric britanic): 31, 100, 101
Trubețkoi (familie de prinți ruși): 379 n
Trușină, Ibu Riga: 389 n
Tudorache, Tudor, *zis* Hagi Tudorache (negustor): 200
Tullia (medic oftalmolog): 221

Ubicini, A.: 369 n
Urdăreanu (căpitan în armata lui Tudor): 325
Ureche (familia): 139
Ursachi, Gheorghe (mare-vistiernic): 137

Vaillant, Jean: 230
Vardalah, Constantin (doctor în științe fizico-matematice și în medicină): 233
Varlam, Constantin (boier, șeful partidului rus): 311, 312, 388 n
Varlam, Dimitrie (postelnic): 388 n
Vasile I Macedoneanul (împărat bizantin, 867–886): 382 n
Vasile Lupu (domn al Moldovei, 1634–1653; 1653): 28, 230
Vatamanu, N. (doctor): 382 n
Văcărescu (familie de boieri din Țara Românească): 64, 134, 139, 187, 229, 335, 374 n, 377 n
Văcărescu, Barbu (ultimul mare-ban al Craiovei, mort 1832): 142, 143, 323
Văcărescu, Elena (1864–1947, scriitoare): 336
Văcărescu, Elisabeta (fata lui Barbu Văcărescu și soția lui Matei Ghica): 142, 143
Văcărescu, Ianache (mare-clucer al Țării Românești): 34, 96, 171, 366
Văcărescu, Iancu (1792–1863, poet): 343, 353
Văcărescu, Ienăchiță (c. 1740–1797, mare-spătar, poet): 96, 99, 121, 122, 328, 348, 375 n
Văcărescu, Nicolae: 323
Văcărescu, Radu (vornic): 226
Văcărescu, Smaranda: 292
Văcărescu, Teodor, *zis* Furtună: 164
Văcărescu, Venețiana (văduva vornicului Radu Văcărescu): 226
Văcărescu, Zoe (fata lui Radu Paleologu): 142, 143
Vegezzi Ruscala, G.: 137
Veniamin din Lesbos (matematician, fizician și astronom): 233
Vergiliu (Publius Vergilius Maro) (70–19 a.Chr., poet latin): 172
Victoria (regină a Marii Britanii și Irlandei, 1837–1901): 386 n
Vigny, Alfred de (1797–1863, poet francez): 339
Villara *sau* Vilarat (bancher de origine grecească): 122
Villeneuve, marchiz de (ambasador al Franței la Poartă): 99
Vladimirescu, Tudor (c. 1780–1821): 97, 148, 172, 208, 242, 246, 285, **303**, 310, 317, 323–327, 335, 361, 387 n
Vogoridi (familia): 373 n
Vogoridi, Ana: 373 n
Vogoridi, Nicolae (caimacan al Moldovei, 1857–1858): 129, 373 n, 386 n

Vogoridi, Ştefanachi (caimacan): 373 n
Voicu, Nicolae: 200
Voltaire, François-Marie Arouet, *zis* (1694–1778, scriitor şi gânditor francez): 321, 338, 339, 347
Voulgaris, Eugen: 232
Vuia, Romulus (etnolog): 383 n

Walbaum, Frederic: 338
Wallenstein de Vela, Carol (1795–1858, pictor): 345
Walsh, R.P. Robert (reverend, călător englez): 120, 121, 185, 244
Wilkinson, William (consul al Angliei): 39, 55, 72, 74, 81, 84, 89, 90, 92, 94, 95, 108, 123, 126, 153–156, 160, 162, 163, 180, 186, 187, 189, 238, 244, 245, 276, 280, 290, 292
Wilson, sir Robert: 121
Wittgenstein, Ludwig (1769–1843, general rus): 349
Woikowitz, von (Nicolae Voicu, înnobilat): 200
Wolf, Andreas (doctor): 84, 85, 138
Wolff, Christian (1679–1754, filozof german): 232, 233
Wyburn: 93, 282, 283, 385 n

Xenopol, Alexandru (1847–1920, istoric, economist şi filozof): 362, 373 n, 375 n, 382 n, 385 n, 389 n, 391 n, 392 n

Zallony, Marc Philippe (medic marsiliez de origine grecească, autor al unei cărţi violent antifanariote): 80, 95, 119
Zass (general rus): 314
Zeletin, Ştefan (*pseudonimul* lui Ştefan Motăş, 1882–1934, sociolog, economist şi filozof): 391
Zenaida (fata lui Pătraşcu Crivea): 151, 168–170
Zilot Românul (*pe numele adevărat* Ştefan Ioan Moru, c. 1780–1851, ultimul cronicar român): 95
Zucker (familie de boieri): 274
Zucker, J.-H. (medic german, memorialist): 272

Cuprins

Prefață la ediția românească 7
Introducere la ediția franceză 13
SCENE DE SFÂRȘIT DE VEAC 17
UN PIC DE ISTORIE 23
DOMNUL 41
BOIERII 103
BISERICA 151
ORAȘUL 175
ȚĂRANII 235
ȚIGANII 287
PE VREMEA LUI PASVANTOGLU:
RĂZBOI, PRĂPĂD ȘI JALE 303
RENAȘTERE SUB DOMNII PĂMÂNTENI 333
Note 365
Glosar 393
Repere cronologice (1800–1848) 397
Bibliografie 399
Indice 411

Așa cum e prezentată de Neagu Djuvara, care refuză să se conformeze viziunii sumbre a istoriografiei clasice, fresca regimului fanariot nu e lipsită de o anume ambiguitate: mai conforme cu adevărul istoric, domniile și regimurile fanariote capătă uneori nuanțe pozitive; căci fanarioții, chiar dacă n-au făcut din prosperitatea țărilor române preocuparea lor principală, încearcă să introducă în universul românesc saturat de Orient ceva din mirajul occidental. Fără îndoială, exacțiunile și ororile turco-fanariote sunt o tristă realitate, dar perspectiva introdusă de Neagu Djuvara ne obligă să ținem seama de fapte: universul românesc este de aceea mai credibil cu ambiguitățile, răspunderile și opțiunile sale.

SORIN ANTOHI

ISBN 978-973-50-2490-1

Foto copertă: CONSTANTIN CIOCAN